مەسئۇل مۇھەررىسى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: جالالىدىن بەھرام
مەسئۇل كوررېكتورى: ئادالەت مۇتەللىپ

«قۇتادغۇبلىك» ۋە قانۇن
يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى خەنجۇك كوچىسى №54)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىچكى ۋ - ئاسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 4.5 قىستۇرما ۋاراقى: 4
1990 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىل 1 - ئاي 1 - بېسىلىشى
نۇسخىسى: 1-1000
ISBN 7-228-02499-2/D·215
باھاسى: 0.50 يۈەن

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى

چىرىكلىشىشكە قارشى تۇرۇش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان بىر يۇرۇش ۋەزىپىلىرى ئورۇندالمايدۇ. لەتىجدە بايلىق مەنزىللىرىگە تاج يۇرىدەك ئېتىلىدىغان، نى-نى خىيانەتلەر ھەيۋەتلىك تونلار ئىچىدە پىنھان قېلىۋېرىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىپ، ئۇ، كىشىلەرنى ئاسانلا تۇزۇمدىن گۇمانلاندۇرۇپ، ئېتىقادتىن ۋاز كەچتۇرۇپ قويىدۇ.

تۆتىنچى، ئۆز بېقىنلىرىنى يېنىغا تارتىپ چۆپقەتتوپلىماي، ياخشىلارنىلا ئىشقا قويۇپ ئەل نەپسىنى كۆزلەش — دانىشمەن رەھبەرنىڭ قىلىدىغان ئىشىدۇر

«قۇتادغۇبلىك» تە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىز بۇ ماۋزۇدا ئورۇندىماقچى بولغان ۋەزىپىلەرنى نۇرغۇن ھەققەتلەر ئارقىلىق دەللىلەپ يەشكەن. ئۇنى بىز كىتابىمىزنىڭ 4-بابى 4-بۆلىكىدە بايان قىلدۇق. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان ھەققەتلەر قەدىمكى دانىشمەنلەردىن تارتىپ ھازىرقى سىياسىئونلىرىمىزغىچە دېققەت قىلىپ كېلىۋاتقان نازۇك مەسىلە بولۇپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئوخشاشمىغان مۇھىت ۋە شارائىتلاردىكى ھاكىمىيەتچىلىك ئەمەلىيىتى جەريانىدا يەكۈنلەنگەن بىر ھەققەتتۇر. ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئۆز زامانىسىدا ھەل قىلغۇچ رول ئويناغان، بۈگۈنكى كۈندە رېئال ئەھمىيىتىگە ئىگە، كەلگۈسىدە يەنە داۋاملىق رولىنى جارى قىلدۇرۇپ بارىدۇ.

بارلىققا كېلىشى ئىككى خىل ئادەم ئىشلىشى مەسىلىسى مەۋجۇت. داۋاملىق دەپ كېلىۋاتقان سۆزلىمىز بويىچە ئېتىقاندا، سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئىقتىدارلىق كىشىلەرنىڭ يۈسۈپ يېتىلىشى ۋە باغلىشى ئۈچۈن مۇلىسز پارلاق يول ئېچىپ بېرىدۇ.

پارتىيەمىز بىلمىگە، ياخشىلارغا ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. ئەمما ئەمەلىي تۇرمۇشتا رېئاللىق بىلەن نەزەرىيە ئوتتۇرىسىدا يەنىلا چوڭ پەرقلەر مەۋجۇت. بۇ — بىلىم بىلەن ھوقۇقنىڭ ئۆزئارا ئورگانىك بىرلىشىشى ۋە ھەمكارلىقى ئارقىلىق ھەل قىلىنىدىغان مەسىلىدۇر.

تەن بىلىك 1986-يىلى ئېلىمىزنىڭ كادىرلار خىزمىتىدە ساقلىنىۋاتقان مەسىلەرنى ئىنچىكە تەتقىق قىلغاندىن كېيىن «ئادەم ئىشلىتىشنىڭ يولى» دېگەن كىتابنى يازغان. ئۇ، كىتابىدا ھازىرقى دەۋرىمىزدە ئادەم ئىشلىتىشتە ساقلىنىۋاتقان ئىللەتلەرنى قاتتىق سۆككەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان قاراخانىلار دەۋرى، باۋچىلىك، ۋالاق ئەنشىلەر ياشىغان سۇلالە دەۋرى ۋە تەن بىلىك ياشاۋاتقان بۈگۈنكى دەۋرلەرگە نەزەر سالساق تۆۋەندىكىدەك ئون خىل ئىللەت دۆلەت، مىللەت ۋە خەلق ئىشلىرىغا زىيانلىق ئىكەنلىكى دەللىلەنمەكتە.

1. ئۆز بېقىنلىرىنى قېشىغا تارتىش. بۇنداق كىشىلەر خادىملارنىڭ ئەقىللىك ياكى دۆت، سەر خىل ياكى ناچار بولۇشى بىلەن ھېسابلاشمايدۇ، ئۆز پەرزەنتلىرى، ئۇرۇق-تۇغقان، ئەل-ئاغىنە، يار-بۇرادەرلىرى بولسلا، ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئۇلارنى پايدىسى كۆپ تېگىدىغان ئىشقا ۋە ئورۇنغا قويىدۇ، ئۇلارنى خىلۇخىل ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ئۆستۈرىدۇ، ھەرگىز ھۆل يەرگە دەسسەتكۈزمەيدۇ.

2. ئۆزىنىڭ رايىغا باقىدىغانلارنى ئىشقا قويۇش. ئۇلار ئۆزلىرىگە بېقىن ياكى يېراق بولۇشىغا ئاساسەن ئادەم تاللايدۇ. بۇنداقلار ئۆزىنى مەركەز قىلىدۇ. ئۆزىنى چۆرىدەپ نېمە دېسە ماقۇل دەيدىغانلارنى، گەپ ئاڭلايدىغانلارنى ياخشى كۆرىدۇ. ئوخشىمايدىغان پىكىرداشلىرىنى ۋە ئۆزىگە قارشى تۇرغانلار (مەيلى ئۆز قېلىشىنىڭ توغرا ياكى خاتا ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر) نى قەتئىي ئىشلەتمەيدۇ.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۆزىگە يېقىن ئىنتائەتچان دۆت «قۇل» نى ئىشقا قويسا قويىدۇكى، ئۆزىگە يېراق دانا ئىختىساسلىقنى ھەرگىز ئوردىغا يېقىن كەلتۈرمەيدۇ.

3. ئۆز ئالدىغا تۈغ تىكلەپ مەزھەپ قوغلىشىش. بۇنداق كىشىلەر ھېئودال ئۇرۇقداشلىق قارىشى ۋە مەزھەپچىلىك قارىشىدىن چىقىپ ئادەم تاللايدۇ. ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۈغ تىكلەيدۇ. ئۆز مەزھىپىدىكىلەرنى پرىنسىپسىز قانات ئاستىغا ئالىدۇ، ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدۇ. باشقىلارنى پرىنسىپسىز چەتكە قاقىدۇ، زەربە بېرىدۇ. پارتىيۋىلىكنى، ئومۇملۇقنى بىر ياقتا قايرىپ قويۇپ، مەزھەپنىلا قوغلىشىدۇ. سىياسەت، بەلگىلىمەر-گە پىسەنت قىلماي ئۆز سىستېمىسى، ئۆز ئورنىدىكى كادىرلار ئۈچۈن دەرىجە، تەمىنات تالىشىدۇ، ئۆزىگە قاراشلىق ئورۇنلارنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرىدۇ. قىسقىسى، ئۆز ئالدىغا تۈغ تىكلىمىگۈچە، ھەممە ساھەگە ئۆز ئادەملىرىنى سەپلەپ قويمىغۇچە كۆڭلى ئارام تاپمايدۇ.

4. ئىمتىياز ۋە كېلىدىغان پايدىسىغا قاراپ ئادەم ئىشلىتىش. ئۇلار ئۆزىگە پايدا يەتكۈزىدىغان-يەتكۈزەلمەيدىغانلىقىنى ئادەم ئىشلىتىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىۋالىدۇ. بۇنداق كىشىلەر قولىدىكى كادىرلار ھوقۇقىنى ئالماشتۇرۇلىدىغان ماددىي بۇيۇم دەپ قارايدۇ. قارىشى تەرەپنىڭ قانچىلىك «ئىمتىيازى» بار، ئۆزىگە «پايدىسى» تېگەمدۇ-يوق؟ دېگەنلەر ئۈستىدە ھېساب - كىتاب قىلىدۇ. مەلۇم ئادەم ياكى ئۇنىڭ ئۇرۇق-ئۇغقانلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش، ئەمەل بېرىپ ئادەمگەرچىلىك قىلىش..... ئارقىلىق بۇقىرىدىكى «شوتا ئادەم» لىرىگە ياخشىچاق بولىدۇ ياكى شۇ «تۆھپىسى» بىلەن شۇلارنىڭ سايىسىدە ئۆزىنىڭ بۇقىرىغا يامىشىش غەرىزىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا ئۇرۇنىدۇ.

5. قابىلىيەتلىكلەرنى كۆرەلمەسلىك. بۇ — ھەسەتخورلۇقنىڭ

تىپىك ئىپادىسى بولۇپ، بۇنداق كىشىلەر باشقىلارنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىشىدىن ۋە ھەتتا قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئۆزىدىن قابىلىيەتلىك بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيدۇ، «ۋۇدالاڭنىڭ دۇكان ئېچىشى» (27) دېگىنىگە ئوخشاش، ئۆزىدىن «ئېگىز» بولغانلارنىڭ بىرىنىمۇ ئىشلەتمەيدۇ. ئۆزىنى «دانا» قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن ھەممىلا جايدا ئامال قىلىپ ئىختىساسلىق بىلىم ئەھلىلىرىنى باسىدۇ، ئۇلارغا زەربە بېرىدۇ. ھەتتا نادانلارنى ياكى كەسىپ ئەھلى بولمىغانلارنى قەستەن ئىشقا قويىدۇ. خىزمەت ۋە ئىشلارنىڭ يۈرۈشمەسلىكى ياكى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىشى بىلەنمۇ زادى كارى بولمايدۇ. بۇنىڭ تەتىجىسىدە ئاخىر بېرىپ ئاپپاراتلار بارغانسېرى كېلەڭسىزلىشىدۇ، خادىملار كۆندىن-كۈنگە ساپاسىزلىنىدۇ.

6. دەسمايىسىگە قاراپ سەپتە تۇرغۇزۇش. بۇنداقلارنىڭ كۆڭلىدە ئالاھىدە قائىدە-يوسۇن ۋە ھەزەر ئەيلەيدىغان نۇرغۇن ئەمەس-مەرۇپلار بولىدۇ. ئۇلار ياشلار ۋە قول ئاستىدىكىلەرنىڭ ئۆزىدىن ئېشىپ كېتىۋاتقانلىقىغا ئىچى پۇشىدۇ، ياش، ئىقتىدارلىق كادىرلارنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىگە كاشىلا سالىدۇ. ئۇلارنىڭ كاللىسىغا «ئۆزۈن يىللىق كېلىن قېيىن ئانا بولالايدۇ» دېگەن ئىدىيە سىڭىپ كەتكەن. ئۇلار يېڭى بوغۇنلارنى «ئاتقا مىندۈرۈپ، چۈلۈۋۈرنى تۇتقۇزۇپ، چېپىشقا قويۇۋېتىش» كە ئۇنىمايدۇ، بىر مەنزىلدىن يەنە بىر مەنزىلگىچە ئۇزىتىدۇ، «18 چاقىرىم يەرگە ئۇزىتىش» تىن كېيىنمۇ يەنە كەينىگە كىرىۋالىدۇ. «نايىپ پادىشاھ» بولۇۋېلىپ، «پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ ھاكىمىيەتنى باشقۇرۇش» - نى بولغا قويىدۇ.

7. خادىملارنىڭ مۇكەممەل بولۇشىنىلا قوغلىشىپ، غەرەزلىك قۇسۇر ئىزدەش. بۇنداقلار خادىملارنىڭ كەملىك ۋە يېتەرسىزلىكلىرىگە زادى يۇز - خاتىر قىلمايدۇ، نەتىجە

ۋە ئۇتۇقلىرىنى ئاسانلا يوقاپ چىقىرىدۇ، تىرناق تېگىدىن كىر ئىزدەپ، توخۇمدىن توك ئوندۇرىدۇ. كەمچىلىك ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى دائىم پىشانىسىگە قويىدۇ. ئوششاق-چۈششەك يېتەرسىزلىك ۋە سەۋەنلىكلەرنى ئاسان كۆرىدۇ، چوڭايتىدۇ؛ تۇتامغا چىققۇدەك نەتىجە، ئارتۇقچىلىق، قابىلىيەتلىرىنى بولسا كۆرمەسكە سالىدۇ، كىچىكلىتىدۇ. نەتىجىدە «ئادەمنىڭ مۇكەممەللىكى» دىن ئىبارەت مېتافىزىكىلىق قاراش بويىچە، خادىملارنىڭ ھەممە جەھەتتە «قابىلىيەتلىك» بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

8. كىشىلەرنىڭ قابىلىيىتىنى كەم سۆندۈرۈپ ئىشلىتىش. بۇنداقلار ئۆز قىلمىشىنىڭ ئىگىلىك ئىشلىرىغا، كادىرلار قۇرۇلۇشىغا، ئومۇمغا ۋە شەخسكە زىيانلىق بولۇپ، ئىقتىدارلىقلارنى ئىشقا قويۇشتا ناھايىتى زور بىر ئىسراپچىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەنمەيدۇ. ئۇلار ئۆز قىلمىشلىرىغا «چېنىقتۇرۇش»، «سىناش»، «ئۆزگەرتىش» دېگەنگە ئوخشاش چىرايلىق ناملارنى بېرىدۇ، ئىختىياسلىق كىشىلەرنىڭ خالىغان ئورۇنغا بېرىپ ئىشلەش ئەركىنلىكى بارلىقىنى، ھەممە ئادەمنىڭ ئۆز ئىقتىدارىغا قاراپ ئىش تاللاش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. بۇ خىلدىكى ئادەم ئىشلىتىش ئۇسۇلى ئەمەلىيەتتە ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى تار يەردە قىستىغانلىق بولۇپ، ئاق كۆڭۈل كىشىلەرنى بەزىدۈرۈپ ئىخلاسىنى ياندۇرىدۇ.

9. مەنسەپكە قويۇش ئەمما ئىشەنمەسلىك. بۇنداق ئادەملەر قول ئاستىدىكىلەردىن نەر ئاقۇزۇپ جاپالىق ئىشلەشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. ئەمما كۆڭلىدە گۇمان ساقلاپ مەنسەپكە لايىق ھوقۇق بەرمەيدۇ. ھەممىنى ئۆزى تىزگىنلەپ ئۆز ئالقىنىدا تۇتۇش تاكتىكىسىنى ئىشقا سېلىپ، قول ئاستىدىكىلەر ئارىسىدا قەستەن بۆلگۈنچىلىك ۋە زىددىيەت پەيدا قىلىدۇ ھەم شۇ ئارقىلىق بۆلۈپ باشقۇرماقچى بولىدۇ ياكى بولمىسا

قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ ئۆزىگە بويسۇنماي «بويۇنتاۋلىق» قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئۆلارنىڭ قۇسۇرىنى ئىزدەپ كۆكۈلسىغا ئېسىلىدۇ، «ئاۋازسىز توقماقلاش» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ئۆزىنىڭ ھەيۋىسىنى ئۆستۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇلار ئادەم ئىشلىتىشتە «گۇمانلانما» دېگەن مىزانىنى زادى چۈشەنمەيدۇ.

10. «ئىشلىتىش» نىلا بىلىپ «بېقىش» نى بىلمەسلىك. بۇنداق كىشىلەر «ئېتىم يۈگۈرسىكەن، بىراق بوغۇز يېمىسەكەن» دەيدۇ. كادىرلارنىڭ تۇرمۇشى بىلەن زادى كارى بولمايدۇ. ئۇلار كادىرلارنى يىراقتىن كۆزلەشكە يېتەكلىمەيدۇ، ئۆگىنىش پۇرسىتى يارىتىپ بەرمەيدۇ، مەخسۇس جايلارغا ئەۋەتىپ تەلىم-تەربىيە ئالدۇرمايدۇ. كادىرلارنىڭ «كونا دەسمايە» سىنى يەۋېرىپ، خۇددى ئۆزى يېڭىپ ئۆزى ئۆچۈپ قالغان چىراغتەك بولۇپ قېلىشىغا سەۋەبچى بولىدۇ. «سۈسىز كۆلدە بېلىق بېقىش» ھۇنىرىنى قوللىنىدۇ.

قىسقىسى، بۇ خىل ئادەملەر «پاژىسىن قانۇنىيىتى» دىكىدەك ئىش كۆرۈشكە ئادەتلىنىپ كەتكەن. ئەنگلىيىلىك ئاتاقلىق سىياسىيۇن ۋە تارىخشۇناس نوسىگورت پاژىسىن 1958-يىلى «ئەمەلدارلار سورۇنى كېسىلى» دېگەن بىر كىتابىنى يازغان. ئۇ ئەنگلىيىنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇشىنى ئۇزۇن مۇددەت تەكشۈرگەندىن كېيىن ئادەم ئىش ئۈستىدە لەيلەپ يۈرىدىغان ئەھۋال نېمە ئۈچۈن يۈز بېرىدۇ، دېگەن مەسىلىدە مۇنداق كۆز قاراشىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، ۋەزىپىسىنىڭ ئەھمىيىتىدىن چىقالمىغان ئەمەلدارنىڭ ئالدىدا مۇنداق ئۈچ خىل تاللاش بولىدۇ. بىرى، خىزمەتتىن چېكىنىشكە ئىلتىماس قىلىپ ئورنىنى باراملىق كىشىلەرگە بوشىتىپ بېرىش؛ ئىككىنچىسى، قابىلىيەتلىك ئادەملەردىن بىرنى تېپىپ خىزمىتىگە يارەملەشتۈرۈش؛ ئۈچىنچىسى

سەۋبىسى ئۆزىدىن تۆۋەنرەك بولغان ئىككى ياردەمچىنى تېپىش. بۇنىڭدىن بىرىنچى خىلىنى تاللىمايدۇ، سەۋەبى ئۇ «تۆمۈر تاۋاق» تىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئىككىنچىسىنىمۇ تاللىمايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى ئۆزىدىن يۇقىرى ئورۇندا بوش ئورۇن پەيدا بولغاندا بۇ قابىلىيەتلىك كىشى ئۆزىنىڭ يۇقىرىغا ئۆرلىشىدە توسالغۇ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. شۇڭا ئەڭ ياخشىسى ئۇچىنچى خىل ئۇسۇلنى تاللايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىنىڭ خىزمىتىنى ئىككى ياردەمچىسىگە تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ-دە، ئۆزى يۇقىرىدا تۇرۇۋېلىپ ئومۇمىي دائىرىنى ئىگىلەيدۇ. بۇلار ئۆزئارا بىر - بىرىنى چەكلەپ ئۇنىڭ رىقابەتچىسىگە ئايلىنالمايدۇ. نەتىجىدە ئۇلارمۇ ئۆز باشلىقىغا ئوخشاش ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۆزىگە يەنە ئىككى ياردەمچى تاپىدۇ. مۇشۇنداق قاتلاممۇقاتلام راۋاجلىنىش ئارقىلىق ئۆزئارا بىر - بىرىگە ئىنتىرىدىغان، خىزمەت ئۇنۇمى تۆۋەن بولغان بيۇروكراتلار سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرىدۇ. بۇ پاڑىسىن قانۇنىيىتى دەپ ئاتالغان. مۇشۇنداق ئەھۋاللارنى ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ھالدا ئۇچرىتىش مۇمكىن.

ئىقتىدارلىقلار بىلەن ئىقتىدارسىزلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا دائىم ھەق-ناھەق كۆرىشى بولۇپ تۇرىدۇ. ئىقتىدارسىزلار ئىقتىدارلىقلارنى دائىم دېگۈدەك ئىقتىدارسىزلىقتا ئەيىبلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋال تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە خىل ھالەتتە ئۇچرايدۇ. بىرىنچى، «سىياسەت» نى دەستەك قىلىدۇ. بۇ ئادەم «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا ياتىپ ئىدى، بەلكىم «ئىسيانچى» بولۇشى مۇمكىن، سىياسىي جەھەتتە بەلكىم ئىشەنچلىك ئەمەستۇر، دېگەندەك گەپلەرنى پىشقەدەملەرنىڭ قۇلىقىغا ئەتەي ئاڭلىتىدۇ. ئىككىنچى، «تەربىيلىنىش» توغرىسىدا سۆزلەيدۇ. بۇ ئادەمنىڭ تونۇشى ساغلام ئەمەس، ھاكاۋۇر، ھارامزادە، رەھبەرلىكنى كۆزگە ئىلمايدۇ، بەلكىم

ھوقۇق تارتىۋېلىش سۈيىقەستى بولۇشى مۇمكىن، دەپ يۇقىرى رەھبەرلەرگە چاقىدۇ. ئۇچىنچى، «ئاما بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» ئۇستىدە ۋەز ئېيتىدۇ. بۇ ئادەم ئاما بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە دىققەت قىلمايدۇ، ئاممىنى ياراتمايدۇ، ئاممىدىن ئايرىلىپ قالغان، دېگەندەك سىپايى گەپلەر بىلەن «جامائەت پىكرى» تەييارلايدۇ. تۆتىنچى، «ئىستىل مەسىلىسى» نى دەستەك قىلىدۇ. بۇ ئادەم ئەر-ئاياللىق مۇناسىۋەتتە بەكمۇ مۇرەككەپ، نورمالنى ئەمەس، دائىم دېگۈدەك ئىسسىق ئۆتۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ، باشقىلار ئۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس دېگەندەك گەپلەرنى ئادەتتىكى ئاممىنى ئاڭلىسۇن دەپ قىلىدۇ.

ھەق گەپ قىلغاندا، ئىقتىدارلىقلارنىڭ كۆزى ئىقتىدارلىقلارنى كۆرىدۇ، دانىشمەنلەرنىڭ يۈرىكى دانىشمەنلەرنى تونۇيدۇ. ئۆزى ناتوغرا تۇرۇپ باشقىلارنى توغرا يولغا باشلىيالمىغان ئادەم بولۇپ باقمىغان ۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىقتىدارلىق ئادەمنىڭ ئىقتىدارسىز بىر ئادەمنى ياراملىق ئادەم دەپ مۇھىم ئىشقا قويۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئىقتىدارلىقلارنى چىلىقتۇرۇشقا ماھىر، ئۇستۇرۇشكە ۋە بېشىغا كۈن كەلسە قوغداشقا قادىر ئادەملەرنىڭ ئۆزى ئىقتىدارلىقتۇر.

خەنزۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا «جىڭ بەنچاۋنىڭ ئەنزىگە ھۆكۈم چىقىرىشى» دېگەن بىر ھېكايە بار. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: جىڭ سۇلالىسى زامانىسىدا سەندۇڭلۇق بىر بايۋەچچە بىر ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىنى يالالاپ ئۆيىگە تەكلىپ قىپتۇ. يىل بېشىدىلا بۇ ئىككىلەن مەسلىھەت بىلەن كېڭىشىپ بىر يىل بالىسىنى ئوقۇتۇپ بەرسە سەككىز تىزىق يارماق بېرىدىغانلىغا پۈتۈشۈپتۇ. ئوقۇتقۇچى نۇرغۇن ئەجىر سىڭدۈرۈپ بايۋەچچىنىڭ ئوغلىغا بىر يىل ساۋاق بېرىپتۇ. يىل توشۇپ پۇلىنى بېرىدىغان قارايى كەپقاپتۇ، لېكىن بايۋەچچە پۇلنى

بېرىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئەكسىچە ، ئۇنى قورسىقىدا ئۇمىچى بوق ، ئوغلۇمنىڭ بىر يىللىق ۋاقتىنى ئىسراپ قىلۇەتتى دېگەننى باھانە قىلىپ ، ئوقۇتقۇچىنى ئىشىنى بوشىتىپ ھەيدىۋېتىپتۇ . ئوقۇتقۇچى نائىلاج ئەرسە - كېرەكلىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئائىلىسىگە قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بوپتۇ . لېكىن ئۇ ئائىلىسىگە قايتىپ بېرىپ بۇنى ئويلىنىسېرى تازا ئاچچىقى كەپتۇ ۋە يامۇلغا بېرىپ بايۇەچچىنىڭ ئۇستىدىن ئەرز قىپتۇ .

ئۇققاندەك ، شۇ ۋاقىتتىكى شىەن يامۇلنىڭ باشلىقى دەل چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاتىقى چىققان ئاتاقلىق رەسسام ، خەتتات ۋە شائىر جىڭ بەنچاۋ ئىكەن . ئۇنىڭ بىلىم دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولۇپ ، ئەدەبىي تالانتى بارلارنى بەكمۇ ئەتىۋارلايدىكەن ، ئىشتا ناھايىتى ئادىل ئىكەن . ئۇ ، ھېلىقى ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەرزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن : « مەن سىزنى ھازىرلا سىناپ كۆرەي ، بىلىمىڭىز زادى قانچىلىك؟ » دەپتۇ . ئوقۇتقۇچى ئىمتىھان بېرىشكە ئۇزۇنىڭ ھازىرلا تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتىپتۇ . جىڭ بەنچاۋ تورۇسقا قاراپ قولى بىلەن سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېسىلغان پانۇسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ : باشقىسىنى قويۇپ تۇرۇپ گەپنى مۇشۇ پانۇستىنلا باشلاي دەپتۇ - دە ، ئۇۋەندىكىدەك بىر كۇپلېت تەزمە ئوقۇپتۇ :

ئوردا ئىچىدە بورۇق بېرىپ تۇرار ئەنە پانۇس چىراغ ،
ئوت ئەرەبنى نۇر چاقناتسا بورۇپ كېتەر يېنىپ - يېراق .
بۇنىڭغا ئەغۇبار كۆڭلى بىتەۋا ئىنسانى - يېراق ،
كى كۆرسە شول بورۇقنى بولۇپ شەيدا تۇرار ھەر ۋاق .

ئوقۇتقۇچى بۇنى ئاڭلاپ بىرئاز تۇختاپلىپ ، ئۇۋەندىكىدەك بىر كۇپلېت تەزمە ئوشۇنۇپ :

ئوقۇتتۇم بىر يىل ساۋاق ، تاپماق ئۇچۇن سەككىز يارماق ،
سىڭدۇردۇم تالاي ئەجىر ، بەرمىدى بىر تال مايماق .
پەرۋانە بوپ شۇ مايماكنىك ئىشقىدا ، ئوردىغا باستىم ئاياغ ،
ياكى تاپقايمەن ساۋاب يا ئىلتىپات ، ياكى قاماق .

جىڭ بەنچاۋ ئوقۇتقۇچىنىڭ ئەزمىسىنى ئاڭلاپ بولۇپ ، ھەيران قېلىپ ئۇنىڭ ئەدەبىي تالانتىغا قايىل بوپتۇ ھەم بۇ ئوقۇتقۇچىنىڭ قانداقتۇر « قورسىقىدا ئۇمىچى يوق » لۇقىدىن بايۇەچچىنىڭ بالىسىنىڭ « ۋاقتىنى ئىسراپ قىلۇەتكەن » بولماسىتىن بەلكى ، بايۇەچچىنىڭ ئۇزۇنىڭ نوچىلىقىغا ئىشىنىپ ئۇنى بوزەك قىلغانلىقىنى جەزملەشتۇرۇپتۇ - دە ، دەرھال ئادەم ئەۋەتىپ ئەيىبكارنى چاقىرىپ كەپتۇ ھەم ئوقۇتقۇچىغا بېرىشكە تېگىشلىك بولغان پۇلنىڭ ھەممىسىنى ئۇز ئەينى بويىچە قايتۇرۇشنى بايۇەچچىگە بۇيرۇپتۇ ، جىڭ بەنچاۋ شۇنداق قىلىپ بۇ ئەنزىنى ئادىل ۋە چۇۋەرلىك بىلەن بىر يافلىق قىپتۇ (28) .

بۇ ھېكايە بىزگە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنىڭ قابىلىيەتسىز ، ناچار ، كۆچتۇڭگۇرلەر تەرىپىدىن بوزەك قىلىشقا ئۇچرىغاندا ھۆكۈمەت تەرەپنىڭ ئادىللىقىنى ياقلاپ ساختىلىققا بەرھەم بېرىشنىڭ لازىملىقى ھەم قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى قوغداش كېرەكلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ .

تارىختىن بېرى قابىلىيەتلىكلەرنى كۆرسىتەلىگەنلەر قابىلىيەتلىك ، دۆلەت ئۇچۇن ئىختىساسلىقلارنى كۆرسىتەلىگەنلەر ئەڭ دانالار ھېسابلانغانىدى . ئۇلارنىڭ دانالىقى كونكرېتنى قابىلىيەتتە بولماستىن ، ئۇلارنىڭ باشقىلاردا كەم تېپىلىدىغان ئۆتكۈر كۆزلۈكلۈكى ۋە كۆڭلى - كۆكسىنىڭ كەڭرىلىكىدە ئىپادىلەنىدى . بۇنداق ئەھۋال ئۇلارنىڭ ئۇزۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرىنى ۋە ھەتتا شەخسىي كۇشەندىلىرىنى

ئۆزىنىڭدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلگە كۆرسىتىشتە تېخىمۇ تولۇقراق ئېپادىلىنىدۇ.

ئەمىنىيە دەۋرىدە بەش زومىگەرنىڭ ئاتامانى دەپ نام ئالغان كۈەن جۇڭ ۋەزىر بولۇش ئالدىدا باۋشۇيانى ۋەزىرلىككە كۆرسىتىدۇ، باۋشۇيا ۋەزىر بولۇشنى رەت قىلىپ كۈەن جۇڭنى كۆرسىتىدۇ. ئەسلىدە كۈەن جۇڭ باۋشۇيانىڭ سىياسىي رەقىبى بولۇپ قان قىساسىمۇ بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، كۈەن جۇڭ بىلەن باۋشۇيا بىرلىكتە سودىگەرچىلىك قىلغان بولۇپ، ھەر نۆۋەت پايدىنى بۆلۈشكەندە كۈەن جۇڭ باۋشۇيانى بوزەك قىلىپ ئۆزىگە جىقراق بۆلۈۋالغان. ئەمما باۋشۇيا كۈەن جۇڭنىڭ ئائىلىسىنىڭ نامرات بولۇپ، ئانىسىنى بېقىش لازىملىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋەتكەن، دۆلەتكە ۋەزىر تەيىنلەشتەك ئاچقۇچلۇق مەسىلىدە باۋشۇيا دۆلەت مەنپەئىتىنى مۇھىم بىلىپ، ئۆزىنىڭ ۋەتەن قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى ئىكەنلىكىنى بەش قېتىم ھوقۇقتا قول ئۆزارتمىغان، كۈەن جۇڭنى دۇشمەندىن ئەسىر ئېلىنغان دەپ ھاقارەتلىمەستىن سەممىيلىك بىلەن جى بېگگە: «ئەگەر پادىشاھ ئالىيلىرى چى بەگلىكىنى ياخشى باشقۇرۇشنىلا ئويلىسىلا، ئەتىمالىم مەن بۇ ئىشنىڭ مۇددىسىدىن چىقالارمەن. ئەگەر سىلى جاھانىنى بويسۇندۇرماقچى بولسىلا، كۈەن جۇڭسىز ئىشلىرى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولماس» دېگەن. شۇنىڭ بىلەن چى بېگى ئۇنىڭ پىكرى بويىچە ئىش كۆرگەن، نەتىجىدە توققۇزى تەل بولۇپ جاھانىنى بويسۇندۇرۇشىن ئىبارەت بىلانى ئىشقا ئاشقان (29).

قەدىمدىن تارتىپ شۇنداق بىر ھەقىقەت باركى، يەقەت ئۆز سىنىپىغا، ئۆز مىللىتىگە ۋە ئۆزىنى بېغىشلىغان ئىشلارغا قارىتا كۆچلۈك مەسئۇلىيەتچانلىقى بار ئادەم ئىختىياسىز ئىگىلىرىنى كۆرسىتىشتە دائىم دېگۈدەك ئۆزىنى ئۇنتۇپ

شەخسىيەتسىزلىك قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئادەم تونۇيدىغان پاراسەتلىك كۆزلىرى ۋە شەخسىي ئارزۇ-ھەۋەسلەردىن خالىي كۆڭلى-كۆكسى ھازىرقى ئادەملەر ئۇچۇنمۇ ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك.

بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قاراخانىلارنىڭ خانى ھەسەن بۇغراخانغا دۆلەت ئىشلىرىنى دەپ ياخشىلارنى ئىشقا قويۇش مەسلىھىتىنى بەرگەن، شەخسىي ئارزۇ - ھەۋەسلەردىن خالىي، كۆڭلى - كۆكسى كەڭ مەرد دۆلەت ئەربابىنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئۇنىڭ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ قوش قەۋەت مەنىلىرىگە چوڭقۇر دىققەت قىلغۇمىز كېلىدۇ. ئۇنىڭ قۇرۇلمىلىرىغا قارايدىغان بولساق، ئۇنىڭدىكى ۋەقەلىك بىزگە قاراخانىلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەن دەسلەپكى مەزگىلدە ھاكىمىيەتنى باشقۇرىدىغانلارنىڭ ياخشىلارنى تاللاش پرىنسىپى ئارقىلىق ۋەزىپىگە قويۇلغانلىقى (ئايتولدىنىڭ نۇرغۇن سىناقلاردىن كېيىن ئاندىن خانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ۋەزىرلىككە قويۇلغانلىقى)، كېيىن ھاكىمىيەتنىڭ مىراس قېلىشىغا ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكى (ئايتولدى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ۋەزىرلىكنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە مىراس قالغانلىقى)، ئاخىردا ھاكىمىيەت باشقۇرۇشتىن ئىبارەت نازۇك ئىشنىڭ تەسەۋۋۇپ بىلەن بىرلىشىپ كەتكەنلىكى (دەرۋىش ئۆگدۈلمىشنىڭ ۋەزىپىگە قويۇلغانلىقى) قاتارلىق ئۇچ خىل جانلىق كۆرۈنۈشنى ئېنىق كارتىنا بىلەن كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ كىشىدە ئىختىيارسىز ھالدا قاراخانىلارنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا ياخشىلار تاللاپ ئىشقا قويۇلغاندا دۆلەت كۈندىن-كۈنگە رونىق تاپقان، ھاكىمىيەت خان جەمەتىنىڭ قولدىن-قولغا ئۆتۈپ مىراس قالغاندا دۆلەتنە داۋالغۇش يۈز بېرىپ ھاكىمىيەتنىڭ ئۇلى تەۋرىگەن، تەسەۋۋۇپ بىلەن بىرلىشىپ كەتكەندە، دۆلەت مۇنقەرز بولۇشتىن ئىبارەت «ئاقىۋەت» كە قالغان دېگەن

خۇلاسىنى چىقارغۇزىدۇ. بۇ يەردىكى «مەسلىنىڭ ئەڭ ئەجەللىك يېرى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ياخشىلارنى بايقاش-بايقىيالماسلىقى ۋە ئۇلارنى تاللاپ ئىشقا قويۇشقا ماھىر بولۇش-بولالماسلىقىدا.

دېمەك، سەممىي، ئادىل، ھەققانىيەتچى، قابىلىيەتلىك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ئون خىل ئىللەتنىڭ خالىي، يۇقىرى-تۆۋەن ئىشەنچىگە ياخشى يولداشلار كادىرلار خىزمىتىنى ئىشلىگەندە، ئاندىن ئىشلىرىمىز روناق تېپىپ، كادىرلارنىڭ «تۆتىنە زامانىۋىلىشىشى» نى ھەققىي ۋە سۈپەتلىك ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدۇ؛ مۇشۇنداق «ئادەملەردىن تەشكىللەنگەن كادىرلار تارماقلىرى بولغاندىلا ئاندىن ھەققىي زەھمەتكەشكى قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى قەدىرلەيدىغان سەمىمىيلىك، قابىلىيەتلىك كىشىلەرگە تەلپۈنىدىغان ئارزۇ، قابىلىيەتلىكلەرنى تونۇشتا ئۆتكۈر، كۆز قابىلىيەتلىكلەرنى ئىشقا قويۇشتا جاسارەت، قابىلىيەتلىكلەرنى يېتەكلەيدىغان كەڭ قورساقلىق، قابىلىيەتلىكلەرنى قوغدايدىغان قورقماس ئىرادە بارلىققا كېلىدۇ.

بەشىنچى، يېڭى نەرسىلەر بىلەن ئۇزلۇكسىز ئۆزىنى تولۇقلاپ تۇرۇش — بىر ئىزىدا توختاپ قالماي تەرەققىي قىلىپ بارغانسېرى روناق تېپىشنىڭ چىقىش يولىدۇر

«داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرۇش» نىڭ بۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغا ناھايىتى مۇھىم بىر مەسىلە ئىكەنلىكى ھەققىدە كىتابىمىزنىڭ 2-بابىدا قىسقىچىلا توختالغانىدۇق. بۇ ماۋزۇدا تېخىمۇ ئېچىرىلەپ كىرىپ بارغانسېرى تەرەققىي قىلىپ روناق تېپىش ئۈچۈن ئىنسانىيەتنىڭ يېڭى نەرسىلەر بىلەن ئۆزىنى ئۇزلۇكسىز تولۇقلاپ ئۆزىنى يېڭىلاپ تۇرۇش لازىملىقى ھەققىدە

مەخسۇس توختىلىمىز.

بۇگۈنكى دۇنيا چوڭ ئۆزگىرىش دولقۇنى ئىچىدە تۇرماقتا. سان-سانائاقسىز يېڭى بىلىملەر بالقىپ چىقىپ، كىشىلەرنىڭ بىلىم قاتلاملىرى كۈنسايىن يېڭىلانماقتا. نوقۇل ھالدىكى «ساپ» لىقنى قوغلىشىدىغان بىر تەرەپلىمىلىككە ئىگە كونا ئەنئەنىۋى قاراشلار ھازىرقى زامان ئىنسانلىرىنىڭ ئەقىل بۇلقىنىنى ئېچىشقا توسقۇنلۇق قىلىدىغان پۈتلىكاشاڭغا ئايلىنىپ قالدى. بىلىمنىڭ «ئارىلاشما» لىقى ۋە گىرەلىشىپ سىڭىشىپ كېتىشچانلىقى بۇ بىر يېڭى دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى بولۇپ، توسۇۋالغىلى بولمايدىغان ئېقىمغا ئايلانماقتا. بۇ ھازىرقى زامان ئەھلىدىن «يېڭى نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا كونا نەرسىلەرنىڭ كېرىكى يوق، سەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا ناچار نەرسىلەرنىڭ كېرىكى يوق» لۇقنىى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ ئىجادىي شەرھىلەپ، ئۆزىگە «داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرۇش» نى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بىرلا مەقسەت يەنى ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئالىي ئېھتىياجى بولغان «راۋاج تېپىش» ئۈچۈندۇر.

ئادەملەرنىڭ ئېھتىياجىغا بولغان تەلىپى ناھايىتى كۆپ قاتلاملىق بولسىمۇ، مۇنداق ئۈچ خىلدىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ. بىرىنچى، دەسلەپكى ئېھتىياجى، بۇ — ياشاشتۇر. ئىككىنچى، ئاراخىل ئېھتىياجى، بۇ — بەھرىمەنلىنىش (ماددىي ۋە مەنۇى جەھەتتە) دۇر. ئۈچىنچى، ئالىي ئېھتىياجى، بۇ بولسا راۋاج تېپىشتۇر. گەرچە بۇ ئۈچ خىل ئېھتىياج يالغۇز مەلۇم بىر ئادەمنىڭ تۇرمۇش ھاياتىدىن خۇلاسىلەنگەندەك قىلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە، بىرەر گۈرۈھ، بىرەر سىنىپ، بىرەر دۆلەت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئەھۋالىغىمۇ ئوخشاشلا ماس كېلىۋېرىدۇ. جاھاندا تۇغۇلدۇم دەپلا ياشاشنى بىلمەيدىغان، ياشىدىم دەپلا مەنپەئەتلىنىشنى ئويلىمايدىغان، مەنپەئەتلەندىم

دەپلا راۋاج تېپىشنى كۆزلىمەيدىغان ئەخمەقلەر يوق. ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مانا شۇ سەۋەبتىن جەڭگى-جېدەل، غەلۋە-غەلىيان، پىتنە-پاسات بولۇپ تۇرىدۇ. مانا بۇ — رىقابەتتۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، دۇنيا زىددىيەت ۋە رىقابەت ئىچىدە تەرەققي قىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان دەۋر قاراخانىلارنىڭ ئىچكى-تاشقى زىددىيەت ۋە رىقابەتكە دۇچ كېلىۋاتقان دەۋرى بولۇپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ كىتابىنى مانا مۇشۇ زىددىيەت ۋە رىقابەتلەرنى ئېچىپ بېرىپ، ئىنسانلارنىڭ بۇ دۇنياغا زىددىيەت ۋە رىقابەت ئىچىدە كەلگەنلىكىنى، رىقابەتنىڭ قۇربانى بولۇش ئۈچۈن ئەمەس قەھرىمانى بولۇش ئۈچۈن، مەغلۇپ بولۇپ تۆگىشىپ كېتىشى ئۈچۈن ئەمەس غالىب كېلىپ روناق تېپىشى ئۈچۈن تۆرەلگەنلىكىنى ئۇقتۇرۇپ قويۇش، ئىنسان بالىسىنى كۆرەشكە ئاتلاندۇرۇش مەقسىتىدە يازغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردىكى رىقابەتنىڭ تۈگۈنى ئادالەت بىلەن جاھالەت ئىدى. ئۇ بۇ رىقابەتتە ئادالەتنى دەپ جاھالەت ئۈستىدىن غالىب كەلگەن. ئۇ، «قۇتادغۇبىلىك» تە، ئىنسانغا قانداق قىلىپ ئۆزىنىڭ رىقابەتلىشىش ئىقتىدارىنى ئاشۇرۇش، رىقابەتچىسىنى قانداق قىلىپ يېڭىش مەسىلىسىنى يورۇتقان. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى ئالدى بىلەن قانۇنىي يېڭىلاشقا ئائىت ئىسلاھات كۆز قارىشىدا، كونا نەرسىلەرنىڭ لەززەتسىز بولىدىغانلىقى، يېڭى نەرسىلەرنى داۋاملىق قوبۇل قىلىپ تۇرۇش كېرەكلىكى توغرىسىدىكى پايانلىرىدا، ئاندىن ھەربىي قوماندان بىلەن ئەلچىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرىدە، خەزىنىدارلار بىلەن سودىگەرلەرنىڭ سودىدا ئۈتۈپ چىقىشى، زىيان تارتماسلىقى توغرىسىدىكى پايانلىرىدا كۆرۈش مۇمكىن.

1. «مىسم» نى دوست تۇتۇش. ياپونىيە فانتازىيە

فىلىمى — «مىسم» غا ئۆسمۈرلەر بىلەن ئوقۇغۇچىلار ھەممىدىن بەك ئامراق. «مىسم» — ھازىرقى زامانداپەيدا بولغان نەرسە ئەمەس، ئۇ ئىنسان پەيدا بولغاندىن تارتىپلا بارلىققا كەلگەن، ئۇ ئادەملەردە دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ دەرىجىسى ئوخشاش بولمىغان ھالدا تەرەققي قىلىپ بارىدۇ. ئۇنىڭ تەرەققىياتى ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە، بىر تەرەپلىمىلىكتىن كۆپ تەرەپلىمىلىككە، تېيىزلىقتىن چوڭقۇرلۇققا قاراپ بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە «مىسم» غا ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتىغا ھەممىدىن بەك كۆپ ئەھمىيەت بەرگەن. ئەمما ھازىرقىدەك «مىسم» ياكى «ئەقىل» دەپ ئەمەس، بەلكى ئەينى زاماننىڭ ئۆز تىلى بولغان «ئەردۇ»، «ئوقۇش» بىلەن ئاتىغان. ئۇ ئادەم بالىسىنىڭ قىممىتىنىڭ باشقا نەرسىدە ئەمەس دەل بىلىم بىلەن ئەقىلدىن بولىدىغانلىقىنى كىتابىنىڭ ئاساسىي ئىدىيىسى تەرىقىسىدە ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇ، كىتابىدا كىشىلەرنى «بىلىمنى بۇيۇك، ئوقۇشنى ئۇلۇغ بىل، بۇ ئىككىسى قۇلنىمۇ تولۇق يۇكسەلدۇرىدۇ» دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ. ئىنسانىيەت تارىخىدا قۇللۇقتىن چىقىپ بىلىملىك، ئەقىللىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئەلنى باشقۇرغان قابىلىيەتلىك دانىشمەن ھۆكۈمرانلار ھەم خاندان ئائىلىسىدىن چىققان تۇرۇقلۇق بىلىمسىز، دۆت بولغانلىقى ئۈچۈن ئەلنى ۋەيران قىلغان ئىقتىدارسىز ھۆكۈمرانلار ئۆتكەن. ئۇلارنىڭ قەدىرلىك-قەدىرسىزلىكى، ئۇلۇغ ياكى ئۇلۇغ ئەمەسلىكى، خەلق ئالدىدا تۆھپىسى بار-يوقلۇقى، دۇنياغا لايىق، لايىق ئەمەسلىكى، ئۇلارنىڭ پۈقرانى قاقشىتىش بەدىلىگە كەلگەن مال-دۇنياسىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى، ھەشەمەتلىك-ھەشەمەتسىزلىكى بىلەن ئەمەس ئەقىل ۋە پەم-پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ دۆلىتىنى ئىدارە قىلىشتا بىر قاتار ئادىل قانۇن-نىزام ئورناتقان-ئورناتمىغانلىقى، ئەلدىن

زۇلۇمنى يوقاتقان-يوقاتمىغانلىقى بىلەن ئۆلچىنىپ كەلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەقىل بىلەن بىلىمنى ئادەم ئۈچۈن ئەڭ قىممەتلىك نەرسە دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ، «جاھاندا بىلىمدىن قىممەتلىك نەرسە بولمايدۇ. ئەركىشى ئۈچۈن بىلىمسىز ئىكەن دېيىلسە بەكمۇ سەت بولىدۇ»، «بىلىمسىز كىشى قارىغۇغا ئوخشاش بولىدۇ»، «ئەقىل دېگەن قاراڭغۇ تۇندىكى چىراغقا ئوخشايدۇ، بىلىم يورۇقلۇق بولۇپ سېنى يورۇتىدۇ»، «بىلىم ئادەمنى گادايلاشتۇرمايدىغان، ئوغرى، قاراقچى ئالالمايدىغان بايلىقتۇر»، «بىلىمسىز كىشىنىڭ كۆڭلى قۇمغىلا ئوخشايدۇ. ئۇنىڭغا دەريانىڭ سۇيى كىرسە تولمايدۇ، ئوتمۇ ئۇنمەيدۇ»، «ئەركىشى بىلىم بىلسە كۆنسايىن بەختى تاپىدۇ، كىچىك بولسىمۇ ئورنى كاتتا بولىدۇ»، «ئادەم ھايۋاندىن بىلىم ئارقىلىق پەرقلىنىدۇ. بىلىمدىن بۈيۈكرەك ھېچ نەرسە بولمايدۇ»، «ئادەم زېھرەك بولسا مالدىن قىممالماس بولىدۇ. بىلىمى بولسا ئىشتا يېڭىلمەس بولىدۇ»، «ئىنسان ئىشلىرىنى بىلىم بىلەن باشلىسا، قانداق مەقسەتكە يەتمەكچى بولسا، مەقسىتىگە يېتىدۇ»، «بارلىق ھەيۋەتلىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى بىلىمدىن كېلىدۇ، ئىشنىڭ قېيىن تۈگۈنلىرى بىلىم بىلەن يېشىلىدۇ»، «ئەقىل قەيەردە بولسا ئۇلۇغلۇق شۇ يەردە بولىدۇ، بىلىم كىمدە بولسا شۇ بۈيۈكلۈك تاپىدۇ»، «ئەقىلدىن باشقا نەرسىگە ھۆرمەت قىلىنمايدۇ. ئەقىلسىز ئادەم خۇددى بىر ئۆچۈم لايىغا ئوخشايدۇ»، «پۈتۈن باخشىلىق بىلىمنىڭ يەزىلىشىدىن كېلىدۇ. ئىنسان بىلىمنىڭ كۆچى ئارقىلىق ئاسمانغا چىقالايدۇ»، شۇڭا «بىلىم بىلەن ئىس قىل، ئىلمىڭنى توغرا ئوت، بىلىم ئۆگەن، كۈنۈڭ بىكارغا ئۆتمىسۇن»، «بىلىم بىل، ئۆزۈڭ تۆرەم ئولتۇرىدىغان بول، بىلىمنى ئۆزۈڭگە كۆڭلۈڭ قەلئە قىل» دەيدۇ(30).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا

قويغان ئەقىل ۋە بىلىم توغرىسىدىكى بۇ قىممەتلىك پىكىرلىرى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئىلغارلىق بولۇپ قالماستىن، بۈگۈنكى كۈندىمۇ يەنە ئومۇميۈزلۈك ئەينەكلىك ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ھاياتىي كۆچى شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلمەيدۇكى، ئۇ ئەگەر بۈگۈنكى ئادەملەرگە تەتبىق قىلىنسا، مىسلىسز مەنىۋى ۋە ماددىي كۆچكە ئايلىنىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇرلار «قۇتادغۇبىلىك» - نىڭ ھەق مىراسخورلىرى تۇرۇقلۇق ئۇنىڭدا كۆرسىتىلگەن «ئەقىل» بىلەن تازا ئاقىللىشالمايۋاتىدۇ.

ئەپسۇسكى، ھازىرقى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەھۋالى ئۇلارنىڭ ئەقىل بۇلقىنى ھەققىي تۇردە زامانغا لايىق ئېچىشتىن خېلى يىراقتا، ئىگىلىگەن بىلىملىرى بولسا ناتۇرال ھالەتتە تۇرماقتا. بىز تېخى ئەقىل بۇلقىنى ئېچىشقا ھەققىي ھالدا يۇرۇش قىلغىنىمىز يوق. بۇنى «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان «ئەقىل» ۋە «بىلىم» نىڭ كۆچى بىلەن ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا ئەنە شۇ «مىم» نىڭ كۆچى بىلەن ئېچىشقا توغرا كېلىدۇ. شۇڭا ھەربىر ئادەمنىڭ قېشىدا بىرەر «مىم» بولۇشى كېرەك. شۇ چاغدا بىلىم ناتۇراللىقتىن قۇتۇلۇپ چىقىدۇ.

2. غىدىقلاش ئېچىدە غىدىقلىنىش. فىزىئولوگىيە بىلەن يىخولوگىيىدە، ئورگانىك جىسىملارغا تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەمدە ئىنكاس پەيدا قىلالايدىغان ئامىللار غىدىقلىغۇچى جىسىم دېيىلىدۇ. غىدىقلىغۇچى جىسىملارنىڭ ئورگانىك جىسىملارغا بولغان تەسىرى غىدىقلاش تەسىرى ياكى غىدىقلاش دەپ ئاتىلىدۇ. ئىنسان ئۆزىنىڭ ھاياتىدا تۇرمۇش، ئۆگىنىش، خىزمەت شۇنىڭدەك ھەرخىل ئىجتىمائىي پائالىيەتلەردە ھەرخىل، ھەر رەڭدىكى غىدىقلاشلارغا دۇچ كېلىپ تۇرىدۇ. بۇنداق غىدىقلاش كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا ئوتتىدىغان ھەرخىل پوزىتسىيىلىرىنى ئىپادىلەپ ئۇنى تۇرلۇك ئۇسۇل ۋە شەكىللەر بىلەن ئۆزلىرىگە ئىجىل قىلۇۋالىدۇ.

ئىنسانلار غىدىقلاشقا دۇچ كەلسە ئۇنىڭدىن قېچىپ ئۆتۈپ كېتەلمەيدۇ. ئۇنىڭغا ئاكتىپ ماسلىشىدۇ ياكى پاسسىپ ماسلىشىدۇ. ئاكتىپ ماسلاشقانلاردا مۇنداق ئالتە خىل ئالامەت كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، ئۆزىگە ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، مۇۋاپىق باھا بېرىدۇ. ئۆزىنى ئۆزى ئالدىمايدۇ. ئىككىنچى، ئۆزىنى ئۆزى رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل قىلىدۇ، ئۆزىگە كۆڭۈل بۆلىدۇ، ئۆزىنىڭ كۆڭلىگە ئۆزى تەسەللى بېرىدۇ، ئۆزىنى ئاسرايدۇ، ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى جارى قىلدۇرىدۇ، قېيداپ ئۆزىنى تاشلىۋەتمەيدۇ، ئۆزىنى تاشلىۋېتىشنى بولسا ئۆزىنى ئۆزى يوقاتقانلىق دەپ بىلىدۇ. ئۈچىنچى، ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان جەرياندا، تەرەققىياتقا ئاكتىپ، قوللاش پوزىتسىيىسىنى تۇتىدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىغا تېز ماسلىشىدۇ ھەم ئۇنى قوغلىشىدۇ، شۇ ئارقىلىق ئۆزىنى داۋاملىق تاكامۇللاشتۇرۇپ بارىدۇ. تۆتىنچى، خىزمەتنى تاشلىۋەتمەيدۇ. بۇنداق ئادەملەر ئۆز خىزمىتىنى ئۆز ھاياتىنىڭ قەدىر-قىممىتىنى ئۆلچەيدىغان مەنىۋى ئوزۇق دەپ ئويلايدۇ، بىر جايدا زەربىگە ياكى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسا، بۇ زىياننى خىزمەت ئورنىدىكى كۆڭۈللۈك مۇھىتتىن تولدۇرۇۋالغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئۇلار ھەرقانچە غىدىقلانسىمۇ خىزمەتنى تاشلىۋەتمەيدۇ. بەشىنچى، تۇرمۇشتىن لەززەتلىنىدۇ. بىرەر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسا، ئۆزىنىڭ تۇرمۇش تەرتىپىنى مۇۋاپىق تەڭشەپ، مۇھىتنى يەڭگۈشلەيدۇ. ئالتىنچى، ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا تېز ئويغۇنلىشىدۇ. ئۆزىنىڭ پىلان، مەقسەت، مۇددىئالىرى دۆلەتنىڭ سىياسەت، قانۇن، پىلان، مەقسەت، مۇددىئالىرىغا ئويغۇنلاشالماي قالغاندا ياكى ئارىلىقتا مەلۇم پەرقلەر بولغاندا، بۇنداق ئادەملەر ئېرىشەلمىگەنلىكنىڭ بۇ يېڭى غىدىقلاشقا ماسلىشالماي بىر-بىرىنى يەۋېتىپ خورىتىش جېدىلى قىلىشنى خالىمايدۇ. شۇڭا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغان ئارزۇ،

ئىستەك، مۇددىئالىرىنى ئوبيېكتىپ ئەھۋالغا مۇۋاپىقلاشتۇرمىسا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ھەم زاماننىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ، ھەم ئارزۇ-مۇددىئالىرىغا يېتىدۇ.

غىدىقلاشقا پاسسىپ ماسلاشقانلاردىمۇ ئوخشاشلا ئالتە خىل ئالامەت كۆرۈلىدۇ. بىرىنچى، ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. بۇنداق ئادەملەر ئازراق غىدىقلانسىلا ئۆزىنىڭ غىدىقلىغۇچىسىغا پاسسىپ ھۇجۇم ياسايدۇ. يەڭگىللىرى بىرەر ئىشقا، بىرەر نەرسىگە باھانە قىلىپ «قىزىم ساڭا ئېيتاي، كېلىنىم سەن ئاڭلا» ئۇسۇلىنى قوللىنىپ دارىتمىلاپ ئاچچىقىنى چىقىرىدۇ. ئوتتۇرا ھاللىرى يېقىن ئادەملىرى، ئورتاق پىكىردىكىلىرىنى ئىشقا سېلىپ قارشى تەرەپكە كۈشكۈرتىدۇ. ئېغىرلىرى بوھتان، سۇيىقەست ۋە ھەرىكەت پىلانلايدۇ. ئىككىنچى، قورقۇپ تۈگۈلۈۋالىدۇ. بۇنداق ئادەملەر بېشىغا ئازراق ئىش كەلسىلا قورققىنىدىن كىرپىدەك تۈگۈلۈۋالىدۇ. ئۆزىنىڭ رىقابەتچىلىرى ياكى قارشى تەرەپدىكىلەرنى، ياكى شۇلار ياشايدىغان مۇھىتنى كۆرسە، ياكى كۆز ئالدىغا كەلتۈرسە ئىچى دەردكە توشىدۇ. ئىمكان قەدەر ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ قالماسلىقنى ئويلايدۇ، ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ، بۇ — مەسىلىنى ھەل قىلمايلا قالماستىن بەلكى ئۇزاق داۋاملىشىۋەرسە غىدىقلىغۇچىنىڭ مىجەزىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىۋېتىدۇ. ئۈچىنچى، كۆزىنى يۇمۇۋېلىپ سۈكۈت قىلىدۇ. بۇ خىل ئادەملەر ئوبيېكتىپ غىدىقلاشقا قارىتا پەسەنت قىلماسلىق پوزىتسىيىسىنى تۇتىدۇ، ئەتراپىدا نېمىدەپ غۇلغۇلىلارنىڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭغا قەتئىي قۇلاق سالماي بىغەم قىياپەتكە كىرىۋالىدۇ. بۇ — نېمە قىلىشنى بىلەلمەي ئارىسالدى بولۇپ قالغانلارنىڭ ئىشى. تۆتىنچى، ئىشلارنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كېتىدۇ. بۇنداق ئادەملەر بەزى ئۆزلىرى چىداپ تۇرالمايدىغان ياكى جەمئىيەتنىڭ تەلىپىگە ماسلىشالمايدىغان غىدىقلاشلارغا ئۇچرىسا ئۇنىڭغا چورتلا خىيالىدىن

چىقىرىۋېتىش پوزىتسىيەسىنى تۇتىدۇ ھەمدە ئېگىز ئاۋازلا ئويلاشقا يەتمىگۈدەك دەرىجىدە ئۇنتۇپ، كۆڭلىنىڭ تولۇق ئاراملىقى بىلەن پىنھان ئولتۇرۇپ ئۆگىنىش ۋە خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرىدۇ. بەشىنچى، ئىنكار قىلىدۇ. مەلۇم بىر غەدىقلانغۇچىغا چىداپ تۇرغۇسىز دەرىجىدە ئازاب ئېلىپ كەلگەن ۋاقىتدا ئۇنىڭغا ئۇنى ئىنكار قىلىش پوزىتسىيەسىنى تۇتۇپ ئۆزىنى قوغدايدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئازاب دەردىدە پۈچۈلىنىپ كېتىشنىڭ بىر مەزگىل ئالدىنى ئالىدۇ. ئالتىنچى، ئۆز ئۆزىدىن تۇڭشۇپ كېتىدۇ. بەزىلەر كۆچلۈك ۋە ھەيۋەتلىك غەدىق ئالدىدا ھودۇقۇپ كېتىدۇ، بىرنى كۆرۈپ كۆزى تورلىشىدۇ، ئاندىن كۆز ئالدىغا قاتار غەدىق ئۆچۈرەتلىرى كېلىدۇ-دە، توپ ئاستا-ئاستا يەل قويۇۋەتكەندەك ئۆزلۈكىدىن لاسسىدە بولۇپ سولىشىپ قالىدۇ (31). بۇ رېقابەتلىشەلمەسلىكتۇر. بۇ پەسىلدە ئالاھىدە تەكىتلەشكە تېگىشلىك ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ھەرقايسى تەرەپلەردىكى پايدىسىز ئامىللارنى ياخشى تىزگىنلەپ، كېلىپ چىقىش ئېھتىمالى بولغان يامان خاراكتېرلىك غەدىقلاشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشتۇر.

3. رېقابەتكە ئاكتىپ قاتنىشىش. ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى رېقابەت ناھايىتى مۇرەككەپ بولىدۇ. ئۇ — قانۇنلۇق، قانۇنسىز، مۇۋاپىق-نامۇۋاپىق، ئادىل-ئادالەتسىز، توغرا-ناتوغرا ھالدا داۋام قىلىدۇ. ھازىر كىشىلەر ئادىل بولۇشنى تەلەپ قىلىشماقتا. «خەلق گېزىتى» نىڭ 1989-يىل 5-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سانىغا شىن يەننىڭ «ئادىل بولغاندىلا ئېچكى يېغىلىش كۆچى بولىدۇ» دېگەن بىر پارچە ماقالىسى بېسىلغان. ماقالىنىڭ قارىشىچە، «قابىلىيەتكە يارىشا تەقسىمات قىلىش — ھازىرقى باسقۇچتىكى ئەڭ ئادىل بولغان تەقسىمات پرىنسىپى» بولۇپ، نۆۋەتتە نۇرغۇن كارخانىلار بۇ پرىنسىپنى ئىزچىللاشتۇرمىغانلىقتىن، كارخانا باشقۇرغۇچىلىرى بىلەن ئىشچىلار ئوتتۇرىسىدىكى

زىددىيەت بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشمەكتە ئىكەن. ماقالىنىڭ ئاخىرىدا، «ئەلۋەتتە، كارخانىلاردا قابىلىيەتكە يارىشا تەقسىمات قىلىش پرىنسىپىنى ئومۇميۈزلۈك ھالدا ھەققىي ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، مەلۇم ماكرولۇق شارائىت ھازىرلىنىشى كېرەك. ھازىر بۇ شارائىت تېخى تولۇق ھازىرلانغىنى يوق، ئەمما بىز شارائىت ھازىرلانغاندىن كېيىن ئىشلەيمىز دەپ كۆتۈپ ئولتۇرماسلىقىمىز كېرەك» دېيىلگەن. بۇ ماقالىنىڭ قوزغىتىچانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك.

ئىرادىسى ئاجىز ئادەملەر رېقابەتلىشىشكىمۇ ئاجىزلىق قىلىدۇ. بىر كىشى بىر زىيالىينىڭ مىللەتنىڭ تەقدىرى ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋېتىپ پارتىيەمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىشتە سىياسىتىنىڭ پارلاق ھەم توغرىلىقى، ئەمما كونكرېت ئىجرا قىلىنىدىغان چاغدا ئۇنىڭ داۋاملىق توسالغۇغا ئۇچراپ تۇرىدىغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئۇرغۇنلىغان زىيالىيلاردا بىرخىل مەيۈسلىنىش، ئىخلاسىي يېتىپ كېتىش كەيپىياتلىرىنىڭ ئۆسۈپ، ئۇلارنىڭ ئاكتىپچانلىغىغا تەسىر يېتىۋاتقانلىقى ئۈستىدىن دەرد ئۆككىنىشى ئاڭلاپ ھەيران قالىدۇ. ئۇ ئۇنىڭدىن «زامان ئۆزگەرسە يامان ئۆزگىرەمدۇ ياكى يامان ئۆزگەرسە زامان ئۆزگىرەمدۇ؟» دەپ سورايدۇ. ئۇ كەسكىن قىلىپ: «زامان ئۆزگەرسە يامان ئۆزگىرىدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۇ ئۇنىڭ سەل كالتە پەم زىيالىي ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپتۇ-دە، ئۇنىڭدىن: «ئۇنداقتا زامانىنى كىم ئۆزگەرتىدۇ؟» دەپ سورايدۇ. ئۇ، دەل ئۇنىڭ ئويلىغىنىدەك جاۋاب بېرەلمەي ئۆرۈپلا قاپتۇ. ئۇ «زامانىنى ئۆزگەرتىش» بىلەن «يامانىنى ئۆزگەرتىش» نىڭ ئوخشاشمىغان مۇناسىۋىتىنى تازا چۈشەنمەيدىكەن، يامانلارنى بەدەل ئالماشتۇرۇشنى تازا چۈشەنمەيدىكەن، يامانلىقنى ئۆزگەرتىدىغانلىقى، زامان ئۆزگەرگەندىلا ئاندىن يامانلارغا بازار قالمايدىغانلىقىنى

ئانچه بىلىپ كەتمەيدىكەن. بىلىش كېرەككى، تۆزۈلگەن سىياسەتنىڭ توغرا بولۇشى بىلەن ئىجرا قىلىنىشنىڭ توغرا بولماسلىقى، يامانلارنىڭ بازارنى ئىشغال قىلۋېلىشى بىلەن زامان ئەھلىنىڭ ئۈلاردىن بىزار بولۇپ ئۈلارغا يول قويماسلىقى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىدىغان ئادالەت بىلەن جاھالەت، توغرىلىق بىلەن ئەگرىلىك ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

دىئالېكتىكىنىڭ قارىشىچە، پەرق مۇتلەق، بىرلىك نىسپىي، ئادالەتسىز رىقابەت مۇتلەق، ئادىللىق نىسپىي بولىدۇ. ئىنسانلار دۇنياسى ئادالەتسىزلىك بىلەن تولغان بولۇپ «تەڭشەلمىگەن ئالەم». جەمئىيەت مەيلى قانچە تەرەققىي قىلىپ كەتسۇن، ئۇنىڭدىكى رىقابەت تەڭلىك فورمۇلىسى بويىچە داۋام قىلمايدۇ.

سوتسىيالىستىك تۈزۈمىمىزدىكى ئادىللىقنى بەزىلەر كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېسە، بەزىلەر پۈرسەتنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دەيدۇ. يەنە بەزىلەر ئەمگىكىگە قاراپ تەقسىم قىلىش دەيدۇ، بۇ ئۈچ خىل قاراشنىڭ ھەممىسىنىڭ داۋالسى بارەڭ كۆرۈنسۇ، ئەمەلىيەتتە ھەممىسىنىڭ داۋالسى مۇكەممەل ئەمەستۇر. ئۇنىڭ مۇكەممەل بولالماسلىقى، ئۈلارنىڭ پەقەت مەلۇم بىر نۇقتىدىن چىقىپ، ئادىللىقنى يەڭ قەۋەت مەنىسى بويىچە تەھلىل قىلغانلىقى ۋە چۈشەنگەنلىكىدە. شۇڭا قايسى خىل كۆز قاراش بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممىسى بىرەڭ نەزەرىيە جەھەتتىكى نامراتلىق ۋە كونكرېتنى ئۇيۇشتۇرۇش جەھەتتىكى يېتىشسىزلىكتىن خالىي بولالمايدۇ.

ئادىللىقنى كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېگۈچىلەر كىشىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنى بىرخىللاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق بىرخىل ئادىللىقنى شەكىللەندۈرمەكچى بولىدۇ. ھالبۇكى،

مۇنداق كىرىمنى زورمۇزور باراۋەرلەشتۈرۈش يەنە بىرخىل ئادىل بولماسلىققا زېمىن ھازىرلايدۇ. يەنى ئەمگەك، پۇل، مال-مۈلۈك، تەۋەككۇل قىلىش ۋە تېخنىكا قاتارلىق جەھەتلەردە كۆپ بەدەل تۆلىگۈچىلەرنىڭ كىرىمنى ئاز بەدەل تۆلىگۈچىلەرنىڭ كىرىمى بىلەن تەڭسىز ھالدا باراۋەرلەشتۈرۈشتەك ئەھۋال كېلىپ چىقىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىرىمنى باراۋەرلەشتۈرۈش دېگەنلىك ئۆزىمۇ بىر نىسپىي نەرسە. چۈنكى، ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ ئەھۋالى (نوپۇسى، ئىشقا ئورۇنلاشقان ئادەملىرىنىڭ سانى قاتارلىق) ئوخشىمايدۇ، شۇڭا ئائىلىلەرگە كىرىدىغان كىرىمنىڭ سانىمۇ ئوخشىمايدۇ. ئوخشاش تۇرمۇش سەۋىيىسىگە ئېرىشىش ئۈچۈن لازىم بولىدىغىنى ئوخشىمىغان ئائىلىۋى كىرىم سەۋىيىسى بولىدۇ. قىسقىسى، كىرىمنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى ئوخشاش سەۋىيىدىكى پاراۋانلىق سەۋىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرەلمەيدۇ، ئەكسىچە، تەڭ تەقسىماتچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ كىشىلەرنىڭ ئۆزىدە ئەسلىدە بار بولغان ئامىللارنى جارى قىلدۇرۇش ئاكتىپچانلىقىغا كاشىلا سالىدۇ.

ئادىللىقنى پۈرسەتنىڭ باراۋەرلەشتۈرۈلۈشى دېگۈچىلەر ھەربىر ئادەمنىڭ بازار رىقابىتى ۋە باشقا سورۇنلاردىكى بەھرىمەنلىشىلەرگە قاتنىشىش پۈرسىتى، ئۇتۇپ چىقىش پۈرسىتى ياكى تاللۇبلىش پۈرسىتى ئوخشاش بولۇش كېرەك، دېگەننى تەكتىلەيدۇ. جەمئىيەت ھەربىر ئادەمنىڭ تەرەققىي قىلىپ ئۆزىنى بېيىتىپ مۇكەممەللەشتۈرۈشى ئۈچۈن، باراۋەر رىقابەتلىشىشنىڭ تاشقى مۇھىتىنى يارىتىپ بېرىدۇ. ئەمما ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ شارائىتىدىكى پەرقلەر تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان باراۋەرسىزلىكلەرنى يوق قىلالمايدۇ. كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان تۇغما قابىلىيەتلەرنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن كاپىتال ۋە مەبلەغتە بولغان ۋارىسلىق قىلىش، ئىگىلەپ تۇرۇش، ھەيدەكچىلىك قىلىش مۇناسىۋەتلىرىمۇ ئوخشاش

بولمايدۇ ھەم مەلۇم بىر ئىشقا تۇتۇش قىلغان ۋاقتىمۇ ئوخشمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن رىقابەتكە قاتنىشىش پۇرسىتى، ئۇتۇپ چىقىش پۇرسىتى، تاللىنىش پۇرسىتىمۇ باراۋەر بولمايدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالىاق، تۇغما قابىلىيىتى (تەبىئي شارائىتى) ياخشى، ساپاسى يۇقىرى بولغان ئەمگەكچىلەر تۇغما قابىلىيىتى (تەبىئي شارائىتى) ناچار، ساپاسى تۆۋەن ئەمگەكچىلەرگە قارىغاندا، كۆپرەك تاللىنىش پۇرسىتىگە ئىگە بولىدۇ، مەبلىغى كۆپرەك زاۋۇت باشقۇرغۇچىنىڭ قەرز پۇل ئېلىش-بېرىشى مەبلىغى ئازراق زاۋۇت باشقۇرغۇچىغا قارىغاندا كۆپرەك بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەگەر نوقۇل ھالدا مۇشۇنداق «پۇرسەت باراۋەرلىكى» نى ئۇزۇنغا ئۇلچەم قىلغان ئادىللىق بىلەن سىياسەتلەرنى تۈزسە ۋە شۇ بويىچە ئىش قىلىنسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى جەمئىيەتتە ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.

ئۇچىنچى خىلدىكىلەر ئادىللىقنىڭ مەنىسى بىلەن ئەمگەكنە قارار تەقسىم قىلىشنىڭ ئوتتۇرىسىغا تەڭلىك بەلگىسى قويىدۇ. بۇنداق قىلغاندا، ھازىرقى باسقۇچتىكى ئەمگەكنە قاراپ تەقسىم قىلىشتا سۈپەت جەھەتتىكى ئوخشاشلىق ۋە سان جەھەتتىكى بەرقىنىڭ بولىدىغانلىقىدەك ئالاھىدىلىكىنى بەنى نورمىلىق ئەمگەككە نورمىلىق ھەق بېرىشنىڭ تېخى پۈتۈن جەمئىيەت دائىرىسىدە ئىشقا ئېشىشنىڭ مۇمكىنچىلىكىنىڭ تولۇق يېشىلىپ بېتىشىگە نىلىكىنى نەزەردە تۇتمىغان بولىدۇ. چۈنكى، ئوخشىمىغان كارخانىلارنىڭ تىجارەت شارائىتى ھەم تىجارەت ئەھۋالى ئوخشاش بولمايدۇ. گەرچە ھەرقايسى كارخانىلاردىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ سەرپ قىلغان ئەمگەكى ئوخشاش بولسىمۇ، ئەمەلىي كىرىمى ئوخشاش بولالمايدۇ، ھەتتا پەرقى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەمگەكنە قاراپ تەقسىم قىلىش ئارقىلىق قولغا كەلگەن ئادىللىق ھازىرقى باسقۇچتا دائىرە

خاراكتېرلىك قىسمەن ئادىللىق خاراكتېرىنى ئالغان بولۇپ، تېخى پۈتكۈل جەمئىيەت دائىرىسىدىكى ئادىللىق بولۇپ ھېسابلىنالمايدۇ.

ئادىللىق ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان بىر كاتېگورىيە بولۇپ، ئۇنى يۇزەكى ھالدا ئاددىي چۈشىنىشكە بولمايدۇ. ئۇ، ئىقتىسادىي ئادىللىق ۋە ئىجتىمائىي ئادىللىقتىن ئىبارەت قوش قەۋەت مەنىگە ئىگە. ئىقتىسادىي ئادىللىق — كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتلىرىنىڭ تەلىپىنى قانداقلىق ئۇچۇن ئېلىپ بارغان رىقابىتىنىڭ تاشقى شارائىتىنىڭ ئوخشاش بولۇشى ھەم كىشىلەرنىڭ سالغان ئامىللىرىنىڭ سان ۋە سۈپىتىگە ئاساسەنبىرمۇ تەقسىم قىلىشتىن ئىبارەت مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىجتىمائىي ئاددىيلىقمۇ كىشىلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىڭ باراۋەر بولۇپ، باراۋەر ياشاش ۋە تەرەققىي قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشىنى، ھوقۇق بىلەن مەسئۇلىيەتنىڭ بىر-بىرىگە ماس كېلىشىنى ھەم كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم جەھەتتە بولىدىغان پەرقنىڭ جەمئىيەت پىسخىكىسىنىڭ چىدىاملىق ئىقتىدارىدىن ئېشىپ كەتمەسلىكىنى يەنى، كىرىم پەرقنىڭ مۇۋاپىق بولۇپ، كىرىم تەقسىماتىنىڭ ھەربىر جەمئىيەت ئەزاسىنىڭ ئەقەللىي تۇرمۇش ھاجىتىنى قاندۇرۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىقتىسادىي ئادىللىقنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى ئامىل سېلىش بىلەن كىرىمنىڭ ئوڭ تاناسىپ بولۇشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش بولسا، ئىجتىمائىي ئادىللىقنىڭ تەشەببۇس قىلىدىغىنى كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى كىرىم پەرقنى مۇۋاپىق دائىرىگە تەڭشەپ، ھەممە جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئەڭ ئەقەللىي تۇرمۇش تەلىپىنى قاندۇرۇش بولىدۇ. ئىقتىسادىي ئادىللىققا قارىشىنىڭ ئۆلچىمى — تاۋار ئىگىلىكىدىكى باھانى تەڭشەش پرىنسىپى بولۇپ، ئۇ، ئىقتىسادىي ۋە دەرىجىدىن

تاشقىرى ئىقتسادىي مونوپولىيە بىلەن ئىمتىيازنى يوق قىلىپ مۇۋاپىق ھالدىكى رىقابەتنى قانات يايدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ۋاستىسى قىلىدۇ. ئىجتىمائىي ئادىللىققا قاراشنىڭ ئۆلچىمى ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى شارائىتى ئاستىدىكى ئورتاق بېيىش پرىنسىپى بولۇپ، ئۇ، دۆلەتنىڭ ئىقتسادىي، قانۇن ۋە مەمۇرىي ۋاستىلىرى يەنى ھۆكۈمەتنىڭ تەقسىمات مېخانىزمىنى ئىشقا سېلىپ، كىرىمنىڭ قايتا تەقسىملىنىشىنى تەڭشەش ھەمدە ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۆزلۈكسىز تەرەققىي قىلىشى ئاساسىدا كىشىلەرنىڭ كىرىم سەۋىيىسىنى تەدرىجىي يۇقىرى كۆتۈرۈشنى ئۆزىنىڭ ۋاستىسى قىلىدۇ.

ئىقتسادىي ئادىللىق بىلەن ئىجتىمائىي ئادىللىق ئوتتۇرىسىدا ھەم پەرقلەر بولىدۇ، ھەم بىر-بىرىگە مۇناسىۋەتلىك. ئۇلارنىڭ پەرقى، يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك ئىككىسىنىڭ تەبىرى، نەتىجىسى، ئۆلچىمى ۋە ئىشقا ئېشىش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا بولسا، ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى — ئومۇمىي خەلق مۇلۈكچىلىكى شارائىتى ئاستىدا، ئىقتسادىي ئادىللىقنىڭ ئىجتىمائىي ئادىللىققا قاراپ شوتىسىمان تەرەققىي قىلىش تەلىپىنى ھەم رېئالنى مۇمكىنچىلىكىنى ھازىرلىغاندا ئىپادىلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئىجتىمائىي ئادىللىق ئىقتسادىي ئادىللىقنى ئۆزىگە ئالدىنقى شەرت قىلغان بولۇپ، ئۇ، كىرىم تەقسىماتىغا قارىتا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەڭشەش ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ.

ئادىل بولماسلىق — ئادىل بولۇشقا ئوخشاش بەكمۇ مۇرەككەپ بولغان بىرخىل ئەمەسلە. ئادەمىيات قىلىپ تۇرلەندۈرگەندە، ئۇنى ئوبېكتىپ جەھەتتىكى ئادىلسىزلىق ھەم سۇبېكتىپ سېزىمدىكى ئادىلسىزلىق دەپ ئىككىگە بۆلۈشكە بولىدۇ. مەسىلەن، ئالدىنقى بىرقانچە «ئىلدا جەمئىيەتتە ئوبرازىسە بېچىقنى ئۇنقانلار ئۇستىرا ئۇنقانلارغا يەتمەيدۇ،

ئاتوم ياسايدىغانلار كوچىدا چاي ساتقانلارغا يەتمەيدۇ» دېگەن قىزىق گەپ تارقالدى. مانا بۇ ئوبېكتىپ ئەمەلىيەتتىكى ئادىلسىزلىق، يەنە مەسىلەن ئالايلۇق، قانۇننىڭ ئۆزىدىن قىلىپ ئېيتقاندا، بىر دۆلەتتە بىرلا قانۇن بولۇشى ۋە ئوخشاش تەتبىقلىنىشى لازىم، شۇنداق بولغاندىلا ئۇ ئادىل بولغان بولىدۇ، ھالبۇكى، بەزى ھاللاردا ئىمتىيازنىڭ غالىب كەلگەنلىكىدىن ھەقىقەت يېپىلىپ، بىر دۆلەتتە بىرقانچە خىل قانۇن پەيدا بولۇپ، ئوخشاش تەتبىق قىلىنمايدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ ئادىلسىزلىقتۇر. ئوبېكتىپ ئەمەلىيەتتە قانداق ئادىلسىزلىق بولغان بولسا، سۇبېكتىپ سېزىمدىمۇ شۇنداق ئادىلسىزلىق بولىدۇ. مەسىلەن، كىچىك ۋاقتىدا بىر سىنىپتا ئوقۇغان ساۋاقداشلاردىن بەزىلەر باشقارما باشلىقى، بەزىلەر مۇئاۋىن بۆلۈم باشلىقى، بەزىلەر پروفېسسور، بەزىلەر ئادەتتىكى ئوقۇتقۇچى، بەزىلەر مىليونېر، بەزىلەر بولسا بىر جېنىنى باقالمايدىغان نامرات يوقسۇللاردىن بولىدۇ. ئەسلى ئادىللىق ئۇقۇمىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار بىر سىنىپتا ئوقۇغانلىكەن ئۇسسە تەڭ ئۇسۇشى، ئالىم بولسا تەڭ بولۇشى، پۇل تاپسا تەڭ تېپىشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدىلا ئىش ئۆزىنىڭ ئادىل ئۆلچىمىنى تاپقان بولاتتى. ئەمما ئوبېكتىپ رېئاللىقتا ئۇنداق ئادىل ئىش يوق. بۇ يەردىكى مەسىلە مەيلى قايسى جەھەتتىن قارىمايلى، بىرلا ئىشنى يەنى جامائەت پىكرى تەبىيار قىلىشنى كۆزدە تۇتقان. بۇنداق «ئادىلسىزلىق» نى بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ بىرلا ئۇسۇلى بار، يەنى ئۇ بولسىمۇ، ۋاقتىنى چەك سىزىقى قىلىش. ۋاقتىنى چەك سىزىقى قىلغاندا، دەسمايىسىگە قاراپ سەپكە تۇرغۇزۇشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. دەسمايىسىگە قاراپ سەپتە تۇرغۇزۇلمىسا بۇنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ئەمما دەسمايىسىگە قاراپ سەپكە تۇرغۇزۇشنىڭ ئۆزى بىر بۆلۈك ھەقىقىي تالانتنى

بارلارنى كۆمۈپ قويىدۇ — ئەسلىدە تالانتى بارلار كۆپرەك ئىشلىشى، مۇھىمراق ئىشنى ئىشلىشى، چوڭراق ۋەزىپىلەرگە قويۇلۇشى كېرەك، شۇ چاغدا ئىش راۋاج تاپىدۇ. ئەلنىك ئىشنى راۋاج تاپتۇرۇش ئۈچۈن شۇنداق قىلماي بولمايدۇ. ئەمما ئىشنىش كېرەككى، پۈتۈن يەر يۈزىدە ئەقىل يوقاپ كەتكەن تەقدىردىمۇ قابىلىيەتسىز، نادانلار ئۆزىنى ھەرگىز قابىلىيەتسىز ۋە نادان دېگۈسى كەلمەيدۇ، شۇڭا ياخشىلارنى ئۆزىنىك ئۆلچىمى بويىچە باھالاپ ھەر سەۋەب بىلەن ناچارلىقتا ئەيىبلەيدۇ، بۇ ئىنسانىيەت دۇنياسىدا مەڭگۈ داۋاملىشىدىغان قابىلىيەتلىكلەرنىك جاھان سوربىشى بىلەن يارامسىزلارنىك ھوقۇقىنى ئەخمەق ئېتىشى ئوتتۇرىسىدىكى رىقابەتتۇر.

ئەسلىدىكى ئادىللىق ئۆلچىمى بويىچە قارىغاندا، بىلىملىكلەر قەدىرلىنىشى، بىلىمسىزلەر قەدىرلەنمەسلىكى، توغرا يولدا ماڭمىدىغانلار قەدىرلىنىشى، ئەگرى يولدا ماڭمىدىغانلار قەدىرلەنمەسلىكى، ئىقتىدارلىقلار قەدىرلىنىشى، ئىقتىدارسىزلار قەدىرلەنمەسلىكى، ئۆزىنىك قىممىتىنى چۈشىنىپ ئىنسانىيەت ئۈچۈن مەنۇى بايلىق يارىتىۋاتقۇچىلار قەدىرلىنىشى، ئۆزىنىك غۇرۇرىنى دەپسەندە قىلىپ تەخسىكەشلىك بىلەن جان باقىدىغانلار قەدىرلەنمەسلىكى كېرەك. ئەمما ئەمەلىي تۇرمۇشتا مۇشۇ ئۆلچەمنى ئىشقا ئاشۇرۇش تولىمۇ قىيىن بولغان مۇرەككەپ مەسىلە. قەدىرلەشكە تېگىشلىكلەر خورلىنىدىغان، خورلاشقا تېگىشلىكلەر قەدىرلىنىدىغان، جازالاشقا تېگىشلىكلەر مۇكاپاتلىنىدىغان، مۇكاپاتلاشقا تېگىشلىكلەر جازالىنىپ قالىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولۇپ تۇرىدۇ. قىسقىسى، جاھالەت ھەممە دەۋردە ئۆزىگە خاس مەزمۇنلار بىلەن بېيىپ ئادالەتكە كۆشەندە بولۇپ بارىدۇ.

مەلۇم بولۇشىچە، 1965-يىلى ئامېرىكىلىق ئادامس دېگەن

بىر كىشى سېزىم جەھەتتىكى ئادىلسىزلىقنىك قانۇنىيەتلىرى ھەققىدە ناھايىتى كۆپ باش قاتۇرغان، ئاخىردا «ئادىللىق مۇناسىۋىتى تەڭلىمىسى» دېگەن تەڭلىمىنى تۈزۈپ چىققان، ئۇ تەڭلىمىنىك سول تەرىپىگە بىر ئادەمنىك ئۆزىنىك تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ئېرىشكەن مۇكاپات ھەققىگە بولغان سېزىمى بىلەن ئۆزىنىك شۇ ئىشقا كەتكەن سېزىمىدىن ئىبارەت قوش سېزىمنىك نىسبەت قىممىتى قويۇلغان. تەڭلىمىنىك ئوڭ تەرىپىگە بولسا، ئوخشاشلا يەنە شۇ كىشىنىك ئۆزىگە سېلىشتۇرماقچى بولغان ئادەمنىك يەنە شۇ ھېلقى ئىككى تەرىپىگە بولغان نىسبەت قىممىتى قويۇلغان، ئەگەر تەڭلىمىنىك ئىككى تەرىپى ئۆزئارا تەڭ شسە ياكى پەرق چوڭ بولمسا، ئۇنداقتا بۇ ئادەم ئادىل ياكى ئاساسەن ئادىل دەپ قارىلىدىكەن. ئەگەر تەڭلىمىنىك ئىككى تەرىپىدە پەرق بولسا ياكى پەرق ئالاھىدە چوڭ بولسا، ئۇنداقتا ئۇ ئادىل ئەمەس ياكى بەكمۇ ئادىل ئەمەس دەپ قارىلىدىكەن[32]. بۇ تەڭلىمە گەرچە ناھايىتى ئاددىي بولسىمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلەيدۇ. كىشىلەر ئوخشىمىغان نۇقتىلاردا تۇرۇپ تەڭلىمە تۈزۈپ چىقىپ، ھەر خىل ئادەملەرنىك ئوخشىمىغان تەرەپلىرىگە قارىتا مۇرەككەپرەك بوسۇندا سېلىشتۇرما قىلىپ باقسا بولىدۇ. بۇ يەردىكى دېيىلۈاتقىنى سېزىمدىكى سېلىشتۇرۇش. سېزىمنى كۆز قاراشنىك تەسىرىگە ئۇچرايدۇ. ئەگەر كۆز قاراش نوغرا بولمسا، سېزىمنى مۇۋاپىق بولمايدۇ. ئۇنداقتا ئۇنىك ئادىل دەپ ھېس قىلغىنىنىك ئادىل بولۇشى، ئادىل بولمىدى دېگىنىنىك ئادىل بولماسلىقى ناتايىن. مەسىلەن، ئېتىزدا ئىشلەيدىغان دېھقان بىلەن ئىشخانىدا ئىشلەيدىغان بىر كادىرنىك سەۋەب قىلغان ئېنېرگىيىسى بىلەن ئىگە بولغان ئىش ھەققى ئوتتۇرىسىدىمۇ كىشىلەرنىك ئارىسىدا سېزىمدىكى ئادىلسىزلىق مەۋجۇت. ئېتىزلىقتا كەتمەن بىلەن يەر تىلغاپ

ئىشلەيدىغان دېھقان كۇنىۋيى ئىشخانىدا «يىكار» ئولتۇرىدىغان زىيالىينىڭ مائاش ئالغانلىقىنى، يەنە كېلىپ ئۆزى ئاقتۇرغان تەرىنىڭ $\frac{1}{10}$ قىسمىنىۋ ئاقتۇرماي تۇرۇپلا ئاي توشسلا نەچچە يۈز يۈەنلەپ كىرىمگە ئىگە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، تازا ئىچى پۈشىدۇ. ئىچى پۈشقانسېرى بۇنىڭ بىر خىل «ئادىل-سىزلىق» ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىدۇ. بۇ خىل سەزگۈ بىلەن ئۆزىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ۋە «ئادىل»، «ئادىل-سىزلىق» نى باھالايدىغان ئادەملەر ئاز ئەمەس. بۇ-ئىلمىي رىقابەتلىشىشنىڭ ناھايىتى چوڭ دۈشمىنى. ئۇلار ئۆزلىرى تەرلەپ-پىشىپ ئىشلەۋاتقان ۋاقىتلىرىدا باشقىلارنىڭ قېتىرقىنىپ ئەقلىنى ئىشقا سېلىۋاتقانلىقىنى، شۇ نوقۇل تەر ئاققۇزۇپ، كالىدەك پۈشۈلداپ ئىشلەشتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ رىقابەتچىلىرىدەك بىلىم بىلەن ئەقلىگە تايىنىشنى، بۇ «ئادىلسىزلىق» لارنى قارا كۈچ بىلەن ئەمەس، بەلكى بىلىمنىڭ ۋۇجۇدىدىن ھاسىل بولغان زور ھاياتىي كۈچىگە تايىنىش ئارقىلىق تۈگەتكىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەنمەيدۇ.

ئادەم بەدىنىدىكى ھەربىر ئەزالارنىڭ ئۆتەيدىغان ۋەزىپىلىرىنى بىرى بىرىگە ۋەكالىتەن ئۆتەپ قويالمىغاندەك، ئەقلى ئەمگەك قىلغۇچىلارنىڭ ۋەزىپىسىنى جىسمانىي ئەمگەك قىلغۇچىلار ئۆتەپ قويالمايدۇ. ھەر ئىككىسى ئوخشاش ئادەم بولغاندىكىن ئەسلىدە ئۆتەپ قويسا بولاتتى، شۇ چاغدا ئادىل بولغان بولاتتى. ئەمما ئەقلىنىڭ، ئىدراكنىڭ يېتىلىشى، تەرەققىي قىلىشىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقىدىن بۇ يەردە تەبىئىي ھالدا بىر ئادىلسىزلىق كېلىپ چىقىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر» سۈن ۋۇنىڭ تەرجىمھالى» دا: «ئىشقا يارايدىغانلار سۆزگە يارىماس، سۆزگە يارايدىغانلار ئىشقا يارىماس» دېيىلگەن(33). ئەمەلىي تۇرمۇشتا ھەقىقەتەن شۇنداق ئىش مەۋجۇت. ئالايلۇق،

بەزىلەر «زۇكۇتۇڭ سايلاش قانۇنى»، «دۆلەت باشلىقى توغرىسىدا» دېگەنگە ئوخشاش داڭلىق كىتابلارنى يازالىسىمۇ زۇكۇتۇڭ بولۇپ سايلىنالمىسى ناتايىن، ئەكسىچە زۇكۇتۇڭ بولغان نۇرغۇن كىشىلەردىن ئاشۇنداق كىتابلارنى يازالمغىنى يوق. مانا مۇشۇنداق ئىشلار تۇپەيلىدىن بەزى قوللىدا ھوقۇقى بار ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆزۈن مۇددەتلىك تەجرىبە ۋە رەھبەرلىك سەنئىتىگە باي ۋە ماھىر ئىكەنلىكىدىن پەخىرلىنىپ ئىلىم ئەھلىلىرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ. بەزى ئىلىم ئەھلىلىرى بولسا قورسىقىدا ئۆمىچى بارلىقى ۋە قەلەم قابىلىيىتى بارلىقىدىن پەخىرلىنىپ ئەمەلدارلارنى مەنسىتمەيدۇ. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسى بار، ئۇ بولسىمۇ ئىشقا يارايدىغانلارنى سۆزگە يارايدىغان قىلىش، سۆزگە يارايدىغانلارنىمۇ ئىشقا يارايدىغان قىلىشتىن ئىبارەت.

ئادالەتسىز رىقابەت ئىچىدە غەلبە قىلىشنىڭ يوللىرى كۆپ. ئەمما ئۇ كىتابقا پۈتۈلمىگەن، يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ ئېنىق كۆرسەتمە بەرمىگەن، پەقەت ئەقلىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ھاۋالە قىلغان. بەزىلەر ئۇنى «كۆكۈلدىلا بىلىپ ئېغىزدىن چىقارغىلى بولماس پەم» دەپ ئاتىشىدۇ. ئەمەلىي تۇرمۇشتا نۇرغۇنلىغان ئىشلار ئاشۇ «پەم» لەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە رېتى-رېتى بويىچە ئورۇندىلىپ كېتىدۇ. ھەرقانداق بىرەر كونكرېتنى ئۇسۇل مەلۇم بىر ئالاھىدە مۇھىتتا ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇرىدۇ، باشقا بىر مۇھىت ئاستىدا بولسا ئاقمايدۇ. شۇڭا ئادەم ئۆزىنىڭ رىقابەت ئىچىدىكى ئارزۇ، مۇددىئا، ئۇسۇل، تەدبىرلىرىنى ھەربىر تەكتەكلىتۇرىمەن دېسە چوقۇم دەۋر تەلىپىگە ئۇيغۇنلىشىش كېرەك.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991-يىل 5-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىغا شىنجاڭ گېزىتى ئوبزورچىسىنىڭ «ئىلاھات ئېڭىنى كۈچەيتىپ، ئىسلاھات سالمىقىنى ئاشۇرايلى»

سەرلەۋھىلىك ماقالىسى بېسىلدى. ئۇنىڭدا: «كەلگۈسى ئون يىلدا شىنجاڭ بازار رىقابىتىدىن ئىبارەت ئەڭ ئېغىر مۇسابىقىگە دۇچ كېلىدۇ. بازار رىقابىتىدە ياخشىلىرى تاللىنىپ، ناچىرى شاللىۋېتىلىدۇ. بۇنىڭدا يۇز-خاتىر قىلىنمايدۇ» دېيىلگەن. 1988-يىل 10-ئاينىڭ 21-كۈنىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇرچە سانىغا يولداش جاڭ شۇيېڭنىڭ «رىقابەت مېخانىزمى كىرگۈزگەندە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرامدۇ؟» ناملىق بىر پارچە ماقالىسى بېسىلغان. بۇ ماقالىدە، مىللىي رايونلاردا تاۋار ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، رىقابەت مېخانىزمىنىڭ مىللىي رايونلارغا كىرىدىغانلىقى ۋە مىللىي ئېگىلىككە سىڭىدىغانلىقى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن. بەزىلەرنىڭ رىقابەت مېخانىزمى كىرگۈزۈلسە، مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىكى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرارمۇ؟ دېگەن نىگە ئوخشاش ئەندىشىلىرىگە ئىلمىي ھالدا جاۋاب بېرىلگەن. يولداش جاڭ شۇيېڭنىڭ قارىشىچە، مۇنداق ئەندىشە قىلىشلارنىڭ ھەممىسى ئورۇنسىز ئاۋارىچىلىكلەر بولۇپ، ئۇنىڭ قىلچە ئىلمىي ئاساسى بوق، ئۇنىڭچە بولغاندا «مىللىي رايونلارغا رىقابەت مېخانىزمىنى كىرگۈزۈش ھەرگىز قايسىبىر مىللەتنى شاللىۋېتىشنى مەقسەت قىلمايدۇ»، ئۇ، «كاپىتالىزمغا خاس نەرسە بولماستىن، بىرنەچچە خىل ئىجتىمائىي فورماتسىيىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن»، ئۇ، «تاۋار ئىشلەپ چىقارغۇچىلاردىن ئىگىلىك باشقۇرۇش ھوقۇقى جەھەتتىكى باراۋەر پۇرسەتتىن، باراۋەر ئورۇندىن، باراۋەر ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ.»، «ھەرقانداق مىللەتنىڭ ئىمتىياز ئىدىيىسى، ئۆزىنى ئۈستۈن چاغلاش ئىدىيىسى ۋە ھەرىكىتى تاۋار ئىگىلىكىدە ئافمايدۇ.»، «رىقابەت مېخانىزمى مىللەتلەرنىڭ روناق تېپىشى ۋە قۇدرەت

تېپىشىغا پايدىلىق» بولۇپ، «مىللەتلەرنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى رىقابەتنى ئىلگىرى سۈرىدۇ، ئۇ مىللىي ھۆرۈنلۈق كەيپىياتىنى تۇغدۇرۇپ، مىللەتنىڭ جاسارەت بىلەن يۇكسىلىشىگە، شۇ مىللەت خەلقىنىڭ ئويغىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا تۈرتكە بولالايدۇ».

يولداش جاڭ شۇيېڭنىڭ بۇ ماقالىسىدە ناھايىتى توغرا بىر ئىدىيە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇقۇپ چىقىشقا ئەرزىيدۇ.

تەپەككۇر سىزچە، ئادەملەر يېگىلىقلار ئالدىدا ھامان ئۆزىنى ئاشكارىلايدۇ. ئادەملەرنىڭ يېگى شەيئىلەر بىلەن ئۇچراشقان ۋاقتىدىكى ئىپادىسىنى «ئۇيغۇر خەلق ماقال-تەمسىللىرى» دىكى «مېگىشى ئۆزگەرگەن بىلەن مېگىسى ئۆزگەرمىگەن» دېگەنگە ئاساسەن شاخچىلاتقاندا، مۇنداق ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن. بىرىنچى، مېگىشى ئۆزگەرگەن، مېگىسىمۇ ئۆزگەرگەنلەر. ئىككىنچى، مېگىشى ئۆزگەرگەن ئەمما مېگىسى ئۆزگەرمىگەنلەر. ئۈچىنچى، مېگىشىمۇ ئۆزگەرمىگەن، مېگىسىمۇ ئۆزگەرمىگەنلەر. بىرىنچى خىلدىكىلىرى غالىبلار بولۇپ، ئۇلار خوددى پۇتبولچىلارغىلا ئوخشايدۇ، ئۇلار يېگى شەيئى ئالدىدا ئىككىلىنىپ تۇرمايدۇ، ئوك-سول يېقى، ئالدى-كەينى تەرەپلىرىدىن كېلىدىغان ھەرقانداق خاراكتېردىكى ھۇجۇمنى قارشى ئالىدۇ، دەرھال ھۆكۈم قىلىدۇ ۋە شۇ ھۆكۈمى بويىچە ئىش كۆرىدۇ. ئىككىنچى خىلدىكىلەر، بىرەر يېگى ئىدىيە، يېگى پائالىيەت،... قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا چىقسا، دەرھال ئۇنى قوللايدۇ، ئۇنىڭغا ئۈمىدۋارلىق بىلەن قارايدۇ، قىزغىن قارشى ئالىدۇ ھەتتا ئۆزى ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىدۇ، ئەمما كاللىسى قۇرۇق بولغاچقا، ئۇلاردا «ئارمانغا چۈشلۇق دەرمان بوق»، شۇڭا كۆپىنچە ھاللاردا ئۇلارنىڭ «ئوتۇنى كۆپ، يالقۇنى ئاز». ئۈچىنچى خىلدىكىلەر يېگى شەيئى مەيدانغا كېلىشى بىلەنلا ئۇنىڭغا ئۆچمەنلىك بىلەن قارايدۇ. ئامال ئىزدەپ ئۇنىڭ قۇسۇر-نۇقسانلىرىنى ئىزدەيدۇ.

ئالدى-كه ينىگه قاراپ بىر قارارغا كېلەلمەيدۇ، بۇنداق ئادەملەردىن مەغلۇپ بولمايدىغانلىرى يوق، ياخشى پۇرسەت ناھايىتى كۆپ تۇرسىمۇ، ئۇنىڭدىن پايدىلىنىشقا دىلى تارتمايدۇ، بۇلار ئەندىشخور، كونسېرۋاتىپ ئادەملەر. ئۇلاردا باشقىلارنى مۇسابىقىگە چاقىرىدىغان جاسارەت يوق، ئۇلار ئىش ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۆتكەن كۈنىگە پۇشايمان قىلىپ ئۇھ تارتىدىغانلار ياكى بولمسا ئۆسەك سۆزلەر بىلەن باشقىلارنى ھەجۋى قىلىدىغانلار، ياكى بولمسا قۇرۇقتىن - قۇرۇق قاينىاپ قورساق كۆپۈكنى چىقىرىدىغانلار.

يۇقىرىدا توختالغىنىمىزدەك، جەمئىيەتتە ئادىل بولمىغان تەڭسىزلىكلەر داۋاملىق بولۇپ تۇرىدۇ، بۇ قانۇنىيەت. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن تەڭسىزلىكنىڭ بىر خىل رېئاللىققا ئىگە ھادىسە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش لازىم، شۇنىڭ بىلەن بىللە قېيىداشتىن ئۆزىمىزنى ئازاد قىلىپ، كۆچلۈك رىقابەت كۆز قارىشىنى تىكلىشىمىز كېرەك. ئۇنى ھازىر بەزىلەر «قېيىداش پىسخىكىسى» دەپ ئاتىدى، بۇ ناھايىتى توغرا ئاتاشتۇر.

4. ۋاقىتنى تېجەپ يېگى بىلىم ئىگىلەش. بىر قىسىم ئادەملەر بارىكى، «ئوگىنەيلى دېسەك ئوگىنىش پۇرسىتى يوق» دەپ قېيىدىشىدۇ، ئەمما ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ مۇشۇنداق كەپلەرنى قىلۋاتقان چاغلىرىدا پۇرسەتنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىلمەيدۇ. بىلىشى كېرەككى، «ئوجمە پىش ئاغزىمغا چۈشۈ» دەپ قاراپ تۇرغان بىلەن چاچ ئاقىرىپ كېتىدۇ. مەدەنىيىتى ئالغا كەتكەن مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيىتى نىسپىي ئارقىدا قېلىۋاتقان مىللەتلەر، ئىقتىسادى ئالغا كەتكەن بىر رايون بىلەن ئىقتىسادى نىسپىي ئارقىدا قالغان بىر رايونىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان پەرقلەرنى مەلۇم جەھەتتىن سىياسەتكە، سىياسەتنىڭ ئادىل ۋە توغرىلىقىغا

تايىنىپ ھەل قىلىپ كەتكىلى بولىدۇ. لېكىن بۇنداق پەرقلەرنى مەدەنىيىتى نىسپىي ئارقىدا قالغا مىللەت بىلەن ئىقتىسادى نىسپىي ئارقىدا قالغان رايونىنىڭ ئۆز تىرىشچانلىقىغا، ساۋاتسىزلارنى ئۆزلۈكسىز تۇگىتىپ بېرىشىغا، پەننى ئومۇملاشتۇرۇپ، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇپ، بىلىم قاتلاملىرىنى داۋاملىق يېگىلاپ تۇرۇشىغا، قىسقىسى بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئۆزىنىڭ ئىچكى ئاملىغا تايانماي تۇرۇپ ئۆزۈل-كېسىل ھەل قىلىشنى ئويلاش — ئۇ بىر تىرىكتاپلىق ھەم خام خىيالدۇر. بۇنىڭ ئۆزى رىقابەتتۇر. بۇ رىقابەتنى سىياسەتكە تايىنىپ ھەل قىلغىلى بولمايدۇ، بەلكى ئاجىز ئورۇندا تۇرۇپ رىقابەتلىشىۋاتقان تەرەپنىڭ قاتتىق تىرىشچانلىقى ئارقىلىق ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇ — كىتابتىن كۆرگىلى بولمايدىغان، كىتابقا يازغىلى بولمايدىغان، ئەمما ئەمەلىيەتتە راستلىقى كۈندە ئىسپاتلىنىپ تۇرۇۋاتقان ھەقىقەتتۇر.

«شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1986-يىل 7-ئاينىڭ 18-كۈنىدىكى ئۇيغۇرچە سانىغا يولداش شى سېنىڭ «ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە ئىختىساس ئىگىلىرىنى زور كۈچ بىلەن يېتىشتۇرۇش لازىم» دېگەن ماقالىسى بېسىلغان. ئۇنىڭدا: «بىر مىللەتنىڭ ھەممە ئىشتا، ھەممە يەردە باشقا مىللەتلەرنىڭ ياردىمىگە تايانغان ياكى ئۆز ئىشىنى باشقا مىللەتلەرگە قىلدۇرغان ئەھۋالدا دۆلەتنىڭ تۇرلۇك ئىشلىرىنى باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇپ باشقۇرۇشنى تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس» دېيىلگەن. بۇ ماقالىدە دېيىلگەن بۇ مەسىلىنى ماقالىنىڭ ماۋزۇسى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ قارايدىغان بولساق، ئۇ ئەقىل ئىگىسىنى نەچچە كېچە ئويغا سالماي قويمايدۇ.

ئىلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى سەي شياڭسى ئەپەندى بىر قېتىم مۇخبىرلارنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرىپ: بەزىلەر مېنىڭدىن دائىم، سىز قايسى مەكتەپنى پۈتتۈرگەن دەپ سورايدۇ. مەنغۇ مۇنداق جەدۋەللەردىن نۇرغۇنلىرىنى

تولدۇرۇۋەتكەنمەن، ئەمەلىيەتتە مەڭگۈ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بولالمايدىغان بىر ئاسپىرانتمەن. بىلىم دېگىزىنىڭ چېكى يوق تۇرسا، قانداقمۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈپ بولدىغان كۈنۈم بولسۇن، دېگەن. مەلۇم كەسىپتىكى بىر مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، شاھادەتنامىنى قولغا ئالغاندا، ئۇنى ئۆگىنىشنىڭ يېڭى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىش كېرەك، بەزى تەرەققىي تاپقان دۆلەتلەرنىڭ 1983-يىلدىكى ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، 1984-يىلغا كەلگەندە 1976-يىلى ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئالىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئەينى ۋاقىتتا ئالغان بىلىمنىڭ 50% نى يېڭىلاشقا توغرا كەلگەن. دەۋر ئىلگىرىلىمەكتە. يېڭى بىلىملەر كۈنسايىن كۆپەيمەكتە. بىلىش كېرەككى، ھازىرقى زامان «بىلىم قابىلىيەتكە، دىپلوم سەۋىيىگە ۋەكىللىك قىلمايدۇ» دېگەن قاراشنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلماقتا.

ئەنگلىيىلىك پەيلاسوپ فرانسىس بىكون (مىلادى 1561 — 1626) ئىلىم-پەننى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم «كۆچنى بىلىم ئېھتىياجىنى كېڭەيتىشكە سەرپ قىلىش لازىم»، «چوقۇم ئالدىنقىلارنىڭ كۆز قارىشىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدىغان غەيرەت» بولۇشى كېرەك، دەپ قارىغان. ئۇ، «ئادەملەرنىڭ تۇغما تەبىئىنى خۇددى ياۋا كۈلگە ئوخشاتساق، ئىزدىنىپ يۇرۇپ ئىلىم تەھسىل قىلىش خۇددى ئۇنى قىرقىپ، كۆچۈرۈپ تۇرغانغا ئوخشايدۇ، پراكتىكا قىلىپ سىناق قىلىش بولسا—بىلىمنىڭ ئەسلى قىياپىتىنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئۆلچەش ئۈچۈندۇر.»، «ئەمەلىي تەجرىبىگە ئىگە كىشى گەرچە مەلۇم ئىشلارنى بىجىرەلىسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي خاراكتېردىكى ئىشلارنى كۆزىتىش، بىلانلاشتا يەنىلا بىلمىگە تايىنىلىدۇ.»، «مەككار كىشىلەر بىلمىگە ئېتىبارسىز قارايدۇ، ھاماقەت كىشىلەر بىلمىگە ھەۋەس قىلىپ ياقىدۇ. پەقەت ئەقىللىك كىشىلەرلا بىلمىنى ئىشلىتىدۇ»

دېگەن. ئۇ يەنە «ئىلىم تەھسىل قىلىشنىڭ مەقسىتى ھەرگىزمۇ ئۆزىنى ماختاپ كۆرەڭلەش بولماستىن، بەلكى ھەقىقەتنى تېپىش ئۈچۈندۇر»، «ئۆزىنى پەردازلاش ئۈچۈن تەھسىل قىلىنغان ئىلىم ئۆزىنى ۋە باشقىلارنى ئالدايدۇ» دېگەن.

بىلىم ئىگىلەشتە ۋاقىتنىڭ مۇھىملىقىنى چۈشىنىش كېرەك، ناپولېئون ئۆزىنىڭ ئاۋسترىيە قوشۇنلىرىنى تېز مەغلۇپ قىلالىشىدىكى بىر سەۋەبنى ئىزدەپ كېلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبى ئاۋسترالىيە قوشۇنلىرىنىڭ بەش مىنۇت ۋاقتىنىڭ قىممىتىنى بىلەلمىگەنلىكىدە، دېگەن. ماركس: «مەيلى شەخس بولسۇن، مەيلى جەمئىيەت بولسۇن، ئۇنىڭ راۋاج تېپىشى، تەلەپكە بولغان ئىنتىلىشى ھەم پائالىيىتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈكى ۋاقتىنى تېجەش بىلەن بەلگىلىنىدۇ. بارلىق تېجەشلەر تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، ۋاقىتنى تېجەش ئۈچۈن بولىدۇ. ھەربىر ئادەم ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ھەر تەرەپلەردىكى بىلىملەرگە ياكى ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى رازى قىلىدىغان ھەر خىل تەلەپلەرگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى مۇۋاپىق ھالدا ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك» دېگەنىدى.

ۋاقىتنىڭ قىممىتىنى بىلىشتە لۇشۇن بىزنىڭ ياخشى ئۈلگىمىز. باشقىلار ئۇنىڭدىن، سىز شۇنچىۋالا كۆپ نەسەرنى قايسى ۋاقتىڭىزدا يازىسىز؟ دەپ سورىغاندا، ئۇ، باشقىلار ساماۋارخانىلاردا ھۇزۇر سۈرگەندە، باغچىلاردا سەيلە-ساياھەت قىلىشىپ يۈرگەن چاغلاردا يازىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ھازىر بىزدە ھەر كۈنى ئالدىراشلىقتا ئۆتىدىغان، ئەمما نېمىگە ئالدىراۋاتقانلىقى نا ئېنىق «ۋاقىت مەستانىلىرى» جىق.

ئادەم ھەرقانچە دانا بولسىمۇ، تۇغۇلۇپلا بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «كىشى ئانىسىدىن بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلامدۇ ياكى ئوقۇش بىشىغا يەتكەندە ئۆگىنەمدۇ؟

(ئەلۋەتتە) ئۇ، بىلىملىك بولۇپ تۇغۇلمايدۇ، كىشى ئۆگىنىش بىلەن ئالىم بولىدۇ، بىلىم بىلىسە ھەممە ئىشلار ئوڭۇشلىدۇ» دېگەن. ئىنسان بالىسى ئالغا باسمەن، باشقىلارنىڭ ئارقىسىدا قالمايمەن دېسە، ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ ئۆگىنىشى، بارلىق بىگى شەيئىلەرگە نىسبەتەن «كۆيۈپ قېلىش» پوزىتسىيىسىنى تۇتۇشى، باشقىلار تەرىپىدىن «يېڭىلىق» دەپ قارالغان نەرسىلەرنى ئۆزىدىنمۇ بارلاشتۇرۇشى، ئۆزىدە يوق ئىلغار بىلىم، تېخنىكىلارنى قوبۇل قىلىپ ئۆزىنىڭكىگە ئايلاندۇرۇشى لازىم. بولمىسا «قويچى كېچىك ئىزدىگۈچە تۆگىچى ئۆلۈپ بولىدۇ».

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» تە ئاتا-ئانىلارنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىنى تەربىيىلىشى، كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپ بىلىم ئىگىلىتىش، جەمئىيەتكە يارامليق ئادەم قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىش قاتارلىق مەسىلەر ئۈستىدە كەڭ توختالغان، لۇتپۇللا مۇتەللىپ (1922 — 1945) «ياشلىق، ئۆگەن» دېگەن شېئىرىدا: «ئىلىم - مۆجىزىلەرنىڭ سىرىنى ئاچقۇچى، بىر كۈن ياشاش ئۈچۈن ئون يىل ئوقۇ»، «ئىلىم-ھارماس، مەرد ئادەمنى ياقلايدۇ، نادانلىقنىڭ كۆزىدىن ھەر قاچان غايىب بولۇپ تۇرىدۇ»، «دەۋرگە يېڭىنىڭ يېڭىسى ئامراق بولىدۇ» شۇڭا «ئوبدان ئويلان، ئوبدان پىكىر قىل»، «ئەگەر ئادەم بولۇش دۆلدۈلىغا يۆگەن سالمساق، بىر كۈنى قاراڭغۇ دىل چۆلگە چۆكۈپ كېتىسەن» دېگەن. ئوت يۈرەك ۋەتەنپەرۋەر شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر (1901 — 1933) ئۆز زامانىسىدىكى ساۋاتسىزلىق، بىلىمسىزلىك تۈپەيلىدىن كېلىۋاتقان نادانلىق، ئەخمەقلىق ۋە بالايىئاپەتلەر ئۈستىدىن شىكايەتلەر قىلىپ ھەسرەتلەنگەن. ئۇ: «ئىلىمنىڭ ئىجتىھاتىغا كۆڭۈل قويمىدۇق. ئوقۇساقمۇ، ئوقۇتساقمۇ بەربىر سېغىز چاينىشتىن قۇتۇلالمىدۇق»، «ئىلىم-پەنگە يۈرۈش قىلغانلار

كۆكتە ئۇچۇپ، سۇدا ئۈزۈۋاتىدۇ، بىز بولساق مىنىشكە قوتۇر ئېشەك يوق، پىيادە قالدۇق»، «ئاپتوموبىل گۈركىرەپ كەلسە، ئەقلىنى ئىشلەتمەي ۋاي خۇدايىم نېمە بۇ دەپ ھاڭ-تاڭ قېتىپ قالدۇق»، شۇڭا «كۆزۈڭنى يوغان ئېچىپ ئەتراپقا باق، ئۆز ئىقبالىڭ ھەققىدە ئويلان» دېگەن.

ئىلىمزىنىڭ يالقۇنلۇق مۇتەپەككۇرى لۇشۈن 1919-يىلى يازغان «بىز ھازىر قانداق ئاتا بولۇۋاتىمىز» دېگەن ماقالىسىدە: «ئەقلى-ھوشى جايىدا بولغانلىكى كىشىنىڭ ھەرقاندىقى ئوغۇل-قىزلىرىنىڭ ئۆزىدىنمۇ قاۋۇل، ساغلام، ئەقىللىك، ئېسىل-بەختىيار بولۇشىنى يەنى ئۆزىدىن، ئۆتمۈشتىكىلەردىن ئۆتۈپ كېتىشىنى ياخشى كۆرىدۇ. ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزگەرتمەك لازىم. دېمەك، ئەۋلادلار ئەجدادلىرىنىڭ ئىشلىرىنى ئۆزگەرتىشى كېرەك. (ئاتىسىنىڭ تەلىمىنى ئۇچ يىلغىچە ئۆزگەرتمىگەنلەر ۋاپادار ھېسابلىنىدۇ) دېگەن سۆز ناتوغرا، ئەلۋەتتە، بۇ-چېكىنىش كېسىلىنىڭ يىلتىزى. مۇبادا قەدىمكى بىر كىلتكىلىق ھايۋانلار مۇشۇ پەندە-نەسىھەتكە ئەمەل قىلغان بولسا ئىدى، ھەرگىز تۇرلىنىپ كۆپەيەلمىگەن بولاتتى، ئۇ ھالدا دۇنيادا ئىنسانلارمۇ بارلىققا كەلمىگەن بولاتتى» (34) دېگەنىدى.

«ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن ئۆزگەرتمەك لازىم». ئۆزگەرتىش ئۈچۈن بىلىم كېرەك. بىلىم ئۈچۈن ئۇنى ئۆگىنىدىغان ۋاقىت بولۇش كېرەك. خۇدانىڭ ئادەم بالىسىغا بەرگەن ۋاقتى بىر سوتكا، مۇشۇ ۋاقتىنى قانداق تەقسىملەپ ئىشلىتىش مەسىلىسى ھەممىدىن مۇھىمدۇر، لۇشۈن ۋاقتىنى تېجەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ: «ئۆزىنىڭ ۋاقتىنى ئىسراپ قىلۇېتىش ئۆزىنى ئۆزى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشتۇر. باشقىلارنىڭ ۋاقتىنى ئىسراپ قىلۇېتىش بىراۋنىڭ مال-دۇنياسىنى دەپ ئادەم ئۆلتۈرگەنلىك بىلەن باراۋەردۇر.» دېگەنىدى. بۇگۈنكى

كۆندىكى ياشلار ئىچىدە بولۇپمۇ، شەھەرلەشكەن ۋە يېرىم شەھەرلەشكەن ياشلار ئىچىدە ئۆزىنىڭ تەبىئىي قىممەت ئۇلچىمىنى يوقتىپ، يۇقىرى ئىستېمال قوغلىشىپ دورامچىلىق بىلەن ئاستا خاراكتېرلىك كېتىۋاتقان ئارزۇغا قانماسلىق ۋەسۋەسىسى ئىچىگە چۆكۈپ كېتىۋاتقانلار ئاز ئەمەس.

5. ئۆزىگە قاتتىق تەلەپچان بولۇش. ئىنسان ئۆزىگە بالا چاغلىرىدا قويغان تەلەپلىرىنى چوڭ بولغان چاغدىمۇ داۋاملىق قويۇپ تۇرۇش لازىم. بىر ئادەم ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن ئىشلىرىدا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنى ئويلىسا ئالدى بىلەن ئۆزىنى ئۆزى ئوبدان چۈشىنىشى، ئۆزىنىڭ قانداق ۋە قانچىلىك ماتېرىيال ئىگىلىنىش بىلىشى، ئىشنى چوقۇم ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى يەتكەن يەردىن باشلىشى كېرەك. مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلار كۆپىنچە ھاللاردا ئۆزى بىلەن باشقىلارنىڭ تونۇش مەسلىسىدىكى پەرقلەرنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن كۆزىتەلەيدۇ ھەمدە ئۆزىنى تونۇيالىشىدىكى سىرنىڭ نەدىلىكىنى سەزگۈرلۈك بىلەن سېزەلەيدۇ.

«لاۋزى» نىڭ 33-بابىدا: «ئۆزگىنى بىلگەنلەر ئەقىللىكلەردۇر، ئۆزىنى بىلگەنلەر دانىشمەنلەردۇر. ئۆزگىنى يەڭگەنلەر كۈچلۈنگۈرلەردۇر، ئۆزىنىڭ نۇقسان، ئەيىبلىرىنى يەڭگەنلەر قۇدرەتلىكلەردۇر» دېيىلگەن(35). بۇنىڭدا ئۆزگىنىمۇ بىلىش، ئۆزىنىمۇ بىلىش مەسلىسى سۆزلەنگەن، ھەممىدىن بەكرەك ئۆزىنىڭ نۇقسان-ئەيىبلىرىنى ۋاقتىدا تاپقان ئۇنى تۈگىتىپ ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ قۇدرەتلىك بولۇشنىڭ بولى ھەم مۇھىملىقى كۆرسىتىلگەن. قەدىمكى بۇنىدا بىر چېرىكاۋنىڭ ئالدىغا: «ئۆزگىزنى ئۆزىگىز ئوبدان تونۇۋېلىڭ» دېگەن سۆز بېرىپ قويۇلغان بولۇپ، پەيلاسوپ سوقرات باشقىلارنى داۋاملىق مۇشۇ سۆزنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق تەربىيىلىگەنكەن. ھازىر بۇ ھېكمەتنى ھەربىر

كىشى بوينىغا تۇمار قىلىپ ئېسىۋېلىش لازىم بولۇپ قالدى. ھازىرقى دۇنيا ئىنسانلارنىڭ ئۆزىنى ئۆزى ئوبدان تونۇۋالىدىغان دۇنياسى. ئۆزىنى تونۇش — ئۆزىنى توغرا، ئەينەن كۆرۈش، ئۆزىنى ئۆزى ئالدىماسلىق ئەھۋالىنى داۋاملىق تەكشۈرۈپ تۇرۇش، بۇ ئارقىلىق ئۆزىگە ئۆزى نومۇر قويۇش دېمەكلىكتۇر. سېلىشتۇرۇش — ئۆزىنى تونۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى. بۇنىڭدا ئۆزى بىلەن شەيئىلەر تەرەققىياتى ئوتتۇرىسىدا سېزىلىۋاتقان پەرقلەرنى تېپىپ چىقىش ئىنتايىن مۇھىم. ئەتراپىدا نېمە ئىشلار يۈز بېرىۋاتىدۇ؟ ئۆزىگە قانداق تەلەپ قويۇش كېرەك؟ مۇشۇلارنى مۇھاكىمە قىلىش لازىم. ئىنسانىنىڭ يەر يۈزىدە بولۇۋاتقان ئۆزگىرىشلەرگە قاراپ: نېمە قىلىشىم كېرەك؟ دېگەن سوئالنى قويۇشنى بىلەلىگەن چېغى ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيەتكە قاراپ ماڭغانلىقىنىڭ تۇنجى قەدىمىدۇر.

قەدىمكى زامانىدا باۋدىڭ ئاتلىق بىر ئاشپەز بولۇپ، ئۇ، مەخسۇس پادىشاھ لياڭخۇينىڭ ئاش-تامقىنى ئېتىدىكەن. ئۇ، دەسلىپىدە كالا سويۇشنى بىلمەيدىكەن. كېيىن كالا سويۇشقا شۇنداق ئۇستا بولۇپ كېتىپتۇ. بىر كۈنى پادىشاھ ئۇنىڭ كالىنى شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن سويۇپ بولغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قالغان ھالدا: «سىز بۇ ھۈنەرنى قانداقچىسىغا ئىگىلىۋالدىڭىز؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇ: «مېنىڭ قىزىققىنىم كالا سويۇشنىڭ قانۇنىيىتى. دەسلەپتە كالا سويغان ۋاقتىمدا كۆز ئالدىمدا تۇرغىنى يوغان بىر پۈتۈن كالا بولۇپ، قەيىرىگە پىچاق سۇرۇشنى بىلمەيتتىم. ئۇچ يىل ئۆتكەندىن كېيىنكى بۇگۈنكى كۈندە كۆز ئالدىمدا تۇرغىنى پۈتۈن بىر كالا ئەمەس، پارچىلانغان گۆش بولدى. ھازىر مەن كالىنى كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ ئەمەس ئەقلىم بىلەن بايقاپ سويىدىغان بولدۇم. بەش ئەزايىمنىڭ رولى قالماي روھىي ھالىتىم ئاساسلىق ئورۇنغا ئۆتتى. ھازىر كالا سويۇش ماڭا يادا

بوپكه‌تتى، مه‌ن كالا به‌دننىڭ ته‌بىئي قۇرۇلمىلىرى بويىچه مۇسكۇللار ئارىسىدىكى چاكلارنى، ئۆگىلەر ئارىسىدىكى بوشلۇقلارنى تېپىپ پىچاق سالىمەن، ھەممە ھەرىكىتىم كالىنىڭ ئەسلىدىكى بەدەن قۇرۇلۇشىنىڭ قانۇنىيەتلىرى بويىچە بولىدۇ» دەپتۇ (36).

جۇاڭزىنىڭ «باۋدىڭنىڭ كالا سويۇشى» دېگەن بۇ ھېكايىسى بىزگە بىرەر ئىشنى ئۆگەنمەكچى بولسا ئۇنى بىلمەسلىكتىن بىلىشكە بولىدىغانلىقى، بىلىش ئۇچۇن ئالدى بىلەن شەيئىلەرنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى ئېگىلەش كېرەكلىكى، ئېگىلەش ئۇچۇن ئۇزاققىچە جاپالىق ئۆگىنىش، ئويلاش، كاللا ئىشلىتىش ۋە مەشق قىلىش كېرەكلىكىدىن ئىبارەت بىر ھەقىقەتنى ئۇقتۇرىدۇ. بۇ سەھىپىدە بىرەر ئىشنى باشقا ئېلىپ چىقماقچى بولغان ئەمما ئىرادىسىزلىك قىلغانلىقىدىن ئىشىنىڭ ئۇنۇمى كۆرۈلمەيۋاتقان بۇرادەرلىرىمىزگە ئامېرىكىنىڭ پسىخولوگىيە پەنلىرى پروفېسورى داننىس ژېتلاسنىڭ مۇنۇ بىر ئېغىز سۆزىنى ئىنئام قىلىمىز. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «كۆچلۈك ئارزۇ ئادەمنى پەلەكىم شۇ ئارزۇلىرىنى ئەمەلىيەت داۋامىدا سىناپ بېقىشقا ئالدىرىتىپ كۆرەڭلىتىپ قويۇشى ھەتتا ئايغا چىقىش ئارزۇسى ئۇنى ئارزۇلىرى ئىشقا ئېشىپ ئاي شارىغا چىقىۋاتقاندەك مەنزىرە ئىچىگە ئەكىرىپ كېتىشى مۇمكىن. لېكىن سىز ئەۋرىشىمگە ئوخشاش سوزۇلۇچان مەشقىنى داۋاملاشتۇرمايدىكەنسىز، ئۇ ھالدا ئاي شارىغا چىقىش ئۇياقتا تۇرسۇن ئاي شارى ئالەم كېمىسىنىڭ قويۇپ بېرىش سۇپىسىغمۇ چىقالماسلىقىڭىز مۇمكىن» (37).

ئىنسان مۇۋەپپەقىيەت قازىنىمەن دەيدىكەن سەممىي ۋە راستچىل بولۇشى كېرەك. بۇسۇپ خاس ھاجىتىنىڭ تۆت ئېغىز سۆزى ئىچىدە ئۇچ ئېغىزى راستچىل بولۇشنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ مېغىزى «ئادەم ئۇچۇن ئۆزىگە ئۆزىدىن ئارتۇق

كۆيۈنىدىغان كىشى يوق» دېگەنده. شۇڭلاشقا ئىنسان راستچىللىقتىن چەتنەپ ئۆزىنى گوللايدىغان ساختا ئىشلار بىلەن شۇغۇللانماسلىقى كېرەك. راستچىل ئادەمنىڭ كۆزى مەسىلىلەرنى ئۆز ئەينى بويىچە توغرا كۆرىدۇ، شەيئىلەرنى توغرا كۆزىتىدۇ، مۇبالىغە قىلمايدۇ. يىللار داۋامىدا ئېگىلمىزغا سىڭىپ كېتىپ ئادەتكە ئايلىنىپ قېلىۋاتقان نۇرغۇن ساختا نەرسىلەر بار. بىر مەزگىل راست گەپ قىلىشقا بولمىغاچقا، كىشىلەر كۆڭلىدە قىلماقچى بولغان گەپلىرىنى قىلالمىغانلىقتىن، گەپمۇ سۆيەت ئۆزگىرىشىدىن سان ئۆزگىرىشگە قاراپ تەرەققي قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەگىتمە گەپ، ياسالما گەپ، چىرايلىق گەپ، ساختا گەپلەر پەيدا بولۇپ، يالغان گەپ قىلىدىغانلار ۋە يالغاننى راست دەيدىغانلار ئاۋۇپ كەتتى. مەلۇم دائىرىدىن ئېيتقاندا، ھازىرقى بەزى گەپلەرنىڭ كۆپلۈكى، تېتقىسىزلىقى، مەزمۇنسىزلىقى، چىنسىزلىقى ئادەمنى تولىمۇ بىزار قىلىدۇ. بۇ گەپلەرنىڭ سۆڭىكى بىلەن گۆشى ئاللىقاچان بىر - بىرىدىن ئاجراپ كەتكەن، ئازراقمۇ يېپىشقاقلىقى يوق. ئىنسانىنىڭ ئەسلى تەبىئىتىدىن ئېيتقاندا، چىنلىق كىشىنىڭ كۆڭلىگە ياقىدۇ، ساختىلىق بەزىدۇرىدۇ. ئەل رايى ساختىلىقنى ساۋايدۇ، چىنلىقنى خالايدۇ. شۇڭا خاتا ئىدىيۇى ئېقىمنىڭ تەسىرىدە ئاستىن-ئۈستۈن بولۇپ كەتكەن بۇ ھەقىقەتنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈپ ساختىلىقا تەۋە نەرسىلەرنى ئۆز ئەينى بويىچە رەھىم قىلماي ئېچىۋېتىش كېرەك.

جاھاندىكى بارلىق غالىبلارنىڭ ھەممىسى ئىشنى ئالداش ۋە ئالدىنىشنى پەرق ئېتىشتىن، ئاندىن كېيىن رېئاللىقنى كۆزىتىش ئىقتىدارىنى يۇقىرىلىتىپ بېرىشتىن باشلىغان. ئىنسان ئۆزىنىڭ راستچىللىق بىلەن ئىشلەۋاتقانلىقىنى ياكى ئۆزىنى ئۆزى ئالداۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇشى كېرەك. پاكىتنى

بۇرمىلاشتىن ياكى ئۆزىنى ئالداشتىن قولغا كەلگەن مۇۋەپپەقـ
يەت ئاتالمىش يالغان مۇۋەپپەقىيەتتۇر. ئۇ تېگى-تەكتىدىن
ئالغاندا تاسادىپىيلىقنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۆمرى قىسقا،
ھەقىقىي مۇۋەپپەقىيەتنىڭ يولى راستچىللىقتىن ئۆزىنى
قاچۇرمايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەپەككۇرىچە، دۆلەت
راستچىللىق، سەمىمىيلىك ۋە تۆزۈمنى بىلەن ئۆرە تۇرىدۇ؛
يالغانچىلىق، ساختىلىق، ئەگرىلىك بىلەن قىغىيدۇ. بارلىق
غالىبلار مانا مۇشۇ ئالدىنقى ئۆچ شەرتنى، بارلىق مەغلۇبىيەتچـ
ىلەر كېيىنكى ئۆچ شەرتنى ئادا قىلغان. راستچىللىق بىلەن
ساختىلىقنى پەرق ئېتىشكە قادىر كىشىلەر ئۆزى بىلەن
باشقىلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنى تېپىپ چىقىشقا ماھىر
كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىلا چۈشىنىپ قالماي باشقىلارنىمۇ چۈشىنىدۇ،
ئىنسان ئۆزىگە تەلەپچان بولۇشتا ئەنە شۇنداق كىشىلەرنى
ئەينەك قىلىش كېرەك.

مۇزى: «ئالىجانابلار سۇنى ئەينەك قىلمايدۇ، ئادەمنى
ئەينەك قىلىدۇ. سۇنى ئەينەك قىلغاندا ئۆزىنىڭ قىياپىتىنى
كۆرگىلى بولىدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلغاندا ئۆزىنىڭ خەيرلىك
ياكى شۇم پېشانە ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ» دېگەن.
تاڭ تەيزۇڭ ۋېي جىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتىدا ئۆزىنى
توختىتالالماي يىغلاپ تۇرۇپ: «ئادەم مىسنى ئەينەك قىلسا
ئۇستىبېشىنى تۈزەشتۈرەلەيدۇ، تارىخنى ئەينەك قىلسا گۈللىنىش
بىلەن مۇنقەرز بولۇشنى كۆرەلەيدۇ، ئادەمنى ئەينەك قىلسا
بايدا بىلەن زىيانىنى بىلەلەيدۇ. ۋېي جىڭ ئۆلۈپ كېتىپ
مەن بىر ئەينەكتىن ئايرىلدىم» دېگەن(38) قەدىمكىلەرنىڭ
بۇ ئىبرەتلىك ھەم چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلىرى بۈگۈنكى ئادەملەر
ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىكتۇر.

6. يوتقانغا بېقىپ يۇت سۇنۇش. ئۇيغۇرلاردا «كۆرۈنگەن
تاغ يىراق ئەمەس»، «سەۋەب قىلساڭ سېۋەتتە سۇ

توختايدۇ»، «سەۋر قىلساڭ غوربىدىن ھالۋا پۈتىدۇ»
دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بار. ئادەم بارلىقىنى كۆڭلىگە پۈككەن
ئىشنىڭ تەقدىم قىلىپ بىرەر مەسىلە ئۈستىدە باش قاتۇرۇۋەرسە
ئۇنىڭدىن چوقۇم نەتىجە ھاسىل قىلماي قالمايدۇ.

دىئالېكتىكىنىڭ قارىشىچە، ۋەقەبەتلەشكۈچىلەرنىڭ
ئارتۇقچىلىقمۇ، ئاجىزلىقمۇ بولىدۇ. ئارتۇقچىلىق ۋە ئاجىزلىقلار
مۇئەييەن شارائىت ئاستىدا بەلگىلىك ئۆزگىرىش ياسايدۇ
ھەمدە ئاجىزلىقلىرى بارلار ئارتۇقچىلىقى بارلارغا، ئارتۇقچىلىقى
بارلار ئاجىزلىقى بارلارغا ئۆزگىرىپ قالىدۇ. بۇ يۇسۇپ خاس
ھاجىپنىڭ پىكرىچە «ئۆرلىگەن چۈشەر، چۈشكەنلەر چىقار»
دېگەنلىك. قۇش ئېگىز ئاسماندا پەرۋاز قىلىدۇ، بېلىقلار كەڭ
بىپايان دېڭىزدا ئۆزۈپ ئويناىدۇ. جاھاننىڭ ئېتىكى كەڭرى،
ئىقتىدارلىق بولۇشنىڭ يولى كۆپ. ئەگەر ۋەقەبەتلىشۈاتقان
بىر تەرەپ قاياقى بازارنىڭ چوڭ رەستىسىنى ئىگىلىۋالغان
بولسا، يەنە بىر تەرەپ ئۇنىڭ بىلەن ئەتەي قېيىشىپ بازار
تالاشماي قاياقى بولمىغان، كىچىكرەك بولغان كوچىلاردا سودا
قىلسا، كېيىنچە سەل-پەل ھاللىنىۋالغاندىن كېيىن ئاندىن
چوڭ رەستىگە ئۆتسىمۇ بولىدۇ. بۇ ھەققەتەن گەرچە يالغۇز
سودىغا قارىتىپ ئېيتىلغاندەك تۇرسىمۇ، ئىقتىدارلىق بولۇشنىڭ
باشقا يوللىرىغىمۇ باب كېلىدۇ، بۇ «يوتقانغا بېقىپ پۇت
سۇنۇ» غانلىق دېيىلىدۇ. بۇنى بەزىلەر «تار يەردە ئاش
يېگەن» لىك دەپ مەسخىرە قىلىپ «كەڭ يەردە مۇشت
يېيىش» گە ئالدىرار. تارىختا مۇشۇنداق يوتقانغا بېقىپ پۇت
سۇنۇپ، تار يەردە ئاش يەپ يۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلار
بىلەن يوتقانغا بېقىپ پۇت سۇنماي، كەڭ يەردە مۇشت
يېيىشكە ئالدىراپ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغانلار ئاز ئەمەس.
بۇ ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدىن چىقىرىلغان يەكۈن، ئۇنى
ئەينەك قىلماي بولمايدۇ. ئىشىنىش كېرەككى، يوتقان ئۆزۈن

بولسا پۈتنى ئۆزۈن سۈنۈش، قىسقا بولسا قىسقا سۈنۈش، كالتە يوتقانغا ئۆزۈن پۈت سۈنۈپ پۈتنى توڭدۇرۇپ قويماسلىق، ئۆكۈز بىلەن تەڭ ئەمەس تۇرۇپ بوي تالاشقان پاقىغا ئوخشاش يېرىلىپ كەتمەسلىك كېرەك.

7. ھەسەتخورلۇق بىلەن ئېلىشىش. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھەسەتخورلۇقنى «تەپزىلىك» دەپ ئاتايدۇ. ئۇ، ھەسەتخورلۇق ئىللىتىنىڭ ساقايماس، داۋاسى يوق بىر كېسەل ئىكەنلىكىنى، ھەسەتچىلەرنىڭ ئۆزىنى ئۆزى يەپ سىزىپ كېتىدىغانلىقىنى، ھەسەتخورلارنىڭ خانلارنىڭ دەرگاھىدا كۆپەيگە بولىدىغانلىقىنى، ھەسەت قەيەردە بولسا ئۇرۇش قوزغىلىدىغانلىقىنى، شۇڭا ئىنسان ھەسەتتىن خالىي ياشاش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ھەسەتخورلۇق پەزىلەت بىلەن ھىدايەتنىڭ دۈشمىنى، ناۋادا دىيانەت ئۆرلەيدىكەن، ئۇ كۆڭۈلنى يېغىر قىلىپ شۇملۇق قىلىدۇ. ئۇ — ھىدايەتكە تۇزاق، كىمدە ھەسەت بولىدىكەن، ئۇ ئالىم بولسۇ پەزىلەت ۋە خىسلەت ئۇنىڭدا ئۆزۈن تۇرمايدۇ. ئەگەر ئادەمنىڭ ئىچى تار بولسا ئۆزىدىن ئەقىللىك، قابىلىيەتلىكلەرنى پاتقۇزماس بولىدۇ، ئۇنىڭغا ھەرقانداق ئالىي دورىمۇ، مۇڭەسسەمۇ كار قىلمايدۇ. بۈگۈنكى كۈندىكى ھەسەتخورلۇقنى ئالدى بىلەن ئەمەلدارلار جامائىتىنىڭ پائالىيەت سورۇنىدىن، ئالىم، يازغۇچى، شائىرلارنىڭ ئىجادىيەت مۇنبىرىدىن، سودىگەر تىجارەتچى، كەسپىي ئالىملەرنىڭ سودا بازارلىرىدىن، مەدەنىي مەشغۇلات، تەنتەربىيە مەيدانلىرىدىن، دىن ئەھلىنىڭ مەسچىت، خانىقا، مېھرابلىرىدىن، ئاۋامنىڭ توي-تۆكۈن، نەزىر-چىراغ پائالىيەت سورۇنلىرىدىن ئۆچۈرتىش مۇمكىن.

قىسقىسى، ھەسەتخورلۇق جەمئىيەتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە ۋابا كېسىلىدەك تارقالغان. ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشى

ھەسەت بىلەن ھەسەتكە قارشى تۇرۇشنىڭ ئوتتۇرىسىدا داۋام قىلىدۇ. ھەسەتتىن خالىي جاي، ھەسەتتىن خالىي ئىنسان بولمايدۇ ۋە بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. پەزىلەت ئىگىسىدە ۋىجدان بولسا ھەسەتخوردا شەيتان بولىدۇ. ھەسەتخورنىڭ شەيتانلىرىنى پەزىلەت ئىگىسىنىڭ ۋىجدانلىرى بىلەن يوق قىلغاندا ساختىلىقنىڭ پەردىلىرى كۆتۈرۈلۈپ ئادالەت يورۇيدۇ. ئادەم ئۆز نەپسىدىن كېچىپ ئەل نەپسىنى كۆزلىگەندە ھەقىقەتكە يېقىنلىشىدۇ ھەم دىلى نۇرلىنىپ ھەسەتسىز بولىدۇ؛ ئۆز نەپسىگە بېرىلىپ ئەل نەپسىنى ئۇنتۇغاندا ھەقىقەتتىن يىراقلىشىدۇ ھەم دىلى قارىداپ ھەسەتخور بولىدۇ. بۇ سەھىپىمىزدە ئالاھىدە تەكتلىنىدىغىنى شۇكى، ھەربىر ئاق كۆڭۈل كىشى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۆز نەپسىنى دېگەنلەر كۆيۈمچان ئەر ئەمەس، ئەل نەپسىنى دېگەنلەر كۆيۈمچان ۋە چىن كىشىدۇر» دېگەن ھېكمىتىنى قوبۇل قىلىپ، ئۇمۇمنىڭ مەنپەئىتىنى دەپ شەخسىي مەنپەئەتتىن ۋاز كېچىش، شەخسىيەتچىلىكنىڭ ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن «ھەسەت» دېگەن راكىنى يوقىتىپ، ئۇمۇمىيەتچىلىكنىڭ ۋۇجۇدىدىن تۆرەلگەن پەزىلەتنى تۇغ قىلىپ تىكلەش كېرەك. بىلىش كېرەككى، ئىنسان ئالدى بىلەن ئۆزى ھەسەتخور بولماسلىق، ھەسەتخورنى ئۆزىگە يېقىن تۇتماسلىق، ئۇنى كوچىدىن ئۆتكەن چاشقاننى ئۇر-ئۇر قىلغاندەك قىلۋېتىش، لېكىن چۈنكى مەشقاۋۇلنىڭ تاغۇرا سەركەردىسى ئاق يەكتەكلىك ۋاڭ لۇنىنى جازالىغىنىدەك جازالاش كېرەك.

8. ئۆزىگە ئۆزى ھەيكەل تىكلەش. ئادەمنىڭ باشقىلارغا بېرىدىغان تەسىرى ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئوبرازىدا ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، كونكرېتنى مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ باشقىلارغا كۆرۈنۈش ئۈچۈن يارتىلىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئوبرازىنىڭ قانداق بولۇشى پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ئۇنىڭغا بولغان باھاسىغا شۇنداقلا

ئىشلرىنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشى-بولماسلىقىغا بۇ‌ۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ.

بىزنىڭ بۇ يەردە دېمەكچى بولغان «ھەيكەل تىكلەش» — قانداقتۇر ساكىيامونى زامانىدىكىگە ئوخشاش ھەيكەل تىكلەپ كۆچە كۆيدۈرۈپ سەجدە قىلىش ئەمەس بەلكى ئەكسىچە، ھازىرقى زامانداغى خەلقنىڭ مۇنەۋۋەر ئوبرازلىرىنى ھەرقايسى ساھەلەردە تىكلەش دېگەنلىك.

دۇنيا تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ ئۇزاق جەريانىدا، ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىيىتى ئۆزئارا بىر-بىرىگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. ئەمما ھەرخىل ئوبيېكتىپ شارائىللارنىڭ ئوخشىماسلىقىدىن مەلۇم بىر مىللەت مەلۇم بىر تارىخىي تەرەققىيات باسقۇچىدا نىسبەتەن ئىلغار بولۇشى، باشقا مىللەتلەرگە كۆپرەك تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن، ھەتتا باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى قوبۇل قىلغان بولۇشى مۇمكىن. تارىخ تەرەققىي قىلىپ بىر يېڭى باسقۇچقا بارغاندا، قالاق دەپ قارىلىۋاتقان مىللەت ئىلغار دەپ قارىلىۋاتقان مىللەتنىڭ تورنىنى ئىگىلىشى، ئىلغار بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. مانا مۇشۇ جەريانىدا ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ گۈللىنىشى بىلەن زاۋاللىقا يۈزلىنىشى ئوتتۇرىسىدا بىر تەڭپۇڭسىزلىق بارلىققا كېلىدۇ.

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتى بىر خىل تەبىئەت تارىخى جەريانى بولۇپ، ھەرقانداق بىر خىل مەدەنىيەتنىڭ پەيدا بولۇشى، تەرەققىي قىلىشى ۋە يوقىلىش جەريانى بولىدۇ. ئۇ، تېخىمۇ ئىلغار بولغان مەدەنىيەت تەرىپىدىن يوقىتىلىدۇ. بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. بۇنى ھەرقانداق بىر ئىرادىمۇ ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ. ئۇ بىرەر مەدەنىيەت، نەزەريە، تەلىمات ياكى شەخسلەرگە ئەڭ ئاخىرقى ئومۇمىي مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغۇزالمايدۇ. ئۇ خۇددى بىر ئورگانىك جىسىمنىڭ مەلۇم بىرىدە كېسەل پەيدا بولۇشى ياكى بىرەر

تاشقى كۈچنىڭ زەربىسىگە ئۇچراش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ يوقىلىشىنىڭ تېزلەشكەنلىكىگلا ئوخشايدۇ. ئەمما بۇ تاسادىپىي سەۋەب بولۇپ، بىردىنبىر سەۋەب يەنىلا شۇنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى مېخانىزملارنىڭ كارىدىن چىقىپ كونىراپ كەتكەنلىكىدىن بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا كېسەل بولۇپ قالمىسۇ، تاشقى كۈچنىڭ زەربىسىگە ئۇچرىمىسۇ ئوخشاشلا يوقىلىپ كېتىۋېرىدۇ. بەزى مەدەنىيەت يەر شارىدىن مەڭگۈ يوقىلىپ كېتىدۇ. بەزىلىرى گەرچە يوقالمىسۇ، ياشىنىپ قالغان ئادەمنىڭ ھالسىزلانغىنى، بېلىقنىڭ دورا يەۋالغىنى ۋە يۇڭ ماشىنىسىنىڭ داۋانغا ئېسىلىپ قالغىنىدەك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ، بەزى مەدەنىيەت بىر زېمىندا پەيدا بولسىمۇ، باشقا بىر زېمىندا چېچەكلەپ مېۋە بېرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن باشقا بىر يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كېلىدۇ.

بىر مەدەنىيەتنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى باشلامچىلىق رولى دېگەندە، جۇغراپىيىلىك مۇھىت، ئاھالىسى، ئىشلەپچىقىرىش شەكلى يەنى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭ جەمئىيىتىنىڭ ھەۋجۇت-مەۋجۇت ئەمەسلىكى قاتارلىق بىرقانچە ئاساسلىق شەرتلەرنى ئادا قىلغان بولۇشى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. شۇڭلاشقا بىر مىللەت، بىر خەلق ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەستايىدىل يەكۈنلەپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدا ئوينىغان ئاكتىپ ۋە پاسسىپ رولىنى ھەققىي تونۇپ يېتىش ئاساسىدا زامانىۋى مىللەت ۋە خەلق بولۇپ يېتىلىش تۇيغۇسىنىڭ رويابقا چىقىشى — خەلقنىڭ ئۆزىگە ئۆزى ھەيكەل تىكلىشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى ھېسابلىنىدۇ.

ئەينى زامانلاردا ئۇيغۇرلار ئانەمگە مەشھۇر «يىپەك يولى» نىڭ مۇھىم تۈگۈنىدە تۇرۇپ، چىن كارۋانلىرىغا يول باشلىغۇچى بوپتىكەن. كېيىنكى ۋاقىتقا كەلگەندە ئۇلارنىڭ ھەيكىلىنى كىشىلەر ياساپ چىقتى. شىئەن شەھىرىدە بىر

ئۇيغۇر تۆگىچى بوۋاينىڭ كارۋانلارغا بول باشلاپ كېتىۋاتقان چوڭ بىر ھەيكەلنى بار. ئۇنى خەنزۇ ھەيكەلتىراشلىرى تۇرغۇزۇپ چىققان. شىئەنگە بارغان جۇڭگولۇقلاردىن تارتىپ جەت ئەللىكلەرگىچە ئۇنىڭغا قاراپ ئۆتمەيدىغانلىرى يوق، بۇگۈنكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوبرازىنىڭ قانداق بولۇشى كەلگۈسىدىكى ھەيكەلتىراشلار ئۈچۈن قىممەتلىك دېتال بولۇپ قالىدۇ. شۇڭلاشقا ھەيكەل تۇرغۇزۇشمۇ، ھەيكەلتىراشلار ئۈچۈن سىما بولۇپ بېرىشمۇ ئوخشاشلا مۇھىم. بىر ئوبدان ھەيكەل ياخشى بىر گىگانت سىما بولغاندا پۈتۈپ چىقىدۇ ھەم كىشىلەر تەرىپىدىن مەڭگۈ ئۇلۇغلىنىدۇ. مەسىلىنىڭ تۇگۈنى — ئۆتمۈشنىڭ ھەيكىلىدىن كۆرە، بۈگۈننىڭ ھەيكىلىنى تىكلەشتە.

ئالتىنچى، ئۆتمۈش ھەققىدە گەپ قىلىش — قەدىمكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئەمەس بەلكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مىللىي ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى بۈگۈنكى رېئاللىققا خىزمەت قىلدۇرۇش ئۈچۈندۇر

كىتابىمىزنىڭ 2- ۋە 6-بابلىرىدا ئۇيغۇرلاردا «قانۇن» نىڭ پەيدا بولۇشى، «قانۇن» دېگەن ئۇقۇمنى بارلىققا كەلتۈرۈۋاتقان مەنبە شۇنداقلا، ئۇيغۇرلاردا قانۇننىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىگىچە يازمىسىز ئادەت شەكلىدە بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋرىگە كەلگەندىلا ئاندىن قەلەمگە ئېلىنغانلىقى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتتۇق.

ئادەت قانۇنى — ئۇ قەلەمگە ئېلىنمىغان قانۇننىڭ بىر خىلى بولۇپ، دۆلەت رۇخسەت قىلغان ھەمدە قانۇنىي ئۈنۈمگە ئىگە بولغان ئادەتلەرگە ئېيتىلىدۇ. ئادەت — يېزىق بىلەن

مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، قەلەمگە ئېلىنغان يازما ئادەت ۋە يېزىق بىلەن مۇقىملاشتۇرۇلماي قەلەمگە ئېلىنمىغان يازمىسىز ئادەت دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئادەت قانۇنى — قۇللۇق جەمئىيەت ۋە فېئودالىلىق جەمئىيەت قانۇنچىلىقىنىڭ مۇھىم مەنبەسى، ئۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىلا شەكىللەنگەن. بىلىمزكى، يېزىق تېخى بارلىققا كەلمىگەن ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئادەت قانۇنى تۈزۈمى ئاستىدا ياشىغان بولىدۇ. ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئادەت قانۇننىي ساناپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ، خىللىرىمۇ ھەر خىل بولىدۇ. لېكىن ئۇلاردا بىر ئورتاقلىق بولىدۇ. بۇ ئورتاقلىق تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ. بىرىنچىدىن، قانۇن بىلەن دىننىي ئايرىۋېلىش ناھايىتى تەس بولۇپ، ئادەت قانۇنىدا تەسەۋۋۇپنىڭ پۇراقلىرى تەبىئىي ھالدا قويۇق بولىدۇ. ھەر خىل پەرھىز قىلىنغان ئىشلارغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا بېرىلىدىغان جازالارمۇ دىنىي خاراكتېرنى ئالغان بولىدۇ. ئىككىنچىدىن، بۇنداق ئادەت قانۇنلىرىنىڭ ھاياتىي كۈچى ئىنتايىن قەيسەر، ئۇزگىرىشى ناھايىتى ئاستا بولىدۇ، ئىپتىدائىي جەمئىيەتتە ئىنسانلارنىڭ ھايات-ماماتلىق، ئېكولوگىيىلىك ۋە ئىقتىسادىي شارائىتلىرى ئىنسانلار مۇناسىۋىتىدىكى ھەرقانداق تېز سۈرئەتتە بولىدىغان ئۇزگىرىشلەرنىڭ مۇمكىنچىلىكىنى چەتكە قاقاتتى. توپ-توپ بولۇپ ياشايدىغان ئادەملەر توپىنىڭ تەركىبى ناھايىتى چەكلىك، كۆز-قۇلاقلىرى ئېتىكلىك بولغاچقا، باشقا يەنە بىر ئادەملەر توپى بىلەن قويۇق ئالاقىسى بولمايتتى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭدا قانۇن يېگىلاشتا ئالاھىدە بىرەر رولى بولىدىغان سىرتىنىڭ سىڭىپ كىرگەن ئامىللىرى بولمايدۇ. ئۇچىنچىدىن، قانۇننىڭ دىنىي خاراكتېرى ئۇنىڭغا ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى ۋەزىپىلەرنى يۈكلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن كونا قائىدىلەرنى ساقلاپ قېلىشقا پايدىلىق بولغان ياكى ساقلاپ قالالايدىغان بىر شارائىت يېتىلىدۇ.

مانا مۇشۇنداق ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئىپتىدائىي كىشىلەرنىڭ ئادەت قانۇنلىرى ناھايىتى مۇستەھكەملىنىپ بارىدۇ، ھەتتا ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەرگىچە يەنى بۈگۈنكى كۈنگىچە ئۆز پېتىچە ياكى ئۆزگەرگەن ياشقا شەكىللىرى بىلەن پېتىپ كېلىدۇ. تۆتىنچىدىن، تارىخىي شارائىتلار بىزگە مۇشۇ ئادەت قانۇنى تۈزۈمى ۋە شۇ قانۇنلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئۆزىدىن بىر دەرىجە ئۈستۈن تۇرىدىغان قانۇن-تۈزۈملەر بىلەن ئۇچراشقان چېغىدا مەيدانغا كېلىدىغان ۋە كەلگەن ئاقىۋەتنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

قەدىمكى زامانىنىڭ ئادەت قانۇنلىرىدا تەتقىق قىلىشقا تەرىزىدىغان مۇھىم بىر نۇقتا بار. ئۇ بولسىمۇ شۇ قانۇنلارنىڭ ھازىرغا قەدەر تىرىك ياشاۋاتقان كىشىلەر تەرىپىدىن ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە تەتبىقلىنىپ تەبىئىي ئىجرا قىلىنىۋاتقانلىقىدا. بىز ئۇنى ھەرقانچە توسۇپ چەكلىسەكمۇ، بەربىر ئۆزىنىڭ قانۇنىيىتى بويىچە ھەرىكەت قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا ئۇنى ناھايىتى ئەتراپلىق ۋە چوڭقۇر تەتقىق قىلىش لازىم.

ئەجدادلارنىڭ ئېسىل مىللىي ئەنئەنىلىرىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى بۈگۈنكى رېئاللىققا خىزمەت قىلدۇرۇش — ھەم نەزەرىيە مەسىلىسى، ھەم ئەمەلىيەت مەسىلىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا قەدىمكىگە ئەھمىيەت بېرىپ ھازىرقىغا سەل قاراشقىمۇ، ھازىرقىغا ئەھمىيەت بېرىپ قەدىمكىگە سەل قاراشقىمۇ بولمايدۇ.

ھەممىمىزگە مەلۇم، قانۇن سىنىپىيلىققا ئىگە، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ يەنە ۋارىسلىققىمۇ ئىگە. قانۇنىنىڭ سىنىپىيلىققا ئىگىلىكى نەزەرىيە جەھەتتىن ھەل قىلىنىپ بولغان مەسىلە، قانۇنىنىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى بولسا، ھەل قىلىنىۋاتقان مەسىلە. شۇڭا بۇ يەردە نۇقتىلىق ھالدا قانۇنىنىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى

مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلىمىز.

بۇ يەردە دېيىلۋاتقان قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگىلىكى ئاتاقتىكىلا ئىش بولۇپ، ئۇ، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇنلاردا قوللىنىلغان «مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن مەنىدە قوللىنىلىپ، مىراسخورنىڭ ئۆلگۈچى ھاياتلىقىدا ئۇنىڭغا قالدۇرۇپ كەتكەن مال-مۈلۈككە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى بولىدىغانغا ئوخشاش ئۇ خىلدىكى قانۇن مۇناسىۋىتىدىكى ۋارىسلىق قىلىشنى كۆرسەتمەيدۇ. يەنى بۇ، مال-مۈلۈككە بولغان ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىنىڭ سۇبېيكتسى ھەرقانچە ئۆزگەرسىمۇ، مال-مۈلۈكنىڭ سانى، تەۋەلىكى ۋە ئالاھىدىلىكى قاتارلىقلار تەۋرىمەيدۇ، دېگەنلىك. بىزنىڭ «ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن ئاتالغۇنى بۇ يەردە ئىشلىتىشىمىز پەقەت ئىلگىرى-كېيىنلىك ۋاقىت مۇناسىۋىتىگە ئىگە بېگى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇنلارنى ئىنكار قىلىشنىڭ دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىش ئىكەنلىكىنى، قانۇنلار تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىققا ئىگىلىكىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشنىلا مەقسەت قىلىدۇ.

دىئالېكتىكىلىق ئىنكار قىلىش — بېگى شەيئىلەرنىڭ كونا شەيئىلەرگە قوللانغان «مېغىزىنى ئېلىۋېلىپ شاكىلىنى تاشلاش» سىياسىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا ھەم خاتىمە بېرىش، ھەم قوبۇل قىلىش مەۋجۇت. بېگى شەيئىلەر كونا شەيئىلەرگە خاتىمە بەرگەندە، كونا شەيئىلەرنىڭ كونىلىق خاراكتېرىنى تۈپتىن ئۆزگەرتىدۇ، بۇ بېگى شەيئىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ھەل قىلغۇچ ھالقا. بېگى شەيئىلەر كونا شەيئىلەرنى تۈپتىن ئىنكار قىلىش شەرتى ئاستىدا ھامان كونا شەيئىلەردىكى بېگى شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا ئاكتىپ رولى بولىدىغان ئامىللارنى قوبۇل قىلغان بولىدۇ. بۇ شەيئىلەر تەرەققىياتىنىڭ ئۆزۈلۈپ قالماي داۋاملىشىنى تولۇقلاپ بارىدۇ. بۇ تەبىئىي ئىزچىللىقتۇر. جاھاندىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ تەرەققىيات

ئۆزگىرىشى مانا مۇشۇ تەبىئىي ئىزچىللىق بىلەن غەيرىي ئىزچىللىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت. ئۇ ھەم كونا شەيئىلەرنىڭ يېڭى شەيئىلەرگە تەرەققىي قىلىشىدىكى ئۆزگىرىش ھالقىسى، ھەم يېڭى-كونا شەيئىلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى قىلىشنىڭ تۈگۈنى. ئۇ بارلىق شەيئىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا ئۆزگىرىش بولغانغا ئوخشاش، كەينى-كەينىدىن ئۆزگىرىش قىلىۋاتقان قانۇننىڭ تەرەققىياتىدىمۇ ئوخشاشلا شۇ غەيرىي ئىزچىللىق بىلەن تەبىئىي ئىزچىللىقنىڭ دىئالېكتىك بىرلىكىدىن ئىبارەت بولىدۇ. يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننى ئىنكار قىلىشىمۇ تەبىئىي ھالدا ھەم خاتىمە بېرىش، ھەم قوبۇل قىلىش ئاساسىدىكى دىئالېكتىكلىق ئىنكار قىلىشتۇر.

ماتېرىيالىستىك دىئالېكتىكلىق ئىنكارنىڭ ئەكسىچە بولغان مېتافىزىكىنىڭ ئارىشچە، ئىنكار قىلىش — ئومۇمىيۈزلۈك تاشلۇۋېتىشتۇر، بىراقلا كېرەك قىلماسلىق، ھېچقانداق ئېيقالماسلىق ۋە ئازراقمۇ ۋارىسلىق قىلماسلىقتۇر. ئېنگېلس فېيېرباخنىڭ كېڭىل پەلسەپىسىگە تۇتقان مېتافىزىكىچە ئىنكار قىلىش پوزىتسىيىسىنى قاتتىق تەنقىد قىلىپ: «فېيېرباخ كېڭىل سىستېمىسىنى بۈزۈپ تاشلىدى ھەمدە ئۇنى چورتلا تاشلۇەتتى. لېكىن ئۇنىڭ بىرلا خىل پەلسەپىنى جاكارلىشى خاتا بولدى. چۈنكى، ئۇ بۇ خىل پەلسەپىنى بويسۇندۇرالمىدى. مىللەتنىڭ مەنىۋى تەرەققىياتىغا غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن كېڭىلنىڭ مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئۇلۇغ ئىجادىيىتىنى قىلچە پەرۋا قىلماسلىق پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ بىراقلا بىكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى جەھەتتىن ﴿ساقلاپ قېلىش ياكى تاشلۇۋېتىش﴾ كېرەك. بۇ ئۇنىڭ شەكلىنى تەنقىدىي ھالدا يوقىتىش، لېكىن مۇشۇ شەكىل ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن يېڭى مەزمۇننى ساقلاپ قېلىش كېرەك دېگەنلىكتۇر» دېگەنىدى(39). ئېنگېلىناتۇر سىنىپلارنىڭ قانۇنلىرىغا قارىتامۇ

خۇددى يۇقىرىقىدەك «قىلچە پەرۋا قىلماسلىق پوزىتسىيىدە تۇرۇپ بىراقلا بىكار قىلىۋېتىشكە بولمايدۇ»، پەقەت دىئالېكتىكىلىق قانۇنىيەتكە ئەمەل قىلغان ھالدا، تەنقىدىي ئۆسۈلنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇۋاپىق بولغان ئامىللارنى قوبۇل قىلغاندا، ئاندىن ئۇنىڭغا بولغان «ۋارىسلىق قىلىش ياكى تاشلۇۋېتىش» تىن گەپ ئاچقىلى بولىدۇ.

يۇقىرىقىلارغاندا، قانۇننىڭ ۋارىسلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكى كەينى-كەينىدىن ئۆزگىرىش ياساپ تولۇقلىنىۋاتقان قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىدۇر، يەنى بۇ — يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىشنى ئالدىنقى شەرت قىلغان ھالدا، كونا قانۇنلاردىكى ئەقىلگە مۇۋاپىق، ئىلمىي، ئاكتىپ بولغان ئامىللارنى تالالۋېلىش، تەنقىدىي قوبۇل قىلىپ ھەم ئۇنى يېڭى قانۇن سىستېمىسىنىڭ ئورگانىك بىر تەركىبىي قىسمى قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. قانۇننىڭ ۋارىسلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكىگە بولغان بۇ چۈشەنچىمىزگە ئاساسلانغاندا، يېڭى قانۇن (سوتسىيالىستىك قانۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نىڭ كونا قانۇنغا بولغان ۋارىسلىقى مەلۇم بىر تارىخىي تېپقا ياتىدىغان كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ قويغانلىقىمىزدىن دېرەك بەرمەيدۇ، ئۇنىڭ ئىلگىرىكى قانۇن ئۇنۇمىنى تېرىلدۇرگەنلىكىمىز بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. قانۇننىڭ ۋارىسلىقىغا ئىگىلىكى ھەققىدىكى بۇ ئۇقۇمنىڭ مەنىسى يېڭى قانۇننىڭ پەقەت كونا قانۇنلارنىڭ بەزى ئەقىلگە مۇۋاپىق مەزمۇن ۋە شەكىللىرىنى تەنقىدىي قوبۇل قىلغانلىقىنلا كۆرسىتىدۇ. بۇنداق قوبۇل قىلىش — يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننىڭ ھەممە نەرسىنى قارا قويۇق قوبۇل قىلغانلىقى بولماستىن بەلكى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى سىنىپىي ماھىيىتىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىپ، يېڭىچە بولغان سىنىپىي مەزمۇنلارنى ئۇنىڭغا كىرگۈزگەنلىكىدۇر.

قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە بولىدىغانلىقى ئۇقۇم دائىرىسىدىن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇ يالغۇز ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ياكى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلمەيمۇ ئۆزىنىڭ قانۇنىي ئۇنۇمدارلىقىنى يوقاتقان كونا قانۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپلا قالماستىن بەلكى يېڭى قانۇن بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كونا قورمىغا تەئەللۇق بولغان ھەرقايسى دۆلەتلەردە ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەسىلەن، سوتسىيالىستىك قانۇنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەيلى بۇرۇنلا ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلگەن ياكى ھازىر يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئېكسپلاتاتورلارنىڭ قانۇنلىرىنى ئالايلى، ھەممىسى كونا قانۇن كاتېگورىيىسىگە ياتقانلىقتىن مەسىلە بولۇپ، سوتسىيالىستىك قانۇن تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىنا بولىدىغان دائىرە ئىچىگە كىرىدۇ.

ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە بولىدىغانلىقى بارلىق ئىلمىي ئۇقۇملارغا ئوخشاش كىشىلەرنىڭ سۇبېيېكتىپ ئىرادىسىگە بويسۇنمايدىغان ئوبېيېكتىپ ئوبېيېكتنى يەنى قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى ئىنكاس قىلىدۇ. كىشىلەرنىڭ ئېتىراپ قىلىش-قىلماسلىقىدىن قەتئىينەزەر قانۇننىڭ تەرەققىي قىلىشىدىن ئىبارەت قانۇنىيەت تەبىئىي ھالدا مەۋجۇت، بەلكى قانۇننىڭ تارىخىي تەرەققىياتىنىڭ پۈتۈن جەريانىغا ياشتىن-ئاياغ سىڭىلگەن بولىدۇ. قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە ئىكەنلىكى بىلەن قانۇننىڭ سىنىپىلىقى بىر بىرى بىلەن جىقشالمايدۇ ئەمەس بەلكى دىئالېكتىكىلىق بىرلىككە ئىگە، ئەلۋەتتە.

ماۋ زېدۇڭ «قەدىمكىلەرنىڭ ۋە چەت ئەللىكلەرنىڭ نەرسىلىرى بولۇن، مەيلى فېئودالىلار سىنىپىنىڭ ۋە بۇرژۇئازىيىنىڭ نەرسىلىرى بولۇن، بىز ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىشى ۋە ئۇلارنى ئەينەك قىلىشنى ھەرگىز رەت قىلمايمىز» دېگەنىدى (40). بولداش ماۋزېدۇڭ «ۋارىسلىق قىلىش» بىلەن

«ئەينەك قىلىش» تىن ئىبارەت ئىككى ئۇقۇمنى ئەدەبىيات-سەنئەت ھىراسلىرىغا توغرا پوزىتسىيە تۇتۇش مەسىلىسىنى كۆزدە تۇتۇپ ئوتتۇرىغا قويغان. بىزچە بولغاندا، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پرىنسىپلىق پەرق يوق ھەم بىر-بىرىنى ئىنكار مۇ قىلمايدۇ. مۇشۇ ئۇقۇم بىلەن كونا قانۇنلارغا تۇتىدىغان پوزىتسىيىمىزنى ئىپادىلىسەك ھەرگىز خاتا بولمايدۇ.

«ئەينەك قىلىش» دېگىنىمىز — باشقىلارنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى ئەينەك قىلىپ، ئۆزىمىزنىڭ پايدا-زىيىنىغا سېلىشتۇرۇپ بېقىش دېگەنلىك. بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇن كونا قانۇنلارنى ئۆزىگە «ئەينەك قىلىش» كېرەك دېگەنلىكىمىز مۇ كونا قانۇنلار بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇنلارنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ «پايدا-زىيىنى»-نى تونۇش كېرەك دېگەنلىكتۇر. بۇنىڭ سېلىشتۇرما قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتىدىكى بىر تېما ئىكەنلىكىدە شەك يوق. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بىزنىڭ كونا قانۇنلارنى ئەينەك قىلىشىمىزدىن مەقسەت: بىرىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇن بىلەن بارلىق كونا قانۇنلارنىڭ سىنىپىي ماھىيىتىدىكى تۈپلۈك قارىمۇ قارشىلىقنى ئېچىپ بېرىپ، سوتسىيالىستىك قانۇننىڭ ئەۋزەللىكىنى ۋە كونا قانۇننىڭ چىرىكلىكىنى تونۇۋېلىش بولسا، ئىككىنچىدىن، سوتسىيالىستىك قانۇن بىلەن كونا قانۇنلارنىڭ تارىخىي باغلىنىشلىقىنى ئېچىپ بېرىشتىن ئىبارەت.

قىسقىسى، ئەينەك قىلىش بولسا، يېڭى-كونا قانۇنلارنىڭ سېلىشتۇرما تەتقىقاتىمۇ بولمايدۇ. ئەكسىچە، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارغا بولغان ۋارىسلىقى رەت قىلىنسا، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارنى ئەينەك قىلىشمۇ ناھايىتى مۇھىم بولغان بىر مەقسەتتىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئەلۋەتتە، بىزنىڭ «ئەينەك قىلىش» ۋە «ۋارىسلىق قىلىش» دېگىنىمىز بىردەكلىككە ئىگە. ئەمما بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق پەرق

يوق، بىرىنىڭ ئورنىغا يەنە بىرىنى دەسستىشكە بولىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس. يۇقىرىدىكى «ئەينەك قىلىش» ئۇقۇمى توغرىسىدىكى چۈشەنچىگە ئاساسلانغاندا، ئۇ پەقەت كىشىلەرنىڭ كونا-يېڭى قانۇنلارنى بىر-بىرىگە ئوخشاتقاندا سېلىشتۇرۇپ كۆرۈشىدىكى سۈبيېكتىپ تىرىشچانلىقىنىلا ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ھەرگىز قانۇننىڭ تەرەققىيات جەريانىدا يېڭى-كونا قانۇنلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان ئوبيېكتىپ تارىخىي باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرمەيدۇ. گەرچە يېڭى قانۇنلارنىڭ كونا قانۇننىڭ بەزى مۇۋاپىق بولغان ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىشى «ئەينەك قىلىش» نىڭ مەقسىتى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇقۇمنىڭ ئۆزى شۇ بىر ئوبيېكتىپ جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولمايدۇ. «ۋارىسلىق قىلىش» دېگەن ئۇقۇم بولسا ئۇنداق ئەمەس. ئۇ، كەينى-كەيندىن يەكۈشلىنىۋاتقان يېڭى-كونا قانۇنلار ئوتتۇرىسىدا بولىدىغان مەلۇم مۇقەررەر تارىخىي باغلىنىشنى ئەكس ئەتتۈرۈپ، يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇنلارغا بولغان تەنقىد قىلىش، ئۆزگەرتىش ۋە قوبۇل قىلىش جەريانىنى يەنىنچاقلىغان بولىدۇ.

قىسقىسى، قانۇننىڭ ۋارىسلىققا ئىگە بولۇشى دېگىنىمىز — كەينى - كەيندىن يەكۈشلىنىۋاتقان قانۇن تەرەققىياتىنىڭ ئىزچىللىقىنى يەنى يېڭى قانۇننىڭ كونا قانۇننىڭ سىنىپىي ماھىيىتىنى ئىنكار قىلىشىنى ئالدىنقى شەرت قىلغان، تاللىۋالغان ۋە تەنقىد قىلغان ھالدا ئۇنىڭدىكى ئەقلىگە مۇۋاپىق، ئىلمىي، ئاكتىپ بولغان ئامىللارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇنى يېڭى قانۇن سىستېمىسىنىڭ مۇھىم بىر ئورگانىك تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندۇرۇشنى كۆرسىتىدۇ.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئېسىل مىللىي قانۇن مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىشتا مۇنداق ئىككى خىل خاھىشتىن ساقلىنىش لازىم.

بىرىنچى، «ئۇيغۇر»، «ئۇيغۇر قانۇنى»، «ئىسلام دىنى»، «ئىسلام قانۇنى» دېيىلگەنلەر تىلغا ئېلىنسىلا ھەممىسىنى باشقىلارغا بېقىنىدىغان كونا فورمىغا تەئەللۇق قىلىۋېتىپ قارا - قويۇق ئىنكار قىلىش، ئۇيغۇرلاردا قاچان قانۇن بولغان، بولغاندىمۇ ئاخۇنۇمنىڭ پەتۋاسىدىن ئىبارەتمۇ؟ ئۇنىڭ ۋارىسلىق قىلغۇدەك نېمىسى بار؟ دەپ قارايدىغان خاھىش. بۇ ئۇقۇملار ھەممىسى تارىخنىڭ مەھسۇلى، تارىخ ئۇلارنى ياراتقان، ئۇلارمۇ تارىخنى ياراتقان. باشقا مىللەتلەرنىڭ قانۇنى بولغانغا ئوخشاش ئۇلارنىڭمۇ قانۇنى بولغان. باشقا مىللەتلەرنىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغان قانۇن ۋەسىقلىرى بولغانغا ئوخشاش ئۇلارنىڭمۇ نۇرغۇنلىغان ئېسىل قانۇن ۋەسىقلىرى بولغان. ئەنئەنە ۋە مىراسلارغا ۋارىسلىق قىلىشتا جاھاندا بىر ئورتاقلىق بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ بىرەر مىللەتنىڭ ئاۋۋال باشقىلارنىڭكىگە ۋارىسلىق قىلىپ ئاندىن ئۆزىنىڭكىگە ۋارىسلىق قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇلارنىڭ ئەڭ ئوبدان چۈشىنىدىغىنى ئاۋۋال ئۆزى ئاندىن باشقىلار بولىدۇ. شۇڭا ئۇلار ھامان ئۆزىنىڭ مىراسلىرىنى باشقىلارنىڭكىدىن يۇقىرىراق ئورۇنغا قويىدۇ، ھامان ئۆزىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك مىراسلىرىدىكى ئارتۇقچىلىقلىرىنى باشقىلارنىڭكىدىن ئۈستۈن سانىماي تۇرالمايدۇ. مانا بۇ مىللىي غۇرۇردۇر. مىللىي غۇرۇر ھەرقانداق بىر مىللەتە بولىدۇ. ئەگەر مىللىي غۇرۇر بولمسا ئۇنى مىللەتپەرۋەر ۋە ۋەتەنپەرۋەر دېگىلى بولمايدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇم بولغاندەك، دۇنيادا ئومۇمىيۈزلۈك ھادىسە دەپ قارالغان قانۇننىڭ پەيدا بولۇشىغا مەنبە بولغان ئۆرپ - ئادەت — ئاساسلىقى شۇ بىر مىللەتنىڭ ماددىي تۇرمۇش، مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە ئائىلىۋى نىكاھ قاتارلىق ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدىكى ئەنئەنىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ — ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ

ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققىيات جەريانىدا تەدرىجىي شەكىل-لەنگەن. ئۇرۇپ - ئادەت بىر مىللەتنىڭ ئورتاق پسىخىك ھېسسىياتىنى ئىنكاس قىلىدۇ. ئۇ كەڭ ئاممىۋىلىققا، چوڭقۇر ئىجتىمائىيلىققا ۋە نىسپىي مۇقىملىققا ئىگە. ئۇ ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ئۇزلىرىنىڭ تۇرمۇشۇاتقان ئىجتىمائىي مۇھىتىنىڭ ھەم تارىخىي شارائىتلىرىنىڭ ئۇزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۇزگىرىپ بارىدۇ. ئۇرۇپ - ئادەتنىڭ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. بىر مىللەت ئۇزلىرىنىڭ باشقا مىللەتلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۇز ئۇرۇپ-ئادەتلىرىنىڭ باشقىلار تەرىپىدىن ھۇرمەتلەنگەن-ھۇرمەتلەنمىگەنلىكى، دەپسەندە قىلىنغان-قىلىنمىغانلىقى بىلەن ئۇلچەيدۇ. ئۇرۇپ-ئادىتى باشقىلار تەرىپىدىن ھۇرمەتلەنگەن بولسا، ئۇلار بىلەن ئىناق ئۇتىدۇ، ھۇرمەتلەنمىگەن بولسا ئىناقلىق بۇزۇلىدۇ، سۇركىلىش پەيدا بولىدۇ، ھەتتا نىزا ياكى ئۇرۇش پارتلايدۇ. بۇنداق ئىناقسىزلىقنىڭ سەۋەبىنى خورلانغۇچى ياكى دەپسەندە قىلىنغۇچىدىن ئىزدەش ياكى ئەخمقانىلىق، خورلىغۇچى ياكى دەپسەندە قىلغۇچىدىن ئىزدەش ئادىللىق ياكى دانالىق بولىدۇ.

بەزىلەر بولۇپمۇ بۇگۇنكى كۇندە پەن - مەدەنىيەتتە نىسپىي ئالغا كەتكەنلەر باشقىلارنىڭ تارىخىدىمۇ ئۇزلىرىنىڭ تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن ئىلغار ئىدىيە، ئىلغار كەشپىيات (ھازىرقىغا سېلىشتۇرغاندا) لار بىلەن باراۋەرلىشىپ قالغۇدەك ئىدىيە ۋە مۇجىزىلەرنىڭ (قەدىمدە) بولغانلىقىنى بايقىسا، دەرھاللا ئۇنى ئۇزلىرىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىدىن ئوغرىلاپ كېتىلگەن يامبۇمكىن دېيىشىدۇ. ھامان ئۇزىنى ئەقىللىق سانىغاچقا ئۇزلىرى شۇنداق ئىدىيە، كەشپىيات، مۇجىزىلەرنى يارىتىۋاتقان چېغىدا باشقىلارنىڭمۇ شۇنداق مۇجىزىلەرنى يارىتىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇپ يېتىشۋاتقانلىقىغا ئىشەنگۈسى كەلمەيدۇ. بۇ، مەشھۇر قاھىرە ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ

پروفېسسورى ئەھمەد ئەمىن (1954-يىلى ۋاپات بولغان) نىڭ ئۇزلىرىنى غەرب «شەرقشۇناس» لىرى دەپ ئاتىشۋالغان گولدزىخىر (Goldziher) (41) بىلەن سەندىرانا قاتارلىقلارنىڭ «ئىسلام قانۇنى رىم قانۇنىنى كۆچۈرۈش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن» دېگەن كۆزگە ئىلماسلىق چوڭچىلىق سەپسەتىسىگە قىلغان مۇئامىلىسىگە ئوخشاپ كېتىدىغان ئىش، خالاس.

تۇركىيە ئالىمى كاپسوغلو «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىدە ئا. بۇمباجنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە قەدىمكى يۇنانىنىڭ تەسىرى بار، دېگەن قاراشلىرىغا زىت ھالدا: «ئىسانىيەت ئېڭى باشقا بىر مەملىكەتتىكى ئوخشاش تەسەۋۋۇرلارغا يېتىشىش ئىقتىدارىغا ئىگە. ئەگەر ھەر تەسەۋۋۇرنى بىرلا مەنبەگە باغلاپ قويۇش زۆرۈرىيىتىگە ئاساسلىنىدىغان بولسا يەر يۈزىدە مەسىلەن، ئوخشاش غايە ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان پۇتۇن ئېتىقاد ۋە چۈشەنچىلەرنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىشى، ئوخشاش مەقسەتتە ئىشلەنگەن نۇرغۇنلىغان قورالالارنىڭ ئوخشاش شەكىل ئېلىشى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى بۇرجىكىدە ياشاپ تۇرغان ئىلمىي خادىملارنىڭ ئىجادىيەتلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشاپ كەتمەسلىكى تەلەپ قىلىناتتى» دەيدۇ (42).

ئېلىمىزدە يېقىندا جاڭ شى، ۋۇ جۇڭمىن قاتارلىق ياش ئالىملار مەيدانغا چىقىپ، «جۇاڭزى» بىلەن ھازىرقى زامان مۇدىرنىزمنىڭ، كۇڭزى تەلىماتلىرى بىلەن كاتولىك دىنىي تەلىماتلىرىنىڭ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل مۇھىتتا تۇرۇۋېتىپمۇ مەسىلىگە بولغان قاراشلىرىدا بىر-بىرى بىلەن مەسلەھەتلىشۋالغاندەكلا بىرلىككە كېلىپ قالغانلىقلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىشتى(43). ئىشىنىش كېرەككى، ئوخشىمىغان تەۋەلىكتە ياشاۋاتقان ئىنسانلارنىڭ دانىشمەنلىرى بىر-بىرى بىلەن تونۇشمايمۇ، بىر-بىرىگە تايانمايمۇ، بىر-بىرىدىن تەقلىد

قىلمايمۇ، بىر-بىرىدىن كەچۈرمەيمۇ،يەنە بىر-بىرىگە ئوخشاپ قالىدىغان قانۇن ئىدىيىسى ۋە قانۇنلارنى ئىختىرا قىلالايدۇ. فېرىدىرىخ ئېنگېلس: «دىققەت قىلىشقا ئەزىيدىغىنى شۇكى، كۆپ يىللاردىن بېرى بىزنىڭ ئەڭ ياخشى ئەمگەك سايمىنمىز ۋە ئۆتكۈر قورالىمىز بولۇپ قالغان ماتېرىيالىزملىق دىئالېكتىكىنى يالغۇز بىزلا كەشپ قىلمىدۇق، بەلكى گېرمانىيە ئىشچىسى يۈسۈپ دېستگىن بىزگە تايانمايمۇ كەشپ قىلدى»(44) «ماركس مۇندىن 40 يىل بۇرۇن ئۆچراتقان ماتېرىيالىستىك تارىخ قارىشىنى مورگان ئامېرىكىدا ئۆزىنىڭ ئۇسۇلى بىلەن قايتىدىن كەشپ قىلدى. ياۋايلىق دەۋرى بىلەن مەدەنىيەت دەۋرىنى سېلىشتۇرۇشتا مۇھىم نۇقتىلارغا ماركس بىلەن ئوخشاش نەتىجىگە كەلدى»(45) دېگەنىدى. ئېنگېلسنىڭ بۇ تەلىماتلىرى بىزنىڭ مۇشۇ مەسىلىنى توغرا ھەل قىلىشىمىزنىڭ پرىنسىپى.

ئۇيغۇر خەلقى تارىخىدا قانۇن - يوسۇنلارنى ئىختىرا قىلغان. ئۇرخۇن ئۇيغۇر خاقانلىقى، قاراخانىلار خاندانلىقى ۋە سەئىدىيە خانلىقى قاتارلىق بىرقانچە خانلىقلار دەۋرىدە ئەل-يۇرت بىر مەزگىل ئادىل قانۇنلار بىلەن ئىدارە قىلىنغاچقا خەلق بايا‌شادلانغان. ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنلىرىمۇ ئىجرا قىلغۇچىنىڭ ئوخشاسلىقىغا قاراپ، ئىنسانلارنىڭ تۇرمۇشىدا ئوخشىمىغان ئىجتىمائىي ئۇنۇملەرنى بەرگەن. مۇشۇلارنىڭ ھەممىسىدە ھەم ۋارىسلىق قىلىشقا تېگىشلىك، ھەم تاشلۇۋېتىشكە تېگىشلىك نەرسىلەر بار. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، كونا قانۇن سىستېمىسىنى بىكار قىلىش، ئاساسلىقى كونا ئەكسىيەتچى قانۇننى تۈپتىن پاچاقلاشقا، ئۇنىڭ ئېكسپلاتاتۇرلار ئوچۇن خىزمەت قىلىدىغان قانۇن - تۈزۈملىرىنى ئۆزۈل - كېسىل يوقىتىشقا قارىتىلغان. لېكىن بۇنىڭدىن مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئاۋۋالقى تارىخىدا بولسۇن، مەيلى كېيىنكى تارىخىدا بولسۇن، ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىپ

بارغان قانۇن مىراسلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىنكار قىلىش ياكى ئۇنى پۈتۈنلەي كېرەك قىلماسلىق كېرەك دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ.

لېنىن: «ماركسزمدىن ئىبارەت بۇ بىر ئىنقىلابىي پرولېتار ئىدىيە سىستېمىسىنىڭ ئالەمشۇمۇل تارىخىي ئەھمىيەتكە مۇيەسسەر بولۇشى ئۇنىڭ بۇرژۇئازىيە دەۋرىدىكى ئەڭ قىممەتلىك نەتىجىلىرىنى تاشلۇۋەتمەستىن، ئەكسىچە، 2000 يىلدىن بۇيانقى ئىنسانلارنىڭ تەپەككۇر ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى بارلىق قىممەتكە ئىگە نەرسىلەرنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۆزگەرتكەنلىكىدىن بولدى» دېگەنىدى(46). ماركسزم شۇنداق دەپ قارايدۇكى، يېڭى شەيئىلەرنىڭ كونا شەيئىلەرنى ئىنكار قىلىشى كونا شەيئىلەرنىڭ ھەممە ئامىللىرىنى پۈتۈنلەي ئىشلەتمەي تاشلۇۋېتىش، يېڭى شەيئىلەر بىلەن كونا شەيئىلەر ئارىسىدىكى باغلىنىشنى ئىنكار قىلىش دېگەنلىك بولماستىن، بەلكى شەيئىلەرنى ماركسزملىق مەيدان، نۇقتىنىزەر ۋە ئۇسۇل ئارقىلىق تەھلىل، تەتقىق قىلىش، ئۇنى تەنقىدىي ئاساستا قوبۇل قىلىش، ئۆزگەرتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ھەم ئۇنى سوتسىيالىزم ئۇچۇن ئاكتىپ خىزمەت قىلدۇرۇش دېگەنلىكتۇر.

ئىككىنچى، مىللىي قانۇن مىراسلىرىمىزدا نېمە دېيىلگەن بولسا، شۇنى ئۆز ئەينى كۆچۈرۈپ كېلىپ، زامانغا ئۇلاپ تەتبىق قىلىش خاھىشى. بۇ «زامان بىلەن ماسلىشالمايدىغان خۇسۇسىي مەنپەئەتنى دەپ، پىشپ يېتىلگەن ئورتاق مەنپەئەتكە قارشى تۇرغانلىق» دۇر. ئىلمىزدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ يىراق ئۆتمۈشىنى قوبۇپ تۇرۇپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان 1000 يىل مابەينىدىكى ئەھۋالغا قارايدىغان بولساق، بۇ مەسىلىنىڭ مۇھىملىقى ئۆز-ئۆزىدىن بىلىنىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغىنىغا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاندىن

باشلاپ هېسابلىغاندا 1000 يىل بولدى. ئۇلار بۇ جەريانداا مەيلى ئۆز هاكىمىيەتلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا ياشىسۇن، مەيلى بىرلىككە كەلگەن چوڭ ئائىلىدە ياشىسۇن، خەلقنىڭ دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىبارەت ئەقىدىسىدە تەۋرىنىش بولمىدى. قانۇنچىلىقىدا بىرلا قانۇن سىستېمىسى يەنى ئىسلام قانۇن سىستېمىسى هۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇردى، بۇ ئون ئەسىرلىك ئىجتىمائىي تۈرمۈش ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا ئىسلام قانۇنىنى ئۆز ئىچىگە ئالمىغان باشقىچە بىرەر قانۇنچىلىق يولىنى ئېچىپ بېرەلمىدى. بۇنىڭ ئەسىرنىڭ چوڭقۇرلۇقىنى شۇ نەرسە ئىسپاتلايدۇكى، هەتتا جاهاندا ئالەمشۇمۇل ئۆزگىرىشلەر 100 يەرگەن، ئۆتمۈش بىلەن ئادىل سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان XX ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا دۇنيا كومۇنىزم هەرىكىتىنىڭ تەسىرىدە پارتلىغان «ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى» ۋە ئۇنىڭ ۋاقتىلىق هۆكۈمىتىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە قانۇنلىرىدىمۇ ئىسلام قانۇنىنىڭ بەزى ئامىللىرى ساقلاندى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قانۇن ئىدىيە تارىخى بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، بۇ 1000 يىل داۋامىدا قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ئادىللىق بىلەن ئادالەتسىزلىك، خەلقپەرۋەرلىك بىلەن زوراۋانلىق، چىنلىق بىلەن ساختىلىق، پەزىلەت بىلەن رەزىللىك ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش توختىماي داۋاملىشىپ تۇردى. ئاجىكۆز فېئودال ئەمەلدارلار قانۇن قورالىدىن پايدىلىنىپ ئەمگەكچى خەلقلەرنى رەهىمسىز ئەزىسە، خەلق ئۆچۈن ئىخلاس تىلەپ، قانۇن ئۆچۈن ئۆزىنى ئاتىغان پاك، دىيانەتلىك ئەمەلدار ۋە قازى (سوتچى) لار ئىسلام دىنىدىكى «ئادالەتسىز پادىشاهقا بىر ئېغىز ئادىل نەسىهەت قىلىش 100 يىللىق ئىبادەتتىن ياخشى جۇشىدۇ» دېگەن ئەقىدە بويىچە، ئادالەتنى دەپ ئۇلۇمدىن قورقماي هۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن بۇزمۇ بۇز تۇرۇپ ئېلىشتى. تارىخ ئۇيغۇر خەلقىگە XX

ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىنىڭ بېشىدىن تارتىپ ئاندىن ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى قانۇن هادىسىلىرىنى سىنىپلار تەۋەلىكى بويىچە تەبىرلىگەن ماركسزمچە بولغان بىر قانۇنچىلىقنى يەنى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنى ئاتا قىلدى. بۇ سىنىپىي خاراكتېر ئالغان ئىنقىلاب ئارقىلىق بارلىققا كەلگەن بىر يېڭى يۇزلىنىش دېيىش مۇمكىن.

لېنىن: «هازىرقى زامان روسىيە ئىجتىمائىي هەرىكىتىنىڭ مۇهىم شەكلى كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ ئاستە ئىنقىلابىي هەرىكىتىدىن ئىبارەت. ئۇ، گويا قانۇننى پاچاقلاپ تاشلاپ، خەلقنى ئېزىدىغان ئورۇنلارنى گۈمران قىلىپ، هاكىمىيەتنى تارتۇۋېلىپ، يېڭى قانۇنچىلىقنى يارىتىدۇ.» (47) دەپ كۆرسەتكەن. بۇ يولنىڭ تېپىلىشى ئۇزاق زامانلاردىن بېرى هۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كېلىۋاتقان «شەرئىي مەهكىمە» تۈزۈمىگە خاتىمە بەردى. بۇنىڭ بىلەن دىنىنىڭ قانۇنغا ئارىلىشىشى چەكلەندى. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ خۇسۇسىي تۇرمۇشىنىڭ قانۇنغا چېتىلىدىغان قىسمى هۆكۈمەتنىڭ قانۇن ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىپ، تۇرمۇش ئۇرۇپ - ئادەتكە ياتىدىغان قىسمى ئۇرۇپ - ئادەتنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىۋاتقان شۇ خەلقنىڭ ئۆزىگە قالدۇرۇلدى. بۇ ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا دۇچ كەلگەن يەنە بىر قېتىملىق ئىسلاهات بولۇپ، 1000 يىلدىن ئاۋۋالقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا كۆچكىنىگە ئوخشاش 1000 نى بىر دەۋر قىلغان هالدىكى چوڭ كۆچۈش هەرىكىتىدۇر. ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كۆچۈۋاتقان ۋاقتىدا، ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يېڭىلىق بولۇپ قارىلىۋاتقان ئىسلام دىنى 300 ياشقا كىرگەنىدى. ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇلار 300 ياشقا ئەمەس بەلكى 100 ياشقىمۇ كىرمىگەن باشقىچە بىر يېڭى شەيئىنى قوبۇل قىلدى. بۇ ماركسزمدۇر.

بىز كىتابىمىزنىڭ ئالدىنقى بىرقانچە بابلىرىدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىجادىيىتىنىڭ ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنى بىلەن بولغان باغلىنىشلىق مۇناسىۋىتىنى ئوخشىمىغان نۇقتىدا تۇرۇپ بايان قىلدۇق. ئەمدى بىز ئۇنىڭ قانۇن ئىجادىيىتىنى بۈگۈنكى سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقىمىزغا تەتبىق قىلىپ تېخىمۇ ياخشى ئۇنۇم بەرگۈزىمىز دېگەندە، ئۇنىڭ دەۋرىمىزگە ماس كەلمەيدىغان كۆز قاراشلىرىنى تېپىپ چىقىپ، ماركسىزملىق دۇنيا قاراشتا تۇرۇپ تەھلىل قىلىشقا ۋە ئۇنى ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداق قىلىنمايدىكەن بۇ ھەقىقىي يوسۇندىكى ۋارىسلىق قىلىش ھېسابلانمايدۇ.

ئىسلام دىنى ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىلارنىڭ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەچكە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىجادىيىتىدە ئالدى بىلەن خان، بەگلەرنىڭ جۈملىدىن بارلىق ھۆكۈمرانلارنىڭ تەۋادار، ئىمانلىق بولۇشى لازىملىقى تەلەپ قىلىنغان. ئەپسۇسكى، ھازىرقى ئۇيغۇر خەلقى ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلمىگەن بىر سوتسىيالىستىك تۈزۈمدىكى دۆلەتتە ياشاۋاتقان بولغاچقا، دۆلەتنىڭ قانۇن-پەرمانلىرى ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىدىن ئۇنى تەلەپ قىلمايدۇ. بەلكى كومۇنىزمغا نىسبەتەن «ئىمان» لىق بولۇشنى، ماركسىزمغا نىسبەتەن «تەۋادار» بولۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. «ئېتىقاد» - قا بولغان ئۇقۇم بىلەن ئۇنىڭ مەزمۇنى ئۆزگەرگەچكە ئۇنىڭغا قويۇلىدىغان تەلەپمۇ ئۆزگەردى. بۇنىڭغا نىسبەتەن قىلچە بىسەنت قىلماسلىق نەزەردە تۇرۇپ، ھازىرقى ماركسىزمچى ئەمەلدارلارنى ئەمەلدار بولۇش لايىقىنى يوق دەپ، ھەممىنى تەختىن چۈشۈرۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىسلام دىنىغا ئىشىنىدىغان، خۇدانىڭ بارلىكىگە يۈتىدىغان، «تەۋادار» لارنى قويساق بولامدۇ؟

«قۇتادغۇبلىك» تە، ئەرلەرنىڭ خوتۇنلارنى قاتتىق

باشقۇرۇشى لازىملىقى، ئۇلارنى سىرتقا چىققىلى قويماسلىق، ئەر - ئايال ھەمداستىخان بولماسلىق، ئەگەر ھەمداستىخان بولسا، نىزامنىڭ بۇزۇلىدىغانلىقىغا دائىر بەلگىلىمىلەر تۈزۈلگەن ھەمدە ناماز ئوقۇمايدىغان پاسىق، كوچىدىن كىرمەيدىغان ھاراقكەشلەرنى باشقۇرۇش ئۈچۈن نازارەتچىلەرنى كۈچەيتىش لازىملىقى كۆرسىتىلگەن. بۇنىڭغا قاراپ، ئايالالارنى ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرگە قاتنىشىشتىن توسۇساق، يۈزىگە چۈمپەردە تارتماي كوچىغا چىقىپتۇ دەپ كۆرگەنلا يەردە تۈتۈپ، ئۇرساق، بىناماز بىلەن ھاراقكەشلەرنى دەررىلىسەك، روزا رامىزاندا ئاشخانا ئېچىپ تىجارەت قىلغانلارنى ئۆچۈقداپ، ئاشخانىلىرىنى مەجبۇرىي تاقىتۇەتسەك بولامدۇ؟

«قۇتادغۇبلىك» تە، ئاشپەزلەر بىلەن ئىدىشچى بېشىدىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىگە ساقاللىق بولۇش، ھەيۋەتلىك بولۇش تەلىپى قويۇلغان. بۈگۈنكى كۈندە بىرلىك سەپ خىزمىتىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن ۋەزىپىگە قويۇلغان ئايرىم ساندىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي ۋە باشقا ساھەدىكى زاتلاردىن باشقىلارنىڭ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ساقال-بۇرۇتى يوق. ساقال قويۇش-قويماسلىق نىزام قىلىپ كۆرسىتىلمىگەن. ئەمما ئارمىيە ئىچىدە بولسا ئەھۋال يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋرىدىكىنىڭ تامامەن ئەكسىچە بولۇپ، بىزدە ئالىي قوماندانلىقتىن تارتىپ ئادەتتىكى كىچىك ئەسكەرگىچە بىردەك ساقال-بۇرۇت قويۇش ئادەت قىلىنمىغان. بۇنىڭغا قاراپ، ئۇلاردىن ساقال-بۇرۇت قويۇشنى تەلەپ قىلساق بولامدۇ؟

بىر جۈملە سۆز بىلەن ئىپادىلەندا، بولمايدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىجادىيىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان يۇقىرىقى مەسىلىلەر ئۆز دەۋرىنىڭ ئۆلچىمى بويىچە كۆزىتىلسە، ئۇنىڭ ھېچبىر ناتوغرا ئەمەسلىكى بىلىنىدۇ، ھازىرقى زامان روھى بويىچە كۆزىتىلسە، ئۇنىڭ بىر تارىخىي چەكلىمىلىكىگە ئىگە

قاراش بولۇپ، ئەگەر ھازىرقى رېئاللىققا ئۆز پېتىچە تەتبىق قىلىنسا ئىنتايىن يامان ئۇنۇم بېرىدىغانلىقى مۇئەييەنلىشىدۇ. چۈنكى، جىنايەت بىلەن جازا ئوخشىمىغان تۈزۈمدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئوخشاش بولمىغان تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان ئۇقۇم ۋە مەزمۇنلارغا ئىگە. ئەينى زامانداجىنايەت دەپ قارالغان ئىشنىڭ ھازىرقى زامانداھەمدە جىنايەت دەپ قارىلىشى، ئەينى زامانداجىنايەت دەپ قارالمىغان ئىشنىڭ ھازىرقى زامانداجىنايەت دەپ قارالماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ھازىرقى دەۋر «قۇتادغۇبلىك» دەۋرى ئەمەس، ئۇنىڭدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بەزى ئىدىيەلەر ئەمدى زامانغا لايىقلىشالمايدىغان بولۇپ قالدى، بۇ خۇددى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇرۇنقى بەزى ئىدىيەلىرىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋرىگە كەلگەندە زامانغا لايىقلىشالماي ئىستېمالدىن قالدۇرۇۋېتىلگىنىگە ئوخشاشلا ئىش. مۇشۇ كۆز قاراشنى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىمۇ چەتكە قاقمايدۇ. ئۇ چاغدىكى ئالىملار جۇملىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىمۇئۇز ئىچىگە ئالغان ھالدىكى ئالىملار پۈتىغا مەسە-كالاش كىيىپ، بېشىغا سەللا يۆگىسە، ھازىرقى ئالىملار پۈتىغا شىبلىت كىيىپ بېشىغا چاج قويۇپ يۈرىدىغان بولدى. ئۇ زامانداھەمدە قەشقەرى پۈتۈن تۈرك يۇرتلىرىغا ئاتلىق بېرىپ سەپەر قىلغان بولسا، ھازىر سەپەر ئايروپىلان، پاراخوت، پويىزلار بىلەن بولىدىغان بولدى. ھازىرقى زامان ئالىملىرىنىڭ پۈتىغا مەسە تارتماي نەتىنكە كىيگەن، بېشىغا سەللا يۆگىمەي، چاج قويغان، ئۇستىبېشىغا تون كىيمەي، پەلتو ياكى گالىستۇكلۇك كاستۇم كىيىپ يۈرگەنلىكىگە قاراپ، ئۇ ئالىم ئەمەسكەن، ئالىم دېگەن مەھمۇد قەشقەرى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنەكلا يۈرۈش لازىم ئىدى دەپ تۈرۈۋېلىش كېرەكمۇ؟ مۇشۇلارنىڭ ھەممىسى نۆۋەتتە بىز بىر - بىرلەپ جاۋاب

بېرىشكە تېگىشلىك بولغان ئەمەلىي مەسىلىلەردۇر.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىدىن ئىسلام دىنىغا كۆچۈۋاتقان ۋاقىتتا، خوتەن بۇددىستلىرى تۈرپان ۋە تىبەتلەردىكى بۇددىست ئۇيغۇرلىرىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ، ئىسلام دىنىغا 24 يىل قارشىلىق كۆرسەتكەن. تۈرپاندا بولسا، ئىسلام دىنى XV ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن رەسمىي پۈت دەسسەپ تۇرالغان. بۇ ئارىلىقتا قوبۇل قىلدۇرۇش بىلەن قوبۇل قىلىشقا قارشىلىق كۆرسىتىش ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن قان تۆكۈلىدىغان جەڭلەر بولغان. ھازىرقى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى ماركسزم بىلەن ئىسلامدىن ئىبارەت ئىككى خىل ئېتىقادنىڭ ئارىلاشما ھالەتتە تۇرۇۋاتقان ئارىلىق دەۋرى دەپ ئېيتىش مۇمكىن. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامدىن ماركسزمغا كۆچۈشى تېخى ئۇنچىلىك ئۇزۇنغا سوزۇلغان قان تۆكۈلۈشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغىنى يوق. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشى پېكىدىن مەيدانغا كەلگەن ماركسزم ئەقىدىسىنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىگە قۇرۇق ۋەز - نەسىھەتلەر بىلەن ئەمەس بەلكى كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ ئادىل ئىنقلابىي كۈرەش بورانلىرى ئارقىلىق يېتىپ كەلگەنلىكىنىڭ شۇنداقلا، ئەڭ كەڭ ئۇيغۇر مېھنەتكەش ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى ئالدىنقى ئىككى ئەقىدىگە قارىغاندا، غايىبانە ۋە ئابستراكتنى ئەمەس بەلكى، تېخىمۇ رېئالنى، تېخىمۇ كونكرېتنى ۋە تولۇق ھالدا ئەكس ئەتتۈرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسىدۇر.

ماركس «دېموكراتىزمچى رېئىن رايونلۇق كومىتېتنىنى سايلاش» دېگەن ماقالىسىدە: «كونا قانۇننى يېڭى جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئاساسى قىلىشقىلارغا بولمايدۇ. بۇ خۇددى كونا قانۇنلار كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنى بەرپا قىلالمىغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش»، «كونا قانۇن مۇشۇ كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىن تۇغۇلغان، ئۇ يەنە مۇقەررەر ھالدا

كونا ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت بىلەن بىرگە يوقىلىدۇ. ئۇلار تۇرمۇش شارائىتىنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ ئۆزگىرىشتىن خالىي بولالمايدۇ. جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يېڭى ئېھتىياجىغا قارىماستىن، كونا قانۇننى ساقلاپ قېلىش، ماھىيەتتە باشقا نەرسە بولماستىن، پەقەت چىرايلىق گەپلەرنى چۈمپەردە قىلىپ، زامان بىلەن ماسلىشالمايدىغان خۇسۇسىي مەنپەئەتنى دەپ، پىشپ يېتىشكەن ئورتاق مەنپەئەتكە قارشى تۇرغانلىق» دېگەنىدى (48). بىز كونا ئەنئەنىۋى قانۇن مىراسلىرىمىزغا ۋارىسلىق قىلغاندا، ئۇنىڭدىكى مەگگۈلۈككە ئىگە ھەققەتلەردە چىڭ تۇرۇشىمىز، زامانغا ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، بىر تەرەپ-لىملىككە ئىگە ئايرىم پرىنسىپلارنى قورقماي تاشلىۋېتىشىمىز لازىم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبلىك» تە، ئۆزىدىن بۇرۇنقى بەلكى ناھايىتى بۇرۇنقى دەۋرلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى ھەققىدە گەپ ئېچىپ، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئەينەك قىلىشقا ۋە ۋارىسلىق قىلىشقا بولىدىغان مىراسلارنى تېپىپ چىقىپ ئۇنى ئۆز دەۋرىگە تەتبىق قىلغان. ئۆز دەۋرىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان، تەتبىقلىسا يامان ئۇنۇم بېرىدىغان خاتا ئىدىيە، كۆز قاراش ۋە ئەنئەنىلەرگە يېپىشۋالماي قاتتىق رەددىيە بەرگەن، قىلچىمۇ رەھىم قىلماي تاشلىۋەتكەن. ئاندىن يۇقىرىقىلارنى يەكۈنلەپ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن يېتەكچىلىك رولى بولغان يېڭى-يېڭى تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئۇلار بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۈچۈن تەۋەررۈك ئەگگۈشتەردۇر. بىزنىڭ بۈگۈنكى كۈندە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىن ۋارىسلىق ۋە ئەينەك قىلىشقا بولىدۇ دېيىلىدىغان جەۋھەرلەرنى سۈزۈپ چىقىشىمىزمۇ ئەنە شۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەدىمكىنى ئۆز دەۋرىگە خىزمەت قىلدۇرغان روھى ئاساسىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ھەممە نېمىسىنى قارا-قويۇق قوبۇل قىلىۋېرىش

ئەمەس بەلكى ئۇنىڭدىكى توغرا ئىدىيىلەر بىلەن خەلقنى بەخت - سائادەت يولىغا توغرا باشلاپ، جەمئىيىتىمىزنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشنى، بىرلىككە كەلگەن چوڭ ئائىلىنىڭ مەدەنىيەت خەزىنىسىنى بېيىتىشنى شۇنداقلا يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقى بىلەن سوتسىيالىستىك قانۇنچىلىقنىڭ كەم تەرەپلىرىنى تولۇقلاشنى مەقسەت قىلىدۇ. مانا مۇشۇنداق مەيداندا تۇرۇپ ۋارىسلىق قىلغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەققىي ئۇلۇغلۇقى، ئۇنىڭ تەلىماتلىرىنىڭ دانالىقى ئاندىن زاھىر بولىدۇ، ئەكسىچە بولغاندا، ئۇ، بىر داشقالىناقتا ئايلىنىپ، ئازراقمۇ ھاياتىي كۈچى بولمايدۇ.

---

(1) ئەھمەد زىيائى: «تارىخىي مىراس ‹قۇتادغۇبلىك›»، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 1983-يىل 4-سان 128-ۋە 150-بەتلەرگە قارالسۇن.

(2) بۇ «پروفېسسورلار سوتسىيالىزمى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. سوتسىيالىزم لۇغىتى جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 272-بەت «مۇنبەر سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(3) يۇقىرىقى كىتاب 457-بەت «قانۇنشۇناسلار سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(4) سوتسىيالىزم لۇغىتى، جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 253-بەتتىكى «ئىسلام سوتسىيالىزمى» ۋە 127-بەتتىكى «پاكىستان سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(5) «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 3-توم 639-بەت.

(6) «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 2-توم 71-بەت.

(7) «ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 5-توم، 359-بەت.

(8) دېك شياۋېك ماقالىلىرىدىن تاللانما، (1975 ــ 1982)، ئۇيغۇرچە مىللەتلەر نەشرىياتى 1983-يىل 9-ئاي بېيجىك 1-نەشرى 504-505-بەتلەر.

(9) «پارتىيە ئىستىلى»، ئۇيغۇرچە، مىللەتلەر نەشرىياتى 1982-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 542-بەت.

(10) فىك داجىن «مەملىكەتلىك ئىككىنچى قېتىملىق (قۇتادغۇبلىك) ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا سۆزلەنگەن سۆز» گە قارالسۇن. «قەشقەر گېزىتى» 1989-يىل 18-ئۆكتەبر سانى 2-بەت.

(11) «لېنىن ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 33-توم 328-بەت.

(12) «لېنىن ئەسەرلىرى»، خەنزۇچە، 33-توم 326-بەت.

(13) «سوتسىيالىزم لۇغىتى»، جىلىن خەلق نەشرىياتى 1985-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 254-بەت، «ئىتكا سوتسىيالىزمى» غا قارالسۇن.

(14) جىن تىيەن: «ئەڭ يېڭى رىقابەتلىشىش ئىسەنئىتى ــ ئادالەتسىز رىقابەت»، يېزا ئۇقۇشلۇقى نەشرىياتى 1989-يىل 12-ئاي بېيجىك 1-نەشرى 5-بەت، خەنزۇچە.

(15) «جۇڭگو قانۇن ئىدىيە تارىخى»، قانۇن نەشرىياتى 1982-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە، 295-، 296-، ۋە 299-بەتلەرگە قارالسۇن.

(16) شىنجاڭ قانۇنچىلىقى گېزىتى، ئۇيغۇرچە، 1984-يىل 8-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى سانى 4-بەت، «ۋۇمۇنىڭ ئۆز ئوغلىنى يالغۇدىيانەتلىك قىلىپ تەرىبىلىشى» گە قارالسۇن.

(17) جىن تىيەن: «ئەڭ يېڭى رىقابەتلىشىش سەنئىتى ــ ئادالەتسىز رىقابەت»، يېزا ئۇقۇشلۇقى نەشرىياتى 1989-يىل 12-ئاي بېيجىك 1-نەشرى 61-بەت، خەنزۇچە.

(18) «لاۋزى. جۇاڭزى. لى زى»، بۇلۇ (ئېگىز تاغ ئىتىكى) كىتابچىلىق نەشرىياتى، 1990-يىل چاڭسا نەشرى، 324-325-بەتلەر،

خەنزۇچە.

(19) «سەنئەت نەزەرىيىسىدىن تەرجىمىلەر» مەجمۇئەسى (خەنزۇچە) نىڭ 1958-يىل 2-سانىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. بۇ ھەقتە «مەشھۇر كىشىلەرنىڭ ھىكمەتلىرى» (شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1981-يىل 5-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە) نىڭ 46-بېتىگە قارالسۇن.

(20) «XVIII ئەسىردىكى فرانسىيە پەلسەپىسى» دېگەن كىتابنىڭ 785-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل، بۇ ھەقتە يۇقىرىقى كىتاب 46-بەتكە قارالسۇن.

(21) يۇقىرىقى كىتاب 45-بەت.

(22) «ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى 556-بەتتىن 573-بەتكىچە قارالسۇن.

(23) «كەڭ بۇلۇڭلۇق كۆز ئاستىدىكى ئىزدىنىش» (ئاساسىي قانۇن ئىلمىي ماگىستىر چىڭ گويۇ بىلەن پېروفېسسور گۇڭ شياگۇينىڭ چىرىكلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە قىلىشقان سۆزىتى) گە قارالسۇن. جۇڭگو قانۇنچىلىق گېزىتى 1989-يىل 5-ئاينىڭ 15-كۈنىدىكى سان، 3-بەت، خەنزۇچە.

(24) خۇاڭ يەنبى: «يەنئەندىن قايتقاندا»، خەنزۇچە 36-بەت.

(25) سۇن يىمىن: «سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى نازارەت قىلىش ئىلمى ھەققىدە بايان»، مەركىزى پارتىيە مەكتىپى نەشرىياتى، 1990-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 9-بەت، خەنزۇچە.

(26) مۇنتسكيۇ: «قانۇننىڭ روھى ھەققىدە»، شاڭخەي كىتابخانىسى 1982-يىل نەشرى 154-بەت، خەنزۇچە.

(27) ۋودالاڭ ــ رومان «سۇ بويىدا» دىكى پېرسوناژ. ۋۇسۇڭنىڭ ئاكىسى. ئۇ پاكار بولغاچقا، ئىقتىدارلىق كۆرەلمەيدىغانلارنىڭ سىموۋولى قىلىنغان.

(28) شىنجاڭ قانۇنچىلىق گېزىتى، 1984-يىل 12-ئاينىڭ 25-كۈنىدىكى سانى، 4-بەت، ئۈيغۇرچە.

(29) تەن بىك: «ئادەم ئىشلىتىشنىڭ بولى»، خۇاشيا نەشرىياتى 1986-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 35-36-بەتلەر، خەنزۇچە.

(30) «قۇتادغۇبلىك»، 260، 271، 288، 213، 975، 1814، 1843، 2447، 4388، 5253، 3168، 154، 297، 208، 3169، 6605-بېيت.

(31) لى گۈيجى قاتارلىقلار: «غەربلەشتۈرۈش قانداق مۇئامىلە قىلىش كېرەك»، يېزا ئۇقۇشلۇقى نەشرىياتى، 1989-يىل 11-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى، خەنزۇچە، 5-بەتتىن 12-بەتكىچە قارالسۇن.

(32) جىن تيەن: «ئەڭ يېڭى رىقابەتلىشىش سەنئىتى — ئادالەتسىز رىقابەت»، يېزا ئۇقۇشلۇقى نەشرىياتى، 1989-يىل 12-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 5-بەت، خەنزۇچە.

(33) يۇقىرىقى كىتاب، 64-بەتكە قارالسۇن.

(34) «لۇشۈن ئەسەرلىرى 1-توم 124-بەت.

(35) «لاۋزى. جۇاڭزى. لى زى»، يۈلۇ (ئىچكى تاغ ئېتنىكى) كىتابچىلىق نەشرىياتى 1990-يىل چاڭسا نەشرى 16-بەت، خەنزۇچە.

(37) يۇقىرىقى كىتاب، 35-بەتكە قارالسۇن.

(38) يۇقىرىقى كىتاب، 41-بەتكە قارالسۇن.

(39) ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە، 4-توم 219-بەت.

(40) ماۋ زېدۇڭ تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 3-توم 817-بەت.

(41) ۋېنگرىيەلىك ئىسلامشۇناس، 1850-يىلى تۇغۇلۇپ 1921-يىلى ۋاپات بولغان ئۇنىڭ «ئىسلام دىنى تەتقىقاتى» (2-تومлуق) ۋە «ئىسلام دىنىدىن ئوچېرىكلار» قاتارلىق ئەسەرلىرى بار.

(42) كاپوغلو: «قۇتادغۇبلىك» ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىتى

تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبلىك توغرىسىدا» (1989-يىل) 155-بەت.

(43) جالاڭ شى: «جۇاڭ زى» ۋە مۇدىرنىزم»، خېبېي خەلق نەشرىياتى، 1989-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە. بۇ ھەقتە يەنە بەي خەيجىڭنىڭ «مەدەنىيەت روھى ۋە رومان كۆز قارىشى»، گاۋشۇدۇڭنىڭ «ھايات باغچىسى ۋە بىلىم باغچىسى»، ۋاڭ شىڭبىڭنىڭ «تەگرى بىلەن ئىنسانىنىڭ بىر بولۇشى ھەم ئىلاھ بىلەن ئىنسانىنىڭ بىر بولۇشى»، ۋۇجۇڭمىنىڭ «كۆڭزى روھى ۋە قىممەتلىك روھى» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالسۇن.

(44) ئېنگېلس: «لىيودۇبىڭ فېيېرباخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» ئۈيغۇرچە نەشرى 64-بەت.

(45) ماركس، ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى، خەنزۇچە نەشرى، 4-توم 1-بەت.

(46) «لېنىن تاللانما ئەسەرلىرى» خەنزۇچە، 4-توم.

(47) لېنىن ئەسەرلىرى خەنزۇچە، 16-توم.

(48) ماركس-ئېنگېلس ئەسەرلىرى توپلىمى خەنزۇچە، 6-توم.

خاتمه

تاریخ بزگه ئۇقتۇردیکی، زامانىنك ئالدىدا ماڭىدىغانلار هامان ئۆز به‌دىلىگه كېيىنكىله‌ر ئۈچۈن يول ئاچىدۇ. ئۇيغۇر خه‌لقىنىڭ پۈتكۈل تاريخىدىكى قانۇن ئىجادىيىتىنىڭ تېپىك ۋه‌كىلى بولغان يۈسۈپ خاس هاجىپ ئۆز دەۋرىدە جاهانىنى كۆزىتىشتىكى ئاجايىپ ئۆتكۈرلۈكى، پىشىپ يېتىشكه‌ن سىياسىي، ئه‌قلى ۋه قه‌له‌م قابىلىيىتى، ئۆزىنىڭ نه‌پسىنى كۆزلىمه‌ي، ئه‌لنىڭ نه‌پسىنى كۆزله‌شتەك ئالىيجاناب خسلىتى، راست گه‌پ قىلىشتەك چىنلىقى بىله‌ن قاراڭغۇ جاهاله‌تكه چىراغ ياقتى.

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس هاجىپ قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ « ... كىشىلىك (ئاده‌مگه‌رچىلىك) يوقلىپ، په‌قه‌ت كىشىنىڭ ئېتىلا قالغان، يه‌نى كىشى قىسلىقى كۆرۈلۈپ، ئۇنى تاپقىلى بولمايدىغان...، جاهانغا جه‌بر-زۇلۇم تولۇپ، ۋاپا قه‌هه‌تچىلىكى هۆكۈم سۈرگه‌ن...، قانۇن - نىزاملار تۈگه‌پ، كىشىله‌ر قه‌لبى بۇزۇلغان...، ئىشه‌نچ - ئه‌مىنلىك تۈگه‌پ، تىل بىله‌ن كۆڭۈل ئالا بولغان ...، ياخشىلار كېتىپ، ره‌زىلله‌ر قالغان ...، يامانلار ياخشىلارنى چاياندەك چېقىپ، چۈنده‌ك شوراپ، ئىشه‌ك قاۋايدىغان...» (1) بىر جۈمله سۆز بىله‌ن ئىپتقاندا جه‌مئىيه‌ت ئه‌خلاقى قانىشق بۇزۇلغان بىر دەۋرده ياشىدى. « ئه‌رغۇانده‌ك قىزىل مه‌گزىگه زه‌په‌ر ئۇرۇقىنى سۈرتۈپ،

ئىپارده‌ك قارا بېشىغا كافۇر پۈركۈپ، ئۇمه‌ن ره‌ك — چېچه‌كلىك بورۇق يازده‌ك جسمىنى خازان قىلىپ، قېيىنده‌ك تۆز بويىنىنى ئه‌گرى ياده‌ك ئېگىپ، يالغۇز ئولتۇرۇپ مۇڭلىنىپ، غه‌مده ئۆزىنى جۇدا نىپ ...» (2) خه‌لق ئۈچۈن نىجاتلىق تىله‌پ، قانۇن ئۈچۈن، ئۆزىنى ئاتاپ زامانىنىڭ ئالدىدا ماڭدى.

ئىلىمىزنىڭ بۇيۇك مۇته‌په‌ككۇرى لۇشۇن قه‌دىمكى زاماندا ياشىغان « خه‌لق ئۈچۈن نىجاتلىق تىلىگه‌ن » ، « قانۇن ئۈچۈن ئۆزىنى قۇربان قىلغان » كىشىله‌ر گه‌رچه خان، پادىشاه، له‌شكه‌رباشى، ۋەزىرله‌رنىڭ ئائىله شه‌جه‌رىسى قىلىنغان « ھه‌قىقىي تاريخ » بىله‌ن باراۋه‌ر بولسىمۇ، كۆپ هاللاردا ئۇلارنىڭ شان - شه‌ۋكىتى كۆمۈلۈپ قالمايدۇ، دېگه‌نىدى (3). يۈسۈپ خاس هاجىپ گه‌رچه فېئودال قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ قانۇنشۇناسى بولسىمۇ، ئه‌مما ئۇ باشتىن ئاياغ خه‌لق مه‌يدانىدا تۇرۇپ، ئه‌مگه‌كچى خه‌لقنىڭ غېمىنى يېدى، ئۇلار ئۈچۈن چوقان كۆتۈردى ۋه شۇ ئىشى ئۈچۈن « سۆيۈنۈپ كۈله‌ي »(4) دېدى. ئۇنىڭ ئادىل قانۇن به‌رپا قىلىش يولىدا كۆرسه‌تكه‌ن زور ئىجتىهاتلىرى هه‌رگىز كۆمۈلۈپ قالمايدۇ. ئۇيغۇر خه‌لقى ئۆزىنىڭ XI ئه‌سىردىكى ئىلمىي ئابىدىلىرىدىن بولغان « قۇتادغۇبىلىك » ۋه ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى يۈسۈپ خاس هاجىپنىڭ بولغانلىقى بىله‌ن په‌خىرلىنىدۇ، ئۇنىڭ شانلىق سه‌مه‌رىلىرىگه هه‌قانىي باها بېرىدۇ، ۋاراسلىق قىلىدۇ. ئۇنى هه‌ر ۋاقىت، هه‌ر جايدا ئۇلۇغلاپ، چوڭقۇر ئېهتىرام بىله‌ن قاتتىق ياد ئېتىدۇ.

« مه‌لۇمكى دۇنيادا ئۆتكه‌ن نۇرغۇن مىلله‌تله‌رنىڭ ئۇلارنى تاريخ بېتىسده ئه‌سلىتىپ تۇرىدىغان هه‌رخىل يادىكارلىقلىرى بولغان. ئۇلار شۇ يادىكارلىقلىرى بىله‌ن زامان ئۆزگىرىشلىرىنىڭ مه‌هۇ ئىنتىزارلىق ئۇمانلىرى ئاستىدا كۆمۈلۈپ يوقلىپ كه‌تمه‌ي، ئۆتمۈش هاياتىنىڭ مه‌ۋجۇدىيه‌ت نىشانلىرىنى

责任编辑：魏力
封面设计：贾拉力丁
责任校对：阿达米提

《福乐智慧》与法律（维吾尔文）
玉素甫江·艾力·伊期拉米 著

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码：830001）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 14.5印张
1993年2月第1版 1993年2月第1次印刷
印数：1——1,000

ISBN7—228—02498—2/D·245 定价：9.50元

تاريخ سەھىپلىرىدە ناماياں قىلىپ كۆرسىتىپ ، يەخىرلىنىپ كېلىشكەن » (5) ئىدى .

قېنىنى دوستلار ، كېلىنگلار ، بىزمۇ ئۆزىمىزنىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناسسىز يۈسۈپ خاس ھاجىپنى يادلاپ ، ئۇنىڭ قەبرىگاھىغا بىللە تاۋاپ قىلايلى ! ، قانۇن دەستۇرىمىز « قۇتادغۇبلىك » نىڭ مەنىۋى لەززىتىدىن تەڭ ھۇزۇرلىنايلى ! قانۇنشۇناسلىقنى قىزغىن سۆيۈپ ، قانۇننى چىڭ قوچاقلايلى !

---

(1) « قۇتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر ، نەشرىياتى نەشرى ، 6575 ، 6566 ، 6568 ، 6588 ، 6583 ، 6580 ، 6579 ، 6595 ، 6601 - بېيتلار .

(2) « قۇتادغۇبلىك » مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى ، 6529 ، 6530 ، 6531 ، 6532 ، 6587 - بېيتلار .

(3) « لۇ شۈن نەسەرلىرى » ، خەنزۇچە 6 - توم 92 - بەت ، جىلد ۋېيجالق ، لى شيا قاتارلىقلار نىڭ « قەدىمكى زامانداۋى قانۇننى ئىجرا قىلىشقا دائىر ھېكايىلەر » دېگەن كىتابىدا كەلتۈرۈلگەن نەقىل . قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1982 - يىلى 6 - ئاي 1 - نەشرى ، « كىرىش سۆز » گە قارالسۇن .

(4) « قۇتادغۇبلىك » ، 6587 - بېيت .

(5) ئەھمەد زىيائى : « (قۇتادغۇبلىك) » نىڭ مەنسۇبىيتى ۋە تىلى ھەققىدە » . قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتوتى ئىلمىي ژۇرنىلى (يەلپە - ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1989 - يىلى 5 - سان ، ئۇيغۇرچە ، 1 - بەت .

قلىندى » (59).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە ، سۇلتان سەئىدخاننىڭ نوبرا ئاتلىق بىر ئەمەلدارى بولۇپ، ئۇ ئەزەلدىن ئوردىغا پلىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلمايتتى، ئۇ دائىم موغۇلستان ۋە ئۇرۇمچى جۇللىرىدە قىرغىنچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. بىر قېتىم خاننىڭ زىياپىتىدە ئىچىملىكنى كۆپ ئىچۈۋىلىپ جېدەل چىقارغانلىقى ئۈچۈن سۇلتان سەئىدخان زىياپەت مەيدانىنىڭ ئۆزىدىلا ئۇنى ئۆلتۈمگە ھۆكۈم قىلغان. جاللاتلار شۇ ھامان ھازىر بولۇپ ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالغان ، ھەمدە بۇلاڭچىلىق ، قاراقچىلىق قىلغانلار شۇنىڭدەك خانغا بويۇنتاۋلىق قىلغانلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن ، ئۇنىڭ كېسىلگەن كاللىسى شەھەر سىپىل دەرۋازىسىغا ئېسىپ سازايى قىلىنغان (60).

سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدە، ئۇنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىدىن ئادەم ئۆلتۈرۈشكە ھەرگىز قىلغان ھەتتا ئۆزىگە سۇيىقەست قىلىشقا ئۇرۇنغانلارغىمۇ ئالاھىدە كەڭچىلىك قىلىندى. تارىخىي ماتېرىياللاردا قەيت قىلىنىشىچە ، سۇلتان سەئىدخان تەختتىكى ۋاقتىدا بىر كىشى ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن مەخسۇس بۇيرۇق بىلەن يەكەنگە كېلىدۇ. ئۇ خېلى ئۇزاققىچە خانغا قول سېلىشقا پۇرسەت تاپالمايدۇ. ئاخىرىدا ئۆز خوجايىنىغا نېمە دەپ جاۋاب بېرىشىنى ئويلىمىدى ، ئاتخانىغا ئوغرىلىقچە كىرىپ خاننىڭ مىندىغان ئېتىنى ئوغرىلاپ قاچىدۇ. كېيىن ئۇ خاننىڭ مۇھابىزەتچى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ يالاپ كېلىنىپ سوراقىغا تارتىلىدۇ. ئۇ سوراقتا ، مەن يارلىق بويىچە كەلگەندىم، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا زادى پۇرسەت تاپالمىدىم، شۇڭا بىرەر ئات بولسىمۇ ئوغرىلاپ قايتىپ بېرىپ قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئىش قىلغانلىقىمنى مەلۇم قىلىپ ئۆز خوجايىنىمدىن ئىنئام ئالاي دېگەندىم، دەيدۇ. خاننىڭ ھەربىي مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە ئىجازەت تەلەپ قىلىشىدۇ.

ئەمما سۇلتان سەئىدخان مىرزا ھەيدەر كوراگانغا ، سىز ئۇنى ھازىرچە خىزمەتچىلىككە تاپشۇرۇپ بېرىپ تۇرۇڭ ، كېيىنچە قانداق جازالىغۇلۇك كەلسە شۇنداق جازالاڭ، دەيدۇ. ئەمەلدارلار تاراپ كەتكەندىن كېيىن، ياراتقان ئاللاننىڭ مېھنى ئۇنىڭ قەتلى قىلىشىدىن ساقلاپ قالغىنىغا بولغان رەھمىتىم ئۈچۈن، ئوغرىلىغان ئاتنى ئۇنىڭغا بېرىۋېتىڭ. ئاندىن قول ئاستىدىكىلەرگە ئېيتىڭ، ئۇلار بۇنى مۇشۇ يەردىن يولغا سېلىۋەتسۇن ، ئۇنداق بولمىغاندا ، بۇ بىچارە ئۆزىنىڭ قىلماقچى بولۇپ ۋەدە قىلغان ئىشلىرىدىن ئۆز خوجايىنىغا ھېساب بېرەلمەي تەڭقىسلىقتا قالىدۇ، دەيدۇ(61)

يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى يولغا قويغان « ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » تۈزۈمى خەلقنىڭ تىنچلىقى ۋە خاتىرجەملىكىنى كاپالەتلەندۈرۈشتە يۈسۈپ خاس ھاجىپ تەشەببۇس قىلغان ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ پۈتكۈل جەمئىيەتنىڭ ھاياتىغا سىڭىپ كىرىشىنى يېزىلەتتى. بۇ ئالدى بىلەن خانلىقنىڭ ئەدلىيە ئورۇنلىرىدا خىزمەت قىلىدىغان قانۇن خادىملىرىنى « قۇتادغۇبىلىك » تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان تەلەپلەر بويىچە دىنىي ئىلمىدە پىشقان، تەقۋادار، قانۇندىن خەۋىرى بار كىشىلەر ئىچىدىن تاللاپ تەيىنلەشتە ۋە شۇ ئارقىلىق قانۇنلارنىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشىدا ئىپادىلەندى.

يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ھۆكۈمرانلار قانۇننىڭ ئادىل ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن ھەر جۈمە كۈنى دەرد-ئەھۋال ئېيتىپ كەلگەنلەرنى مەخسۇس قوبۇل قىلىپ، خەلقنىڭ دەردۇئەھۋالىنى بىۋاستە ئاڭلىغاندىن سىرت، خادىملارنىڭ سۇنغان كوكلاتىغا ئىشىنىپلا قالماي، ئۆزلىرى پۇقراچە ياسىنىپ خەلق ئىچىگە بېرىپ ئەھۋال ئوقۇشاتتى. خانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ

پۇقرالارنى بوزەك قىلىش ئەھۋاللىرىنى مەخسۇس ئىگىلەپ، ئۇلارنىڭ خەلقنى دەپسەندە قىلىشىغا ۋە چېكىدىن ئاشقان كەيپ - ساپا تۇرمۇش بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويمايتتى. بۇ ھەقتە «تەۋارىخى مۇسقيۇن» (مۇزىكانتلار تارىخى) دېگەن كىتابتا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدىكى ئەھۋال بايان قىلىنىپ: «سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددە كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەھۋالدارلارنىڭ رەئىيىلەرگە زۇلۇم-سەتەم قىلغانلىقىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى» (62) دېيىلسە، «چىگگىزنامە» دېگەندە، كىتابتا سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئوغلى ئابدۇلكەرىمخان دەۋرىدىكى ئەھۋال بايان قىلىنىپ: «ئابدۇلكەرىمخان نۇرمەھەممەت بەگنى ئادىل ئىدى. ھەر ھەپتىدە دادىخاھ سورار ئىدىلەر. ئازنا، دۇشەنبە قازى ۋە مۇفتى (نى) بىر يانلىرىدا، ھاكىم ۋەزىرنى بىر يانلىرىدا ئولتۇرغۇزۇپ، دادخاھ سورار ئىدىلەر. دادخاھ شەرئى بولسا قازى، ۋە مۇفتىنى سالۇر ئىدىلەر، دادخاھ ئەگەر تۆرەلىك بولسا خاجە باشلىق ئۆمەرا فەيسەل بېرۇر ئىدىلەر، خان سامىت بولۇپ ئولتۇرۇر ئىدىلەر، سەرمۇي مۇكابىرە بولماس ئىدى» دېيىلدۇ (63).

بۇنىڭدىن شۇ نەرسە ناھايىتى ئايدىڭكى، يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىمۇ ئۇنىڭدىن 500 يىل بۇرۇنقى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمىدە بەرپا قىلىنغان قوش سوت تۈزۈمى بولغا قويۇلۇپ، «مەھكىمە شەرئى» گە ۋە دەۋالارنى قازى (سوتچى) ۋە مۇفتى (پەتۋا چىقارغۇچى سوتچى) لار، «مەھكىمە مەزالىم» گە تەۋە دەۋالارنى يەنى «تۆرە» (Tera) گە ئالاقىدار دەۋالارنى خوجا باشلىق ھاكىملار سورىغاندى. خان بولسا ناھايىتى ئادىللىق

بىلەن دەۋالارنىڭ بىر تەرەپ قىلىنىشىغا نازارەتچىلىك قىلاتتى.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرىدە، ئۇ، «قۇتادغۇبلىك» تىكى «خانلارنىڭ ئۆزلىرىگە ياخشى مەسلىھەتچى قويۇش» ھەققىدىكى تەلىمگە ئاساسەن، ئۆزىنىڭ ئىسلام-پەن، مەدەنىيەت ئىشلىرى ۋەزىرلىكىگە شۇ زامانداكى كامالەتكە يەتكەن ئالىم يۈسۈپ قەدىرخان يەكەندىنى تاللىدى. يۈسۈپ قەدىرخان يەكەندى (تەخمىنەن XVI ئەسىرنىڭ بېشىدا يەكەندە تۇغۇلۇپ، مىلادى 1572-يىللىرى ۋاپات بولغان)، ناھايىتى كەمتەر، كىچىك پېئىل، خەلقپەرۋەر كىشى ئىدى، ئۇ گەرچە ۋەزىر بولسىمۇ، لېكىن دائىم كۆلا، جەندە كىيىپ، خەلق ئارىسىغا ئارىلىشىپ يۈرەتتى، ئۇ، خەلقنىڭ ئارزۇ-تەلىپىنى بىۋاستە ئاڭلاپ چۈشەنگەچكە، ئوردا بىلەن خەلق ئوتتۇرىسىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپتەكلا كۆۋرۈكلۈك رول ئويناندى. مەلۇم بولۇشچە، ئابدۇرېشىتخان زامانىسىدا ئىختىرا قىلىنغان قانۇن - تۈزۈمگە دائىر ئىشلارنىڭ كۆپىنچىسى يۈسۈپ قەدىرخانىنىڭ تەكلىپى بىلەن قىلىنغانىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئەلنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنىڭ يەكەن سەئىدىيە خانلىقى ھۆكۈمرانلىرىغا كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئالدى بىلەن سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ شېئىرىي ئىجادىيەتلىرىدىن ئاندىن، ئايازبەك قۇشچىنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن شۇنداقلا مىرزامەھمۇد جوورراسنىڭ قەلەمىدىن كۆرۈش مۇمكىن. مەلۇم بولۇشچە، سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ شېئىرلىرىدا ھەق، ئادالەتلىك، تەڭلىك، باراۋەرلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك ئۇستۇن ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ، گەرچە پادىشاھ بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنى پادىشاھ ئورنىدا ئەمەس، بەلكى بىر ئاددىي پۇقرا ئورنىدا قويىدۇ. ئىنسانلار ئوتتۇرىسىدىكى تەڭلىك-باراۋەرلىكنى، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر» بولۇشىنى

تەرغب قىلىدۇ. ئۇ، دۇنيا، ھوقۇق، ئىمتىياز دېگەنلەرگە يۈسۈپ خاس ھاجىپتەك قارايدۇ، پادىشاھلارنى، ھۆكۈمرانلارنى دۇنيانى مەڭگۈ ھېسابلاپ شەددىتتەك زالىم بولماسلىققا، ئادىل ئىش كۆرۈشكە يېتەكلەيدۇ، ئۇنىڭچە بولغاندا، دۇنياغا ئادەم بالىلىرىنى كەلتۈرۈشتىن مەقسەت — خۇدانىڭ قۇللۇقىنى قىلامدۇ-يوق؟ سىناپ بېقىش ئۈچۈندۇر. شۇڭا سەلتەنەت تەختىدە غادىيىپ ئولتۇرغان پادىشاھلارمۇ، جان بېرىش ۋاقتىدا بىر ئاجىز تىلەمچىدىن ئارتۇق بولمايدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ دۇنيا بىر كونا قونالغۇ، ئىنسانلار بولسا بىر كېچە قونۇپ ئۆتكۈچىدۇر. سۇلتان ئابدۇرېشتخانىنىڭ مۇشۇ ئىدىيىلىرىنى بۇاستە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دىن ئېلىنغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

مەنبەلەردىن قارىغاندا، سۇلتان سەئىدخان ۋە سۇلتان ئابدۇرېشتخانلارنىڭ ئوردىسىدا ۋەزىرلىك مەنسىپىدە تۇرغان ئايازبېك قوشچى (XV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يەكەننىڭ قوشچىسى بېزىسىدا تۇغۇلغان) سەئىدىيە خانلىقىنى قۇرۇشتا ۋە ئۇنى مۇستەھكەملەشتە ناھايىتى كۆپ كۈچ چىقارغان. ئۇنىڭ ئابدۇرېشتخانىنىڭ تەختكە چىقىشىغا ئاتاپ يازغان «كەلدى» ناملىق شېئىرىدىن، سەئىدىيە خانلىقىدا بارلىققا كەلگەن تەرەققىياتلاردىن ھەم سۇلتان ئابدۇرېشتخانىنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش يولىدا كۆرسەتكەن ئادالىتىدىن ئىنتايىن خۇرسەن بولغانلىقى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئايازبېك قوشچى ھىجىرىيىنىڭ 924-يىلى (مىلادىيە 1518-يىلى) يازغان «جاھانناما» ناملىق داستاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش يول تۈتۈپ، پادىشاھلارنى ئەدلۇ- ئادالەت بىلەن يۈرت سوراشقا، خەلقنى زۇلۇم سالماسلىققا، قىسقا ئۆمرىنى كەيپ- ساپا، ئەيش - ئىشرەت سۈرۈپ بىھۇدە ئۆتكۈزمەي، ئەلگە بېغىشلاپ خەلقنى باراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈشكە دالالەت قىلىدۇ.

تەخمىنەن XVII ئەسىردە جورراس قەبىلىسىدە تۇغۇلغان تارىخچى ۋە ئەدىب مىرزا مەھمۇد جورراسىنىڭ «تارىخي رەشىدىيە» (زەيلى) دېگەن كىتابىدا ئۇچرايدىغان بەزى شېئىرلىرىدا ئادالەت بىلەن ئەل سورىغان ھۆكۈمرانلار مەدھىيىلىنىدۇ. بەزى شېئىرلىرىدا قانخور، ئادالەتسىز پادىشاھلار تەنقىدلىنىپ، ئۇلارنى ئادىل بولۇشقا، خەلقنە زۇلۇم سالماسلىققا دالالەت قىلىنىدۇ. ئۇ، ئۆزىنىڭ ئابدۇلكەرىمخانىنىڭ ۋاپاتى مۇناسىۋىتى بىلەن يازغان «پىش ئەمەس» دېگەن شېئىرىدا، يۈسۈپ خاس ھاجىپچە ئىش كۆرۈپ، خۇدالىق دەۋاسىنى قىلغۇچى زالىم پادىشاھ نەمرۇتنى تەمسىل قىلىش ئارقىلىق، دۇنيانىڭ ھېچكىمگە باقمىغان بولمايدىغانلىقىنى، مەيلى ياخشىلىقتا نام قالدۇرغان پادىشاھ بولسۇن، مەيلى خەلقنە زۇلۇم سېلىپ، خەلقنىڭ قارغىشىغا دۇچار بولغان پادىشاھ بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئاخىردا تەختتىن تاشلاپ بۇ دۇنيادىن كېتىدىغانلىقىنى، شۇڭا ھۆكۈمرانلارنىڭ يۈرت سوراشتا خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىش، پۇقرالارغا زۇلۇم سالماسلىقى، پۇقرالارنى خۇددى قويچىنىڭ قوينى ئاسرىغىنىدەك ئاسراپ، ھەممە ۋاقىت خەلقنىڭ غېمىنى يېيىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. ئۇ، شېئىرىدا مۇنداق دەيدۇ:

دۇنياغا بەرمە كۆڭۈل نامېھرىبانى پىش ئەمەس،
بىر راباتى كوھىندۇر بىزگە راۋانى پىش ئەمەس.
تەڭرىلىك دەۋاسى قىلدى نەمرۇد قەتىل ئەتكۈچى،
پىشەئى زارۇ زەئىپ ناتاۋانى پىش ئەمەس.
سەلتەنەت ئەھلىگە لازىم خاس ۋە ئام پىكرىن يېمەك،
بىر ئىغىل قويدۇر ئولۇس شەھلار شۇبانى پىش ئەمەس.

(مەزمۇنى: دۇنياغا كۆڭۈل بەرمە، دۇنيانىڭ ۋاپالىقى

دائىم بولۇۋرمەيدۇ. دۇنيا بىر ۋاقىتلىق يول يۈرگۈچىلەر قونۇپ ئۆتىدىغان دەڭ، ئۇ بىزگە داۋاملىق تەييار تۇرۇۋرمەيدۇ. خەلقنى قىرىپ تۈگىتىۋېتسەن دېگۈچى نەمرۇد خۇدادىن خۇدالىق دەۋاسى قىلدى. شۇڭا ئۇ، جاجىسىنى يەپ زەئىپ ھالغا كەلمەي قالمايدۇ. سەلتەنەت ئەھلىگە ئومۇمىي خەلقنىڭ غېمىنى يېمەك لازىمدۇر. خەلق دېگەن بىر ئېغىل قويدۇر، قويچى ئۇنى خەۋەر ئالمسا بولمايدۇ).

ئۇنىڭ خەلقپەرۋەر يۈسۈپ خاس ھاجىپ بىلەن بولغان ئورتاقلىقىنى يەنە ئۇنىڭ ئابدۇللاخان ئوغلى يولۋاسخانىنىڭ ئەھۋالىغا قارىتا يازغان بىر شېئىرىدا، خەلق بىلەن پادىشاھلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى يىلتىز بىلەن دەرەخ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتكە ئوخشاتقانلىقىدىن كۆرۈش مۇمكىن، ئۇ، شېئىردا مۇنداق دەيدۇ:

رەئىيەت بىخ ئېرۇ، سۇلتان شەجەرىكىم،
شەجەرىخسىز ئىسىم ئۇنى ئىلتار ئۇنى باد.

(مەنىسى: يۇقىرا يىلتىز، سۇلتانلار دەرەختۇر. دەرەخ يىلتىزسىز بولسا، شامال ئۇنى ئۇرۇۋېتىدۇ).

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان تەرجىمە قىلدۇرغان «قۇتادغۇبلىك» - نىڭ چاغاتاي تىلىدىكى نۇسخىسى تارىخىي قىسمەتلەر ئوبەيلىدىن دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ئۆزىگە ئەينەك قىلىپ، ئۇنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە ئوتتۇرىغا قويغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش»، ھەممە ۋاقىت يۇقىرىنىڭ غېمىنى يېيىش توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى ئۆز دەۋرىگە تەتبىق قىلىپ، تارىختا مەۋجۇد پادىشاھلار ئىچىدىكى ئەبەدىلىك بەد نامى ئۆچمەيدىغان، كىشىلەر

قەلبىدە مەڭگۈ يادلىنىدىغان بىر ئادىل سۇلتان بولۇپ قالغانلىقى دەۋرىمىزگىچە بىر يازما ئابىدە شەكلىدە يېتىپ كەلگەن. بۇ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ۋۇجۇدىدىن 500 يىل كېيىن بارلىققا كېلىۋاتقان، ئىنسان روھىنى لەرزىگە سالىدىغان بىر مۆجىزىدۇر.

تۆتىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە تارىخىي چىنلىققا ھۆرمەت قىلغان ھالدا، توغرا ۋە ئادىل باھا بېرىش لازىم

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ كۆپ خىللىققا ئىگە قانۇن ئىدىيىسىنى تەتقىق قىلىپ چۈشىنىشتە تونۇشمىزنىڭ تېخى تېيىزلىكى تۈپەيلىدىن نۆۋەتتە تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل خاھىش ساقلانماقتا.

بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنى ھازىرقى زامان ئاتېئىزمچىلىرىغا ئوخشىتىشقا قىزىقىپ كېتىپ، ئۇنىڭ تېئولوگىيىلىك كۆز قاراشلىرىدىن قەستەنلىك بىلەن قېيىپ ئۆتۈپ كېتىش خاھىشى. يۇنىڭدىكى مەسىلە «قۇتادغۇبلىك» تە ئىسلام كالامىلىرىدىن گەپ قىلىنمىغان، پەقەت ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەدەبىياتتىكى ئەنئەنىگە ئايلىنىپ كەتكەن خۇدا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ تۆت چاھارياردىغا ھەمدۇسانا ئېيتىش بىلەن چەكلەنگەن، دەپ ئۇنىڭدا دېيىلگەن خېلى نۇرغۇن ئىدىيىلەرنىڭ ئىسلام تەرغىپ قىلغان ئىدىيىلەر بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى يوققا چىقىرىش ھەتتا تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قانۇننى خۇدادىن ئۇستۇن ئورۇنغا قويغان» دېيىش ۋەھاكازالار.

بىز كىتابىمىزنىڭ ئۆچىنچى بابى ۋە مۇشۇ بابنىڭ ئالدىنقى بۆلەكلىرىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتى بىلەن «شەرىئەت» نىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. دەرۋەقە، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنى

ئۇتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام قانۇنى سىستېمىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمىغا كىرگۈزۈپ تۇرۇپ كۆزىتىش ۋە ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزۈش ئۈنى دەۋردىن چەتنەپ كۆزەتكەن ۋە تەھلىل قىلغانغا قارىغاندا كۆپ ئىلمىي قىممەتكە ئىگە. ئەگەر بىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئىدىيىسىگە سۇبىستك، دېداكتىك دېگەنگە ئوخشاش ماركسلارنىڭ چاپلىنىپ قېلىشىدىن يىراق تۇرىمىز دەپ، «قۇتادغۇبلىك» ئىسلام دىنى تۇپرىقىمىزغا كىرگەندىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا مودىغا ئايلانغان ئەنئەنە بويىچە يېزىلىپ، خۇدا ۋە پەيغەمبەرلەرگە ھەمدۇ سانا ئېيتىشتىن باشلانغان، دېيىش بىلەنلا ئىشنى بولدى قىلىمىز دېسەك، بۇ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيىتى ئۇسلۇبىغا قارىتا بىرىلگەن مۇۋاپىق باھا بولۇشى مۇمكىن. ئەمما قانۇن ئىلمىي تەتقىقاتى نۇقتىسىدىن مۇۋاپىق بولمايدۇ، ئۇ بىزنى زامان ۋە ماكاندىن ئايرىپ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ھادىسىلىرىگە ئائىت ئىدىيىسىنى ئۆزى ياشىغان دەۋرده دۆلەت قانۇنى قىلىپ بېكىتىلگەن ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنى — «شەرىئەت» نىڭ يوللىرىدىن ئاجرىتىپ چىقىپ ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بولغان بىر قانۇن ئۇقۇمى ياكى بولمىسا قانۇن پروگراممىسى دەپ بېكىتىشىمىزگە ئىلىپ بارىدۇ. بىلىشىمىز كېرەككى، ئىسلام دىنىنىڭ كونا ئەنئەنىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ھەرىكىتى ئۇنىڭ قانۇندىكى كونسېرۋاتىپلىقىنى بەلگىلىگەن. ئىسلام قانۇندا ھەرقانداق بىرمۇ يېڭىلاش ھەرىكىتى ئېلىپ بېرىلماقچى بولسا، مەيلى ئۇ ئىسلاھاتچىلارنىڭ قانچىلىك تەرەققىپەرۋەر بولۇشىدىن قەتئىنەزەر ئىسلام ئەھكاملىرىنى قوغداش پرىنسىپى ئۇنىڭ ئەڭ ئالدىنقى جېنىش نۇقتىسى قىلىندۇ. ئىسلام مۇھىتىدا ياشىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنىنى ئىسلاھ قىلىش ئىدىيىسىمۇ يۇنىدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئىسلام قانۇنى تەتقىقاتىغا قارىغاندا، دۇنيا ئىسلام قانۇنشۇناسلىرى ئىسلام قانۇنىنى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرى قانۇنى (تۆت خەلىپە دەۋرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ھەم خەلىپىلەر ئىمپېرىيىسى (ئۇمەۋىيە، ئابباسىيە، پاتىمىيە، ئەييۇبىيە خاندانلىقى)، سەلجۇقىي تۈركلىرى، ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسى، يېقىنقى زامان ئىسلام دۆلەتلىرى قانۇنى دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلىدۇ. بۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىككى باسقۇچتىكى قانۇننىڭ شەكىل جەھەتتە ئورتاقلىقى، زىچ مۇناسىۋىتى روشەن ئەنئەنىۋى ۋارىسچانلىقى بار. لېكىن ئۇلار ئوخشاشمىغان تەرەققىيات باسقۇچىدا بارلىققا كەلگەن قانۇن ئۇقۇمى بولغاچقا ئۇمەۋىلەر خاندانلىقىدىن تارتىپ باشلانغان كېيىنكى بىرقانچە خاندانلىقنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى قانۇن - تۈزۈملەردىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ، كونكرېت مەزمۇنى ۋە قانۇن شەكلى جەھەتتە ئۆز ئالدىغا خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە.

ئىسلام تارىخىدىن مەلۇمكى، ئوتتۇرا ئەسىردىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە ئىسلام دىنىنىڭ داھىيلىرى، ئالىملىرى، سىياسىئونلىرى باشتىن ئاياغ ئىسلامنىڭ زاھىرى قىممىتىنى تەكتلەپ «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» تىن چەتنەگەن بارلىق ھەرىكەتلەر بىلەن كۈرەش قىلىپ كەلدى. ئىسلام قانۇنىنىڭ تەفسىرچىلىرى مۇسۇلمان مۇنازىرىلىرى ئارقىلىق مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدىكى قائىدە - قانۇنلار بويىچە ئىش قىلىشنى قاتتىق تەشەببۇس قىلىپ مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇزاققىچە تەسىر كۆرسەتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى قانۇن ئىدىيىسى تارىخىنىڭ تەرەققىيات جەريانىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس. شۇڭلاشقا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنى بىلەن بولغان يېقىنلىق مۇناسىۋىتى جۈملىسىدە ئۈنى «شەرىئەت» نىڭ

ئەڭ ئاۋۋالقى قائىدە - ئەنئەنىلىرىنى ئەينى بويىچە چۈشەندۈرۈش، ۋارىسلىق قىلىش ھەم ئۇنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردە بۈزۈلغان قىسمىنى تۈزىتىپ ئەسلىگە كەلتۈرۈش يولىدىكى جايالىق ئەمگەك ۋە شۇ جايالىق ئەمگەكنىڭ مېۋىسى دېيىشكە بولىدۇ.

ئىككىنچى، «قۇتادغۇبلىك» تىكى قانۇن ھادىسىلىرىنى پەقەت تىك سىزىق بويىچىلا ئوپېراتسىيە قىلىپ، توغرىسى بويىچە ئوپېراتسىيە قىلىشقا سەل قاراش خاھىشى. بۇنىڭدىكى مۇنازىرىنىڭ تۈگۈنى — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى قانۇننىڭ ئۆزىمۇ ياكى قانۇن ھادىسىسى بىلەن باغلانغان قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىمۇ؟ دېگەندىن ئىبارەت. بۇنىڭغا بىزنىڭ بېرىدىغان جاۋابىمىز شۇكى، ئۇ ئالدى بىلەن قانۇننىڭ ئۆزى، ئاندىن كېيىن قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىدۇر. بۇنى قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى دائىرىسىدىن چىقىپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. قانۇننى توغرىسى بويىچە ئوپېراتسىيە قىلغاندا ھەرخىل تېخنىكى تارماق قانۇننى پەرقلەندۈرۈش ئارقىلىق قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى دائىرىسى كۆزىتىلىدۇ؛ قانۇننى تىك سىزىق بويىچە ئوپېراتسىيە قىلغاندا، قانۇنشۇناسلىقنىڭ ئىچكى دائىرىسىگە قانۇننىي تۈزۈشتىن تارتىپ قانۇننىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمدە ئەمەلگە ئاشقانلىقىغا قەدەر بولغان نۇقتىدىن قاراشقا بولىدۇ. كىتابىمىزنىڭ 2-بابىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئوردا ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار، جىنايى ئىشلار، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرى شۇنىڭدەك تىكاە ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىدىكى تارماق قانۇن ئىلمىغا باغلىنىدىغان ھادىسىلەردۇر. تارماق قانۇن ئىلمى تارماق قانۇنلار بار مۇھىت ئاستىدا مەيدانغا كېلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئەكس تەتقۇلىگەن قانۇنشۇناسلىق بىلەن

پەلسەپىنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن ئىجتىمائىيەت ئىلمىنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن ئىقتىسادشۇناسلىقنىڭ، قانۇنشۇناسلىق بىلەن سىياسىيشۇناسلىقنىڭ، قانۇن بىلەن ئېتىكانىڭ مۇناسىۋىتى «قۇتادغۇبىلىك» تىكى قانۇنشۇناسلىقنىڭ سىرتقى دائىرىسىگە تەۋە بولغان قىسمىدۇر.

قانۇنشۇناسلار قانۇن-قائىدىلەرنىڭ تەڭشەش شەكلىنىڭ ئوخشىماسلىقىغا قاراپ، ئۇنى مەجبۇرىيەت خاراكتېرىدىكى قائىدە، مەنئى قىلىش خاراكتېرىدىكى قائىدە ۋە ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدە دەپ بىرقانچە تۈرگە بۆلىدۇ. كىشىلەردىن بەلگىلىك ھەرىكەت قىلىشنى، بەلگىلىك ئىجتىمائىي نەتىجە چىقىرىدىغان مەجبۇرىيەتنى ئۆستىگە ئېلىشنى تەلەپ قىلىدىغان قانۇن-قائىدىلەر مەجبۇرىيەت خاراكتېرلىك قائىدە، كىشىلەرنىڭ بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنى قىلىشنى چەكلەيدىغان، بەلگىلىك ھەرىكەتلەرنى كونترول قىلىشنى تەلەپ قىلىدىغان قانۇن - قائىدىلەر مەنئى قىلىش خاراكتېرلىك قائىدە، مەلۇم ھەرىكەتنى قىلىشنىمۇ تەلەپ قىلمايدىغان، مەلۇم ھەرىكەتنىمۇ مەنئى قىلمايدىغان بەلكى كىشىلەرگە مەلۇم ھەرىكەتنى قىلىشقا بولىدىغان ياكى باشقىلاردىن مەلۇم ھەرىكەتلەرنى قىلىش ياكى قىلماسلىقنى تەلەپ قىلىدىغان قابىلىيەت بېرىدىغان قانۇن-قائىدىلەر ھوقۇق بېرىش خاراكتېرىدىكى قائىدە دېيىلىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» تە مۇشۇ ئۇچ خىل قانۇن - قائىدىنىڭ ھەممىسلا تېپىلىدۇ.

قانۇنشۇناسلىق تەتقىقاتىدا، بەزى ئادەملەر ھازىرقى زامانداۋى بورگۇژۇلۇئاتقان قانۇن-پەرمانلارنىڭ مۆكەممەللەشكەن ئەندىزىلىرى بويىچە بىز تەتقىق قىلىۋاتقان قەدىمكى زامانىنىڭ ئۇرۇپ-ئادەتلىرىنىڭ «قانۇن»، «يوسۇن» ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكىگە باھا بېرىشكە ئۇرۇنىدۇ، شۇنداق بولغاچقا ئۇلار كۆپىنچە ھاللاردا قەدىمكى زامانىنىڭ «قانۇن»،

« يوسۇنلىرى » ھەققىدە گەپ ئېچىلسىلا قانۇننىڭ ئۇزلۇكسىز مۇكەممەللىشىپ بېرىش تارىخىدىن چەتلەپ، ھازىرقى زامانىدىكى مەلۇم بىر قانۇن، پەرمانلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. مەيلى قايسى دۆلەتنىڭ قانۇنى بولسۇن ياكى قايسى سىستېمىغا تەئەللۇق قانۇن-پەرمانلار بولسۇن ئۇنىڭدىكى يۇرگۈزۈلۈۋاتقان ھازىرقى قانۇن-پەرمانلار شۇ دۆلەتنىڭ ياكى شۇ سىستېمىغا تەئەللۇق بولغان قانۇن ئۇقۇمىنىڭ ئۆزى ئەمەس. ئۇ ناھايىتىمۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانلارنى بېشىدىن ئوتكۈزگەن ۋە شۇ دەۋرلەرنىڭ ئادەت قانۇنى ئاساسىدا ئۆزگىرىش ياساپ ھازىرقى ھالىتىگە كەلگەن. شۇنىسى ئېنىقكى، قانۇن دۇنياغا كېلىپ رەسمىي يۇرگۈزۈلۈشتىن بۇرۇنلا ئۇنىڭ يوشۇرۇن بىخ سۈپىتىدىكى « ھامىلە دەۋرى » بولىدۇ. مانا بۇ چاغدىكى قانۇننىڭ تەتبىقلىنىش دائىرىسى بەكمۇ چەكسىز بولۇپ، بۇ بىر خىل بېيزىقسىز ئادەت قانۇنى دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ « قانۇن » دېگەن ئۇقۇمنى بارلىققا كەلتۈرۈۋاتقان پۈتكۈل مەنبەلەر ئىچىدە بىردىنبىر مۇھىم مەنبە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى زامان فرانسۇز قانۇنشۇناسى ھېنرى لېۋى بىروھىل « قانۇن » نىڭ « مەنبە » سى ھەققىدە توختىلىپ: « مەن بۇ ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى ﴿ تارىخىي ﴾ لىق، ﴿ تارىخىي ماتېرىيال ﴾ لىق دېگەنگە تۇتۇنلىدىم. بۇ يەردە دېيىلۋاتقان ﴿ مەنبە ﴾ — بىزنى قانۇننى تونۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىۋاتقان بارلىق ھەرخىل خاراكتېرگە ئىگە ماتېرىياللارنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ماتېرىياللار كۆپىنچە بەلگىلىك مەدەنىي سەۋىيىنىڭ باشلىنىشىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يازما ماتېرىياللاردۇر... بۇ خىلدىكى ماتېرىياللار بەلكىم قەدىمكى كىتابلاردىكى ھۆججەتلەر، دىنىي قائىدە-مۇراسىملار، ئاغزاكى رىۋايەت قاتارلىق كەلگەن ئەنئەنىۋى ئادەتلەر بولۇشى مۇمكىن. يېغىنچاقلىغاندا، بىزنى ھازىرقى ياكى بۇرۇنقى

قانۇنلارنىڭ مەزمۇنلىرى بىلەن تەمىنلىيەلەيدىغانلىقى ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى قانۇننى تونۇشىمىزنىڭ مەنبەسىدۇر » دەيدۇ (64). ھېنرىنىڭ پىكرى بويىچە ئېيتقاندا، كىتابىمىزنىڭ ئىككىنچى بابىدا بىزنىڭ « قۇتادغۇبلىك » تە قەيت قىلىنغان قائىدە-يوسۇن، تەرتىپ، ئەنئەنىۋى ئادەتلەرنى قانۇن دەپ تونۇغانلىقىمىز ھەرگىز خاتا ئەمەس بەلكى توغرىدۇر.

مەلۇمكى، ئىنسانلار قانۇن بىلەن مەدەنىيەتنى بىر - بىرىدىن ئايرىۋەتمەيدۇ. نۇرغۇن ئەسەرلەر قانۇننى شەرھىلەپ قانۇنشۇناسلىقنى مۇھاكىمە قىلىدۇ. ئەمما مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر تەرىپىدىن مەدەنىيەت بىلىملىرىگە ئائىت ئەسەر دەپ قارىلىدۇ. نۇرغۇن ئەسەرلەر ئۆزىدە ھەرخىل پەنلەرنى مۇجەسسەملەشتۇرىدۇ، مەدەنىيەت بىلىملىرى، مەنىۋى مەدەنىيەتكە مۇھىم ئورۇن بېرىدۇ، ئەمما ئۇنى قانۇنشۇناسلار قانۇنچىلىق دەستۇرى دەپ قارايدۇ. نۇرغۇن يازما قانۇنلار قەيت قىلىنغان ئەسەرلەر ئۆز نۆۋىتىدە يېزىقچىلىق نۇقتىسىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ. نۇرغۇن ئەدەبىي ئەسەرلەر ئۆزىدە قانۇنشۇناسلىقنى مۇجەسسەملەشتۇرگەنلىكى ئۈچۈن قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىدۇ. مەسىلەن، « خەن فېيزى » — قانۇنشۇناسلىققا دائىر ئەسەر بولۇپ، قانۇنشۇناسلار خېلى بۇرۇنلا ئۇنى « قانۇنشۇناسلىق لۇغىتى » گە كىرگۈزگەنىدى، ئەمما مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر ئۇنى « مەدەنىيەت بىلىملىرى لۇغىتى » گە كىرگۈزۈپ، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى ئەسەر دەپ قارىدى. XVIII ئەسىردىكى فرانسىيە بۇرژۇئا ئىنقىلابىنىڭ پروگراممىسى خاراكتېرلىك ھۆججىتى بولغان « كىشىلىك ھوقۇق جاكارلىنامىسى » ئەسىلىدە مونتېسكيۇ، روسسۇلارنىڭ بۇرژۇئا سىياسىي تەلىماتلىرىنى ئۆزىگە قىبلىنامە قىلغان، « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » دېگەننى ئوتتۇرىغا قويغان بىر قانۇنشۇناسلىق دەستۇرى بولۇپ، « قانۇنشۇناسلىق

لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلگەنىدى. ئەمما ئۇنى مەدەنىيەت ساھەسىدىكىلەر «مەدەنىيەت بايلىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈپ «مەدەنىيەتكە دائىر كلاسسىك ئەسەر» لەر تىزىمغا ياتقۇزدى. شۇڭا ئېيتىمزكى، «قۇتادغۇبلىك» مۇ پەنلەر تېخىمۇ ئىنچىكە تۇرلىنىۋاتقان بۈگۈنكى زامانداۋى «قانۇنشۇناسلىق لۇغىتى» بىلەن «مەدەنىيەت بايلىرى لۇغىتى» گە كىرگۈزۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە، نۇرغۇنلىغان لۇغەتلەرگە كىرگۈزۈلۈشى ئەجەللىنەرلىك ئىش ئەمەس.

تارىخچى مىرزا ھەيدەر كوراگانى 952 - ھىجرىيە (مىلادى 1545 - يىلى) دە، تۇرپان بىلەن چالىش (قاراشەھەر) قا پادىشاھ بولغان شاھجاھان (مەنسۇرخاننىڭ چوڭ ئوغلى) دەۋرىدىكى يامان قىلىق، بۇزۇق ئىشلار ھەققىدە توختىلىپ: «تارىخچىلارنىڭ ئادەتتى تىلغا ئالغۇچىلىكى بارمۇ-يوق، دېگەنلەر ئۇستىدە ئويلىشىپ ئولتۇرماي، ھەرقانداق ۋەقەنى ئۆز چىنلىقى بىلەن بايان قىلىشتىن ئىبارەت. چۈنكى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى — خان، پادىشاھلارغا ھەمدۇسانا ئوقۇپ، يامان قىلىقلىرىنى يېپىش ئەمەس، بەلكى ھېچبىر تاللاپ ئولتۇرماستىنلا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھەممىسىنى بايان قىلىپ تارىخ قىلىپ يېزىپ ئۇنى كېيىنكىلەرگە قالدۇرۇشتۇر. شۇنداق بولغاندىلا، تارىخ ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ مەيلى قانداق ئېسىل ياكى پەس كىشى بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇلارنىڭ ئۆگۈت - نەسىھەتلىرىدىن مەنپەئەت ئېلىپ، گۈزەل ئەخلاق بىلەن يامان قىلىقنىڭ نېمىلىكىنى پايقىۋالالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە، ھەرقايسى پادىشاھ، خان ئوردىلىرىنىڭ جاھانغا ئايان بولغان دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى ئۆزلىرىگە ئەينەك قىلىپ، ئۆزىنى ئىداره قىلالايدۇ. يەنىچاقلىغاندا، ئۇ ئىنسانلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا ئۈندەپ، يامان قىلىقتىن تەزدۇرەلەيدۇ» دېگەنىدى (45).

«ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىداره قىلىش» قا ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ھەممىدىن كۆپرەك سەھىپە ئاجراتقان «قۇتادغۇبلىك» نىڭ قىممىتى، ئۇنىڭ ئەينى زامانداۋلا نۇرغۇن ئەللەرگە تاراپ، نۇرغۇن پەنلەرگە چېتىلىپ خەلقئارالىق تۈس ئالغانلىقى ھەم قانۇنشۇناسلىق ئىلمى دائىرىسىدىن خېلى نۇرۇنلا ھالقىپ كەتكەنلىكىدە بولۇپ، ئۇنىڭ مېغىزى ھاكىمىيەت ئۇستىدىكى ھۆكۈمرانلارغا نېمىنى قىلسا بولىدىغانلىقى، نېمىنى قىلسا بولمايدىغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ، ھاكىمىيەت تۇرگۈزۈش ئەمەلىيىتىدە ئۆزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ تارىخىنى ئەينەك قىلىش توغرىسىدا تارىخ شەكىلدە ئەمەس، داستان شەكىلدە دانا يولىورۇق كۆرسەتكەنلىكىدۇر. شۇ نۇقتىدىن ئۇ، بىلىمگە ھۆرمەت قىلىدىغان ھەرقانداق ھۆكۈمران ۋە خەلقەرنى ئەينى زامانىنىڭ ئۆزىدىلا «بەخت-سائادەتكەن ئېرىشتۇرگۈچى بىلىم» بولۇپ قالماستىن بەلكى تەرەققىيات دەۋرىدە كېتىۋاتقان XXI ئەسىردىمۇ ئوخشاشلا «بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۇرگۈچى بىلىم» دۇر.

---

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك»، 276-، 279-بېيىت.

(2) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1-توم 447-، 608-بەت.

(3) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، (2-كىتاب 1-قىسىم) دا، پارس يازغۇچىسى ھۈسەيىن ۋائىز كاشىنىڭ «ئەخلاقۇل مۇھسىنى» (ياخشىلارنىڭ ئەخلاقى) دېگەن كىتابىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(4) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1-توم 139-بەت.

(5) «قۇتادغۇبلىك»، 1962، 1758، 1595، 2966، 3815،

5569، 3817، 2818، 3819، ۋە 3820-بەيتلارغا قارالسۇن.

(6) «كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 5-، 6-ۋە 10-قۇرلار.

(7) «قۇتادغۇبلىك». 250، 251، 252، 258، 259-بەيتلەر.

(8) «كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى»، شەرق تەرەپ 1-ۋە 3-قۇرلار.

(9) «كۆلتىگىن مەڭگۈ تېشى»، جەنۇب تەرەپ 10، 11، 12، 13-قۇرلار.

(10) ئى. كافەسس ئوغلى: «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبلىك〉 توغرىسىدا» (1989-يىل) 138-بەت.

(11) سەيى خۇڭشىن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» تە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1965-يىل 5-سان 96-بەت، خەنزۇچە.

(12) جۇ لىيەنكۇەن: «دىڭلىڭ (تۇرا) لارنىڭ ئىرقى، تىلى ۋە كېلىپ چىقىشى ھەققىدە بەزى مۇلاھىزە» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، 1-كىتاب 66-بەت.

(13) «قۇتادغۇبلىك»، 449، 461، 3096-بەيت.

(14) شەرىپىدىن ئەلى يەزدى: «ئەمىر تۆمۈر كۇراگان ھەققىدە قىسسە». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىل 9-ئاي 1-نەشرى 15-بەت.

(15) شاھ مەھمۇد جورراس: «سەئىدىيە خاندانلىقى تارىخىغا دائىر ماتېرىياللار»، ئۇيغۇرچە، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 194، 241-بەت.

(16) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1988-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 27-بەت.

(17) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1988-يىل 11-ئاي 1-نەشرى،

87-بەت.

(18) شى كېكۇەن: «جۇڭگو ھەرەمئاغلىرىنىڭ مەخپىي تارىخى»، خەنزۇچە، باۋۇئىنتاڭ كىتابخانىسى 1988-يىل 9-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى، 17-بەت.

(19) مۇرەن: «مىللەتنىڭ ئاساسىي روھ بولۇشى كېرەك»، خەنزۇچە، شىنجاڭ گېزىتى (خەنزۇچە) 1989-يىل 4-ئاينىڭ 4-كۈنىدىكى سانىغا قارالسۇن.

(20) لىن گەن: «تۈركلەرنىڭ تۇرپ-ئادىتى ۋە دىنىي ئېتىقادى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل، «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى»، خەنزۇچە، جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1987-يىل 7-ئاي 1-نەشرى 1-قىسىم 311-بەت.

(21) «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 99-، 100-بەت.

(22) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، ئۇيغۇرچە، 56، 99، 100، 222-بەتلەر.

(23) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك»، 1412، 1413-بەيت.

(24) شەرىپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كىلاسسىك ئەدەبىيات»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى 1988-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 290-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(25) قەشقەر «قەدىمكى كىتابلار تەتقىقات خەۋىرى»، ئۇيغۇرچە، 1984-يىل 2-سان 100-بەت.

(26) موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە» 76-، 77-بەتلەر.

(27) قەيۇم كەرىمۇ: «يۈسۈپ خاس ھاجىپ» قا قارالسۇن. «چەت ئەل ئالىملىرى — 〈قۇتادغۇبلىك〉 توغرىسىدا». (1989-يىل) ئۇيغۇرچە، 203-بەت.

(28) ئەزىزوپ قاسىم: «قاراخانىلار دەۋرىدە قوشۇن»،

مه ملكه تلك تۇنجى قېتىملىق ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ ئىلمىي مۇھاكىمه يىغىندا ئوقۇلغان ماقاله.

(29) هاجى نۇرھاجى: ﴿ قاراخانىلارنىڭ قىسقىچه تارىخى ﴾، ئۇيغۇرچه، 98، 99-بەت.

(30) يۈسۈپ خاس هاجىپ: ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾، 3048، 3046، 2406، 3038، 3049-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(31) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: ﴿ قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى هەققىده ﴾، شىنجاڭ تارىخشۇناسلىق ژۇرنىلى 1981-يىل 1-سان 61-بەت، ئۇيغۇرچه.

(32) ﴿ جۇڭگو قانۇن-تۈزۈم تارىخى ﴾، خەنزۇچه، ئامما نەشرىياتى 1982-يىل 7-ئاي بېيجىڭ 1-نەشرى 260-بەت.

(33) (34) يۇقىرىقى كىتابتا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(35) لىن گەن تۈزگەن: ﴿ تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمى ﴾، خەنزۇچه، 2-كىتاب 651-بەت.

(36) شەرىپىدىن ئۈمەر: ﴿ ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار ﴾، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 26-، 27-بەتلەر.

(37) گېك شىمىن: ﴿ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان مۇھىم يادنامالار ﴾ ۋە ئۇلارنىڭ تەتقىق قىلىنىشى ﴾ دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(38) كارل بروككلمان (1868 — 1956) شەرقىي گېرمانىيە مىللىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى. سام ۋە تۈركى تىللارنى ئۆگەنگەن. ﴿ سام تىللىرىنىڭ قىياسى گرامماتىكىلىق ئوچېركى ﴾، (ئىككى توم، 1908 — 1913-يىللىرى نەشر قىلىنغان)، ﴿ ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى ﴾ (5توملۇق)، ﴿ مۇسۇلمان خەلقلىرى ۋە شەھەرلىرى تارىخى ﴾ (1939-يىل) قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغان. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ﴿ دىۋان لۇغەت تۈرك ﴾ دېگەن كىتابىنى ئەرەبچىدىن نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلغان.

(39)، (40) ﴿ چەت ئەل ئالىملىرى — ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾

توغرىسىدا ﴾، ئۇيغۇرچه، 247-بەت.

(41) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: ﴿ تارىخى رەشىدى ﴾، خەنزۇچه، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 176-بەتتىكى (2) ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(42) ئىبنى بەتۇتە: ﴿ ئىبنى بەتۇتە سايياھەت خاتىرىلىرى ﴾، خەنزۇچه، ئىشىيا خەلق نەشرىياتى 1985-يىل-8-ئاي 1-نەشرى، 304-، 305-بەتلەر.

(43) ئەلائىددىن ئەتامۇلك جۇۋەينى: ﴿ تەۋارىخى جاھانكۇشاي ﴾. (دۇنيانى ئىستىلا قىلغۇچىلار تەزكىرىسى)، خەنزۇچه، ئىچكى موڭغۇل خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 5-ئاي1-نەشرى، 27-، 28-بەتلەر، ﴿ چىڭگىزخاننىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى ۋە ئۇ رواناق تاپقاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان قانۇنلىرى ﴾ غا قارالسۇن.

(44) ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ نىڭ ﴿ B. مۇقەددىمە ﴾ سىنىڭ ئىچىدىكى 11 — 16 گىچه بېيىتلارغا قارالسۇن.

(45) ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ داستانىنىڭ ۋېنا نۇسخىسى فاكسىملىدا بېرىلگەن قوشۇمچه ماتېرىياللار II: ﴿ يۈسۈپ خاس هاجىپ ۋە قۇتادغۇبىلىك ﴾ كە قارالسۇن. ﴿ چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبىلىك توغرىسىدا ﴾، ئۇيغۇرچه 247-بەت.

(46) يۇقىرىقىغا ئوخشاش.

(47) دىلدار مەمتىمىن: ﴿ ئالتۇن يارۇقلىك بىرىنجى كىتابى ﴾ غا قارالسۇن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1984-يىل 1-سان، 74-بەت، ئۇيغۇرچه.

(48) ﴿ چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبىلىك توغرىسىدا ﴾، ئۇيغۇرچه، 249-بەت.

(49) ئۇلۇغ قانۇنچى.

(50) قانۇن مەنسىدە.

(51) قانۇن دەستۇرى.

(52) ﴿ چەت ئەل ئالىملىرى — ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ توغرىسىدا ﴾،

ئۇيغۇرچە 249، 250، 251-بەتلەرگە قارالسۇن.

(53) (55) ئابدۇكېرىم راخمان: « ‹ ئەتە بەتۇنھەقايىق › ۋە ئۇنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى ئىدىيىسى » گە قارالسۇن. « ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخىغا ئائىت مەسىلىلەر » . قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1981-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 325، 332، 333،- بەتلەر.

(54) (تۈركىيە) كاپىوغلو: « قۇتادغۇبلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيىەت تارىخىمىزدىكى ئورنى » غا قارالسۇن. « چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبلىك › توغرىسىدا » ، ئۇيغۇرچە 147-بەت.

(56) ئابدۇرەھىم سابىت: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى » ، ئىككىنچى كىتاب 1-قىسىم 100-بەتكە قارالسۇن.

(57) مىرزا مەھمۇد ھەيدەركوراگانى: « تارىخىي رەشىدى » ، خەنزۇچە 2-توم 275-، 277-بەتلەر. 58-بابى — « مەنسۇرخاننىڭ سۇلتان سەئىدخان بىلەن ئۇچرىشىشى ۋە ئۇلارنىڭ ئىمزالىغان تىنچلىق كېلىشىملىرى » گە قارالسۇن.

(58) مىرزا مەھمۇد ھەيدەركوراگانى: « تارىخىي رەشىدى » خەنزۇچە، 1-توم 345-، 346-بەتلەر. 65-باب — « مەنسۇرخان » غا قارالسۇن.

(59) ئابدۇرەھىم سابىت: « ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخى » ، ئىككىنچى كىتاب 1-قىسىم 14-، 16-بەتلەرگە قارالسۇن.

(60) مىرزا مەھمۇد ھەيدەركوراگانى: « تارىخىي رەشىدى » ، خەنزۇچە 2-توم 161-بەت. 30-بابى — « تاغام سەئىد مەھمۇد مىرزىنىڭ ئىش-ئىزلىرى » غا قارالسۇن.

(61) مىرزا مۇھەممەد ھەيدەركوراگانى: « تارىخى رەشىدى » ، خەنزۇچە 1-توم 362-بەت. 68-بابى — « سۇلتان سەئىدخاننىڭ بەزىلەللىرى » گە قارالسۇن.

(62) مولا ئىسمەتۇللا بىننى مولا نېمەتۇللا مۇجىزى: « تەۋارىخى مۇسىقىۋن » (مۇزىكانتلار تارىخى) مىللەتلەر نەشرىياتى 1982-يىل 6-ئاي 1-نەشرى 65-بەت. ئۇيغۇرچە.

(63) مولا مىرسالىھ كاشغەرى: « چىڭگىزنامە » ، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 113-بەت.

(64) (HenriLery—Bruhl) (فرانسىيە): « قانۇن-سوتسىولوگىيە » (SOCIOLOGIEDUDROIT) فرانسىيە ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتىنىڭ 1981-يىل 6-نەشرىگە ئاساسەن شاڭخەي خەلق نەشرىياتى 1987-يىل 8-ئاي تەرجىمە نەشرى، خەنزۇچە، 37-بەت.

(65) مىرزا مەھمۇد ھەيدەركوراگانى: « تارىخى رەشىدى » . خەنزۇچە 1-توم 350-بەت. 66-بابى — « مەنسۇرخان ئوغلى شاھخان » غا قارالسۇن.

يەتتىنچى باب

« قۇتادغۇبىلىك » تە بۇگۈن ئۇچۇن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە

« قۇتادغۇبىلىك » — سان-ساناقسىز تۇرلۈك رەڭدىكى قىممەتلىك جاۋاھىرات بىلەن تولغان بىر خەزىنىدۇركى، ... ئۇنىچە-مارجان دۆۋىلىرى بىلەن تولغان بىر خەزىنە تاماشىچىسى بىر - بىرىدىن گۈزەل، بىر-بىرىدىن جۇلالىق قىممەت باھا گۆھەرلەر ئارىسىدا قانداق ھەيرەتتە قالدىغان بولسا، « قۇتادغۇبىلىك » خەزىنىسىنى كۆزدىن كەچۈرگەنلەرمۇ شۇنداق ھەيرانلىقتا قالىدۇ. ئالمىسا كۆڭلى ئۇنىمايدىغان، ئالسا ئېلىپ تۇگىتەلمەيدىغان بىر ئەھۋالغا ئۇچرايدۇ.»(1)

« قۇتادغۇبىلىك » — شۇنداق بىر « جاھانىامە » كى، بۇ ئەينەكتە ئەڭ ئالىي ھۆكۈمراندىن تارتىپ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىك كىشىگىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆزىنى كۆرەلەيدۇ، ئىش-ئەمەللىرىنىڭ قانداق بولۇۋاتقانلىقىنى ئۆلچىيەلەيدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ — دۇنيادا ئاز تېپىلىدىغان دانىشمەن، ئۇنى بىرگە ئوچراپ تۇرىدىغان دانىشمەنلەرنىڭ ھەرقاندىقى بىلەن خالىغانچە سېلىشتۇرۇپ بولمايدۇ. ئۇنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » - تە ئېيتقان ئىبرەتلىك سۆزلىرى ئەينى زامانىدىمۇ، ھازىرمۇ، ھۆكۈمرانلار ئۈچۈنمۇ، يۇقىرالار ئۈچۈنمۇ ئورتاق ئەسىتە تۇتۇشقا تېگىشلىك ھەقىقەت ھەم نەسىھەتتۇر. ئۇنى ئوقۇغان ھەربىر كىشى ئەقىل تەسەۋۋۇرلىرىدىن خىيال شوتىسى ياساپ، ئىستىقبال داستىنىغا مېھنەت گۈللىرىنى تىزىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ جاھالەت دەۋرىنىڭ چىراغ باقمۇچىسى ۋە نادانلىق ئەھلىنىڭ رەھىمسىز كۈشەندىسى. جاھالەت ئەھلى ئۇنىڭ نامىنى ئاڭلىسا، سۆزىنى ئاڭلاشقا ئۇلگۈرمەيلا قورقۇنچ ئىچىدە تىترەك باسىدۇ. ئۇ، يورۇقلۇقنىڭ كۈيچىسى، ئۇز دەۋرىنىڭ ئويغاق سىگنالچىسى.

« لاۋزى » نىڭ يېگىرمە يەتتىنچى بابىدا: « دانىشمەنلەر نادانلارغا ئۇستاز بولغاي، نادانلار دانىشمەنلەرنى ئۇستاز تۇتقاي » دېيىلگەن. پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى: « دانالارنىڭ سۆزىنى ئەستە تۇتمىساڭ، ئەڭ نادان سەندۇرسەن ئۇققىن ئۇقمىساڭ » دېگەنىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » ىدە بۇگۈن ئۇچۇن ئەستە تۇتۇشقا، بىلۈپلىشقا ۋە ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك نۇرغۇن مەسىلىلەر بار. خۇلاسىلىگەندە، تۇۋەندىكىدەك ئالتە مەسىلىگە يىغىنچاقلىنىدۇ.

بىرىنچى، « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » بولۇش — قىممىتىنى مەڭگۈ يوقاتمايدىغان ھايات مىزانىدۇر

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » دېگەن شانلىق ئىدىيىسى ياۋروپالىقلار قاتتىق ئۈيقۇدا ئۇخلاۋاتقان ئوتتۇرا ئەسىردە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، پۈتكۈل جاھاننى زىلزىلىگە سالغانىدى. ئەمما ئۇ، كېيىنكى مەزگىلگە كەلگەندە ھەرخىل ئىجتىمائىي، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئەنگلىيىلىك ئالىم فرانىس بىكون تەرىپىدىن 500 يىل كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان « بىلىم-كۈچ » دېگەن ھۆكۈمچىلىك داغدۇغا پەيدا قىلالمىدى.

« قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » دېگەنلىك

ئادەتتە قانۇندا، كىشىلەرنىڭ بەھرىمەنلىنىدىغان ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلىرىنى باراۋەر ھالدا بەلگىلەش ۋە قوغداش، قانۇننىڭ باراۋەرلىكىگە ئەمەل قىلىپ ۋە ئۇنى ئىجرا قىلىپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇننىڭ سىرتىدا ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىشقا يول قويماسلىقنى كۆرسىتىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن شوئار يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن يەتتە ئەسىر كېيىن ياۋروپادا بۇرژۇئازىيە تەرىپىدىن قايتا ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

XVII — XVIII ئەسىرلەردە ئەنگلىيىلىك لوك (Tohn loke, 1632 – 1704) بىلەن فرانسىيىلىك روسسو (Jean Jacques Rousseau, 1712 – 1778) قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدىكى بۇرژۇئا مۇتەپەككۇرلىرى فېئودال ئاقسۆڭەك، روھانىيلارنىڭ ئىمتىيازى ۋە ئىلاھىي ھوقۇقنىڭ قارشى ھالدا سىستېمىلىق بولغان «تۇغما كىشىلىك ھوقۇقى نەزەريىسى» نى يارىتاندا، ئەنە شۇ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەننى ئاساسىي قىلغانىدى. 1789-يىلى فرانسىيىنىڭ «كىشىلىك ھوقۇقى ختابنامىسى» ئىلان قىلىنىپ «قانۇن بارلىق ئادەملەرگە، مەيلى قوغدىسۇن ياكى جازالىسۇن ئوخشاشتۇر. قانۇن ئالدىدا بارلىق گرازدانلار باراۋەردۇر» دېگەننى رەسمىي ئېتىراپ قىلدى. 1791-يىلى ئۇلۇغلىغان «فرانسىيىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» دا، يۇقىرىقى ماددا ئۇنىڭ «كىرىش سۆز» ى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئەنگلىيە، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ شۇنىڭغا ئوخشايدىغان قانۇن ماددىلىرى تۈزۈلدى. بۇرژۇئازىيە بۇ شەئنىدىن پايدىلىنىپ خەلق ئاممىسىنى ھەربىكە تلەندۈرۈپ، فېئودالىق ئىمتىيازلارغا قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ تارىخنا ئىلغار رول ئوينىدى. لېكىن ئۇنىڭ سىنىپى چەكلىمىلىكى تۈپەيلىدىن ئۇلار تەشەببۇس قىلغان «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم

باراۋەر» دېگەن شوئار ئەمەلىيەتتە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ۋە ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرسىزلىككە يول قويدى ۋە ئۇنى قانات ئاستىغا ئالدى. چۈنكى، بۇرژۇئازىيە چىڭ تۇرغان خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى — بارلىق باراۋەرسىزلىكلەرنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدىكى مەنبە بولۇپ، بۇرژۇئا قانۇنلىرىنىڭ يادروسى كاپىتالىستىك تۈزۈمدىكى خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى مۇقەددەسلەشتۈرۈپ، ھەرقانداق كۈچنىڭ ئۇنىڭغا تاجاۋۇز قىلماسلىقنى قانۇنىي جەھەتتىن قوغداش ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇرژۇئا قانۇنشۇناسلىرىدىن پەرقى، ئۇنىڭ لوك ۋە روسسۇلارغا ئوخشاش زوراۋانلىق كۈچ ئىشلىتىپ فېئودال پادىشاھلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا بۇرژۇئا ھاكىمىيىتىنى تىكلەش ۋە شۇ ھاكىمىيەتنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاھالىلەرنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى خام خىيال قىلمىغانلىقىدا. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان چاغدا، دەۋر ۋە سىنىپىي چەكلىمىلەر تۈپەيلىدىن ئاھالىلەرنى ئەزگۈچى ۋە ئېزىلگۈچىلەر دېگەن سىنىپىي ئايرىلىشلار بويىچە تۈركۈملىمەي، «ئىدارە قىلغۇچى» ۋە «ئىدارە قىلىنغۇچى» لار دېگەن ئايرىلىشلار بويىچە ئىككىگە بۆلگەنىدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، قانۇن ئالدىدا ئىشقا ئاشىدىغان ھەممەيلەننىڭ باراۋەرلىكى خەلق ئاممىسىنىڭ قوزغىلىپ، ئۇلۇرنى ئېزىۋاتقان كۈچلەرنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى ئارقىلىق ئىشقا ئاشمايدۇ، ستېخىيىلىك ھالدا تېخىمۇ مەيدانغا كەلمەيدۇ، بەلكى، كۈنتۈغدى ئېلىگگە ئوخشاش ئادىل پادىشاھلارنىڭ رەھبەرلىكىدە ئادىل قانۇنلارنى تۈزۈش ئارقىلىق مەلۇم زوراۋانلىق تۈسىنى ئالغان مەجبۇرلاش خاراكتېرىگە ئىگە ئەسلىھەلەرنىڭ زورلاش ۋاستىسى بىلەن ئىشقا ئاشۇرۇلىدۇ. ئۇ بولسا ھۆكۈمرانلىقتۇر. ئادىل پادىشاھ ئەنە

شۇ ئۆزىنىڭ ئادىل ھۆكۈمى ئارقىلىق پادىشاھتىن تارتىپ پۇقرا غىچە بولغان ھەممە يىلەننىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈشىمىز كېرەك.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ قارىشىدا، بىر قارىماققا دۆلەتنى سىنىپتىن تاشقىرى دەپ قارايدىغان، سىنىپىي زىددىيەتلەرنى كېلىشتۇرمىچىلىك يولى بىلەن مۇرەسسە قىلىپ غايىۋى جەمئىيەتكە تىنچ يول بىلەن ئۆتۈشنى ئويلايدىغان، مەجبۇرىي يوللانما قوللۇقنى كىشىلەرنىڭ ئۆز رازىمەنلىكىدىكى يوللانما قوللۇققا ئايلاندۇرماقچى بولىدىغان «مۇنبەر سوتسىيالىزمى» (2) ئىدىيىسىنىڭ ئاممىلىرى بارەكە قىلىدۇ؛ بىر قارىماققا ئىجتىمائىي تۈزۈمنىڭ ئاساسلىق ئۆزگىرىشىنى قانۇنىشۇناسلىقنىڭ ئاساسىي ئۆزگىرىشى دەپ قارايدىغان، ئىنسانلارنىڭ قانۇن كۆز قارىشىنى تارىخنىڭ ھەرىكەتلەندۈرگۈچى كۈچى دەپ ھېسابلايدىغان، ھېچقانداق ئىنقىلابسىزلا، كىشىلەرنىڭ قانۇن ئېڭىغا تايىنىپ، غايىۋى بىر گۈزەل جەمئىيەتنى بارلىققا كەلتۈرۈشى مۇمكىن دەيدىغان «قانۇنىشۇناسلار سوتسىيالىزمى» (3) چىلىرىنىڭ تەلىماتىغا ئوخشاپ كېتىدۇ؛ يەنە بىر قارىماققا، «ئىسلام دىنى بىلەن سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپلىرى بىر-بىرى بىلەن چېتىشالمايدىغان نەرسە ئەمەس»، «ئىسلام دىنى باراۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىدۇ، سوتسىيالىزم بولسا باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ يېڭى بىر ئۇسۇلى»، «سوتسىيالىزمنىڭ پرىنسىپى - باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئېكسپلاتاتسىيىنى جەكلەش، ئىسلام دىنىنىڭ شۇنداق» دەپ ھېسابلايدىغان، نەتىجىدە ئىسلام دىنىنى سوتسىيالىزمغا تەتبىق قىلىپ، بۇ ئىككىسىنى بىرلەشتۇرۇۋېتىدىغان «ئىسلام سوتسىيالىزمى»(4) خىلىنىڭ پروگراممىسى بىلەن بىردەكلىككە ئىگىدىك كۆرۈنىدۇ.

مەيلى ئۇ قايسىبىر سوتسىيال ئىدىيىۋى ئېقىمغا ياكى قايسىبىر سوتسىولوگىنىڭ كۆز قاراشلىرىغا ئوخشاپ قېلىشتىن

قەتئىينەزەر، ئادىل پادىشاھ، ئادىل ھۆكۈمدار قانداق بارلىققا كېلىدۇ؟ دېگەن سوئالغا ئىلمىي سوتسىيالىزم جاۋاب بەرگەندەك، ئېزىلگۈچى ئاممىنىڭ قوزغىلىپ زالىم پادىشاھلارنى ئاغدۇرۇپ تاشلىشى ئارقىلىق، دەپ ئەمەس، بەلكى ھۆكۈمرانلاردا ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاق شەرتلىرىنىڭ ھازىرلىنىشى بىلەن دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، ئادىل پادىشاھلار مەيلى ئۇ، ئېسىل نەسەپتىن بولسۇن، مەيلى قۇل بولسۇن، ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاقنىڭ يېتىلىشى بىلەن بارلىققا كېلىدۇ، ئەقىل، بىلىم، پەزىلەت ۋە ئەخلاقنىڭ يوقلۇقى بىلەن يوقلىدۇ. ئادىل قانۇنىنىڭ تۈزۈلۈشى ۋە يوقلىشىمۇ ئەنە شۇ تۆت خىسلەتكە باغلىق بولىدۇ. قايسى پادىشاھتا مۇشۇ تۆت خىسلەت بولۇپ، ئادىل قانۇن تۈزىيەلىسە ئادىل پادىشاھ دەپ نام ئالىدۇ. تۆت خىسلەتتىن مەھرۇم بولۇپ، خەلقنى زۇلۇم قامچىسىنى تەگكۈسە زالىم پادىشاھ دەپ نام ئالىدۇ. ئۇنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش لازىملىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسى يەنە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى ۋە پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمرانلار ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىگە ئۆچتە ئۇچ نىسبەت بويىچە تەگكۈلۈك بەلگىسى قويۇپ، مەجبۇرىيەتسىز ھوقۇق، ھوقۇقسىز مەجبۇرىيەت بولمايدۇ، دەپ قارىغان كۆز قارىشىغا ئوخشاشلا ئۇنىڭ تېئولوگىيىلىك دۇنيا قارىشىدىن روشەن ئاجراپ كېتەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

لېنىن: «بىر سىنىپنىڭ يەنە بىر سىنىپنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشىنىڭ بارلىق مۇمكىنچىلىكى تامامەن يوقىتىلىشتىن بۇرۇن، ئەمەلىيەتتىكى باراۋەرلىك ھەرگىزمۇ ئىشقا ئاشمايدۇ» دېگەنىدى(5). ئۇ، يەنە «تەبىقىلىكنى يوقاتقاندىلا، بارلىق گىراژدانلار قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولالايدۇ» دېگەنىدى(6).

ماركسزمنىڭ قارىشىچە، ئىشلەپچىقىرىش خام ئەشيالىرىغا بولغان خۇسۇسىي مۇلۈكچىلىك يوقىتىلىپ، ئومۇمىي مۇلۈكچىلىك تۈزۈمىدىكى سوتسيالىستىك دۆلەت بەرپا قىلىنغاندىلا، «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن گەپ ئاندىن ئىسمى-جىسمىغا لايىق ئىشقا ئاشىدۇ. شۇنىڭغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئىزدىنىشلەر-نىڭ ھەممىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان قانۇن ئالدىدىكى باراۋەرلىك، گەرچە ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن غايەت زور ئىلغارلىق بولسىمۇ، ئۇ ئىنسانىيەتكە ئېلىپ كېلىدىغان قانۇن جەھەتتىكى بەخت-سا-ئادەتنى زادى مەڭگۈلەشتۈرەلمەيدۇ.

ئېلىمىزنىڭ 1954-يىلىدىكى ئاساسىي قانۇنىدا «قانۇن ئالدىدا پۇقرالار باپباراۋەر» دەپ بەلگىلەنگەن بولۇپ، يەنە خەلقنىڭ ئىنقىلابىي كۈرەش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن سىياسىي ھوقۇقى، كىشىلىك ھوقۇقى، ھەم باشقا دېموكراتىك ھوقۇقلىرى باشقا ھەرقايسى قانۇنلار ئارقىلىق مۇقىملاشتۇرۇلۇپ، ھەرقانداق ئادەمنىڭ كەمسىتىلىشكە ئۇچرىتىلمايدىغانلىقى ئەدلىيە ۋە مەمۇرىي جەھەتلەردىن بەلگىلىك تەدبىر ئارقىلىق كاپالەتلەندۈرۈلگەن. 1979-يىلى ئېچىلغان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ 5-نۆۋەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىنىڭ 2-يىغىلىق يىغىنى ماقۇللىغان «جىنايى ئىشلار قانۇنى»، «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» ۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» ۋە تۈزىتىش كىرگۈزۈلگەن «خەلق تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلى قانۇنى» لاردا، قانۇننىڭ ھەممە كىراڭدانلارغا باپباراۋەر تەتبىق قىلىنىدىغانلىقى، قانۇن ئالدىدا ھەرقانداق ئىمتىيازلارنىڭ بولۇشىغا يول قويۇلمايدىغانلىقى يەنە بىر قېتىم ئېنىق بەلگىلەندى. «جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى» نىڭ 4-ماددىسىدا: «قانۇن ھەممە پۇقرا ئالدىدا ھەرقانداق ئىمتىيازلىق بولۇشىغا يول

قويۇلمايدۇ» دېيىلگەن. «خەلق سوت مەھكىمىلىرىنىڭ تەشكىلىي قانۇنى» نىڭ 5-ماددىسىدا: «خەلق سوت مەھكىمىلىرى ئەنزىلەرنى سوت قىلىشتا، قانۇننى ھەممە پۇقرا غا، ئۇنىڭ مىللىتىگە، ئىرقىغا، جىنسىغا، كەسپىگە، ئىجتىمائىي كېلىپ چىقىشىغا، دىنىي ئېتىقادىغا، بىلىم دەرىجىسىگە، مال-مۈلكىگە، ئولتۇراقلىشىش مۇددىتىگە قارىماي باپباراۋەر تەتبىق قىلىدۇ، ھەرقانداق ئىمتىيازنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ» دېيىلگەن. بۇ ئەيىبكارنىڭ ئىجتىمائىي، سىياسىي ئورنى، ئىجتىمائىي تەركىبى، سىياسىي تارىخىدا قانداق ئوخشىماسلىق بولۇشى، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى ياكى ئۇنىڭ مەسلىسىنىڭ دوست-دۈشمەن زىددىيىتىگە ياتىدىغانلىقى قاتارلىقلاردىن قەتئىينەزەر قانۇننى تەتبىق قىلغاندا باراۋەر بولۇش ئۆلچەم قىلىنىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ قانۇنلىرى پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئورتاق مەنپەئىتى ۋە ئىرادىسىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. خەلقنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشى بولسا، پرولېتارىياتنىڭ ۋە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنغانلىقى، خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى قوغدىغانلىقى ۋە كۆزدە تۇتقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. يولداش ماۋ زېدۇڭ 1957-يىلى: «بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنى ئەمگەكچى خەلقىمىز تۈزى تۈزگەن. ئۇ، ئىنقىلابىي تەرتىپنى ساقلايدۇ، ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى، سوتسيالىستىك ئىقتىسادىي بازىسىنى ۋە ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى قوغدايدۇ» دېگەنىدى (7). «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — بۈگۈنكى كۈندە سوتسيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ئاساسىي پرىنسىپى. ئۇ، سوتسيالىستىك ئىقتىساد ۋە سىياسىيىنىڭ ئوبيېكتىپ تەلىپىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. دۆلىتىمىزدە ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىش مەجبۇرىيىتىلا بارىكى، قانۇننىڭ سىرتىدا تۇرىدىغان ياكى قانۇننىڭ شىللىسىغا مىنۇئالىدىغان ئىمتىيازلىق شەخسنىڭ

بولۇشىغا بول قويۇلمايدۇ.

«قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلتىمىزدە ئالدى بىلەن پارتىيىنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنى مۇكەممەللەشتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. پارتىيىنىڭ ئەدلىيە خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكى سىياسىي جەھەتتىكى رەھبەرلىك بولۇپ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ قانۇنغا تايىنىپ ئىش كۆرۈش ۋە كادىرلارنى سەپلىشىگە نازارەتچىلىك قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ كونكرېتنى كەسپىي ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىگىچە چات كىرىۋېلىپ، تەشكىلىي جەھەتتە بۈيرۇقۇازلىق قىلىشنى كۆزدە تۇتمايدۇ. ھۆكۈم چىقىرىش بىلەن تەپتىش قىلىش — سوت مەھكىمىلىرى ۋە تەپتىش مەھكىمىلىرىنىڭ كونكرېت كەسپىي ئىشى.

دۆلتىمىزنىڭ قانۇنى خەلقنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلىپ، دۆلەتنىڭ ھوقۇقلۇق ئورگىنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن، ئۇ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ فاكىجېن، سىياسەتلىرىنىڭ قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلىنىپ قېلىپقا سېلىنىپ تۈزۈملەشتۈرۈلۈشىدۇر. قانۇن تۈزۈلگەنكەن، ھەممەيلەن رىئايە قىلىشى كېرەك. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ھەتتا پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىمۇ رىئايە قىلىشى كېرەك. ئەگەر يۇرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇنلاردا تۈزىتىلىدىغان جايلارنىڭ بارلىقى سېزىلسە، پارتىيە تۈزىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان كونكرېتنى پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويسا، لايىھە تۈزۈپ چىقىپ دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولغان مەملىكەتلىك خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىغا ۋە ئۇنىڭ دائىمىي كومىتېتىغا سۇنىلىدۇ. ئەمما، قانۇنلۇق تەرتىپلەردىن ئوتكۈزىلمەي تۇرۇپ خىلاپلىق قىلىشقا پاكى چانىقى بولماسلىققا بولمايدۇ.

سوتسىيالىستىك قانۇن - تۈزۈم چىڭ تۇرغان «قانۇن

ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش — قانۇننى تەتبىق قىلىشقا قارىتىلغان بولۇپ، ھەرگىز قانۇن تۈزۈشكە قارىتىش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. «قانۇننى تەتبىق قىلىش» بىلەن «قانۇن تۈزۈش» ھەرگىز بىر ئىش ئەمەس. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىككىسىنى بىر ئىش دەپ قارىمىغان. قانۇن تۈزگەن چاغدا، ئوخشىمىغان سالاھىيەت، ئوخشىمىغان ئەھۋال، ئوخشىمىغان تەسىراتتىن بەھرىمەنلىنىدىغان ئادەملەرگە بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن قانۇننى تەتبىق قىلغان چاغدا، بۇنداق ئوخشىمايدىغان ئالاھىدىلىكلەرنىڭ ھەممىسى چەتتە قالدۇرۇلۇپ، پەقەت قانۇنىي بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن ھەممە كىشىگە باراۋەر مۇئامىلە قىلىنىدۇ.

مەيلى قانۇننى تۈزۈشتە بولسۇن، مەيلى تەتبىق قىلىشتا بولسۇن ئادىل بولغان مۇقىم ئۆلچەم بولماي، تۇراقسىزلىنىپ تۇرىدىغان بولسا، ئۇنداق قانۇننىڭ ئىجتىمائىي ئۇنۇمى چوقۇم ياخشى بولمايدۇ. قانۇننى تەتبىق قىلغاندا، خەلق ئامما-سى كۆپرەك «نادانغا بىر توقماق، موللىغا ئون توقماق» ئۇرۇلۇشىنى ئارزۇ قىلىشىدۇ. بۇ ئومۇمىي ھال بولۇپ، قانۇننى بىلمەسلىكتىن خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قارىغاندا ئېغىرلىتىپ جازالاشقا قارىتىلغان. شۇڭلاشقا، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە، قانۇن بويىچە ھەم خەلق رايى بويىچە ئىش كۆرۈپ، «نادانغا بىر توقماق، موللىغا ئون توقماق» ئۇرۇش كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولماي «نادانغىمۇ بىر توقماق، موللىغىمۇ بىر توقماق» بولۇپ قالسا ياكى يۈزسەكسەن گىرادۇس بۇرۇلۇپ «نادانغا ئون توقماق، موللىغا بىر توقماق» بولۇپ قالسا، خەلقنىڭ قانۇندىن كۆڭلى سوۋۇپ كېتىدۇ، ئۇ چاغدا سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمنىڭ ھۆرمىتى ئاجىزلاپ دۆلەتنىڭ تەرتىپى قالايمىقانلىشىدۇ. شۇڭلاشقا

«قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن بۇ ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە قەدىمىي پرىنسىپنى قىلچە بوشاشماي ئىجرا قىلىش — سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمىمىزنى مۇكەممەللەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن شانلىق ئىدىيىسىگە تەنقىدىي ۋارىسلىق قىلىشتا، قانۇننىڭ ھەقىقىي نازارەتچىلىك رولىنى جارى قىلدۇرۇپ، «ئىمتىياز» دېگەن نېمىنىڭ خەتىرىنى ۋە ئۇنىڭ قانۇنغا سالىدىغان تەھدىتىنى ئېنىق كۆرمەي بولمايدۇ. ئالدىنقى بىرقانچە يىللاردا بەزىلەر بولۇپمۇ ياشلار سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈمگە گۇمان بىلەن قارىدى، بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنىڭ ھەقىقىي كۆچىنى نامايان قىلالايدىغانلىقىغا ئىشەنمىدى، قانۇنلىرىمىزنى «ئىمتىياز» ئىگىلىرىنىڭ كولدۇرلىتىپ ئويناىدىغان «ئويۇنچۇقى» ۋە تەكچىگە ئېلىپ قويۇلغان «زىننەت بۇيۇمى» كۆردى، ئۇلارنىڭ مۇنداق قىلىشى بىزنىڭ قانۇنلىرىمىزنى كۆزگە ئىلماسلىق ياكى ئۇنىڭغا دۇشمەنلىك پوزىتسىيىسىدە تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىش بولماستىن بەلكى، سوتسىيالىستىك جەمئىيىتىمىزدە مەۋجۇت بولغان ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئىمتىياز ئىگىلىرىنىڭ «قانۇن» نى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىپ، ئۇزۇنىڭ ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇۋالغانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنىڭ بىر خىل ئىنكاسى ئىدى. ئىمتىياز — فېئودالىق جەمئىيەتنىڭ مەھسۇلى بولۇپ، ئۇ، شۇ جەمئىيەتتە قانۇنلۇق نەرسە دەپ قارىلىدۇ. «تالاڭ سۇلالىسىنىڭ قانۇن-نىزاملىرى» دا، «سەككىز كەڭجىلىك» دېگەن نەرسە بولۇپ، ئۇ، خان جەمەتلىرى، خانىمىك قەدىناسلىرى، دانىشمەن ۋەزىرلەر، ئىقتىدارلىق زاتلار، كاتتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەر، مەرتىۋىلىكلەر، نېرىشچانلىق كۆرسەتكەنلەر ۋە مېھمانلار قاتارلىق سەككىز تەبىقىنى ۋە شۇلار بەھرىمەنلىنىدىغان ئىمتىيازنى كۆرسىتەتتى.

سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئىمتىياز مەۋجۇت. ئەمما ئۇنىڭدىكى ئىمتىياز تۈزۈم تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن مۇقەررەرلىك بولماستىن، بەلكى كونا جەمئىيەتتىن سۈرۈلۈپ بىللە كەلگەن فېئودالىق ئىدىيىنىڭ قالدۇقىدىن ئىبارەت. سوتسىيالىستىك تۈزۈمنىڭ تەقسىرچىلىرى تارىختىن قېپقالغان مۇنداق رېئال ئەھۋالنى سوتسىيالىستىك تۈزۈم دەرھال ئۆزگەرتىۋېتەلەيدۇ دەپ قارىمايدۇ، بەلكى، ئۇ، خەلقلەرنىڭ يېڭىچە تۇرمۇش بەرپا قىلىشىغا ياخشى ئىجتىمائىي شارائىت يارىتىپ بېرىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا سىياسىتىمىز ۋە قانۇنىمىز ھەرقانداق ئىمتىيازنى چەكلەيدۇ، ئۇنىڭ قانۇنغا ئارىلىشىۋېلىشىغا مۇتلەق يول قويمايدۇ.

يولداش دېڭ شىياۋپىڭ مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «ھازىر بىز قارشى تۇرۇۋاتقان ئىمتىياز سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە قانۇن ۋە تۈزۈمنىڭ سىرتىدا ئىگە بولۇۋالغان ھوقۇقنى كۆرسىتىدۇ. ئىمتىيازچىلىق فېئودالزمنىڭ قالدۇق تەسىرىنىڭ تېخى تازىلىنىپ بولمىغانلىقىنىڭ ئىپادىسى. بىزدە كونا جۇڭگودىن قېپقالغان فېئودالىق - مۇستەبىتلىك ئەنئەنىسى كۆپرەك، دېموكراتىيە - قانۇنچىلىق ئەنئەنىسى بەك ئاز. بىز ئازادلىقتىن كېيىنمۇ خەلقنىڭ دېموكراتىيە ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان تۈزۈملەرنى ئاڭلىق ۋە سىستېمىلىق ئورنىتىپ چىققىنىمىز يوق، قانۇن-تۈزۈملىرىمىز مۇكەممەل ئەمەس، ئۇنىڭغا ئانچە ئەھمىيەتمۇ بېرىلمىدى، ئىمتىيازچىلىق گاھىدا چەكلەندى، تەنقىدلەندى ۋە زەربە يېدى، گاھىدا يەنە قايتىدىن باش كۆتۈردى. ئىمتىيازچىلىقنى تۈگىتىش ئۈچۈن ئىدىيىۋى مەسىلىنى ھەل قىلىش كېرەك، تۈزۈم مەسىلىسىنمۇ ھەل قىلىش كېرەك. يۇقىرالار قانۇن ۋە تۈزۈم ئالدىدا باپباراۋەر بولۇشى، پارتىيە ئەزالىرى پارتىيە نىزامنامىسى ۋە پارتىيە ئىنتىزامى ئالدىدا باپباراۋەر بولۇشى كېرەك، ھەممە ئادەمنىڭ

قانۇندا بەلگىلەنگەن باراۋەرلىك ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى بار، ھېچكىمنىڭ ئۆز نەپسىگە چوڭ تارتىشىغا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. مەيلى كىم بولسۇن، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىكەن، ئۇنداق ئادەمنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى قانۇن بويىچە تەھقىقلىشى، ئەدلىيە ئورگانلىرى قانۇن بويىچە بىر ياقلىق قىلىشى كېرەك، ھەرقانداق كىشىنىڭ قانۇننىڭ ئىجرا قىلىنىشىغا كاشىلا تۇغدۇرۇشىغا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇننىڭ جازاسىغا تارتىلماي ئەركىن يۈرۈشىگە يول قويۇلمايدۇ.»(8)

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 5-ئومۇمىي يىغىنىدا ماۋزىدۇڭنىڭ «پارتىيەنىڭ سىياسىي تۇرمۇشىغا دائىر بىرقانچە مىزان»دا: «بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە كىشىلەر ئوتتۇرىسىدا ئىش تەقسىماتىدىلا پەرق بارکى، ئېسىل-پەس، قەدىرلىك-قەدىرسىز دېگەن پەرقلەر يوق، ھېچكىم باشقىلاردىن تۆۋەن تۇرىدىغان قۇل ياكى باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاقسۆڭەك ئەمەس، ھوقۇقۇم ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدۇ، دەيدىغان ئىدىيە ھېنۇداللارنىڭ چىرىك ئىمتىيازلىق ئىدىيىسى، بۇنداق ئىدىيىنى تەنقىد قىلىش ۋە تۈزىتىش لازىم.... ھەقىقەت ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، پارتىيە ئىنتىزامى ۋە دۆلەت قانۇنى ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر، دېگەن پرىنسىپتا چىك تۇرۇش لازىم. پارتىيە ئىچىدە پارتىيە ئىنتىزامى، دۆلەت قانۇنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان ياكى پارتىيە تەشكىلاتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئالاھىدە پارتىيە ئەزاسىنىڭ بولۇشىغا ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ»(9) دېيىلگەن.

ئىمتىيازغا قارشى تۇرۇشتا ئالدى بىلەن ھەر دەرىجىلىك كادىرلار، پارتىيە ئەزالىرى بولۇپمۇ پارتىيىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئىمتىياز مەسىلىسىنى ئوبدان ھەل قىلىش كېرەك.

بەزى رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىكى، قانۇن ئەمەلىيىتىدىكى ئىمتىيازى ئەدلىيە خىزمىتىگە ئىنتايىن ياماق تەسىر يېتىدۇ. بەزىلەر ئورنىنىڭ يۇقىرىلىقى، دەسمايىسىنىڭ كۆپلۈكى، تۆھپىسىنىڭ چوڭلۇقى بىلەن ئۆزىنى ھەممىدىن يوغان تۇتىدۇ. قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇقتىنلا بەھرىمەن بولۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلمايدۇ، ئۆزىنى «ئالاھىدە پۇقرا» دەپ قارايدۇ. بەزىلىرى دۆلەتنىڭ قانۇنغا بويسۇنمايدۇ، بەزىلىرى ئوغۇل-قىز، ئورۇق-تۇغقان، قول ئاستىدىكىلىرىنىڭ جىنايىتىنى يوشۇرۇپ قانات ئاستىغا ئالىدۇ، ئۇلارنىڭ جىنايى ئىشلىرىنى قوللايدۇ. بەزىلىرى ئەدلىيە ئورگانلىرىغا ئاشكارا ھالدا بېسىم ئىشلىتىپ، مۇددىئاسىنى تېگىپ ئۇلارنى قانۇن بويىچە ئىش قىلدۇرمايدۇ، بەزىلەر، قول ئاستىدىكىلىرىدىن قىلىشقا بولمايدۇ دەپ تەلەپ قىلغان ئىشلاردىن ئۆزىنىڭ قىلىپ قويغىنىنى ھېچقانچە ئىش ئەمەس دەپ قارايدۇ.

يۇقىرىدا كۆپ جايدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپ دۆلەت باشلىقلىرىنى، يەرلىك ئەمەلدارلارنى قانۇننى ئىجرا قىلغاندا ئاڭلىق بولۇشقا، ئادىل بولۇشقا، ئىشلارنى ئادالەتلىك بىلەن ھەل قىلىشقا، ھېچكىمنى بەگ ۋە قۇل دەپ ئايرىماسلىققا، ئادالەتنى كەم بولسا بولمايدىغان قانۇن ئۇلچىمى دەپ قاراشقا ئۇندەيدۇ. ئۇنىڭ قانۇن ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىدىن قارىغاندا، ھوقۇقىدىنلا بەھرىمەن بولۇپ مەجبۇرىيەتنى ئادا قىلمايدىغان، ئۆزىنى ئالاھىدە «پۇقرا» دەپ قارايدىغان ھۆكۈمراننىڭ بولۇشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. دۆلەتنىڭ قانۇنغا بويسۇنمايدىغان، پەرزەنتلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى قوللايدىغان، قانات ئاستىغا ئالىدىغان، ئەدلىيە ئورگانلىرىغا بېسىم ئىشلىتىپ، مۇددىئاسىنى تېلىپ ئۇلارنى قانۇن بويىچە ئىش قىلدۇرمايدىغان ئەمەلدارلارنى قاتتىق

جازاغا تارتىدۇ.

« يۇسۇپ خاس هاجىپىنىك بۇ ئىدىيىسى بىزنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش كۆز قارىشىمىزغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بىز چوقۇم قانۇننى ئىجرا قىلىش داۋامىدا بۇنى ئەينەك قىلىشىمىز لازىم.» (10)

ئېلىمىزنىڭ قانۇنلىرىدا بەلگىلەنگەن « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » بولۇش دېگەن ئۇلۇغ كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭمۇ قانۇننى ئىجرا قىلىشقا ئۇيغۇن كېلىدۇ. پارتىيە ئەزالىرىغا داۋاملىق قاتتىق تەلەپ قويۇش — پارتىيىمىزنىڭ ئېسىل ئەنئەنىسى. « قاتتىق تەلەپ قويۇش » دېگەننى ئوخشاشمىغان ئوبيېكتلارغا تەقسىم قىلغاندا، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويۇش، تۆۋەندىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش ۋە يۇقىرىدىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش دەپ ئۈچكە بۆلۈشكە بولىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاسان ئىشقا ئاشىدىغىنى — تۆۋەندىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇش. ئەڭ تەستە ئىشقا ئاشىدىغىنى — ئۆزىگە ۋە يۇقىرىدىكىلەرگە قاتتىق تەلەپ قويۇشتۇر. تۇرمۇشتا ھەقىقەتەن بەزى ئادەملەر ئۆزىگە قاتتىق تەلەپ قويىدۇ، تۆۋەندىكىلەرگىمۇ قاتتىق تەلەپ قويىدۇ. لېكىن يۇقىرىدىن كەلگەن توسالغۇلارغا قاتتىق تەلەپ قويالمايدۇ. بەزى ئادەملەر ھەتتا ئىنتىزام ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار تۇرۇقلۇق يۇقىرى رەھبەرلەرنىڭ سىياسەت، قانۇن، ئىنتىزاملارغا خىلاپلىق قىلۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ توسمايدۇ. ئايرىم رەھبەرلەرنىڭ بولىيورۇق، ۋە مۇددىئالىرى تۈزۈم، سىياسەت، قانۇن، ئىنتىزاملار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان چاغدا پرىنسىپ بىلەن سودىلىشىدۇ ياكى چىرايىغا قارايدۇ، ئىش كۆرۈپ، ھەق گەپنى كېچىدۇ.

لېنىن: « قانۇن- تۈزۈم گرۇزىيە ئۆلكىسىدە بىر خىل، قازان ئۆلكىسىدە يەنە بىر خىل بولۇپ قالماسلىقى ئەلگى يۇقىرى دوستىيىدە، ھەتتا يۇنكۇل سوۋېت قېدىراتىپ رەئىسلىكىدا

بىر خىل بولۇشى لازىم » (11). « تەپتىش مەھكىمىسى باشلىقىنىڭ بىردىنبىر ھوقۇقى ۋە جەزمەن قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى ھەرقانداق جايىنىڭ پەرقى بىلەن ھېسابلاشماسلىقى، ھەرقانداق جايىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى ھالدا، يۇتكۈل رېسپۇبلىكىدىكى قانۇن- تۈزۈملەرنىڭ ھەققىي يۈسۈندا بىر خىللاشقان- بىرخىللاشمىغانلىقى ئۈستىدىن نازارەت قىلىش بولۇشى كېرەك... ئەگەر بىز يۇتكۈل فېدېراتىپتا بىر تۇتاش قانۇن- تۈزۈم بەرپا قىلىشتا كېرەك بولىدىغان مۇشۇنداق ئەڭ ئەقەللىي شەرتنىمۇ قەتئىي ئادا قىلالمساق، ئۇنداقتا، قانداقتۇر مەدەنىي تۈزۈمنى قوغداش ۋە مەدەنىي تۈزۈمنى بەرپا قىلىش دېگەنلەر ئۈستىدە زادى گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ » دېگەنىدى (12).

قانۇن — مۇقەددەس، « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » بولۇش — قىممەتنى مەڭگۈ يوقاتمايدىغان ھايات مەزمۇندۇر. سوتسىيالىستىك قانۇن- تۈزۈمنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلاپ، قانۇننى مۇقەددەسلەشتۈرۈش ئۈچۈن، خەلق ئاممىسىنىڭ مۇستەھكەم قانۇن كۆز قارىشىنى تىكلەش، ھەر دەرىجىلىك ئەمىياز ئىگىلىرى باشلامچىلىق بىلەن قانۇنغا رىئايە قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار « ئۆزىنى تۈزەش » بىلەن « باشقىلارنى تۈزەش » نىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر ياقلىق قىلىش لازىم. شۇ چاغدىلا سوتسىيالىستىك قانۇنداپ بەلگىلەنگەن « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » بولۇش دېگەن پرىنسىپ ھەققىي يوسۇندا ئىشقا ئاشىدۇ.

ئىككىنچى، دۆلەت بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭغا بولۇشۇش،
ئۇنىڭ بىلەن ئۆچە كەشمەسلىك — پۇقرالار-
نىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ
بولمايدىغان قاتتىق مەجبۇرىيىتىدۇر

قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس هاجىپىنىك قارىشىچە، دۆلەت

بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچە-كەشمە سىلىك — يۇقىرالارنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان قاتتىق مەجبۇرىيىتىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» تە: «قەيەردە دۆلەت بېشى كۆتۈرۈلسە، ئۇنىڭغا بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك كېرەك. ئەگەر ياراشمىسا، دۆلەت ئېشىنى زەھەر قىلىدۇ» دېيىلگەن. يۇسۇپ خاس هاجىپچە بولغاندا، هەرقانداق هۆكۈمدارنىڭ ئۆز يۇقىرالىرىدىن ئورۇندىشىنى تەلەپ قىلىدىغان ئىشى — هۆكۈمدارنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا هۆرمەت قىلىپ ئۇنى ئەزىز بىلىشى، پەرمان قانداق بولسا ئۇنى شۇ پېتى تېز ئىجرا قىلىش؛ خەلقنىڭ هەققىنى توسماي دەل ۋاقتىدا تاپشۇرۇش يەنى ئەسلىدە دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باجنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇش؛ هۆكۈمدارنىڭ ياكى دۆلەتنىڭ دۈشمىنىگە دۈشمەن، دوستىغا دوست بولۇش قاتارلىق ئۇچ تۈرلۈك بولىدۇ. شۇڭلاشقا «قۇتادغۇبىلىك» تە ئالاهىدە قىلىپ: «ئەل بېگى — خەلقنىڭ ئۇلۇغىدۇر، ئۇنىڭغا يۇتۇن خەلق هۆرمەت بىلدۈرگۈلۈك ۋە ئېهتىرام قىلغۇلۇقتۇر. بەگ يارلىقى يۇقىرىغا ۋاجىپتۇر، ئۇنى چوڭ-كىچىكلەرنىڭ هەممىسىنىڭ قەدىرلەپ تۇتمىقى لازىمدۇر» دېيىلگەن.

قاۋنىڭناس يۇسۇپ خاس هاجىپ قاراخانىلار جەمئىيىتىدىكى هەدەپ ئۇلغىيىۋاتقان تەسەۋۋۇرچىلىقىنى ۋە ئۇنىڭ خانلىققا ئېلىپ كېلىۋاتقان زىيانلىرىنى ئەنە شۇ زاهىدنىڭ پائالىيىتى تارقىلىق تولۇق كۆردى. دېمىسىمۇ، دۆلەتتىكى هەممە كىشى ئۆزى قىلىۋاتقان هەر خىل تىرىكچىلىك كەسىپلىرىنى تاشلاپ، بالغۇز ئىبادەت بىلەنلا بولۇپ كەتسە، ئەلنىڭ كۆزى يورۇلا تائەتكە چۈشۈپ، ئىشلەپچىقىرىدىغان كىشى بولماي، دۆلەتنىڭ سىلىقى ئېغىرلاپ مالىيە كۆچى ئاجىزلاپ، خەزىنىلەر قۇرۇقدىلىپ قالاتتى. يۇنىڭ بىلەن خەلق نامراتلىشىپ كېتەتتى.

بۇ دۆلەت ئۇچۇن چوڭ بىر ئاپەت ئىدى، شۇڭا يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ كەيپىياتىنىڭ خانلىقتا قانتتىق يامراپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۇچۇن ئىككى جەهەتتە جىددىي تەدبىر قوللىنىدۇ. بىرىنچىدىن، تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ توغرا ئەقىدە ئەمەسلىكىنى، هەممىلا ئادەم بۇنىڭغا بېرىلىپ كەتسە، تائەت-ئىبادەتنىڭ بۇزۇلىدىغانلىقىنى، خۇدا تائىتىنىڭ بولسا يېپىقلىق بولۇپ، بۇنچىۋالا داغدۇغا بىلەن ئاشكارا قىلماسلىقنى پەرمايىش سۇپتىدە ئەلگە جاكارلايدۇ. ئۇ: «ئەل كۆزى بىر يولى تائەتكە چۈشسە، بۇ تائەت بۇزۇلغاي، ئۇلى يىقىلغاي»، «خۇدا تائىتى يېپىقلىق كېرەكتۇر. بۇ بۇگۈنمۇ شۇ پېتى ئەلگە سىر بولسۇن»، «خۇدا سۆيۈملۈك قۇلنى يوشۇردى، بۇ قۇللار خەلق ئالدىدا تونۇلماس»، «ئۇ قۇلمۇ ئۆزىنىڭ خۇداغا يېقىن ياكى يېغىلىقىنى ئۆزىمۇ بىلەلمەس» شۇڭا «خەلق ئۇنى بىلمىسۇن» دەيدۇ. ئىككىنچىدىن، زاهىدلارغا «مۇسۇلمانلارنىڭ پايدىسىنى دەپ» جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان هەرقايسى گۇرۇھ، قاتلاملار بىلەن ئارىلىشىپ قويۇق مۇئامىلىدە بولۇشىنى بۇيرۇيدۇ هەمدە «هالال مال تېپىپ ئۆزىنى تويۇندۇرۇش»، «ئاچ-يالىڭاچلارغا ئۆزۇق-تۇلۇك، كىيىم-كېچەك بېرىش»، «هۆكۈمدارنىڭ ئەمرىنى ۋاجىپ» بىلىپ، دەرهال «تاغدىن شەهەرگە قايتىپ كېلىپ خەلق بىلەن ئارىلىشىپ ياشاش»، «هۆكۈمدارنىڭ دۈشمىنىگە دۈشمەن، دوستىغا دوست بولۇش»، «دۆلەتكە بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشمەسلىك» لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ دۆلەت تەلىماتىدىكى يۇقىرىقى بايانلىرى ئەينى زاماندىلا ئەهمىيەتلىك بولۇپ قالماستىن بەلكى بۇگۈنكى يېڭى دەۋردىمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىك.

پارتىيىمىز قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپلا جاهاندىكى بارلىق

ئېزىلگۈچى مېھنەتكەشلەرنى ئازاد قىلىپ، خەلق ئۈچۈن بەخت-سائادەت يارىتىشنى ئۆزىنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىسى قىلغانىدى. ئىنقىلاب غەلبە قىلغاندىن كېيىن، ئېلىمىز خەلقى سوتسىيالىزمنى بىردىنبىر ماڭىدىغان يول، كومپارتىيىنى بىردىنبىر ھاكىمىيەت بۇرگۈزىدىغان پارتىيە دەپ ھېسابلىدى. بۇ ئېلىمىزدىكى قايسىبىر مىللەتنىڭ ئۆز ئالدىغا يالغۇز تاللۇبلىشى بولماستىن، بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تاللۇبلىشى ئىدى. 40 نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت كومپارتىيە رەھبەرلىكىدە سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىشنىڭ توغرا ئىكەنلىكىنى، كومپارتىيە رەھبەرلىكى بولمىسا سوتسىيالىزمنىڭ بولمايدىغانلىقىنى، سوتسىيالىزم بولمىسا خەلقنىڭ بۈگۈنكى تۇرمۇشىنىڭ بولمايدىغانلىقىنى قايتا-قايتا ئىسپاتلىدى. خەلق ئاممىسى كومپارتىيىنىڭ سوتسىيالىزم ئىشلىرىدىكى رەھبەرلىك قىلغۇچى يادرو كۈچ ئىكەنلىكىنى، رەھبەرلىكنىڭ بولسا ھاكىمىيەت شەكلى ئارقىلىق ئىشقا ئاشۇرۇلىدىغانلىقىنى، ئەگەر پارتىيە ھاكىمىيەت بۇرگۈزۈشتىن ئايرىلىپ قالسا، رەھبەرلىك قىلىشتىن گەپ ئاچالمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشەندى. خەلق ئاممىسى ئۆزلىرىنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، ئۆز تەقدىرىنىڭ پارتىيە، دۆلەتنىڭ تەقدىرى بىلەن بىر ئىكەنلىكىنى، دۆلەتنىڭ قانۇن، ئەمر-بەرمانلىرىغا رىئايە قىلىشنىڭ ئۆزلىرىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچى ئىكەنلىكىنى ئېنىق تونۇدى. دۆلەت دۈشمەن كۈرگەننى دۈشمەن كۈرۈش، دۆلەت دوست ھېسابلىغاننى دوست دەپ تونۇشنىڭ ئەھمىيتى ۋە زۆرۈرىيىتىنى بىلگەن بولسا، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىنىڭ خەلق ئاممىسى ئالدىدىكى مەسئۇلىيىتىنى ئېنىق تونۇپ، ھاكىمىيەت كۈچ قارىشىنى ئۆزلۈكسىز كۈچەيتىپ، ھاكىمىيەت بۇرگۈزۈش ئىقتىدارىنى بارغانسېرى زامانغا لايىقلاشتۇرۇپ ئۇستۇرۇپ بارمىسا بولمايدىغانلىقىنى

چوڭقۇر ھېس قىلدى. قىسقىسى، بۇ 40 نەچچە يىل جەريانىدا پارتىيە، ھۆكۈمەت بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بېيلىق بىلەن سۇنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشاش ئۆزلۈكسىز قويۇقلىشىپ، بىر-بىرىدىن ئايرىلالمايدىغان ھالغا كەلدى.

بىز ھازىر چىڭ تۇرۇۋاتقان سوتسىيالىزم دېگەن ئاتالغۇنى دۇنيادا ئەڭ ئاۋۋال ئىتتالىيە روھانىيلىرى ياۋروپادا قوللانغان. ئۇ چاغدا ئۇنى ئۇلار «تەڭرى ئىنسانىيەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ بەرگەن رىئايەتتە رىئايەت قىلىنغان تۈزۈم» دەپ ئاتىغانىدى. كېيىن بۇ تەبىر پرولېتارىياتنىڭ ئازادلىق كۈرىشى بىلەن زىچ بىرلىشىپ ئۆزىنىڭ ھەقىقىي سىياسىي مەنىسىنى تاپتى. 1944-يىلى ئەرەب مۇسۇلمان ئەللىرىدىن سۇرىيەدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىسى ئافراك بىلەن بىتارلار «ئەرەب مىللەتچىلىرىنىڭ كومۇنىزمغا تۇتقان پوزىتسىيىسى» دېگەن كىتابىدا، ئەرەب سوتسىيالىزمى دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى ئوتتۇرىغا قويدى. 50-يىللاردا ئەرەب سوتسىيالىزمى بىر قىسىم ئەرەب ئەللىرىنىڭ كۆرەش نىشانى بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن مىسىر، لىۋىيە، سۇدان، ئالجىرىيە، تونس، سۇرىيە، ئىراق قاتارلىق دۆلەتلەردە ئوخشاشمىغان ئەندىزىلەر بويىچە ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلىپ، ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كەلدى. 1944-يىلى دۇنيا مۇسۇلمان قېرىنداشلار ئىتتىپاقىنىڭ نەزەريىچىسى گومانزال «ئىسلام دىنى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈم» دېگەن كىتابىدا، ئىسلام سوتسىيالىزمى دېگەن ئاتالغۇنى تۇنجى ئوتتۇرىغا قويدى. 1959-يىلى بۇ ئىتتىپاقنىڭ رەھبىرى سافابى «ئىسلام سوتسىيالىزمى» دېگەن كىتابىدا ئۇنىڭ بىر بۆلۈمىنى نەزەريىسىنى بارلىققا كەلتۈردى.

دۇنيادا مەيلى قەدىمقى قىلىۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، مەيلى دىنىنىڭ ئىسكەنجىسىدە تۇرۇۋاتقان دۆلەتلەر بولسۇن، ئۇنىڭ خېلى كۆپىنچىلىرى ئەينى زامانىدا سوتسىيالىزمدىن

ئىبارەت بۇ يولنى تاللىمسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن ھەم سوتسىيالىزم ۋە كوممۇنىزمنىڭ ئىنسانىيەت دۇنياسىدا چوقۇم ئىشقا ئاشىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن. 1951-يىلى قۇرۇلغان سىرىلانكا ھۆرلۈك پارتىيىسىنىڭ رەھبىرى بەندارانائاك بۇددىست بولغاچقا، بۇددا دىنىدىكى «جاندارلارنى ئۆلتۈرسە گۇناھ بولىدۇ» دېگەن ئەقىدىنىڭ ئەمەل قىلىپ، ئىنقىلاب ۋاستىسى ئارقىلىق ھاكىمىيەتنى ئورنىتىشنى راۋا كۆرمىسىمۇ، «ئەگەر كوممۇنىزمغا كىمدە-كىم قارشىلىق كۆرسەتمەكچى بولىدىكەن، بۇدساتۇا بىر كۈنى غەزەپكە كېلىپ، ئالەمنى پارتلىتىپ كۈمپەيكۈم قىلىۋېتىدۇ... كاپىتالىزم دۇنياسى ھازىر سول تەرەپكە بۇرۇلماقتا، ئۇنتۇرىدىكى يول ئېچىلىش ئالدىدا تۇرىدۇ، ئۇ بىر كۈنى ئەمەس بىر كۈنى ئىنسانغا زاھىر بولىدۇ» دەپ قارىغانىدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە ئۇنتۇرىغا قويۇلغان «ئىكسپىلاتاتسىيە يوقالغان»، «قوي بىلەن بۆرە بىر يەرگە كېلىپ سۇ ئىچەلەيدىغان» جەمئىيەت قۇرۇش توغرىسىدىكى كۆز قاراشلارغا مۇئامىلە قىلىشتا، ئالدى بىلەن بىز ھېچئۇاتقان سوتسىيالىزم يولى بىلەن بىز چىك تۇرۇۋاتقان كومپارتىيە رەھبەرلىكىنىك بۇۋىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئارزۇ قىلغان يول ۋە رەھبەرلىك ئىكەنلىكىنى زامان نۇقتىسىدىن شەرھلەپ، ئۇنى ئالدى بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىغا ۋە دىن ئەھلىگە بىلدۇرۇش لازىم.

دىنىي ئۇلىمالار «قۇرئان»، «ھەدىس» لەردىن مەلۇم خۇلاسە ياكى ئايرىم قائىدىلەرنى يادلۇالسا، «سۈرە پاتىھە» دىن تارتىپ «سۈرەناس» قىچە ھەممىنى شارىلداپ ئوقۇپ بېرەلىسە، ئەمما ئۇنى سوتسىيالىستىك دۆلەتنىكى مۇسۇلمانلارنىك تۇرمۇشىغا توغرا نىسبەتتە تۇرۇپ ئەتراپلىق تەتبىق قىلىپ بېرەلمىسە، ئۇنداق كىشىنى دىنىي ئۇلما دېگىلى بولامدۇ؟ بىزگە قانداق دىنىي ئۇلمالار كېرەك؟

بىزگە شۇنداق دىنىي ئۇلمالار كېرەككى، ئۇلار ئالدى بىلەن «قۇرئان» ۋە «ھەدىس» لەردىكى «پادىشاھلارنىك ئەمرىنى تۇتماقلىق ۋاجىپ» دېگەن ئايەت، سۈرىلەرنىك مەنىسىنى ھەقىقىي يېشىپ بېرەلەيدىغان، زامانغا لايىق تەتبىق قىلالايدىغان، ھازىرقى «پادىشاھ» لىرىمىزنىك زالىم «پادىشاھ» لاردىن ئەمەس، بەلكى «ئادىل پادىشاھ» لار-دىن ئىكەنلىكىنى ھەقىقىي تۇردە تونۇپ يەتكەلەيدىغان ھەم ئۇنى مۇسۇلمانلار ئاممىسىغا ئىقرارتىلى، تەستىق دىلى بىلەن ئۇقتۇرۇپ چۈشەندۈرەلەيدىغان بولسۇن، ئۇلار كونسېرۋاتىپلىققا مەھكەم ئىسلئۇالىدىغان مۇسۇلمان رادىكاللىرىدىن ئەمەس، بەلكى يۇسۇپ خاس ھاجىپقا ئوخشاش ئۆزىنى داۋاملىق يېڭىلاپ تۇرىدىغان مۇسۇلمان تەرەققىيپەرۋەرلىرىدىن بولۇپ، «گۇناھ» بىلەن «ساۋاب» نىك ئۇقۇملىرىنى تار دائىرىدە رادىكال چۈشەنچە بىلەن ئەمەس بەلكى كەڭ دائىرىدە تەرەققىيات نۇقتىسىنەزىرى بىلەن شەرھلىيەلەيدىغان بولسۇن. بىزگە شۇنداق خەلق كېرەككى، ئۇلار ئاتا-بوۋىلىرىمىز-نىك «ئەۋزەلدۇر دىنسىزنىك ئادالىتى بىل. دىندار شاھ زالىمنىك قانلىق زۇلمىدىن» دېگەن نەسىھىتىنى دائىم ئېسىدە ساقلايدىغان، ئەركىن ئازادە ياشاپ باشقا مىللەتلەر بىلەن تەڭ قاتاردا ئورتاق گۈللىنىش پۇرسىتى يارىتىلغان بۈگۈنكىدەك ئالتۇن دەۋردە، ھۆرۈنلۇق، تىرىكتاپلىقنى تاشلاپ ھالال كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىدىغان، قورسىقى تويغاندىن كېيىن قورۇق لاپ ئۇرۇپ، پىتنە-پاسات تېرىپ، غەيۋەت-شىكا-يەت قىلماي، بىلىم ۋە مەدەنىيەت ئۆگىنىپ ئۆزلىرى ۋە ئەۋلادلىرىنىك كەلگۈسى ئىستىقبالى ئۈچۈن باش قاتۇرىدىغان مەسئۇلىيەتچان زامانىۋى كىشىلىرىدىن بولسۇن. مۇشۇنداق قاراشنىك ئۆزىلا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك دۆلەت، پۇقرالار توغرىسىدىكى دانا ھۆكۈملىرىگە ئۇيغۇن كېلىدىغان، زامانغا

لايق، خەلقە زەھەرسىز، دۆلەتكە پايدىلىق، ئىستىقباللىق توغرا پىكىر ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تەلىماتى بويىچە، دۆلەت ئۆزىگە بولۇشقانلارنى، ئۆزى بىلەن ئىناق ئۆتۈپ ياراشقانلارنى قارشى ئالىدۇ، ئۇنىڭغا نېمەتلەر بېرىدۇ. ئۆزى بىلەن ئۆچەكەشكەنلەرنى ۋە ئۆزىگە قارشى تۇرغانلارنى باستۇرىدۇ. ماركسزمچە دۆلەت تەلىماتىمۇ شۇنداق دەپ قارايدۇ. ئېلىمىزدە «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» غا ئاساسلانغاندا، سوتسىيالىزمغا، ماركسزم-لېنىنزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى بىلەن قوراللانغان كومپارتىيەگە، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىغا بولۇشقانلار، ئۇلار بىلەن ياراشقانلار بىزنىڭ دوستىمىز، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچەكەشكەن، ئۇنىڭغا قارشى چىققانلار بىزنىڭ دۈشمىنىمىز ھېسابلىنىدۇ. پۇقرالار دىنغا ئىشەنسىمۇ بولىدۇ، ئىشەنمىسىمۇ بولىدۇ. دۆلەت پۇقرالارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىنى قوغدايدۇ. دىنغا ئىشەنمىسە ئىشەنمىگە زورلىمايدۇ، ئىشەنسە كەمستەيدۇ. دىندىن پايدىلىنىپ جەمئىيەت تەرتىپىنى بۇزسا، پۇقرالارنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزسە، دۆلەتنىڭ ماتېرىيال ئۇزۇمىگە توسقۇنلۇق قىلسا، دىنىي تەشكىلاتلار چەت ئەل كۈچلىرىگە بېقىنسا ئۇنىڭغا بول قويمايدۇ.

كۆپچىلىككە مەلۇمكى، توپ مەيدانىنىڭ ئەتراپىغا بىر چەكلەش سىزىقى سىزىلغان بولۇپ، توپنى شۇ سىزىق ئىچىدىلا ئويناشقا بولىدۇ. ئەگەر توپ سىزىقنىڭ تېشىغا چىقىپ كەتسە، قائىدىگە خىلابلىق قىلمىغانلىق بولۇپ، ئېرىنىڭ دەرھال ھۆكۈم قىلىپ نەگە ئاخىرىدا توپ ئۇزۇۋاتقان تەرەپنىڭ توپقا بولغان ئىرگىنالىسى مۇھۇمنى بىكار قىلىدۇ ۋە توپنى قارشى تەرەپكە بۇرۇپ ئېلىپ بېرىدۇ. توپ ئويناش ھەرىكىتىدە قانىسى ئەھۋالنىڭ ئۇنۇمسىز،

قايسىسىنىڭ نىزامغا مۇخالىپ، قايسىسىنىڭ قائىدىگە خىلابلىقىنى بىلىش ئۈچۈن، ئۆز ئالدىغا ھەر خىل بەلگىلىمەلەر تۈزۈلىدۇ. مۇسابىقىلىشۋاتقان ئىككى تەرەپنىڭ قائىدىگە ئەمەل قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىپ، قائىدىگە خىلاپ قىلمىشنىڭ بار-يوقلۇقىغا ھۆكۈم قىلىش ئۈچۈن بىرنەچەر ئادىل تېرىنېر تەيىنلىنىدۇ.

تەنتەربىيە پائالىيىتى چەكلەش سىزىقى، قائىدە-نىزام ۋە ھۆكۈملەرگە مۇھتاج بولغاندەك، ئىنسانلارنىڭ ئەمگەك، ئىشلەپچىقىرىش، خىزمەت، ئۆگىنىش، كۈندىلىك تۇرمۇش قاتارلىق پائالىيەتلىرىدۇ بەلگىلىك چەكلەش سىزىقى، قائىدە - نىزام ۋە ھۆكۈم قىلغۇچىغا مۇھتاج. بۇ چەكلەش سىزىقى — ئىنسانلار ھەرىكىتىنىڭ قانۇنغا ئۇيغۇن ياكى خىلاپ ئىكەنلىكىنى بەلگىلەيدىغان سىزىقتۇر. بۇ قائىدە-نىزام ھەرخىل، ھەر تۈردىكى قانۇن-نىزاملاردۇر. بۇ ھۆكۈم قىلغۇچى دۆلەتنىڭ قانۇن ئورگانلىرى (ئېلىمىزدە ئاساسلىقى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرى، سوت، تەپتىش، ئەدلىيە، مەمۇرىي، خەلق ئىشلىرى، تاموژنا، باج، مۇپەتتىش، سودا-سانائەتنى باشقۇرۇش ئورگانلىرى قاتارلىقلار) دۇر. كىشىلەرنىڭ ھەرىكىتى قانۇن تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن چەكلەش سىزىقىدىن چىقىپ كەتسە، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان بولىدۇ ۋە مۇناسىۋەتلىك قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان ئورگان قانۇنىي بەلگىلىمەلەرگە ئاساسەن مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىدۇ. خەلق تۇرمۇشىنى تەرتىپلىك ئۆتكۈزۈش، جەمئىيەت تەرتىپلىك ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن مۇشۇنداق بىر جەمئىيەت قائىدىسىگە ئەمەل قىلىش زۆرۈردۇر. بۇ جەمئىيەت قائىدىسى — قانۇندۇر. ئەكسىچە بولغاندا، جەمئىيەت قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ، ئىنسانلار خاتىرجەم بولالمايدۇ. شۇڭا ھەرقانداق ئادەمنىڭ قانۇن بىلەن ئالاقىسى بولماسلىقى مۇمكىن ئەمەس.

قانۇن بىلەن ئادەمنىڭ مۇناسىۋىتىگە ماكرولۇق ۋە مىكرولۇق جەھەتتىن قارالسا بۇ مەسىلە تېخىمۇ ئوبدان ئايدىڭلىشىدۇ.

ماكرولۇق جەھەتتىن ئېيتقاندا، يازما قانۇن ئىنسانلانىڭ تۇنجى سىنىپىي جەمئىيتى بولغان قۇللۇق تۈزۈمى دەۋرىدىن باشلاپ بارلىققا كەلگەن. تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ قۇللۇق تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرى فېئودالليق تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرىغا، فېئودالليق تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرى كاپىتالىستىك تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرىغا تەرەققىي قىلغان. XX ئەسىردىن كېيىن سوتسىيالىستىك تۈزۈمىنىڭ قانۇنلىرى بارلىققا كەلدى. قانۇننىڭ مەزمۇنلىرى بارغانسېرى بېيىدى، تېخىمۇ كونكرېتلاشتى. ئىنسانىيەتنىڭ سىنىپىي جەمئىيەت تارىخى ئەمەلىيەتتە قانۇن-تۈزۈم تەرەققىيات تارىخىدۇر.

ماكرولۇق، توغرا لىنىيىلىك، كەڭلىك جەھەتتىن ئېيتقاندا، پۈتۈن دۇنيادىكى بارلىق دۆلەتلەرنىڭ قانۇنى بار. پۈتۈن يەر شارىنىڭ قۇرۇقلۇق، دېڭىز ۋە ھاۋا بوشلۇقى ھەتتا پۈتكۈل ئالەم قانۇن بىلەن ئالاقىدار بولۇغلۇق. ھازىرقى زامانىنىڭ قانۇنلىرى ئۆز ئەل قانۇنىدىن يات ئەل قانۇنىغىچە، دېڭىز ئاستى بايلىق مەنبەسى قانۇنىدىن ئاۋىئاتسىيە قانۇنى، ئالەم بوشلۇقى قانۇنىغىچە تەرەققىي قىلدى. قىسقىسى، ئۇ ئىنسانلارنىڭ ئىجتىمائىي مۇھىتىدىن تەبىئىي مۇھىت ھەتتا ئالەم مۇھىتىغىچە تەرەققىي قىلىپ، ئۇ تەتبىق قىلىنمايدىغان ھېچقانداق بەرده ھېچنېمە قالمىدى.

مىكرولۇق نۇقتىدىن ئېيتقاندا، ئىنسان تۇغۇلغاندىلا بۇقرالىق سالاھىيىتى بىلەن تۇغۇلۇپ، قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلەردىن بەھرىمەن بولىدۇ. بۇڭا جوڭ بولۇپ ئوقۇش پېشىغا يەتكەنده مەجبۇرىي ماتارىپ قانۇنىغا ئاساسەن، مەكتەپ تەربىيسى كۆرۈش ھوقۇقى

ۋە مەجبۇرىيىتىدىن بەھرىمەن بولىدۇ. 18 ياشقا يەتكەنده سايلاش ۋە سايلىنىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولىدۇ ھەم ھەربىي مەجبۇرىيەت ئۆتەيدۇ. بۇ چاغدا سايلام قانۇنى ۋە ھەربىي خىزمەت قانۇنى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ئوغۇللار 22، قىزلار 20 ياشقا كىرگەنده نىكاھلىنىش دەۋرىگە قەدەم قويۇپ، نىكاھ قانۇنى بىلەن مۇئامىلە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. ئادەملەر ياشلىق، قىرانلىق ۋە قېرىلىق دەۋرلىرىدە كۆپرەك ھەق تەلەپ، جىنايى ئىشلار، ئىقتىسادىي، مۇھىت ئاسراش، ئەمگەك قانۇنى قاتارلىق قانۇنلار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. دەم ئېلىش پېشىغا يەتكەنده دەم ئېلىشقا ئائىت قانۇن - نىزاملار بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ.

قىسقىسى، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتە كىشىلەرنىڭ پۈتكۈل پائالىيىتى مۇئەييەن قانۇن-نىزام دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلىدۇ. دۆلەت قانۇن بىلەن، قانۇن دۆلەت بىلەن ئۆزە تۇرىدۇ، قانۇن پۇقرالار ئارىسىدا، پۇقرالار قانۇن ئارىسىدا ياشايدۇ.

يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېلىمىزدە مىللەتلەرنىڭ باراۋەرلىك ئاساسىدىكى بىرلىشىشى جۇڭگونىڭ كونكرېتنى تارىخ شارائىتى سەۋەبىدىن مىللىي بۆلۈنۈش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلەشكەن، بىرلىككە كەلگەن خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. نۆۋەتتە مۇشۇنداق بىر دۆلەتنى ئورتاق گۈللەندۈرۈش — ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان تارىخىي بۇرچىغا ئايلاندى ۋە ئايلانماقتا.

ئەمما تۇرمۇش ھەيۋەتلىك چوڭ بىر سىمفونىيىگە ئادەم ئۇنىڭ ئوخشىمايدىغان مۇقەددەس ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئالغان سازچىسىغا ئوخشىغاچقا، سىمفونىيىنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە

مۇرەككەپ بولۇش سەۋەبىدىن دىرىژور دىرىژورلۇق تايىقىنى ھەرقانچە قىلىپ، دائالىق بىلەن ھەر ياقتا شىلتىسىمۇ تارىدىن ھامان بەزىبىر غەلىتە ئاۋازلار چىقىپ تۇرىدۇ. ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئادەملەرنىڭ رايىغا ھېچنېمە ياقمايدۇ. بۇ خىل ئادەملەر ئۆزىنىڭ قىيپاش-قىنغىر قارا شىلىرىنى تۆزلۈك ۋە دورۇسلۇقنىڭ ئورنىغا دەسسىتىدۇ. مەلۇم جەھەتتە گەۋدىلىك كۆرۈلۈۋاتقان مەسىلەرگە ئېسىلۇۋېلىپ ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدەيدۇ. ئۇلار خۇددى XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا گېرمانىيەدە مەيدانغا كەلگەن كانتسىزم تەرەپدارلىرى نۇنىتۇرىغا قويغان «ئېتكا سوتسيالىزمى»(13) دېگىنىگە ئوخشاش ھەممىنى كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشنى كېرەك، دەپ قارايدۇ. ئۇلار يۇقىرىقى مەسىلەرگە ئېسىلۇۋېلىپ ماھىيەتنى كۆرمەيدۇ، قىسمەنلىكنى ئومۇملۇققا ۋەكىل قىلىۋالىدۇ، تارماق ئېقىمنى كۆرۈپ ئاساسىي ئېقىمنى كۆرمەيدۇ، بۇرۇنقىنى ئۇچىنىلا كۆرۈپ يېڭىنى كۆرمەيدۇ. كېرىسىنى كۆرۈپ ھاياتلىقنى كۆرمەيدۇ. قىسقىسى، ئۇلار ھەر دېگەندە زامانىنى ئەيىبلەيدۇ. ئەسلىدىغان نەرسىنىڭ زامان ئەمەس بەلكى زامانىمىزدا ياشاۋاتقان بەزى ئادەملەرنىڭ بەزى يامان قىلىقلىرى ئىكەنلىكىنى بولسا ئونتۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ كاللىسىدا ئىدىئالىستىك ئىدىيە، مېتافىزىكىچە مەسىلىگە قاراش ناھايىتى ئېغىر ئەۋرۈن ئالغان، مادىدا قارىشى، دىئالېكتىكىلىق تەھلىل كەم بىھال.

جەمئىيەتنىڭ قارانغۇلۇق تەرەپلىرى كۆپ. ئەمما ئوبېكتىپ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان، ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا يورۇقلۇق تەرەپ. بىلىش كېرەككى، بىزنىڭ قارانغۇلۇق تەرەپنى ياش قىلىشىمىز ئۇنىڭدىن ئىبرەت ئېلىش، كىشىلەرنى شۇ يامان ئىللەتتىن يىرگەندۈرۈپ، توغرا يولغا باشلاشنى مەقسەت قىلىدۇ — ئەلۋەتتە.

ئۆچمەنچى، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەخلاقىي پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلۇشى — بارلىق «بۇلغانۇق» لارنىڭ بىردىنبىر ئىچكى مەنبەسىدۇر

جەمئىيەت كەيپىياتىنىڭ بۇزۇلۇشى ئالدى بىلەن ئوردا ئەھلىنىڭ بۇلغىنىشىدا يەنى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ چىرىكلىشىشىدە ئىپادىلىنىدۇ. چىرىكلىشىش بولسا خىيانەتچىلىك، پارىخورلۇق، قاقتى-سوقتى قىلىش، سىياسىي، ھەربىي، ئىقتىسادىي ئاخباراتلارنى سېتىش قاتارلىقلاردا گەۋدىلىنىدۇ. چىرىكلىشىش ئەجەللىنەرلىك ئىش بولماستىن، بەلكى ھەرقانداق بىر سىنىپىي جەمئىيەتتە، ھەرقانداق بىر دۆلەتتە ياكى ھەرقانداق بىر مىللەتتە دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان مەۋجۇت ھادىسە. ئۇنىڭ پەرقى پەقەت چىرىكلىشىشنىڭ دائىرىسى، جىنايەت ئۆتكۈزۈش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش دەرىجىسىنىڭ ئوخشىماسلىقىدا بولىدۇ.

ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئەڭ چىرىكلەشكەن ۋاقتى ئۇمەۋىلەر خەلىپىلىكى ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ مەلۇم دەۋرلىرى بولغاندەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەرىدىكى چىرىكلىشىشنىڭ ئەڭ ئېغىر بولغان ۋاقتى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سۇيۇرغاللىق تۈزۈمىنى يولغا قويغان دەۋرلىرى بولدى. بۇ ۋاقىتتا ھۆكۈمەت دائىرىلىرىدە پارىخورلۇق، خىيانەتچىلىك، قاقتى-سوقتى قىلىش قاتارلىق ئەھۋاللار كۆپ يۈز بېرىپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى دىيانەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ مەسخىرە قىلىدىغان ئوبېكتىغا ئايلىنىپ قالدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ، بۇ دەۋردىكى چىرىكلىشىش ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي تەرەققىياتنىڭ شۇنداقلا قىممەت كۆز قارىشىنىڭ تېز ئۆزگىرىش باسقىنى بىلەن زىچ

مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ئىنسان تەبىئەتىدىكى بىر خىل ئاجىزلىقنىڭ ستېخىيىلىك ھالدا بالقىپ چىقىشى دەپ ھېسابلىغان. چۈنكى، ئۇنىڭچە بولغاندا ئىنسان تەبىئەتنىڭ ئادىل، ئاق كۆڭۈللۈك تەرىپى ھەم ساختا، رەزىللىك، بىرەھىملىك تەرىپى بولىدۇ. ھۆكۈمەت خىزمىتىگە تەبىنلەنگەن، جامائەت ھوقۇقىدىن بەھرىمەنلىنىدىغان شەخسى كۆپىنچە ھاللاردا باشقىلارنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئىتى بىلەن توقۇنۇشۇپ تۇرىدۇ، ھوقۇقنىڭ چېرىكلىشىگە بىلەن تاجاۋۇزچانلىقى ھۆكۈمەت خادىملىرىدا ئۇزۇنىڭ خىزمىتى ياكى ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ ئۆز نەپسىگە جوغ تارتىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ئۇ، كەسكىن قىلىپ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەخلاقى پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلۇشىنى دۆلەتتە بۇز بېرىدىغان ئىسيان، غەلۋە-غەلياں ۋە توپلاڭ (بۇلغانۇق) لارنىڭ بىردىنبىر ئىچكى مەنبەسى دەپ قارىغان ھەم چېرىكلىككە تاقابىل تۇرۇش ۋە ئۇنى چەكلەشنىڭ بىر يۇرۇش سىياسىتى ۋە تەدبىرى ئوستىدە ئەستايىدىل باش قاتۇرغان. بۇ مەسىلىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان مەزمۇن كىتابىمىزنىڭ 4-بابىدىكى قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى سەھىپىدە بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە چۆتكالايمىز. توختىلىدىغىنىمىز يۇسۇپ خاس ھاجىپ زامانىدىكى چېرىكلىك بىلەن گەرچە مەنبە جەھەتتە ئورتاقچىلىقى بولسىمۇ لېكىن ماھىيەت، ۋاقىت ئورتاقچىلىقى بولمىغان زامانىمىزدىكى چېرىكلىك خاراكتېرلىرى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسى، ئۇنى تۇغدۇرۇش ۋە جەكلەشكە دائىر ھاكىمىيەت، ھوقۇق، مەنپەئەت، ئىمتىياز ۋە تەدبىر قاتارلىق تومۇرداش مەسىلەردۇر. بۇ مەسىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ۋە بىزنىڭ دېمەكچى بولغان مۇددىئايىمىزنىڭ بىردىنبىر جەۋھىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە كىشىلەرنىڭ ھوقۇق تۇتۇشىغا بولغان قارىشى ئىككى خىل ئىدى. بىرى، ئەمەلدار

بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بارلىقىنى پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەپ، كىيىم-كېچىكى پۈتۈن، قورسىقىنى توق قىلىشقا سەرپ قىلىش؛ يەنە بىرى، پۇقرانىڭ شىللىسىغا منىپ قاقتى - سوقتى قىلىپ ئۆز بېشىنى چىگدىش. ئالدىنقىلار ئۆلگەندىن كېيىن ياخشى نام قالدۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرىگە دۇئا قىلىشىنى تىلىسە، كېيىنكىلەر ئۆلگەندىن كېيىن نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ دۇنيادىلا راھەت - پاراغەت تۇرمۇش كەچۈرۈشنى كۆزلەيتتى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان ئۇ زامان بىلەن بىز ياشاۋاتقان بۇ زامانىنى فورماتسىيە جەھەتتىن سېلىشتۇرۇشقا ئىمكان بولمىسىمۇ، ئەمما ھوقۇقى بارلارنىڭ قولىدىكى ھوقۇقلىرىدىن خالىغانچە بەھرىمەنلىنىشتەك بۇ ھادىسە ھازىرمۇ ئوخشاشلا مەۋجۇت.

ھازىرقى زامانىدىكى ناھايىتى ئاز سانلىق بەزى ئەمەلدارلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئۇلارنىڭ ھەددىدىن ھېسابسىز ئاچكۆزلۈك بولۇپ كەتكەنلىكىدىن بولغان دېيىشكە بولىدۇ. ئاچكۆزلۈك — ھوقۇققا، نام-ئاتاقا، شان-شەرەپكە، مال-دۇنياغا ۋە جىنسىي تەلەپكە بولغان كۆزى ئاچلىق بولۇپ، ئۇنىڭ ماھىيىتى تويماسلىقتۇر.

بۇ ئالدى بىلەن قولىدىكى ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بەھرىمەنلىنىش، ھوقۇقىنى يۇلغا سېتىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ بېيىش، ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئويناشتا، كونكرېتراق قىلىپ ئېيتقاندا، پارا قوبۇل قىلىش، سوۋغا-سالام ئېلىش ۋە قاقتى-سوقتى قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ.

قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «ئاچكۆز ئادەمنىڭ كۆزى ئېتىلمەس بىر تۆشۈكتۇر. كۆزى ئاچ كىشى تويماس كېلىدۇ، ئاچكۆزگە بۇ دۇنيانىڭ (بارلىق) ئاش-تامىقى يەتمەيدۇ. ئاچكۆزلۈك — داۋاسى يوق بىر كېسەلكى، ئۇنى بۇ دۇنيانىڭ تۆۋىلىرىمۇ ساقايتالمايدۇ. ئاچ كىشىلەر يەپ-ئىچسە

(تاخر) تويدۇ، كۆزى تاچ كشى ئۆلگەندىلا ئاندىن تويدۇ.»
دېگەندى. غەربىي خەن دەۋرىدىكى ئاتاقلىق سىياسىتۇن
ۋە مۇتەپەككۇر جايى: «پارىخور ئەمەلدار مال-دۇنيانى
دەپ ئۆلىدۇ، باھادىر نام-ئاتاقنى دەپ ئۆلىدۇ، ھوقۇق
مەنسەپلىرى تاجنى دەپ ئۆلىدۇ، ھېچنېمىنى دېمەيدىغانلار
ئۆلمەي ھايات تۇرىدۇ» دېگەن (14). پارىخور ئەمەلدارلار
ھوقۇقنى كېلىدىغان پايدا ۋە ئەيش - ئىشرەتنى، ئۆزىنىڭ
قانائەت بىلەن ياسالمايدىغان نەپسىنى قوغلىشىدۇ. ئۆلگەندىن
كېيىن قانداق نام قالدۇرۇشنى ئويلىمايدۇ. ئەكسىچە يەنە
بىر تۈركۈم ئەمەلدارلار بارىكى، ئۇلار مال-دۇنيا، نام-شۆھرەت
قوغلاشمايدۇ. ئولتۇرسا-قوپسا خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، ئۆلگەندىن
كېيىن ياخشى نام قالدۇرۇشنى ئويلايدۇ. سۈئ دەۋرىدىكى
قانۇنشۇناس باۋچىڭ: «ئوغرى بەگلەرنى ئىشقا قويماسلىق
ھەققىدە ئۆتۈنۈش» تە: «دېيانەتلىك ئەمەلدارلار پۇقرانىڭ
ئۇلگىسى، پارىخور ئەمەلدارلار پۇقرانىڭ ئوغرىسى» دېگەندى.
ئۇ، جاھاندا پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ قۇرتتەك قىمىلداپ
كەتكەنلىكىنى ئۇلارنى جازالاشنىڭ قاتتىق بولمىغانلىقىدىن
دەپ قارىغان ھەمدە قانۇن قورالىدىن پايدىلىنىپ پارىخور
ئەمەلدارلارنى قاتتىق باستۇرۇشنى، ئۆز ئىختىيارىغا ھەرگىز
قويۇۋەتمەسلىكنى كۆچلۈك تەشەببۇس قىلغان. ئۇ، يەنە
پارىخور ئەمەلدارلارنىڭ زوراۋانلىق-زومىگەرلىكى خەلق
ئوزغىلاكلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر مەنبە دەپ
قارىغان. ئۇ، پادىشاھلارغا شۇنداق نەسىھەت قىلىپلا قالماي،
ھەر قانداق ئىمتىيازنى قايرىپ قويۇپ، قانۇننى ئىجرا قىلىشتا
[illegible] قورقماي، ئۇ، شۇ جاغدىكى دۆلەت مالىيە
[illegible]

قالدۇرغۇزغان. ئۇ، تەپتىش بېگى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە،
پۇقرالارنى بوزەك ئېتىپ تاغقا قاچۇرۇۋەتكەن زالىم جاگىنەن
غەربىي يول ترانسپورت بېگى ۋاڭ كۇي ئوستىدىن يەتتە
قېتىم خانغا ئەرز سۇنۇپ ئۇنى مەنسىپىدىن ئالدۇرۇۋەتكەن.
10 مىڭ جىڭ تۇزنى ھايىنغا سېتىپ خەجلەپ كەتكەن
خۇەينەن ترانسپورت تەپتىش بېگى جاڭ كېجۇنى مەنسىپىدىن
ئالدۇرۇپ، قانۇن بويىچە جازالاپ، يېراق يەرگە پالاتقۇزغان.
شۇنىڭدىن كېيىن دۆلەتتە پارىخور ئەمەلدارلار چۆچۈپ
ھەددىدىن ئاشالمايدىغان بولۇپ قالغان. ئۇ، پارىخور
ئەمەلدارلار بىلەن يۈزمۈيۈز كۆرەش قىلىپلا قالماستىن ئۆزىگە
قىلچىمۇ داغ تەگكۈزمىگەن. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا ئائىلىسىدىكىلەرگە
ۋەسىيەتنامە قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان
ئەمەلدارلارنىڭ ئاق كۆڭۈل ۋە دىيانەتلىك بىلەن ئىش
قىلىشنى، قانۇننى بۇزماسلىقنى، ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا يات
ئائىلە ئادىمى دەپ ئويگە كىرگۈزۈلمەيدىغانلىقنى، ئۆلسە
بىر يەرگە دەپنە قىلنايدىغانلىقنى، ناملى باۋ ئائىلىسىنىڭ
تەسەببۇسىگە بۇتۇلمەيدىغانلىقنى تاپىلىغان (15).

سۈئ سۇلالىسى دەۋرىدە جاڭجۇ ئايمىقىغا قاراشلىق جاڭخۇ
ناھىيىسىدە ۋۇيۇ ئىسىملىك بىر ئاتاقلىق يازغۇچى ئۆتكەن
بولۇپ، ئۇ ھەر دائىم: «مېنىڭ ئازدۇر-كۆپتۇر ئىش قىلالىشىم،
تامامەن ئانامنىڭ تەربىيىسىدىن كەلگەن» دەيدىكەن.
ئۇنىڭ ئانىسى سەھرالىق ئايال بولۇپ، بىر يىلى ئوغلى ۋۇيۇ
خۇەينەن ناھىيىسىنىڭ ئامبالىتىما تەيىنلىنىپ ئانىسىنى بىللە
ئەكەتمەكچى بولۇپتۇ. لېكىن ئانىسى ئوغلىنىڭ سەھرادا قىلىشنى
ئۆزىگە راۋا كۆرۈپتۇ. ئەمما ئانا-بالا ئىككىلەن ۋاقىتلىق
ئۆتۈشنى بىلەن بىر-بىرىنى قاتتىق سېغىنىپتۇ. شۇنداق
قىلىپ ۋۇيۇ بىر كۈنى خىزمەتكارلىرىنى ئەۋەتىپ ئانىسىنى
سەھرادىكى ئويىدىن ئۆزىنىڭ يېنىغا ئالدۇرۇپ كەپتۇ ۋە

بىر مەزگىل ناھايىتى ياخشى كۆتۈپتۇ، ۋۇيۇ ئانىسىنىڭ ياشانغان چېغىدا يېنىدا تۇرۇپ ئۆمرىنىي سەيلە - تاماشا بىلەن ئۆتكۈزۈشنى ئويچۇن، ئانىسىغا ئاتاپ مەخسۇس بىر پىشايۋانلىق ئۆي ۋە راۋاق ياسىتىپ ئەتراپىغا ھەر خىل گۈل ۋە مېۋىلىك دەرەخلەرنى يېراق يەردىن سېتىۋېلىپ ئەكەلدۈرۈپ تىكتۇرۇپ بەرمەكچى بولىتۇ. ئانىسى بۇنى بىلىپ قېلىپ ئوغلى ۋۇيۇنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا ئوردا ئىشلىرىدا بەگلىكتىكى چوڭ-چوڭ ئىشلارغا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش، تۇرمۇشتا ئاددىي-سادىدا بولۇش، ھەرەمخانا ئەتراپىغا قالايمىقان ئىمارەت سېلىپ ھەشەمەتچىلىك قىلماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىپتۇ. ئۇ ئوردىدا قوشنا ئولتۇرغان مەزگىلدە بىرمۇ قېتىمۇ تالا-تۇزگە چىقىپ سەيلىگاھلارنى تاماشا قىلماپتۇ. ئەكسىچە سەھرادىكى ئۆيىدىن بىرگە ئەكەلگەن ماتا توقۇيدىغان دەستىگاھنى ئاچقىپ كۈنبويى دېگۈدەك ماتا توقۇش بىلەن بوپتۇ. ۋۇيۇ بۇنى كۆرۈپ: «ئانا، سىز نېمانچە ئۆزىڭىزگە ئۆزىڭىز جاپا سالىسىز؟ ئوغلىڭىزنىڭ مال-دۇنياسى سىزنىڭ ئارامخۇدا ئولتۇرۇپ يەپ-ئىچىشىڭىزگە كەتكۈدەك بېتىدىغۇ؟» دەپتۇ. ئانىسى بۇنى ئاڭلاپ بېشىنى چايقىغان ھالدا كۈلۈپ تۇرۇپ: «بالام، مەن كىچىكىمدىلا ئاياللارنىڭ قول بىلەن قىلىدىغان ئىشلىرىنى قىلىشقا كۆپ ئادەتلىنىپ كەتكەنمەن، ھەرگىز ھارغىنلىق ھېس قىلمايمەن، سەنمۇ كۈنبويى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن بولۇپ تۇرۇقلۇق يەنە كىتاب ئوقۇيسەنغۇ، سەنمۇ چاپالىق ھېس قىلامسەن؟» دەپتۇ.

ۋۇيۇ ئانىسىنىڭ ئېيتقانلىرىدىن قاتتىق تەسىرلىنىپ قەتئىي نىيادىگە كەپتۇ-دە، ئانىسىنىڭ ئاددىي-سادىدىلىق ئىستىلىنى ئۆزىگە ئادەت قىلىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە كىتاب ئوقۇش ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇش بىلەن بوپتۇ،

كېيىن ۋۇيۇ ئۆز يۇرتىغا قايتىپ بېرىپ مەخسۇس ۋاقىت چىقىرىپ مەھەللىسۇ مەھەللە ئارىلاپ يۇرۇپ ماتېرىيال توپلاپ، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ كۆپ مېھنەت سەرپ قىلىپ، ئاخىر جاڭجۇنىڭ تەزكىرىسىنى يېزىپ چىقىپتۇ. جاڭجۇ ئايمىقى تالاڭ سۇلالىسى زامانىدىلا ۋىلايەت بولۇپ تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شۇ جاغقىچە ئۇنىڭ تەزكىرىسى يوق ئىكەن. ۋۇيۇ يېزىپ چىققان «جاڭجۇ مەھكىمىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك تەپسىراتى» دېگەن كىتابى كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە كىشىلەر تەرىپىدىن جاڭجۇ تارىخىدىكى تۇنجى مۇپەسسەل يەرلىك تەزكىرە دەپ قارالغانىكەن (16). ھازىرقى ھۆكۈمدارلارنىڭ پاك - دىيانەتلىك بولۇشى ئۈچۈن تارىختىكى مانا مۇشۇنداقلارنى ئەينەك قىلىش كېرەك.

ئەمگەكچان، باتۇر خەلقى قەدىمكى زامانىدىكى ئەمەلدارلارنى دىيانەتلىك ئەمەلدارلار ۋە پارىخور ئەمەلدارلار دەپ، ۋەزىرلەرنى سادىق ۋەزىر ۋە مۇناپىق ۋەزىر دەپ ئىككىگە بۆلگەنىدى. دىيانەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن پارىخور ئەمەلدارلار يەرلىك ھاكىمىيەتلەردىكى ئەمەل تۇتقان مەنسەپدارلارغا قارىتىلغان بولسا، سادىق ۋەزىر ھەم مۇناپىق ۋەزىر دېبلگەنلەر پادىشاھ، خان ئوردىسىدىكى ھۆكۈمەت خادىملىرىغا قارىتىلغان.

تالاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر قانۇنشۇناس ۋە نەسىرچى لېۋ زۇگېيۈەن شۇ ۋاقىتتىكى ئەمەلدارلارنى «فۇبەن» دەپ ئاتالىدىغان بىر قۇرتقا ئوخشاتقان، «فۇبەن» — ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا ماھىر بىر خىل كىچىك قۇرت بولۇپ، ئۇ خولۇق بولدا بېتىۋېلىپ نېمە ئۈچراتسا شۇنى ئىلىۋالىدىكەن، كۆتۈرگىنى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، كۆتۈرۈپ ماڭالمايدىكەن، شۇنداقتىمۇ ئۇنى تاشلۇۋەتمەيدىكەن. ئەلۋەتتە ئاخىرىدا ماجالى قالمىغاندا يولدا ئۈچرىغان ئادەملەر

ئونىڭغا ئىچىنى ئاغرىتىپ دۇمبىسىدىن ھېلىقى نەرسىلەرنى تېلىپ قويىدىكەن. ئەمما ئۇ كېتىۋېتىپ يەنە نېمە ئۈچرىسا شۇنى ئېلىۋالىدىكەن. ئۇ تېخى ئاشۇ نەرسىلەرنى كۆتۈرگەن پېتى بارغانسېرى يۇقىرىغا يامىشىشقا ئامراقكەن، يامىشىۋېرىپ ھالسىرىغاندا ياردىن يېقىلىپ چۈشۈپ ئۆلىدىكەن(17). لېۋ زۇكىيۇەن بەزى ئەمەلدارلارنىڭ كۈنلۈكى يۇقىرىغا يامىشىش ئارزۇسىنىڭ خىيالىدىن كەتمەيدىغانلىقىنى، ئالدىنقىلارنىڭ مەغلۇبىيەتلىك ئاچچىق ساۋاقلىرىنى قوبۇل قىلماي، ئەڭ ئاخىرىدا بېرىپ ئۆزۈل-كېسىل تۈگەشمىگۈچە پۇخادىن چىقمايدىغانلىقىنى ئەنە شۇ «قۇبەن» نىڭ خاراكتېرىسكىسى ئارقىلىق سىمۋوللاشتۇرغان. ھازىرقى زامانىدىمۇ ئەنە شۇنداق «قۇبەن» لەرنى يوق دېگىلى بولمايدۇ.

يالاڭ-دېيانە تىلىك ئەمەلدارلار ھوقۇق بىلەن قانۇن ئالدىدا قانۇننى تونۇپ، ھوقۇقنى تونۇمايدۇ. قانۇن بىلەن ئادەمگەرچىلىك ئالدىدا قانۇننى تونۇپ، ئادەمگەرچىلىك دېگەننى تونۇمايدۇ. كىشىلەرگە قىلغان ياخشىلىقى ئۈچۈن ھەق ئەلەپ قىلمايدۇ، قانۇن بىلەن يۈل ئالدىدا، قانۇننى تونۇپ پۇلنى تونۇمايدۇ، پارا ئالمايدۇ. ئەكسىچە ئۇنداق قىلىشنى بولسا قانۇنغا ۋە ئۇزۇنغە قىلىنغان خاقارەت دەپ بىلىدۇ، دۆلەت قانۇنىنى پۇلغا سېتىۋەتكەن، قولىدىكى ھوقۇقنى سودا قىلىشنىڭ تورالىغا ئايلاندۇرىدىغان قىلمىشلارنى نومۇسسىزلىق، قانۇننى دەپسەندە قىلغانلىق، ئادەتسىز بوسۇغا ئېيتقاندا، بىر خىل ھاراملىق دەپ چۈشىنىدۇ.

«لى زى» نىڭ 6-بابى — «كۆچ ۋە تەقدىر» دە مۇنداق بىر پەلسەپىۋى پىكىر ھېكايە قىلىنىدۇ. بىر كۈنى بېيجۈكزى شىمىنزىدىن: ھەر ئىككىلىمىز ئوخشاش ئۇرۇپ، سەن ھوقۇق ۋە مەنپەئەتكە ئىگە بولدۇڭ، ئوخشاش يەر بېرىمىز، ئەمما باشقىلار سېنىڭ جىقراق مول ھوسۇل ئېلىشىڭغا

يول قويىدۇ. ئوخشاش سودا-سېتىق قىلمىز، باشقىلار سېنى كۆپرەك تاپاۋەت قىلدۇرۇپ پايدىغا ئىگە قىلدۇ، چىرايىمىز ئوخشاش ئەمما باشقىلار ساڭا كۆپرەك خۇشامەت قىلىدۇ. مەن بولسام جۇلجۇل چاپان كىيىپ، زاغرا يەپ، قومۇش ئۆيدە ئولتۇرۇپ، پىيادە يول يۈرىمەن. سەن بولساڭ تاۋار-دۇردۇندىن تون كىيىپ، ئاق ئاش يەپ، ئېسىل ئىمارەتتە ئولتۇرىسەن، سىرتقا چىقساڭ پەيتۇندا ماڭىسەن، لەك-لەك ئادەم قارشى ئالىدۇ. ئائىلەڭدە سۇرلۇنۇپ، ئوردادىكى غادىيىپ يۈرىسەن، ئۆزۈڭنى مەن بىلەن تونۇشمايدىغان ئادەمدەك ھاكاۋۇر تۇتىسەن، كۆپ يىل بولدى بېرىش-كېلىشمىز تۈگىدى. بىللە ساياھەتكە چىقمايدىغان بولدۇق، ئۆزۈڭچە ئەخلاقتا مېنىڭدىن ئېشىپ كەتتىم دەمسەن؟ دەپ سوراپتۇ. شىمىنزى: بۇنى مەن ساڭا چۈشەندۈرۈپ بولالمايمەن، سېنىڭ قىلغان-ئەنكەلىرىڭ-نىڭ ھەممىسى كۆڭۈلگە ياقمايدىغان ئىشلار، مېنىڭكى بولسا كۆڭۈلگە ياقىدىغان ئىشلاردۇر. بۇ قېلىنلىق ۋە نېپىزلىقنىڭ سەۋەبىدىن بولۇۋاتامدۇ؟ سەن ئۆزۈڭنى ھەممە جەھەتتە مەن بىلەن ئوخشاش دېدىڭ، سېنىڭ يۈزۈڭ نېمىدېگەن قېلىن، دەپتۇ. بېيگۈكزى بۇنىڭغا جاۋاب قايتۇرۇشقا ئامالسىز قېلىپ، ئالىلاج ئۆيىگە قايتماقچى بولۇپ كېتىۋاتقىندا، ئوتتۇرا يولدا بۇ ئىككىلىسى دوڭگۇ ئەپەندىگە ئۇچراپ قاپتۇ. دوڭگۇ ئەپەندى بۇ ئىككىلەنىڭ تالاش-تارتىشىنى ھەل قىلىپ: بېيگۈكزىنىڭ ئەخلاق پەردىسى قېلىن، شۇڭا تەقدىرى ئانچە ئوبدان ئەمەس. شىمىزىنىڭ تەقدىرى ياخشى، ئەمما ئەخلاق پەردىسى نېپىز. شىمىزىنىڭ ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولۇشى ھەرگىز ئۇنىڭ دانىشمەنلىكىدىن ئەمەس، بېيگۈكزىنىڭ ئامراقلىقى ئۇنىڭ ئەخلاقلىقىدىن ئەمەس، شىمىزى ئەخلاقسىزلىق ئاجىزلىقى ئەمما تەقدىرىنىڭ ياخشىلىقىدىن ئۈمىتسىزدۇر. بېيگۈكزى بولسا، ئەخلاقلىقى ئەمما تەقدىرىنىڭ

ياخشى ئەمەسلىكىدىن ئۇياتلىقتۇر، دەپتۇ (18). بۇگۈنكى كۈندىمۇ شىمىنزىغا ئوخشاش ھوقۇق سەمرىتكەن ئۇياتسىزلار، بېيگۈنزىغا ئوخشاش ھەقىرلىقتە ئۆتكەن ئۇياتلىقلار كۆپلەپ تېپىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يىكرى بويىچە، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن ئادا قىلىشقا تېگىشلىك شەرتلىرىنىڭ بىرى ئۇياتلىق بولۇشتۇر. ئۇنىڭ نەزىرىدە ئادەم ئۇياتلىق بولسا قىلغان ئىشلىرى ساخاۋەتلىك بولىدۇ. ئويۇن-تاماشىغا بېرىلمىسە، ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلىشقا ئەقلى يېتىدۇ. ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلىشقا ئەقلى يەتكەنلەر ئەلنىڭ بېشى بولىدۇ. ئەلگە باش بولغانلار ئۆزى ۋە ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئائىلىسى ئۈچۈن ياكى بىرقانچە شەخسنىڭ جەمەتلىرى ئۈچۈن باش بولمايدۇ. بەلكى، ئۇ مىڭلىغان، ئون مىڭلىغان ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتىدىغان ۋە شۇنىڭ ئۈستىدە باش قاتۇرىدىغان ئادىل يۇقرا پەرۋەردۇر. بىزنىڭ نەزىرىمىزدە «قۇتادغۇبىلىك» — ھۆكۈمرانلارنىڭ چىرىك تۇرمۇشىنى تەنقىد قىلىپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى پاك-دىيانەتلىك بولۇشقا بېتەكلەيدىغان بېتەكچى كىتابتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋر چەكلىمىسى تۈپەيلىدىن ئۆز زامانىسىدىكى سىنىپىي زىددىيەتلەرنى پرولېتارىياتنىڭ نەزىكۆچى سىنىپلارغا قارشى ئېلىپ بارغان زوراۋانلىق كۈرىشى ئارقىلىق مەل قىلىش باسقۇنچىغا كۆتۈرۈپ ئوتتۇرىغا قويالمىغان بولسىمۇ، كىلىشتۇرمىچىلىك بولىنى تۇتۇپ ھۆكۈمرانلارغا «بىرىنى بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆنۈر»، نەپسىنىڭ ئارقىسىغا كىرىپ، نەپس-ئىشرەت، كەيپ-ساپاغا بېرىلمەي، خەلق بىلەن تەقدىرداش بولۇپ «يۇقىرى بۇرت تاپ» دەپ نەسىھەت قىلغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەينى زامانىدا ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىيە ئارزۇلىرى ھازىرقى جەمئىيىتىمىزدە ئاللىقاچان ئىشقا

ئاشتى.

«شۇنزى. پادىشاھلىق تۈزۈمى» دە: «خان كىمە، پۇقرا سۇدۇر. سۇ ھەم كىمنى كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ ھەم غەرق قىلىۋېتەلەيدۇ. خان بولغۇچىلار ئەلنى تىنچ ئۆتكۈزۈن دېسە، ھاكىمىيەتنى پاك-دىيانەتلىك بىلەن تۇتۇپ، پۇقرانى سۆيگەي» دېيىلگەن، ئۇلار «پۇقرا ئەلنىڭ ئاساسى، ئاساس مۇستەھكەم بولسا، ئەل تىنچ بولىدۇ» دېگەن ھەقىقەتنى چۈشەنگەن.

«يوسۇننامە. ئۇلۇغ ئىلىم» دە: «خەلق رايىنى ئۆزىگە قارىتالىغانلار يۇرت سورىيالايدۇ، خەلق رايىدىن قالغانلار يۇرتنى قولدىن بېرىپ قويىدۇ.» دېيىلگەن، «گۈەنزى. چوپان» دا: «پۇقرالار رايىنىڭ مايىللىقى بىلەن ھاكىمىيەت گۈللەنگەي، پۇقرالار رايىنىڭ مايىلسىزلىقى بىلەن ھاكىمىيەت تۈگەشكەي» دېيىلگەن. قەدىمكى زامانىدا ياشىغان دانىشمەن ھۆكۈمرانلار دۆلەتنى تۈزمەش ئۈچۈن خەلق ئاممىسىنى قولغا كەلتۈرۈش لازىملىقىدەك بىر ھەقىقەتنى ئەنە شۇنداق چۈشەنگەن يەردە، بىز ئۇنى شۇنچىلىكمۇ چۈشەنمىسەك بولامدۇ؟

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» تە، ئەمەلدار بولغان كىشىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە شەرتلىرى ھەققىدە توختىلىپ، ئۇنى جاسارەتلىك، ئەقىللىك، بىلىملىك بولۇشتىن تاشقىرى ئەڭ مۇھىمى پەزىلەتلىك بولۇش، پاك-دىيانەتلىك بولۇش، ئۇياتچان بولۇش، ھايالىق بولۇش، كۆزى توق بولۇش قاتارلىقلارغا تۇختالىدۇ، ھۆكۈمرانلارنىڭ جەمئىيەتنىڭ كېسىلىنى داۋالايدىغان دوختۇر ئىكەنلىكىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمرانلارنىڭ تىلىنىڭ چىن-راست ۋە كۆڭۈلنىڭ تۈز بولۇشىمۇ ئۇنىڭدىكى مۇھىم ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرى ئىدى. بىر ئەمەلدار ئۈچۈن كەچۈرگىلى بولمايدىغان ئەڭ چوڭ گۇناھ يالغانچىلىق، كۆز بويامچىلىق، ئىچى-تېشى

بىردەك بولالماسلىق. بىر جۈملە سۆز بىلەن ئېيتقاندا ئەكرىلىك بولۇپ، جاھاننىڭ ھەممە ئىشلىرى شۇنىڭغا بىلەن بوزۇلىدۇ.

شۇنى بىلىش كېرەككى، ھوقۇق قانچە چوڭ بولسۇن، ئارقا تىرەك قانچە چىڭ بولسۇن، بۇنداقلار ئەڭ ئاخىرىدا بەربىر جازاغا ئۇچرىماي قالمايدۇ، بۇزۇق، يامان ئىشلارنى قانچە كۆپ قىلسا، ئۇنىڭ جازاسى شۇنچە ئېغىر بولىدۇ. بۇنى ئىنسانلار جەمئىيتىدىكى ئەملدارلارنىڭ چىرىكلىشىپ مۇنقەرز بولۇش تارىخى ئىسپاتلىغان. ئۇلار مەيلى ئىتنىڭ قارنىغا كىرىۋالسۇن، مەيلى ھۆقۇشنىڭ قانتىغا مىنىۋالسۇن مەغلۇبىيەتتىن ئىبارەت قىسمەتنىڭ ئۆز بېشىغا كېلىشىدىن قۇتۇلۇشى مۇمكىن ئەمەس. گەرچە بۇنداقلار كۆپىنچە ھاللاردا دەسلىپىدە «مۇۋەپپەقىيەت» كە ئېرىشكەندەك قىلسىمۇ ئاخىر بېرىپ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ. خەنزۇلاردا «كىم ئەڭ ئاخىرىدا كۈلسە، شۇ ياخشى كۈلگەن بولىدۇ» دېگەن گەپ بار. بۇنداقلارنىڭ دائىم داخىل بولىدىغىنى ئالدىدا كۈلۈش، كېيىن يىغلاش، ئالدىدا لەززەتلىنىش، كېيىن ئۆسۈش، شۇڭا ئۇلار مەغلۇبىيەتچىلەردۇر.

قەدىمكى يۇنانىنىڭ ئىستىلىستىكاشۇناسى راگجاناس (مىلادى 213 ـ 273-يىللار): «بايلىققا بولغان ھېرىسمەنلىك (نۇقۇنتە كۆپچىلىك ھەممىدىن بەك مۇشۇ كېسەلگە مۇبتىلا بولۇۋاتىمىز)، راھەت-پاراغەتكە بولغان ھېرىسمەنلىك بىزنى ئۇنىڭ قۇلىغا ئايلاندۇرۇپ قويۇۋاتىدۇ. ئۇ، يۇتكۈل جىسمىمىز ۋە روھىمىزنى مالاكەت گىردابىغا ئىتتىرمەكتە. بايدىنوراۋۇق بىر خىل ساقايماس كونا كېسەلدۇر. ئۇ، ئادەمنى ئىلاسلاشتۇرىدۇ ۋە رەزىللەشتۈرىدۇ. راھەت-پاراغەتكە بولغان ھېرىسمەنلىك بولسا تېخىمۇ شۇنداق. ئۇمۇ ئادەمنى ئوخشاشلا ئىنتايىن شەرمەندە قىلىدۇ. ئۇ ـــ دورا بىلەن داۋالاپ ساقايغىلى

بولمايدىغان كېسەلدۇر» دېگەنىدى(19). XVIII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ياشىغان فرانسىيىلىك خىيالىي كومۇنىزمچى مۇللىر: «مەن دۇنيادا گۇناھ دەپ تونۇغان بىردىنبىر نەرسە ئاچكۆزلۈكتۇر. ئۇنىڭدىن باشقا بارلىق گۇناھلارنىڭ ھەممىسى نېمىدەپ ئاتىلىشىدىن قەتئىينەزەر مۇشۇ بىر گۇناھنىڭ ئوخشايدىغان شەكىل، ئوخشايدىغان دەرىجىدە ئىپادىلىنىشىدۇر» دېگەنىدى.(20) يەنە يۇنانىنىڭ ماتېرىيالىستىك پەيلاسوپى ھېراكلىت، بەخت، ھۇزۇر-ھالاۋەتنىڭ لەززىتىنى تەنىنىڭ راھىتى بىلەن ئۆلچەيدىغان كىشىلەرنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ: «بەخت تەنىنىڭ خۇشاللىقى ئىچىدە بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا كالىنىڭ قورساق تويغۇزۇش ئۈچۈن بىر باغلام چۆپ تاپقان چېغىنى بەخت دېيىش كېرەك» دېگەنىدى(21). ئۇيغۇر خەلقىنىڭ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرى XIX ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ياشىغان تەرەققىيپەرۋەر شائىرى ئىبىر ھۇسەيىن سەبۇرى «تەرجىئ بەند» ناملىق شېئىرىدا، ئالەمنىڭ ۋاپاسىز يوقلۇقىدىن، ئۆمرىنىڭ مەڭگۈ ئەمەسلىكىدىن، پادىشاھ، ئالىم، سوپى - زاھىد، ھاجى، بەگ، مەنسەپشى، كاتىپ، سودىگەر قاتارلىق سەككىز خىل تەبىقىنىڭ تەمەگۈي-ئاچكۆزلۈكىدىن كىنايە ۋە دەللىلەر كەلتۈرۈپ قاتتىق شىكايەت قىلغان(22). بۇگۈنكى كۈندە ياشاۋاتقان كىشىلەر مانا بۇلارنىڭ نەسىھەتلىرىدىن قانداق ئىشلارنى قىلسا بولىدىغانلىقى، قانداق ئىشلارنى قىلسا بولمايدىغانلىقىنى بىلۈۋېلىشى، قورساقنىڭ ئىختىيارىغا بېرىپ ئابرويىنى قوشۇپ يەۋەتمەسلىكى كېرەك.

دۆلىتىمىز سوتسىيالىستىك دۆلەت، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى شۇنىڭدەك ئۇنىڭدا خىزمەت قىلىدىغان خادىملار خەلقنىڭ چاكىرى تۇرۇقلۇق، يەنە نېمە ئۈچۈن چىرىكلىشىش كېلىپ چىقىدۇ؟

بۇ مەسىلە ھەققىدە ئېلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇن ئىلمى بويىچە ماگىستر چىڭ گويۇ بىلەن پروفېسسور گۈڭ شاگرۇينىڭ چىرىكلىشىش مەسىلىسى ئۈستىدە قىلىشقان سۆھبىتى جاۋاب بېرىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە بۇنىڭ سەۋەبلىرى تۆۋەندىكىچە:

1. فېئودالىق ئىدىيىۋى كۆز قاراشنىڭ بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ كېتىشى. مەسىلەن، «ھوقۇق بولسا ھەممە بولىدۇ»، «ھوقۇق ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ»، «ھوقۇق ھەممىنى بەلگىلەيدۇ»، «جازا مەنسەپدارلارغا راۋا ئەمەس»، «كۆڭزى رىسالىسى بىلەن جاھاننى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ» دېگەنگە ئوخشاش ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ يامراپ كېتىشى قولىدا ھوقۇقى بار كىشىلەرنى كۆرەڭلەپ خۇدىنى بىلمەيدىغان قىلىپ قويىدى. ئۇلار ماددىي ئەشيا بىلەن ھوقۇققا بولغان ئىشتىھا تەلەپلىرىنى ئارىلاشتۇرۇپ، بارچە ۋاستىلەرنى ئىشقا سېلىپ ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ پايدا ئالدى. شۇڭا بۇ كۆز قاراشلارنى بۇزۇۋەتمەي تۇرۇپ، تۇزۇلگەن ھەرقانچە دانا بولغان تەدبىرلەر (قانۇن تۇزۇش تەدبىرلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) نى نوقۇل ھالدا ھەرقانچە تەكتلىگەن بىلەنمۇ ھۆكۈمەت ئىشىدا پاك بولۇش تۇزۇمىنىڭ قۇرۇلۇشى ئويدان ئۇنۇم بەرمەيدۇ.

2. تۇزۇمنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى. ئېلىمىزدە پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرى، كان-كارخانىلاردىكى رەھبەرلىك ئورگانلىرىدا مۇكەممەل بولغان مەمۇرىي قائىدە - قانۇنلار ھەم قاتتىق بولغان شەخسلەرنىڭ مەسئۇلىيەت تۇزۇملىرى، بىر - بىرىنى نازارەت قىلىدىغان مېخانىزملار كەمچىل. ھۆكۈمەت خىزمىتىنى جان بېقىشنىڭ بىر خىل دەسمايىسى دەپ قارايدىغانلار كۆپ، خەلقپەرۋەرلىكنى دۆلەتكە سادىق بولۇشنىڭ ئىپادىسى دەپ قارايدىغانلار ئاز، خادىملارنىڭ كەسپىي ئەخلاقى ۋە قانۇن ئېڭى تۆۋەن.

3. ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت ئەندىزىسىنىڭ جاھىللىق بىلەن يىلتىز تارتىپ ئادەت كۆچىگە ئايلىنىپ كېتىشى. ئېلىمىز نەچچە مىڭ يىللىق فېئودال مۇستەبتىلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنىڭ تەسىرى كۆچلۈك بولغان دۆلەت بولۇپ، ھازىرقى زامان ئىدىيىسى بىلەن تەربىيىلەنمىگەن، شۇڭا بەزىلەر «مۇناسىۋەت ئېلىمى»، «ئارقا ئىشكىتە مېڭىش»، «ئەمەلدار سودىگەر»، «ئەمەل تار مەھكىمچىلىكى»، «ئومۇم بىلەن خۇسۇسىينى ئايرىماسلىق»؛ «ئومۇم بىلەن خۇسۇسىي بىر گەۋدە بولۇپ دۆلەت باشقۇرۇش كۆز قارىشى»، «چوڭ دۆلەت تار مەھكىمچىلىكى» قاتارلىقلارنى ئەنئەنىۋى ئەڭگۈشتەر دەپ بىلىدۇ. نەتىجىدە مۇشۇنداق سىياسىي مەدەنىيەت ئەندىزىسى ئاستىدا ھوقۇقى بار كىشىلەر جەزمەن چىرىكلىشىدۇ. «دۆلەتمەن ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇش» ئۈتكۈزۈشىنى «نومۇس» دەپ بىلمەيدۇ. ئەكسىچە «شەرەپ» دەپ ھېسابلايدۇ (23).

نۆۋەتتە «پاكلىق قۇرۇلۇشىدىكى قانۇن مەسىلىلىرى ئۈستىدە تەتقىقات» ئېلىپ بېرىش XX ئەسىرنىڭ 90-يىللىرىدا خەلقنىڭ ۋە ئېلىمىزدە يۈز بەرگەن زور ئۆزگىرىش ۋە مالىمانچىلىقلاردىن كېيىن ئېلىمىزدىكى سىياسىيونلار ۋە قانۇنشۇناسلار چوڭقۇر تونۇپ يەتكەن ھەم بېتىۋاتقان يەۋقۇلئاددە سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە زور ئىشقا ئايلانماقتا.

رېئاللىقتىن ئېيتقاندا، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ بەزى كونكرېتنى تۇزۇملىرىدە ئاز بولمىغان ئىللەت ساقلانماقتا. ئۇنىڭ ئاساسىي ئىپادىلىرى: ھوقۇقنىڭ بەك مەركەزلىشىپ كېتىشى، ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئېغىر بولۇشى، پارتىيە ئىچىدىكى دېموكراتىك تۇرمۇشنىڭ نورمالىق بولماسلىقى، فېئودالىق ئىدىيە تەسىرىنىڭ تازىلىنىپ بولۇنمىغانلىقى، ئائىلە باشلىقلىق تۇزۇمىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، كادىرلارنىڭ رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىشىنىڭ

باقىۋەندىلىكى، ھەرخىل ئىمتىيازلارنىڭ ساقلىنىپ تۇرۇشى قاتارلىقلار. بولۇپمۇ ھوقۇقنىڭ شەخسيگە مەركەزلىشىپ كېتىشى بەك ئېغىر. پۈتۈن دۆلەتنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى «ئادەم بىلەن تۇزەش» نىڭ تەسىرىگە قاتتىق ئۇچرىغان.

1945-يىلى خۇالگ يەنبى ئەپەندى يەنئەندە ماۋجۇشىغا: تارىختا ئۇرغۇنلىغان ھاكىمىيەتلەر دەسلىپىدە ناھايىتى تېز گۈللىنىپ كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا چىرىكلىشىپ مۇنقەرز بولغان ھەم بۇ تارىختا بىر دەۋرلىنىپ تۇرۇشنى پەيدا قىلغان. جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قانداق قىلىپ بىرەر يېڭى يول تېپىپ «توساتتىن گۈللىنىپ كېتىش» ۋە «توساتتىن يوقلىپ كېتىش» تەن ئىبارەت دەۋرلىنىپ تۇرۇشنىڭ ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلالايدۇ؟ دېگەن كەسكىن مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ماۋجۇشى ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ، بىز ھازىر يېڭى يول تاپتۇق، بىز بۇنداق دەۋرىيلىكنىڭ ئىسكەنجىسىدىن چىقالايدىغان بولدۇق. بۇ يېڭى يول — دېموكراتىيىدۇر. ھۆكۈمەتنى خەلققە نازارەت قىلدۇرساقلا، ھۆكۈمەت ئاندىن بوشىشىپ كەتمەيدۇ. پەقەت ھەممە كىشى قوزغىلىپ مەسئۇلىيەتچان بولغاندىلا، ئاندىن ھۆكۈمىتىمىز مۇنقەرز بولمايدۇ، دېگەن (24). ئىلىمىزنىڭ نەمەلىيەتى ئۇنى ئىسپاتلىدىكى، رەھبەر بولغان كىشىنىڭ ئىدىيىسى تەرەققىيەرۇھىر، دېموكراتىك ئىستىلى ياخشى بولغان جاغدا سىياسىي ۋەزىيەت جانلىق، جۇشقۇن بولىدۇ. ئىدىيە ۋە ئىستىلدا ئۆزگىرىش بولۇپ ھەتتا ئۆز ئالدىغا بېشىمچىلىق قىلغان جاغدا جانلىق، جۇشقۇن ۋەزىيەت يوقلىدۇ. بەزى ئومۇملۇقفا تەسىر كۆرسىتىدىغان چوڭ-چوڭ سىياسەتلەر كۆپىنچە ھاللاردا رەھبەرلىك قىلغۇچىنىڭ ئىرادىسىنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى بىلەن تەڭلا ئۆزگىرىپ كېتىشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا «ئادەم بىلەن تۇزەش» نى ئاستا-ئاستا «قانۇن بىلەن تۇزەش» كە ئالماشتۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

ئىلىمىزدە چىرىكلىك ھادىسىلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىنى فېئودالىزمنىڭ مەرەزلىرى، بۇرژۇئازىيە ئىدىيىسىنىڭ تەسىرى، يېڭى - كونا تۇزۇلمىلەرنىڭ ئالمىشىپ تۇرۇشى ۋە قانۇن-تۇزۇملەرنىڭ مۇكەممەل بولماسلىقى قاتارلىق سەۋەبلەرگە باغلاپ چۈشەندۈرۈش مۇمكىن.

ئەگەر پرولېتارىيات پارتىيىسى ئۆزى ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغاندىن كېيىن ئۆزى تەرىپىدىن تۇزۇلگەن قانۇن-نىزاملارغا ئەمەل قىلمىسا، ھاكىمۇتلەقلىك قىلسا، قولىدىكى ھوقۇقلىرىنى ھېچقانداق قانۇننىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمايدىغان چەكسىز نەرسىگە ئايلاندۇرۇۋالسا، ئۇ ھالدا بۇ سىياسىي ھوقۇقنىڭ تولمۇ مەركەزلىشىپ كېتىپ، سوتسىيالىستىك دۆلەتلەردە ھوقۇقنى چەكلەش مېخانىزمىنىڭ مۇستەقىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرالماسلىقىنى ۋە تەرەققىي قىلالماسلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان بىردىنبىر ئىدىيىۋى مەنبە بولۇپ قالىدۇ.

ھازىر ئىلىمىزدىكى مەشھۇر قانۇنشۇناسلار «مۇتلەق چەكلىمىگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇق مۇتلەق چىرىكلىشىدۇ» دەپ قاراشماقتا. ئەنگلىيىنىڭ X I X ئەسىردىكى داڭلىق تارىخشۇناسى ئاقتون «نازارەتنى قوبۇل قىلمايدىغان ھوقۇق مۇقەررەر ھالدا ھاكىمىيەت بېشىدىكىلەرنىڭ چىرىكلىشىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ» دېگەنىدى(25). فرانسىيىنىڭ X V I I I ئەسىر ئۇيغىنىش دەۋرىدىكى مۇتەپەككۇرى مۇنتسكيۇ: «ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈۋالغان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ھوقۇقنى ئاسانلا قالايمقان ئىشلىتىدۇ. بۇ — ئەبەدىيلەشكەدەك مىڭبايدىغان بىر تەجرىبىدۇر. شەيئىلەرنىڭ خاراكتېرىدىن ئالغاندا، ھوقۇقنى قالايمقان ئىشلىتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئوچۇن، ھوقۇقنى چوقۇم ھوقۇق بىلەن چەكلەش كېرەك» دېگەنىدى(26). بۇ ھەقىقەتنى چۈشىنىۋېلىش تارتىپ چەت ئەلگىچە، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان سىياسىي تەرەققىيات تارىخىنىڭ ھەممىسى ئىسپاتلىغان.

شۇڭلاشقا، مۇكەممەل بولغان نازارەت سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، چېرىكلىك قىلمىشلارنى تەشكىلىي جەھەتتىن يوق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە مەرھەم قالدۇرماسلىق لازىم. سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىز تېخى شۇنداق قىلىشى كېرەك.

ھاكىمىيەت تەشكىلىنى بىر ماشىنا دېسەك، بىزنىڭ بۇ ماشىنىمىز ناھايىتى يوغان، ئۇنىڭدا ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەش مېخانىزمى بولمىسا، ئۇ ماشىنىنى ھەرقانچە تورمۇز قىلغان بىلەنمۇ توختىمايدۇ. شۇڭا چېرىكلىشىش ھادىسىلىرى بولۇپ تۇرىدۇ. چېرىكلىشىش ھادىسىلىرى چەكلىمگە ئۇچرىمايدىغان ھوقۇقنىڭ سىرتقى شەكلىدىن ئىبارەت.

ھازىر مۇنداق بىر ئومۇمىي قاراش بار. يەنى ئۇ بولسۇن، كۆپچىلىك بىردەك، چېرىكلىشىشنى چەكلەشنىڭ مۇھىم بىر ھالقىسى ئېلىمىزنىڭ مەمۇرىي نازارەت قىلىش ۋە قانۇن-تۈزۈمىنى تەپتىش قىلىش ئورگانلىرىنى ئورنىتىش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈشتە دەپ قاراشماقتا. نۆۋەتتە رېئالىزىيە مىنىستىرلىكىنىڭ ئەسلىگە كېلىشى، سودا ئورگانلىرىدا مەمۇرىي سوت كوللېگىيىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، پارتىيىدە ئىنتىزام تەكشۈرۈش ئورگانلىرىنىڭ كۈچەيتىلىشى ئېلىمىزنىڭ قانۇن-تۈزۈم قۇرۇلۇشىدا كۆرۈنۈشتىن خۇشال قىلىدىغان بىر قەدەم تاشلىدى. ئەمدى مەسىلىنىڭ تۈگۈنى — مۇشۇ ئورگانلار ئۆزىنىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى ھەقىقى ھالدا جارى قىلدۇرۇشتا.

تەپتىش مېخانىزملىرىنىڭ رولىنى ياخشى جارى قىلدۇرۇش كۆپ تەرەپتىكى ئامىللارغا باغلىق. چەت ئەللەرنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك تەجرىبىلىرىگە قارىغاندا، مۇنداق ئۈچ جەھەتتىكى ئىش ئوبدان ئىشلىنىشى لازىم. بىرىنچى، نازارەت قىلىش، تەپتىش قىلىش ئورگانلىرى مۇستەقىل بولۇشى كېرەك. تۈزۈمدىن تارتىپ كونكرېتنى ئىش نورمىلىرىنىڭ ئورۇندىلىشىغىچە بولغان ھەممە ئۆتكەللەردە تەپتىش مېخانىزمىنىڭ تەپتىش

قىلىش ھوقۇقى مۇستەقىل يۈرگۈزۈلۈشكە كاپالەتلىك قىلىنىشى كېرەك. تەپتىش قىلىش ھوقۇقى ھەرقانداق مەمۇرىي ئورگان، ئىجتىمائىي تەشكىلات ھەم شەخسلەرنىڭ ئارىلىشىۋېلىشىغا ئۇچرىماسلىقى كېرەك. ئىككىنچى، رىغبەتلەندۈرۈش ئامىللىرى بولۇشى كېرەك. بۇ — نازارەت قىلىش مېخانىزمىنى تېخىمۇ ئۈنۈملۈك، تېخىمۇ ئۈزۈل-كېسىل ھەرىكەتكە سالالايدۇ. چۈنكى، «نازارەت قىلىش» — ئەسلىدە بىر خىل «كۈچ چىقىرىپ تۇرۇپمۇ ياخشى ئاتاقا ئېرىشكىلى بولمايدىغان»، پەقەتلا باشقىلارنىڭ ئەيىب-نۇقسانلىرىنى ماراپلا يۈرىدىغان خىزمەت. نازارەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇندايدىغان ئورگان ۋە خادىملاردا يۈكسەك ئابروي ۋە چوڭ ئىمتىيازلار ئالدىدىمۇ قورقمايدىغان ھىممەت بولمىسا، ئۆزىنىڭ خۇسۇسىي ئىشلىرى ۋە پايدا-مەنپەئىتىنىڭ غېمىنى يېيىش بىلەن بولۇپ كېتىدىغان ئەھۋال كېلىپ چىقىپ، خىزمەتتە قەتئىي بولماسلىق، ئىش بېجىرگەندە ئالدى-ئارقىسىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ھەتتا پرىنسىپنى تاشلاپ سودا قىلىش كېلىپ چىقىدۇ، بۇنداق ئەھۋال نازارەت قىلىنۇاتقان ئوبېيېكت چوڭ ھوقۇق ۋە زور ئابرويغا ئىگە بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئەھۋال ئاستىدا تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. شۇڭلاشقا نازارەت مېخانىزملىرى ئىچىگە مۇۋاپىق مىقداردا رىغبەتلەندۈرۈش ئامىللىرى ئارىلاشتۇرۇلۇشى كېرەك. بۇنداق قىلىشنىڭ ئۇنىڭ ئىناۋىتىنى كۆتۈرۈشتە رولى ناھايىتى چوڭ بولىدۇ. ئۈچىنچى، ئىمتىيازغا قارشى ئىمتىياز بولۇشى كېرەك. نازارەت قىلىش ئورگانلىرىنىڭ نازارەت قىلىش ۋەزىپىسىنى ئۈنۈملۈك ئورۇندىشى ئۈچۈن يۇقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك ئاكتىپ ئامىلدىن باشقا يەنە نازارەت قىلىش ئورگانلىرى ۋە ئۇنىڭ خادىملىرى يامان بۇزۇقلارنىڭ ياكى قولىدا ھوقۇقى بار ئالاھىدە كىشىلەرنىڭ زەربە بېرىشى ياكى ئۆچ ئېلىشىغا ئۇچرىماسلىقى ئۈچۈن قانۇن تەرىپىدىن قوغدىلىشى كېرەك. ئەكسىچە بولغاندا، دۆلەتنىڭ

ۆەھى بىلەن دىنىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلىش ۆچۈنگىغا بىلىپ ئەمەل قىلىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دېگەن كۆز قاراشتا تۇرۇپ بىر تەرەپ قىلىنغاندۇر.

ئىككىنچى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك ۆچ غەرب قانۇنشۇناسلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىلىرىدىن پەرقى

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنشۇناسلىق ئىدىيىسىدە قاراخانىلار سۇلالىسىدىن سەل- پەل بۇرۇنراق ئۆتكەن ئىسلامىزدىكى فېئودالىق سۇلالە — تاڭ سۇلالىسى ۆچ ئۇنىڭ ئالدى — كەينىدىكى سۇلالىلەرنىڭ قانۇن شەرھىلىرىدىن تۇپتىن پەرقلىك بولغان بىر ئىدىيە روشەن ھالدا كۆزگە تاشلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ بولسىمۇ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» دېگەن جاراڭلىق خىتابتۇر. تاڭ سۇلالىسى قانۇنىدا، دۆلەت پادىشاھلىرىنىڭ تۇغقانلىرى، ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدار ئىلار، تۇرىلەر قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا، «ئون جىنايەت» نىڭ دائىرىسىگە كىرمىسلا ئۇلارغا ۆزىپىسىنىڭ چوڭ-كىچىكلىكى، مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى ياكى تۆۆەنلىكى بويىچە «ئېغىر جىنايەت» «مۇراجىئەت قىلىش»، «كەمەيتىش»، «ساقىت قىلىش» ئۇسۇلى ئارقىلىق كەڭچىلىك ئىلتىياتىغا ئېرىشىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن. ئادەتتىكى ئەمەلدارلار قانۇنغا خىلاپلىق قىلسا «ئەملىگە سۇندۇرۇش»، «يۈز تۆلەپ ساقىت قىلىش» نى جارىنىڭ ئورنىغا قويغان، ئۇ قانۇن ئېكىز-پەس، خوجايىن-قۇل، ئەزىز-خار، ئەر-ئايال دەپ قارىغان دەۋرىدە مۇناسىۋەتلىرىنى ئاشكارا قوغدىغان. «قۇتادغۇبىلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدىيىلەردە ئۇنىڭغا ئوخشاش دەۋرىدە پەرقلىرىنى ئۆچۈرۈشكە بولمايدۇ. ئەكسىچە دەۋرىمىزدىكىدەك ۆچ تۇرىمىزدىكى قارشى قويۇلغان «ھەممە ئادەمنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر» بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى ئىلغار بىر ئىدىيە يالتىراپ تۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە قۇل بىلەن بەگنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولالماي قېلىشىغا مۇتلەق يول قويۇلمىغىنىغا ئوخشاش، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ھەربىي ئىدىيىسىدە يەنە، دۆلەت مۇداپىئەسىنىڭ تۆۆرۈكى بولغان ئارمىيىدىكى ئەسكەرلەرنى ئۆز ئىختىيارلىقىنى ئاساس قىلىپ ھەربىي سەپكە چاقىرماي، پۇقرالارنى قاقشىتىپ مەجبۇرىي تۇتۇپ كېلىشكە ياكى پۇلغا سېتىۋېلىپ ھەربىي قۇل قىلىپ ئىشلىتىشكە ئوخشاش ئادالەتسىز بولغان يوللار ئارقىلىق ھەربىي قوشۇننى تەشكىللىشىگە چەك قويۇلغان.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلارنىڭ ئارمىيىسى مۇنداق تۆتكە بۆلۈنەتتى: بىرىنچى، ساراي مۇھاپىزەتچىلىرى؛ ئىككىنچى، خاس ئارمىيە؛ ئۈچىنچى، خاندان ئەزالىرى بىلەن ۋالىيلارنىڭ ۆە باشقا دۆلەت خادىملىرىنىڭ ئەسكەرلىرى؛ تۆتىنچى، دۆلەتكە تەۆە چىگىل، قارلۇق، ئۇغراق ۆە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ تەشكىلاتلىرىغا مەنسۇپ ئەسكەرلەر. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرىنچى خىلدىكى سارای مۇھاپىزەتچىلىرى ئىچىدە ھۆكۈمدار ۆە مۆتۆەرلەرگە تەۆە «غۇلام» لارنىڭ سېتىۋېلىنىدىغانلىقى، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ خىزمەتچىسى ھەم مۇھاپىزەتچىسى سۈپىتىدىلا ئىشقا سېلىنىدىغانلىقى ئېنىق (28). لېكىن دائىملىق ئارمىيە تۈرى بولغان خاس ئارمىيە ۆە باشقىلاردا بولسا، ئەسكەرلەرنى قۇللارنى سېتىۋېلىش يولى بىلەن ياكى مەجبۇرىي تۇتقۇن قىلىش يولى بىلەن تولۇقلىغانلىقتا ئائىت مەلۇماتلار يوق. تارىخىي قەيتەرگە قارىغاندا، تۈرك ۆە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇرقۇن دەرىيا ۋادىسىدا قۇرغان دۆلەتلىرى ھەربىي تەشكىلات خاراكتېرىدىكى دۆلەتلەر ئىدى. ھەربىي ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي ئىشلار توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇۋاتقان چاغدا

«قاراخانىلارنىڭ مۇنتىزىم ھەربىي قوشۇنى بولۇپ، قوماندان سۇ باشى، ئەسكەر سۇ دەپ ئاتىلاتتى. قاراخانىلار ھەربىي مەجبۇرىيەت قانۇنىنى يولغا قويغان، ئۇلار ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى خەلقتىن قانۇن بويىچە ئەسكەر قوبۇل قىلاتتى.»(29)

بۇ خىل چاقىرىققا بىنائەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى قاراخانىلار سۇلالىسى بىلەن زامانداش بولغان سۇڭ سۇلالىسىنىڭ «ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇش تۈزۈمى» دىن ئۆزگىچە ئىدى.

تارىخىي قەيىتىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئېلىمىزنىڭ شىيا، شياڭ، جۇ سۇلالىلىرى (قىسقارتىلىپ ئوچ دەۋر دېيىلىدۇ) دەۋرىدە «پۇقرا-ئەسكەر تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان، بۇ تۈزۈمدە چېرىكلەر بىلەن تېرىقچى دېھقانلارنىڭ پەرقى يوق ئىدى. تىنچلىق چاغلاردا چېرىكلەر دېھقانچىلىق قىلاتتى، ئۇرۇش ۋاقتىدا جەڭگە باراتتى، جەڭ ئايلىشىغا يەر تېرىيتتى. بۇنداق تۈزۈم 2000 يىل داۋام قىلغان. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىگە كەلگەندە شياڭ يادىنىڭ قانۇن ئۆزگەرتىشى بىلەن دۆلەتتە «چاقىرىققا بىنائەن ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان. ۋېي، شۇ، ۋۇ، شەرقىي جىن ۋە غەربىي جىن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئۇرۇشنىڭ ئاۋۇپ، چېرىكلەرنىڭ كۆپلەپ ئۆلۈپ كېتىشى بىلەن دۆلەتتە «ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قېلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان. بۇنىڭدا ئەسكەر بولغان ئادەم ئۆمۈر بويى ھەربىي ۋەزىپە ئۆتەيتتى، ئۆلسە بالىسى، بالىسى ئۆلسە بالىسى ئىزىغا سەپلىنەتتى، شۇنداق قىلىپ ئەسكەر بولۇش ئۆمۈرۋايەت ئەۋلادتىن ئەۋلادقا مىراس قالاتتى. سۇي، تاڭ دەۋرىدە «ئوردا چېرىك تۈزۈمى» سۇڭ دەۋرىدە «ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي تۇتۇش تۈزۈمى»، يۈەن، مىڭ، چىڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە «ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قېلىش تۈزۈمى» يولغا قويۇلغان. شىمالىي سۇلالىلەر

دەۋرىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى خەلق ئارىسىغا تارقالغان «مۇلەن داستانى» دېگەن ناخشا ئەنە ئاشۇ «ئەسكەرلىكنىڭ مىراس قېلىش تۈزۈمى» ئۈستىدىن ئوقۇلغان شىكايەتنامىدۇر. ئۇنىڭدا مۇلەن ئاتلىق بىر قىزنىڭ ئەسكەرلىك مىراس قالغان بىر ھەربىي ئائىلىنىڭ قىزى بولۇپ، دادىسىنىڭ قېرىپ ئۆلەي دەپ قالغان ئەھۋال ئاستىدىمۇ چېرىك تىزىملاش دەپتىرىدىن ئىسمىنىڭ ئۆچۈرۈۋېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئەرەنچە ياسىنىپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە بارغانلىقى ۋە ھاياتىنى چېرىكلەر ئىچىدە ئۆتكۈزگەنلىكى تەسۋىرلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇنلىغان تارىخىي ھېكايىلەر بىزگە بىسچارە كەمبەغەل بېقىمسىز كىشىلەرنىڭ ۋە باللىرىنىڭ مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كېتىلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇماتلار بەرمەكتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھەربىي ئىشلار ئىدىيىسىدە مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان ئەھۋاللارنى ياقلايدىغان بىرمۇ تەرەپنىڭ بارلىقىنى ئۇچرىتقىلى بولمايدۇ. بەلكى قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى بەزى ھۆكۈمرانلار دەۋرىدە بەزى رايونلاردا يۈرگۈزۈلگەن ۋە يۈرگۈزۈلۈشكە تەمشىلۈاتقان ئارمىينى پۈلغا قۇل سېتىۋېلىش يولى بىلەن تولۇقلاشقا ئۇرۇنىدىغان ئەھۋاللارغا قارشى قويۇلغان «ئالتۇن، كۈمۈش خەجلەپ قۇل سېتىۋالما، سېخىي بولۇپ خەزىنەڭدىكى مالنى تارات، ئەرلەر شۇ چاغدا ئۆز رازىلىقى بىلەن قېشىڭغا توپلانغاي ۋە ساڭا ساداقەت بولۇپ ياۋۇغا قىلىچ، بالتا ئۇرۇپ جەڭلەردە بولغاي.»(30) دېگەن ھەرىلىك، سېخىيلىك ۋە ئادىللىقنىڭ پۈرىقى كېلىپ تۇرىدىغان بىر خەلقچىللىق ئىدىيە گەۋدىلىنىپ تۇرىدۇ.

تارىختا ئۆتكەن ئاتاقلىق پەيلاسوپلاردىن ئارىستوتېل (مىلادىدىن ئاۋۋالقى 322 — 384-يىللار) بىلەن فارابى (مىلادى 870 — 950-يىللار) لار دۆلەت ۋە جەمئىيەت

توغرىسىدا نۇرغۇن ئاقىلانە كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ ئەمما ئۇنى ئۆزى ياشاۋاتقان مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ رېئال ئەھۋالى بىلەن بىرلەشتۈرەلمىگەن. شۇڭا ئۇلار ئارزۇ قىلىشقان «غايىۋى دۆلەت» توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشۇپ، بىر غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ساماۋى ئوبرازىنى سىخىمىلاشتۇرۇپ چىققان. XVIII ئەسىر ئويغىنىش دەۋرىدىكى فرانسىيەنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇرى ۋە بۇرژۇئا دېموكراتچىسى روسسو «ئىنسانلار تەڭسىزلىكىنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى ھەققىدە» (1755-يىل)، «ئىجتىمائىي پۇتۇم ھەققىدە» قاتارلىق مۇھىم ئەسەرلىرىدە كۆپ قېتىم قانۇننى شەرھلەپ، ئىنسانلار جەمئىيىتىدىكى تەڭسىزلىكنىڭ مەنبەسى ۋە ئۇنى تۈگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە خېلى ئىزدەنگەن، ھوقۇق بىلەن قانۇننىڭ مۇناسىۋىتىنى چوقۇم توغرا بىر ياقلىق قىلىش لازىملىقىنى، خەلق چوقۇم قانۇننىڭ ئىجادچىسى بولۇش كېرەكلىكىنى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر بولۇش لازىملىقىنى، قانۇن ئىمتىيازنىڭ مەلۇم شەخسكە باقمىغان بولۇپ قېلىشىغا ھەرگىز يول قويماسلىقىنى، قانۇننى بۇيرۇقۋازلىق بىلەن شەكىللەندۈرۈشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى، خەلقنىڭ قانۇننى بېكىلىش ھوقۇقىنىڭ بولمىغانلىقىنى جاكارلىغان، ئەمما ئاخىرىدا قانۇن تۈزگۈچى كىشى چوقۇم پاشقا دۆلەتتىن تەكلىپ قىلىپ ئەكېلىنگەن «دانىشمەن كىشى» بولۇشى كېرەك، دېگەنلىرى تەرغىب قىلغان. دۇنيادا تۇنجى بولۇپ خىيالىي سوتسىيالىزمغا ئاساس سالغان ئەنگلىيىلىك خىيالىي سوتسىيالىزمچى تومماس مور ئۆزىنىڭ 1516 - يىلى يازغان «ئۇتوپىيە» دېگەن كىتابىدا، ئۇتوپىيە ئارىلىدا، ئەمەلدارلىرى سايلام بىلەن پارلامېنتقا كەلگەن، جەمئىيەت تىنچ، تەرتىپى ياخشى بولغان، ئۇرۇش، زوراۋانلىق تۈگىگەن، ئوغرى، قاراقچىلار يوقالغان، پۇقرالىرى كېچىسى ئىشىك تاقىماي

ئۇخلايدىغان، ئىستېمال بۇيۇملىرىنى ھەركىم ئۆز ئېھتىياجىغا قاراپ تەقسىم قىلىدىغان بىر كەلگۈسى غايىۋى جەمئىيەتنىڭ ئوبرازىنى سىزىپ چىققان. ئەپسۇسكى، ئۇلارنىڭ بۇ كۆز قاراش ۋە غايىلىرى ئىشقا ئاشمىغان. ئەمما يۇسۇپ خاس ھاجىپ بولسا، بىرىنچىدىن، ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئارىستوتېل ۋە فارابىلارنىڭ ئارزۇ قىلىشقان «غايىۋى دۆلەت» لىرى ھەققىدە شېرىن چۈش كۆرمىگەن؛ ئىككىنچىدىن، روسسو ۋە تومماس مورلارنىڭ پاشقا ئەلدىن «دانىشمەن كىشى» تەكلىپ قىلىپ كېلىپ، ئادىل قانۇن تۈزۈمىگە ئېرىشىشنى شۇنداقلا ئىشقا ئاشمايدىغان «ئۇتوپىيە» لىك خام خىيال دۆلىتىنى پارلامېنتقا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلمىغان، ئەكسىچە، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ «نۇشرۋان ئادىل» ى بولۇپ، ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە بۇاستە قاتناشقان، ئۆزى ياشاۋاتقان دۆلەتنىڭ رېئال تۈرمۇشىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ، بۇزۇلۇشقا باشلاۋاتقان مەۋجۇت دۆلەت تۈزۈمىدىن ئۆزىگە كېرەكلىك دېتال ئېلىپ ئۆنى ئۆزى تەتقىق قىلىۋاتقان قانۇنشۇناسلىق ئىلمىگە خام ماتېرىيال قىلغان، ئىجتىمائىي جەمئىيەتتىكى بارلىق بۇلغىنىشلارنىڭ ھەممە مەنبەلىرىنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنى تىزگىنلەشى، ئۆزگەرتىش، ئىسلاھ قىلىش شۇنىڭدەك قانۇن بىلەن قاتتىق باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسىنى تۈزۈپ چىققان.

ئۇچىنچى، «قۇتادغۇبىلىك» — موڭغۇللارنىڭ «چىڭگىزخان ياسىقى» بىلەن يەكەن - مەئىدىيە خانلىقى قانۇن-تۈزۈملىرى-نىڭ بەرپا قىلىنىشىدا چوڭ رول ئويناغان

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدا تۇنجى بولۇپ قانۇن ھەققىدىكى نەزەرىيىنى كۆپ تەرەپلىمە شەرھلەپ، بىر يۈرۈش سىستېمىلىق بولغان قانۇن ئارقىلىق تۈزۈمنى تەلىماتنى يارىتىپ، ئۇنىڭ بۇ تەلىماتى ئەينى چاغدا

قاراخانىلار سۇلالىسى ۋە كېيىنچە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى، شۇنىڭدەك يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى قانۇنچىلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشىغا ئاساس سالدى.

«قۇتادغۇبلىك» — قاراخانىلار دەۋرى ئۇچۇنلا ئەمەس، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردىمۇ، ئۇزۇنغىچە ئۆز تەسىرىنى ساقلاپ كەلگەن. چىڭگىزخانمۇ «قۇتادغۇبلىك» كە تەقلىدەن «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» نى يازدۇرغانىدى (31).

مىلادى XIIئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىدا ياشايدىغان موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى چىڭگىزخانىنىڭ رەھبەرلىكىدە ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلىپ قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى. مانا مۇشۇ چاغدا ئۇلارنىڭ يازما قانۇنلىرى تەدرىجىي بارلىققا كەلدى. تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، چىڭگىزخان دەۋرىدە قانۇن، پەرمانلار «يازاق» (kazay)، «ياسا» (assay) ۋە «يازا» (azay) دەپ ئاتالغان بولۇپ، بەزى ھاللاردا «تۆرۈ» (Törü) دەپمۇ ئاتىلاتتى. لېكىن بۇ چاغدىكى قانۇن رەسمىي سىستېمىلىق قانۇن كودېكسىتكە ئايلانمىغان بولۇپ، موڭغۇللارنىڭ ئادەت قانۇنى بولغان «يازاق» ۋە «تۆرۈ» لەر ئوگدايخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ئاندىن رەسمىي رەتلىنىشكە باشلىدى، كېيىنچە تارىخىي كىتابلاردا «موڭغۇل ياسىقى» دەپ ئاتالدى. «موڭغۇل ياسىقى»، «تارىخىي مەنبەلەردە «بىلىك ياساق» ۋە «چىڭگىزخان ياسىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ حەنزۇچە تارىخى مەنبەلىرىدە ئېيتىلىشىچە، موڭغۇللار «ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىقىنى ئۆزلىرىنىڭ مىللىي يېزىقى ئورنىدا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئاندىن يازما قانۇنلىرى بارلىققا كېلىشكە باشلىغان» ئىدى(32). «يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەخپىي تارىخى» دا قەيت قىلىنىشىچە، چىڭگىزخان شىجىر خۇتۇخۇنى زاروغاچ (سوتچى مەنسىدە) لىقا تەينەپ

«ئوغرى، بۇلاڭچى، ئالدامچى، ساختىپەزلەرگە جازا ھۆكۈم قىلىشقا ۋە پۇقرالارنىڭ ئائىلە، مال-مۈلۈكلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى ئەرز-دەۋالىرىنى بىر ياقلىق قىلىش» قا قويغان ھەمدە «ھۆكۈم قىلىنغانلىقى ئىشلار قالدۇرۇلماي خاتىرىگە ئېلىنسۇن، كېيىنكىلەردىن ھەرقانداق كىشىنىڭ ئۇنى ئۆزگەرتىشىگە رۇخسەت قىلىنمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرگەن (33). «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. گۇباۋيۇنىڭ تەرجىمھالى» دە، چىڭگىزخاننىڭ «بەش ماددىلىق قانۇن ئېلان قىلغان» لىقى ھەققىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان (34).

لىن يۈنچىڭ ئەپەندىنىڭ 1936-يىلى 8-ئايدا «禹贡» (يۆگۈك) نىڭ 5-جىلد، 12-سانىدا ئېلان قىلىنغان «موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللىنىشىنىڭ سەۋەبلىرى» دېگەن ئەسىرىدە، موڭغۇللارنىڭ ئەسلىدە يېزىقى يوق بولۇپ، ياغاچقا بەلگە سېلىش ئارقىلىق خاتىرە تۇتىدىغانلىقى، مىلادى 1204-يىلى چىڭگىزخاننىڭ نايمانلارغا قىلغان جازا يۈرۈشىدە ئۇيغۇر زىيالىيسى تاتاتۇڭا قولغا چۈشكەندىن كېيىن ئاندىن يېزىق ئىشلىتىشكە باشلىغانلىقى قەيت قىلىنغان. ئۇ ئەسىرىدە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىشىنى «يۈەن سۇلالىسى تارىخى. تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى» دىن باشلايدۇ. تاتاتۇڭا ئەسلىدە نايمان تۆرىسى تايانخاننىڭ تامغا تۇتقۇچى ئەمەلدارى بولۇپ، چىڭگىزخان نايمانلارنى مەغلۇپ قىلغاندا، ئۇ، چىڭگىزخان تەرىپىدىن قولغا چۈشكەن. كېيىن موڭغۇللارغا ھاكىمىيەت تېلىك ئىلمى (يەنى مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى) ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگەتكەن.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 124-جىلد — «تاتاتۇڭانىڭ تەرجىمھالى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «تاتاتۇڭا ئۇيغۇر بولۇپ، زېرەك، سۆزمەن ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقىغا ناھايىتى پۇختا ئادەم ئىدى. نايمان تۆرىسى تايانخان ئۇنى

ئۇستاز: تۇتقان، ھەم ئالتۇن تامغىسىنى، پۇل ۋە ئاشلىق باشقۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغان. ئەيزۇ (چىڭگىزخان) ئايمانغا قوشۇن تارتىپ، ئۇنىڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلغان چاغدا، تاتاتۇڭا ئۆزى ساقلاۋاتقان تامغىنى ئېلىپ قاچقان، ئەمما ئۇزاق ئۆتمەي قولغا چۈشكەن. خان ئالىيلىرى ئۇنىڭدىن: تايانخاننىڭ پۇقرالىرى ۋە زېمىنى پۈتۈنلەي ماڭا قارام بولدى. تامغىنى ئەپچىپ نېمە قىلماقچىدىڭ؟ دەپ سورىغان. ئۇ، مېنىڭ ۋەزىپەم تامغىنى ساقلاش، ئۇنى ئۆلگۈچە ساقلايمەن، خوجايىنىمنى تېپىپ ئۇنى ئۆزىگە تاپشۇرىمەن، بۇنىڭدىن ئۆزگە غەرىزىم يوق، دەپ جاۋاب بەرگەن. بۇنىڭدىن خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلى سۈيۈنۈپ، دىيانەتلىك، ۋاپادار ئادەم ئىكەنسەن، دېگەن ۋە ئۇنىڭدىن، تامغا نېمىگە ئىشلىتىلىدۇ؟ دەپ سورىغان. تاتاتۇڭا: پۇل ۋە ئاشلىقلارنى چىقىم قىلىش، ئەمەلدارلارنى ۋەزىپىگە تەيىنلەش قاتارلىق ھەممە ئىشلاردا پەرمانىنىڭ ئىناۋەتلىك بولۇشى ئۈچۈن تامغا بېسىلىدۇ، دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇ، خان ئالىيلىرىنىڭ دېتىغا يېقىپ قالغانلىقتىن ئالىيلىرى ئۇنى ئۆز يېنىدا ئېيقالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن پەرمان ۋە يارلىقلارغا تامغا بېسىلىدىغان بولغان. خان ئالىيلىرى، تامغىنى يەنە شۇ تاتاتۇڭانىڭ ئۆزىگە تۇتقۇزغان. خان ئۇنىڭدىن يەنە، دۆلىتىڭلارنىڭ خېتىنى ئوبدان بىلەمسەن؟ دەپ سورىغان. تاتاتۇڭا ئوبدان بىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان. كېيىن خان تەرىپىدىن ئۇنىڭغا پەرمان چۈشۈرۈلۈپ، شاھزادە-بەگزادىلەر-گە دۆلەت تىلى (موڭغۇل تىلى) نى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىشنى ئۆگىتىپ خېتىنى تۈزىتىپ قىلىنغان» (35).

ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇر يېزىقى ئۇلۇس، مەدەنىي تارىخى» دا قەيت قىلىنغان چىڭگىزخانىڭ ئەدلىسە ئەمەلدارى شىھر خوتوخۇ چىڭگىزخانىنىڭ كېچىك ھەۋىنى «الا قىلۇالغان تاتار بولۇپ، ئۇ، چىڭگىزخانىنىڭ بارلىق

چۈشۈرۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنى مەخسۇس ئۆگەنگەن. چىڭگىزخاننىڭ مۆھۈرداری تاتاتۇڭا (بەزى ماتېرىياللاردا تاش ئاتۇن دەپمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) ئۇنىڭغا ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى مەخسۇس ئۆگەتكەن (36).

بۇ موڭغۇللارنىڭ تارىخىدا بولسۇن مەيلى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا بولسۇن، ئوخشاشلا تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپ، ئەينى چاغدا يالغۇز ئېلىمىزنىڭ يۈەن سۇلالىسى تارىخىنى پۈتكۈچىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپلا قالماستىن، بەلكى دۇنيا جامائەچىلىكىنىڭمۇ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىغانىدى.

«موڭغۇل ياسىقى» نىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلىدىغانلىقى ھەققىدە تەخمىنەن مىلادى 1388 — 1450 - يىللىرىغىچە ياشىغان ئەرەب تارىخچىسى ئىبن ئەرەبشاھ: «چاغاتاي ئادەملىرىدە (قەدىمكى) ئۇيغۇر يېزىقى دېگەن بىر خىل يېزىق بار. بۇ يېزىق موڭغۇللارنىڭ يېزىقى بولۇش سۈپىتى بىلەن ھەممىگە مەلۇم ... بۇ يېزىق بىلەن خىزمەتكە بەلگىلەش پەرمانلىرى، بۇيرۇقلار، خەت-ئالاقىلەر، غەزەللەر، تارىخ، ھېكايە شۇنىڭدەك چىڭگىزخاننىڭ ئەمر-پەرمانلىرى يېزىلىدۇ. كىمكى بۇ يېزىقنى بىلسە، ئۇ خار بولمايدۇ» دېگەنىدى (37).

نېمىس شەرقشۇناسى بروككلمان (38) «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ۋېنا نۇسخىسىنا 1942-يىلى يازغان سەككىز قىسىملىق چوڭ كىرىش سۆزىنىڭ 2-قىسمى — «يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبلىك» » تە: «تارىخچى ئىبنى ئەرەبشاھ چىڭگىزخان زامانىسىدا موڭغۇللارنىڭ ئۇيغۇر يېزىقىغا «قۇتادغۇبلىك» نامى بەرگەنلىكىنى سۆزلىگىنىگە ئوخشاش، راشىدىنىڭ مەشھۇر «جامىئۇت تاۋارىخ» ناملىق كىتابىدىمۇ «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دىن مەلۇمات بەرگەنلىكىنى

بىلمىز» دەيدۇ (39).

رۇس ئالىمى مىللۇرانسكى، ھىندۇشاھ شەمسۇل كاتىپنىڭ «دەستۇرۇل كاتىپ فى تايىنىل مەراتىپ» ناملىق XIV ئەسىر-گە ئائىت كىتابىدا، ئىلىخانىلار دۆلىتىدە ئادالەت ئىشلىرىغا ئاساس بولغان «يارغۇچى» دەپ ئاتالمىغان «خەلق ھاكىمىيەت تىلىرى» گە ئائىت تەلىماتلارنى تۆۋ ئىچىگە ئالغان بىر كىتابقا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن نامنىڭ بېرىلگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىنى موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق موڭغۇللارنىڭ ئوقۇپ ئۆگەنگەنلىكىنى ۋە «يازغۇچىلار»-غا ئائىت تەلىماتنامىلەر توپلىمىغا بېرىلگەن «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن ئىسىمنىڭ شۇبھىسىز يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللىنىلغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى (40). ئەپسۇسكى، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېگەن كىتاب دەۋرىمىزگە يېتىپ كېلەلمىگەن. پەقەت تۆۋەندە تولۇق تېكىستى بىلەن بەرىلگەن بىر «پارچە» لا ساقلىنىپ قالغان، بەزىلىرى «چىڭگىزخان قۇتادغۇبىلىكى» دېيىلگەن كىتاب كۆپىنچە ئالىملار تەرىپىدىن «موڭغۇل ياسىقى» دەپ ئاتالغان «تۆرۈ» (قانۇن) لارنىڭ يىغىندىسى بولۇشى مۇمكىن.

«موڭغۇل ياسىقى» ھەققىدە تارىخچىلار خىلمۇ خىل بەرەز ۋە ھۆكۈملىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى. بەزىلەر ئۇنى موڭغۇللارنىڭ قانۇنى دېيىشكە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە ياخشىسى ئۇنى موڭغۇللارنىڭ دىنىي ئېتىقاد قائىدىلىرى دېيىش كېرەك، دېسە، 1840 - يىلى مەشھۇر ئەسەر «تارىخىي رەشىدى»-نى پارسچىدىن ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان ئالىم ئېرسكىن (Erskine) ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادەت قانۇنى» بولغان

«تۆرۈ» (Terü) نى «چىڭگىزخان قانۇنى» دەپ تەرجىمە قىلغان ھەمدە ئۇنى «قارىماققا بۇلار توپلاپ رەتلەنگەن موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ تەبىيار چارىسى بولۇپ ... كۆپىنچىلىرى دەۋرىمىزگە رىۋايەت ھالىتىدە يېتىپ كەلگەن، ئەزەلدىن يېزىق ھالىتىدە بولغان ئەمەس» دەيدۇ. XVII ئەسىردە شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» (تۆمۈرنامە) سىنى پارسچىدىن فرانسۇز تىلىغا تەرجىمە قىلغان پەتىس دېلاكرويكس (Patis dela croixs) «موڭغۇل ياسىقى» نىڭ 22 مادداسىنى خاتىرىگە ئالغان بولۇپ، ئۇزۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇنىڭ يەنە نۇرغۇن مادداىلىرىنى خاتىرىلىۋالالمىغانىكەن (41).

ماراكەشلىك مەشھۇر مۇسۇلمان ساياھەتچىسى ئىبنى بەتۇتە «موڭغۇل ياسىقى» ھەققىدە توختىلىپ: «چىڭگىزخانىڭ قانۇنى - نىزاملىرى پۈتۈلگەن رىسالىلەر توپلىمى (ياساق) دەپ ئاتىلاتتى» (42) دېسە، XIII ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر تارىخچىسى ئەلائىددىن ئەتامۇلىك جۇۋەينى چىڭگىزخاننىڭ قانۇنى ھەققىدە توختىلىپ: «تاتارلارنىڭ يېزىقى بولمىغانلىقتىن، ئۇ موڭغۇل بالىلىرىغا ئۇيغۇر يېزىقىنى ئۆگىنىش، مۇناسىۋەتلىك ياساق، پەرمان، بۇيرۇقلارنى خاتىرىگە ئېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن، بۇ خاتىرىلەر (ياساق) دەپ ئاتىلىپ چوڭ خانىنىڭ خەزىنىسىدە ساقلىناتتى، ھەربىر خان يېڭىدىن تەختكە چىققاندا، قوشۇنلارنى يۆنكەپ ئىشلىتىشكە توغرا كەلگەندە ياكى خانىنىڭ دۆلەت ئىشلىرى كېڭىشى ئۆتكۈزۈلگەندە، ئۇلار بۇنى خەزىنىدىن ئاچقۇچ ئۇنىڭدا دېيىلگەن تەلىماتلار بويىچە ئىش قىلاتتى ھەمدە بەلگىلەنگەن ئۇسۇل-چارىلەر بىلەن قىسىملارغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئىلىپ بېرىپ، ئايماق، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرنى زەبىت قىلاتتى» دەيدۇ (43).

جۇۋەينىنىڭ بۇ مەلۇماتى «جامىئوت تاۋارىخ» نىڭ ئاپتورى

راشىدىنىڭ «ئىلخانلار خەزىنىسىدە ساقلانغان بىلىم كىتابى بار» لىقى توغرىسىدىكى قەيسىلەر شۇنداقلا «قۇتادغۇبلىك» نىڭ «B. مۇقەددىمە» سىدە كۆرسۈلگەن «مەشرىق پادىشاھى، ماچىنلارنىڭ بېگى، بىلىملىك، ئاقىل دۇنيا باخشىلىرىنىڭ ھەممىسى كىتابنى ئۆزىنىڭ قىلىپ، باشقىلارغا بەرمەي پۈتۈنلەي ئۆزلەشتۈردى ۋە خەزىنىلىرى ئىچىگە يوشۇردى. بۇ كىتاب ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىگە مىراس قالدۇ، نادانلارغا بېرىلمەيدۇ. بۇ كىتاب پايدىلىقكى، زىيانلىق ئەمەس. بىراق كۆپچىلىك تۈركلەر ئۇنىڭ مەنىسىنى ئوقمايدۇ» (44) دېگەن قەيسىلەرى بىلەن سېلىشتۇرۇلسا، «موڭغۇل ياسىقى» نىڭ ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دېگەن كىتابنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دېگەن ئۇلۇغ ئەسىرىنىڭ بۇاستە تەسىرى بىلەن مەيدانغا كەلگەنلىكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئادالەت» نى ئۆلچەم قىلغان قانۇن ئارقىلىق ئەلنى ئىدارە قىلىش ئىدىيىسىنىڭ موڭغۇل دۆلەتلىرىنىڭ قانۇنچىلىق ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئوچۇقلىشىدۇ. (بۇ جەھەتتىن چىڭگىزخان ئوردىسىدا خىزمەت قىلغان تاتاتۇڭانى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ تەتقىق قىلىشقا توغرا كېلىدۇ).

ئەپسۇسكى، «قۇتادغۇبلىك» نى تۈركىيە ئالىمى رېشىت رەھمىتى ئاراتتىن باشلاپ يىل بۇرۇن ئوقۇپ تەتقىق قىلغۇچىلار-دىن بولغان كارىل بروككىلمان ئەپەندى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى شۇنداقلا «قۇتادغۇبلىك» تىكى دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش تەلىماتلىرىنىڭ موڭغۇللارنىڭ دۆلەت قۇرۇش ۋە قانۇن تۈزۈش پائالىيەتلىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئىنكار قىلىپ، ئىبنى ئەرەبشاھ، راشىدىن ۋە مېلئورانسكى قاتارلىق تارىخچى ۋە ئالىملار كەرچە، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دېگەن كىتابنى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دېگەن كىتابىدىن

كۆچۈرۈپ ئۆزلەشتۈرگەن دېگەن پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما «يۇلارنىڭ ھەممىسلا موڭغۇللارنىڭ (قۇتادغۇبلىك) نامىنى يۇسۇپنىڭ كىتابىدىن كۆچۈرۈپ قوللانغانلىقىنىڭ دەلىللىرىنى تەشكىل ئەتمەيدۇ» دەيدۇ (45). بروككىلمان ئەپەندى بۇ ھۆكۈمدە شۇنداق بىر چوڭ خاتالىققا يول قويىدۇكى، ئۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دېگەن ئەسىرىنى «ئۇيغۇرچە بىر ئەسەر ئەمەس» دەپ تونۇيدۇ ھەمدە «(خاقانىيە)» تىلى بىلەن يەنى قەشقەر تۈركچىسى بىلەن يېزىلغان ئىسلامى بىر مەھسۇلات» نىڭ موڭغۇللارغا مۇئەللىملىك ۋە كاتىپلىق قىلغان بۇددىست ياكى خرىستىئان مۇرتى بولۇشى مۇمكىن بولغان ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئوقۇپ ئۆگىنىلىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس، «ئۇلارنىڭ بۇ ئىسلام ئەسىرىنى موڭغۇللار ئىچىدە تارقىتىشلىرىغا ئەسلا ئىشكان بولماس ئىدى» دەيدۇ (46). ئۇ مانا مۇشۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تارىخلىرىنى يەككە چۈشمىنىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ۋە ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى قانۇنچىلىق ئەھۋالىنى چورتلا ئىككىگە بۆلۈپ تاشلايدۇ، بۇ ئىككى دەۋر قانۇنچىلىقىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تىكى مۇجەسسەملەشكەن قارىتا پۈتۈنلەي ئىگىلىزملىق بول تۇتىدۇ. بىزچە، ئۇ، بىرىنچى قەدەمنى ۋە ئىككىنچى قەدەمنى ئوخشاشلا خاتا باسىدۇ. ئەگەر ئۇ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى «خاقانىيە» تىلى دېيىلۋاتقان «قۇتادغۇبلىك» تىلى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بىر تال بولۇپ، «خاقانىيە» تىلىنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ XI ئەسىردىكى راۋاجى ئىكەنلىكىنى، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن بۇددىست ئۇيغۇر تەرجىمانلىرى تەرىپىدىن تەرجىمە قىلىنغان «ئالتۇن يارۇق» تىكى «ئېلگەر قانلارنىڭ كونى تۆرۈسىن ئايماق

ئاتلىغ يگرمنچ بۆلۈك» (پادىشاھلارنىك، خانلارنىك ھەقىقىي قانۇنلىرىنى ئىزاھلاش يىگىرمنچى بۆلۈم،) «راچاشاستارتگمە بەگلەر تۆرۈسىن ئوقتىماق ئاتلىغ يىگىرمنچ بۆلۈك» (راجاشاستار دېگەن بەگلەرنىك قانۇنلىرىنى چۈشەندۈرۈش يىگىرمنچى بۆلۈم) دېگەنگە ئوخشاش(47) شەكىللەردىكى خاتىرلەر بىلەن مۇسۇلمان ئالىمى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك «قۇتادغۇبلىك» دېگەن كىتابىدىكى مۇشۇ شەكىلدىكى نۇرغۇنلىغان قەيتىلەرنىك تىل جەھەتتىكى بىردەكلىكىنى بىزچىلىك بىلەلىگەن بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا ئۇ، ھەرگىز كۆلكىگە قالمىدىغان بۇنداق ئەخمىقانە يەكۈننى چىقىرىپ ئۆزىنىك «چوڭ ئالىم» لىق شان - شەرىپىگە داغ تەگكۈزۈۋالمىغان بولاتتى.

«قۇتادغۇبلىك» نى ئەنە ئاشۇنداق «تەتقىق» قىلغان ۋە شۇنداقلا «قۇتادغۇبلىكنىك يېزىلغان دەۋرىدىن ۋە قەشقەر دىيارى تەۋەلىرىدىن قالغان تارىخىي ۋە تىل يادىكارلىقلىرى ئەپسۇسلىنارلىق دەرىجىدە ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئەسەرنىك قازانغان شۆھرىتى ۋە كۆرسەتكەن تەسىرى زۆرۈرىيىتىنىك قانچىلىك ئىكەنلىكىنى بىلمەيمىز» دەپ خۇلاسىگە كەلگەن پروفېسسور بروككلمان يەنە، ئۆز نۆۋىتىدە «قۇتادغۇبلىك بولسا، دۆلەتنىك بېشىدا تۇرغانلارنىك قانۇن تۈرغۇزۇش ئۇسۇللىرى ۋە باج - سېلىقلارنى يىغىش تەدبىرلىرىنى كۆرسىتىدىغان بىر كىتابتۇركى، بۇ ھەر كىمگە بىلدۈرمەي يالغۇز ئىش باشقۇرغۇچىلارغىلا خاس ئىدى» دەيدۇ(48). ئەمما يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك قانۇن ئىدىيىسىگە بۇۋاستە تەسىر كۆرسەتكەن ئوتتۇرا ئەسىردىكى «ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتى» دىن زادىلا خەۋىرى بولمىسا كېرەك. شۇڭا ئۇ تېخىمۇ تۇيۇق يول تۇتۇپ، «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دېگەن كىتاب تىلغا ئېلىنغان پارسچە «پارچە» نىك

مەنىلىرىگىمۇ خاتا تەبىر بېرىدۇ.

ئەسلى گېپىمىزگە كەلسەك، پروفېسسور مېلئۇرانسكى موڭغۇللارنىك «چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى» دېگەن كىتابى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك «قۇتادغۇبلىك» دېگەن كىتابىدىن كۆچۈرۈپ ئۆزلەشتۈرۈلگەن دېگەن پىكرىنى ئىسپاتلاشتا، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ھىندۇ شاھ شەمسۇل كاتىپنىك «دەستۇرۇل كاتىپ فى تاينىل مەراتىپ» دېگەن كىتابىدىن مۇنداق بىر «پارچە» نى ئىستاتا كەلتۈرىدۇ. بۇ «پارچە» نىك تېكىستى مۇنداق:

«ئىككىنچى قىسمى، بىرىنچى باب، بىرىنچى پارچە، تۆتىنچى بۆلەك: ئۇلۇغ پايتەخت شەھىرىدە ۋەزىرلەر قانۇنى توغرىسىدادۇر.»

«..... بىرىنچى خىلى: قەبىلە ئاقساقاللىرى، بۇيۇك ئوردا ۋەزىرلىرى، نائىپلار ۋە ۋىلايەت ھاكىملىرى بىلىش كېرەككى، دىن ۋە دۆلەت ئىشلىرىنىك نىزامى، شەرىئەت ھەم مەملىكەت كېڭەشلىرىنىك ئۇيغۇنلۇقى، ئىككى بۇيۇك ۋە خەتەرلىك ئىشنىك قىلىنىشىغا باغلىقتۇر، بۇ ئىككى ئىش بىر - بىرىدىن ئايرىلىش زامانىنىك زۆرۈرىيىتىدىن باشقا ئەرسە ئەمەستۇر.

بۇ ئىككى ئەرسىنىك بىرىنچىسى، شەرىئەت ئەمىر - مەرۇپلىرىنى كۆچەيتىش ۋە ئىسلامىيەت ھۆكۈملىرىنى يۇرگۈزۈشتۇر (تەڭرى ئۇنى قىيامەت كۈنگىچە ۋە ئاخىرقى تىنىقىچە داۋاملاشتۇرسۇن!).

«ئىككىنچىسى، ئادالەت يولىغا تايىنىش ۋە ئىنساپ ئىگىلىرىنىك ھاياسىغا (ئۆزىنى تۇتۇشىغا) قايتىشقا ماسلىشىشتۇر ...»

«ئەگەر بۇ ئىككى ئىشتىن بىرى شەرەندىلىك بىلەن تاشلىۋېتىلسە ئۆزلۈكىدىنلا سەلتەنەت ھۆكۈملىرى بۇزۇلىدۇ ۋە مەملىكەت ۋەزىيىتى تۇراقسىزلىنىدۇ.»

« ئادالەت ئاساسلىرىنى تۈرغۇزۇش، چىڭگىزخان دۆلىتىنىڭ ۋە موڭغۇل سۇلتانلىرىنىڭ ئىجادلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار بۇنى يولغا قويغاندىن كېيىن ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسەتتىش ۋە ئۇنى ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرىگە ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان ھالدا ئۇلارغا ماسلىشىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر شەرىئەت (ئەمەل قىلىدىغان يول) ھېسابلىغان ۋە ئادالەت ھەم ئىنسابقا ماسلىشىشتا ناھايىتى تىرىشچانلىقلار كۆرسەتكەنلىكلىرىدىن، بۇ كىرىش سۆزگە ئاساسەن، يارتىلىشتا ئادالەت تۈرغۇزۇش ۋە ئىنساپ قىلىش تۇيغۇلىرى پەيدا قىلغان قۇدرەت ۋە كۈچ ئىكەنلىرى، موڭغۇل ئاقساقاللىرىنىڭ ۋە ئوردا سەردارلىرىنىڭ ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغانلىقلىرىدىن ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان.

بايان (تىمۇر) جانابلىرى، پەيتەرلىك ۋە ئىقتىدارلىق موڭغۇل سۇلتان ۋە ئالىيجانابلىرىنىڭ قائىدە-مىزانلارنى چۈشىنىشتىن ئىلگىرىكى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلارنى بىلىشى جەھەتلەردە ھەممە ئالىيجانابلاردىن ئەڭ ئىلگىرى كەلگەنلىكىدىن ۋەزىرلەر قانۇنىي يولى ۋە موڭغۇللارنىڭ بۇرتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان ئۆرنەكلەرنىڭ مۇلاھىزە قىلىنىش ئىلىرى ئۈزلىرىگە بېرىلگەنىدى. ئەنە شۇنداق بولغاچقا، چىڭگىزخان ﴿ قۇتادغۇبىلىكى ﴾ دىل كۆڑۈپ ئوقۇغانلىقىمىز ۋە بۇنداق ھاكىملار (49) دىن كۆرگەنلىكىمىزدەك، موڭغۇللارنىڭ ئىلاھىنى مۇلاھىزە قىلىش بىلەن ھەپىلەشكەن ۋە ئادالەت ھەم ئىنساب يولىدىن ئىچكىلىنىپ ئايرىلماي ۋە ئىككى ئوتتۇرىسىدىكى مەسىلەرنى جاساق (50) ھۆكۈمىگە ئاساسەن كەسىپ ئاناشقان ئىككى تەرەپنىن بىرىنىڭ توغرا ئىكەنلىكى جۈملىسىدىن — كىرەكلىك پەرگە ئەۋەتىلىشكە — ئۇنىڭ قولىغا ئىلام (51) بېرىدۇ. ئەگەر مەھكۇم بولغۇچى

ئىككىنچى قېتىم دەۋاغا قالدۇرۇلغان بولسا، قانۇن ھۆكۈمى بويىچە جاۋاب بېرىلىپ دەۋاسى ھۆكۈمسىز قالىدۇ. ئەمدى مۇشۇ سەۋەبلىك، ئۆزىگە پايتەخت قانۇنى ۋەزىرلىكى مەجبۇرىيىتى بېرىلىپ ھەر ئىشتا ئۇنىڭغا بويسۇنىدۇ ۋە ئۇنىڭ سۆزىدىن چىقمايدۇ. چىڭگىزخاننىڭ قانۇنىغا قارىغاندا ئۇنىڭ چىقارغان پەرمانلىرىنى موڭغۇل ئاقساقاللىرى قايتىدىن كۆزدىن كەچۈرۈشمەيدۇ. ئادالەت مەھكىمىسىگە كەلگەن دەۋاگەرلەر، قانۇنغا ئۇيغۇن ھالدا ئۇنىڭ نۆكەرلىرىگە ۋە قانۇن كاتىپىغا جاۋاب بېرىشىدۇكى، بۇلارغا قاراپ ئۆز ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشىدۇ.

... پۈتۈن موڭغۇل ئوردىسى بايان تېمور باخشىنى ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى دەپ تونۇيدۇ. دەۋالارنى ئۇنىڭغا ھاۋالە قىلغان موڭغۇللار ئۇنى ﴿ قۇتادغۇبىلىك ﴾ قانۇنىغا ئاساسەن بەرگەچكە، توغرا سۆز ۋە ھۆكۈمدىن سىرتقا چىقارمايدۇ. ئۇنىڭ ھۆكمىگە ئىشتىراك قىلىشقا باشقىسىنىڭ ھەققى بولمىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرمىغانلىقىنى ھېسابقا ئېلىشمايدۇ.

ئالتىنىچى خىلى: شەيخ ئەلى ئەزەلدىنلا موڭغۇل ئاقساقاللىرى بىلەن ۋە قانۇنچىلىرى بىلەن سۆھبەت قىلغان ھەم خىزمەت تىلىرىدە بولغانىدى؛ قانۇنچىلىق قائىدىلىرىنى ياخشى بىلەتتى. چىڭگىزخان ﴿ قۇتادغۇبىلىكى ﴾ ۋە خاقانىنىڭ ھۆكۈملىرىنى ناھايىتى ياخشى ئۆگەنگەنىدى. »(52)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلمىغان تەتقىقاتلار ئۈچۈن شۇنچە نۇرغۇن ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يېپ ئۆچلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىمىغان بۇ « پارچە » نى ئۆز تەتقىقاتىدا مېلئورانسكىدىن ئۆز ئەينى بويىچە كۆچۈرۈپ ئىستاتا كەلتۈرگەن بروككلمان مۇشۇ « پارچە » نىڭ ئاران $\frac{1}{16}$ گە تەڭ كەلگۈدەك ئۇچ قۇر گەپ بىلەن

يەنى « بۇ مەتندىن (چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى) دېيىلگەن بىر ئەسەرنىڭ بارلىقى ئېنىق. بۇنىڭدا (قۇتاد-غۇبلىك) دېگەن نامنىڭ پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئەسىرىگىلا خاس ئەمەسلىكى كۆرسىتىلگەندۇر » دېگەن بىلەن خۇلاسىلەيدۇ.

بىزچە بۇ « پارچە » — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان « ئەلنى ئادالەتلىك قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش « مەسىلىسىنىڭ موڭغۇل يايلاقلىرىغا يېتىپ بارغانلىقىنى، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ « قۇتادغۇبلىك » تە ئېيتىلغان « چارۋىچىلار ئىتتىپاقى قانۇنلارنى ئۆگىنىۋالالايدىغان » لىقى توغرىسىدىكى تەلىماتلاردىن ھەم موڭغۇل تىلىنى پىششىق بىلىدىغان، ھەم « قۇتادغۇبلىك » تىلىنى پىششىق بىلىدىغان ئۇيغۇرلار ئارقىلىق مەنپەئەتلەنگەنلىكىنى ئوچۇق بىر شەكىلدە كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

« پارچە » دە، « چىڭگىزخان قۇتادغۇبلىكى » دېگەن ئەسەرنىڭ « موڭغۇللارنىڭ ئىشلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش » نى مەزمۇن، « ئادالەت ئاساسلىرىنى تۇرغۇزۇش » نى مەقسەت قىلغان بىر ئەسەر بولۇپ، موڭغۇل دۆلەتلىرىدىكى « ۋەزىرلەر قانۇنى يولى ۋە موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان ئۆرپ-ئادەت قائىدىلىرى مۇلاھىزە قىلىنىش ئىشلىرى » نىڭ « موڭغۇل سۇلتانلىرى ۋە ئالىمجانابلىرىنىڭ قائىدە - نىزاملارنى چۈشىنىشتىن ئىلگىرىكى ۋە ئۇلارنىڭ قانۇنلارنى بىلىشى جەھەتلەردە ھەممە ئالىمجانابلاردىن ئىلگىرى كەلگەن » بايان تېمىدىن دېگەن ئوخشاشلارغا « بېرىلگەن » لىكى، « پۈتۈن موڭغۇل ئوردىسى بايان تېمىدىن باشقىسىنى ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى دەپ ئاتىلىدۇ » خانلىقى قەيت قىلىنغان. بۇنىڭدىن قارىغاندا، بۇ يەردە ئېيتىلغان « ۋەزىرلەر قانۇنى يولى » بىلەن « موڭغۇل-لارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان ئۆرپ-ئادەت » باشقا-

باشقا ئىككى نەرسە بولۇپ، ئالدىنقىسىنىڭ ۋاقتى كېيىنكىسىدىن بۇرۇن ئىكەنلىكى ئاھايىتى ئېنىقتۇر. « ۋەزىرلەر قانۇنى يولى » دېگەن يول بولسا، شەك - شۈبھىسىزكى، چىڭگىزخان دۆلىتىدىن بۇرۇن پەيدا بولغان قاراخانىلار خاندانلىقى قانۇنشۇناسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى » بايان قىلىنغان « قۇتادغۇبلىك » دېگەن كىتابىدىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان « ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا » ھۆكۈمرانلارغا بەلگىلەپ بېرىلگەن قانۇنىي يولنىڭ دەل ئۆزىدۇر. چۈنكى، موڭغۇل دۆلەتلىرىدە چىڭگىزخاننىڭ يىگىرمە ئۈچ يىللىق ھاياتىدىن خاتىرىلەنگەن « جاساق » لارنى ئۇيغۇرلارنىڭ ياردىمى بىلەن تۈزۈپ چىقىشىدىن بۇرۇن « ۋەزىرلەر قانۇنى يولى » دېيىلىدىغان يولنىڭ بولمىغانلىقى، « چىڭگىزخان جاسىقى » دېيىلۈاتقان « موڭغۇللارنىڭ يارىتىلىشلىرىدىن پەيدا بولغان ئۆرپ-ئادەت » نىڭ « ۋەزىرلەر قانۇنى يولى » دىن خېلى زامانلار كېيىن پەيدا بولغانلىقىنى ھەممىگە ئايدىڭ ئىش بولۇپ، بايان تېمىدا باخشىسىغا « پايتەخت قانۇن ۋەزىرلىكى » يەنى « ئۇلۇغ ئوردىنىڭ قانۇن ئەمەلدارى » لىق مەنسىپىنىڭ بېرىلگەنلىكىمۇ ئۇنىڭ « قۇتادغۇبلىك » دە نىزاملاشتۇرۇلغان « ۋەزىرلەر قانۇنى يولى » نى ئاھايىتى پۈختا بىلىدىغانلىقى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

يۇقىرىدىكى بۇ « پارچە » دە يەنە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ « ئادالەت ئاساسلىرىنى ... ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرىگە ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان » لىقى، « ئۇلارغا ماسلىشىشنى ئۆزلىرى ئۈچۈن بىر شەرىئەت (ئەمەل قىلىدىغان يول) ھېسابلىغان » لىقى ھەم شۇنداقلا « ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغانلىقلىرىدىن ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىشنى زۆرۈر ھېسابلىغان » لىقى، پۈتكۈل موڭغۇل ئوردىسىنىڭ

قانۇن ئەمەلدارلىقنىڭ تەپسىلىي نىگەن بايان تۆمۇرنىڭ «ئادالەت مەھكىمىسى» دە دەۋا سورىغانلىقى، دەۋالارنىڭ ئىككى خىل يول بىلەن يەنى بىرى «شەرىئەت» يولى بىلەن، يەنە بىرى «ئادالەت» يولى بىلەن سورىلىدىغانلىقى، بۇنىڭ «ئىككى بۇيۇك ۋە خەتەرلىك ئىش» ئىكەنلىكى، «بۇ ئىككى ئىش بىر - بىرىدىن ئايرىلىش زامانىنىڭ زۆرۈرىيىتىدىن باشقا نەرسە ئەمەس» لىكى، «ئەگەر بۇ ئىككى ئىشتىن بىرى شەرمەندىلىك بىلەن تاشلىۋېتىلسە، سەلتەنەت ھۆكۈملىرى ئۆزلۈكسىزلا بۇزۇلىدۇ ۋە مەملىكەت ۋەزىيىتى تۈۋراقسىزلىنىدۇ» غانلىقى ناھايىتى ئوچۇق بىر شەكىلدە قەيت قىلىنىدۇ. ئۇنىڭدا شۇ چاغدا قۇرۇلغان «ئادالەت مەھكىمىسى» گە كىرىپ دەۋا ھاۋالە قىلغان موڭغۇللارنىڭ ئەرزلەرنى «قۇتادغۇبىلىك» قانۇنىغا ئاساسەن» سۈزگەنلىقى، بايان تۆمۇرنىڭ «چىقارغان پەرمانلىرىنى موڭغۇل ئاقساقاللىرى قايتىدىن كۆزدىن كەچۈرۈشمەيدۇ» غانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ناھايىتى روشەنكى، بۇ «پارچە» موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئادالەت ئاساسلىرىنى تۈرغۇزۇشلىرىنىڭ قانداقتۇر بىر نۇقتا بولۇشى «پارچە» نىڭ بىر بىرىدە ئېيتىلغاندەك، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ مۇستەقىل «ئىجاد» لىرى ئىكەنلىكىنى ئەمەس بەلكى «دىن ۋە دۆلەت ئىشلىرىنىڭ نىزامى» نى ئۇلارنىڭ كىتابىمزىنىڭ 3-بابىدا مەخسۇس توختالغان «سۇلتانلارنىڭ ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرى» بايان قىلىنغان «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» ۋە ئۇ ئۆزلەشتۈرۈلگەن «قۇتادغۇبىلىك» كە «ئاساسەن مۇقىملاشتۇرغان» لىقىنى، «ئادالەت ئۆرنەكلىرىنى مۇلاھىزە قىلىش» تا «قۇتادغۇبىلىك» - كە «ماسلاشماقتىن ئۆزگە يول تاپالمىغان» لىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مانا بۇلار ئالدىدا بايان تۆمۇر دەۋا سورىغان

«ئادالەت مەھكىمىسى» نىڭ كىتابىمزىنىڭ 3 - بابىدا توختالغان «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكىنى دەللىلەشنىڭ شۇنداقلا بەش تومۇق «ئەرەب ئەدەبىياتى تارىخى» ناملىق مەشھۇر ئەسەردە يەكۈنلۈك بايان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇرغۇن مەشھۇر يەرلىك ئاھالىگە مەنسۇپ كىشىلەرنى ئەرەب دەۋالغان بروككلمان ئەپەندىنىڭ بۇ يەردە كەلتۈرۈپ قويغان سەۋەنلىكىگە ھەيران قېلىشىنىمۇ زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ.

دېمەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئوبرازلىق ئىنكاسى بولغان «قۇتادغۇبىلىك» قارا خانىلار سىياسىي ھاياتىنى ئىسلىم، ئادالەت، ئەخلاق ۋە قانۇن بايان ئۆزگەرتىشنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك قانۇن دەستۇرىغا ئايلانغان» (53) بولۇپ، «موڭغۇللار زامانىدا ... مەھكىمە ئورگانلىرىنىڭ ئىگىلىشى كېرەك بولغان ھوقۇق قائىدىلىرى مەجمۇئەسى»(54) بولغان بولسا، XVI ئەسىردە «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتى توغرىسىدىكى نەزەريىۋى تەپەككۇرى... سەئىدىيە (يەكەن خانلىقى) خانلىق قانۇننىڭ ئۆزۈلۈشىگە... ئاكتىپ تەسىر كۆرسەتتى ۋە ئىلھام بەردى»(55). گەرچە بۇنى ئىسپاتلايدىغان تارىخى ئىسپاتلىق ھۆججەت قولىمىزدا بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ ئىزچىللىقنىڭ شاھىدى سۈپىتىدە بىر ماتېرىيال قولىمىزدا تۇرۇپتۇ، ئۇ بولسىمۇ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2-خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخاننىڭ ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» دېگەن كىتابىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ چىققانلىقى ۋە شۇنداقلا ئۇلۇغ ئالىمنىڭ ماۋزىنى قىزىل دەريانىڭ بويىدىن ھازىرقى ئورنىغا يۆتكەپ ياساتقانلىقىدۇر.

«بەزى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، سۇلتان ئابدۇرېشىتخان

يۇسۇپ خاس هاجىپنىك قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان ﴿ تۆتادغۇبلىك ﴾ ناملىق ئەسىرىنى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلدۇرغان بولۇپ، بۇ تەرجىمە نۇسخىسىنى ئاتۇشلۇق ريشاتخان دېگەن كىشى 1936-يىلغىچە ساقلاپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ يىلى قەشقەردە بولغان ئىسيانىدا ماخۇسەن ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ تاشلانغان. ريشاتخانىنىك ئېيتىشىغا قارىغاندا كىتاب ناھايىتى ساددا، ئۇقۇمۇشلۇق، جانلىق تىل شەكلى ۋە گۈزەل تەسۋىرلىرى ۋاستىلەر بىلەن تەرجىمە قىلىنغان.» (56) بۇنىڭدىن تاشقىرى، يەكەن-سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە يولغا قويۇلغان «ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش» تەدبىرلىرى ۋە شۇ تەدبىرلەرنىك ئەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن ياخشى ۋەزىيەتمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ.

سۇلتان سەئىدخان دەۋرىدە قانۇننىك ئىجرا قىلىنىشىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلدى. «سەئىدىيە خانلىقىنىك تارىخىدىن مەلۇمكى، سۇلتان سەئىدخان مىلادى 1516-يىلى 2 - ئايدا (922-ھىجرىيە مۇھەررەم ئېيى) يەنى ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىپ ئىككى يىلدىن كېيىن، بۆلگۈنچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تۇرپان خانى، ئاكىسى مەنسۇرخان بىلەن كىچىك ئىنىسى ئىمىن خوجىنىك ۋاستىچىلىكى ئارقىسىدا ئۇچرىشىش جايى ۋە ۋاقتى توغرۇلۇق بىر يىل تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن ئاقسۇنىك ئاۋات دېگەن جايىدا داغدۇغىلىق ئۇچرىشىپ، تۇرپان بىلەن قۇمۇلنى يەكەن — سەئىدىيە خانلىقىغا تەۋە قىلدى. مەلۇم بولۇشىچە، مەنسۇرخان ياشقا چوڭ، سۇلتان سەئىدخان بولسا ﴿ تۆرە ﴾ (قانۇن) ئىشلىرىغا ماھىر ئىدى. ئىككىيلەن ئۇچرىشىدىغان چاغدا سۇلتان سەئىدخان مەسلىھەت بېرىپ ئۇزۇنىك نامىنى كېيىن، ئاكىسى مەنسۇرخانىنىك نامىنى خۇتبىدە ئاۋۋال ئوقۇتتى، بىر - بىرىگە

سوۋغا تەقدىم قىلىشىدىغان چاغدا، ئۇلار ﴿ تۆرە ﴾ (قانۇن، قائىدە) دېگەن ئادەت بويىچە بىر-بىرىگە مەدھىيە قوشاقلىرى ئوقۇشقان، ئۇلار سۆھبەتتە ھۆكۈمەت ئىشلىرى، ھەربىي ئىشلار، شۇنىڭدەك دۆلەتنىك قانۇن-نىزام (تۆرە) لىرىنىك ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالى قاتارلىق مۇھىم چوڭ-چوڭ مەسىلىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي پىكىر ئالماشتۇرۇشقان، كېلىشىم ئىمزالايدىغان چاغدا ئەمىر جەببار دېگەن قانۇن ئەمەلدارى ۋە دوغلات دېگەن مۆھۈردارلار بىللە بولغانىدى» (57). شۇڭا «نەتىجىدە بۇ ئىككى جايدا يىگىرمە يىل تىنچلىق ۋە ئامانلىق ۋۇجۇدقا كەلدى. مىسالغا ئالساق، ھەرقانداق كىشى قۇمۇلدىن ئەنجانغا بارماقچى بولسا يول ئۈستىدە ھېچقانداق باج تۆلىمەيتتى، ئۆزبىگە ئوزۇق-تۈلۈك ئالمايتتى، بارغانلىكى جايدا مېھمانغا ئوخشاش كۈتۈلۈپ، ئوزۇقلىنىدىغان، قونىدىغان يەرنى تېپىۋالالايتتى» (58).

بۇ مەلۇمات شۇ ۋاقىتتا يەكەن — سەئىدىيە خانلىقى تەۋەسىدە يۇقىرى دەرىجىدىكى تىنچلىق ۋەزىيىتىنىك بارلىققا كەلگەنلىكىنى، ئوغرى، قاراقچى، بۇلاڭچى، زومىگەرلەرنىك ئازايغانلىقىنى، خەلقنىك غەم - ئەندىشىلىرىنىك تۈگىگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

«سۇلتان سەئىدخان تەختكە ئولتۇرۇش بىلەن تەڭلا ھەممىدىن ئاۋۋال زالىملارنى يوقىتىپ، خەلقنى زۇلۇم، ئىغىرچىلىقتىن خالاس قىلدى»، «پۇقرالارنىك نامراتچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىشى ئۈچۈن دۆلەتتىن ئېلىنىدىغان ئون يىللىق باج-سېلىقنى ئالماسلىق توغرىسىدا سىياسەت بەلگىلىدى»، «قوشۇنلار ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم تەرتىپ ئورناتتى، ئۆز بېشىمچىلىققا قاتتىق چەك قويۇلدى، پۇقرالار مەنپەئىتىگە زىيان كەلتۈرۈلدىغان قانداق ھەرەر ئىش سادىر بولىدىكەن، يۇز-خاتىر قىلىنماستىن دەرھال بىر تەرەپ

نەرسىلەر ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بارلىق كونا نەرسىلەر يېقىمسىز بولىدۇ، يېقىمسىز نەرسىلەر كۆڭۈلسىز بولىدۇ. يېڭى نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا كونا نەرسىلەرنىڭ كەمچىلىكى يوق، سەرخىل نەرسىلەرنىڭ ئالدىدا ناچار نەرسىلەرنىڭ كەمچىلىكى يوق. پۈتۈن تەم ۋە لەززەت يېڭى نەرسىدە بولىدۇ، كىشىلەر بۇ لەززەتنى ئىزدەپ كۆپ قېتىملىدۇ. مۇنداق دېسەم باشقىلار مېنى تۇراقسىز ئىكەن دەپ ئەيىب قويۇشىدۇ. تۇراقسىز بولۇشۇم ماڭا ئەيىب ئەمەس، مەن ئۆزۈمگە داۋاملىق يېڭى-يېڭى نەرسىلەرنى تاللاپ قوبۇل قىلىپ تۇرىمەن.» (4)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە «يامان قانۇن»، «ياخشى قانۇن»، «قانۇننى يامان تۆزۈش»، «قانۇننى ياخشى تۆزۈش» دېگەن ئىبارىلەر ناھايىتى كۆپ تۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ «يامان قانۇن» دېگىنى — پۇقراغا زۇلۇم سېلىپ ئېكسپلاتاتسىيىنى ياقىلايدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ئەمەلدارلار: «ياخشى قانۇن» دېگىنى — ئەلدە ئېزىش ۋە ئېزىلىشنى توختىتىپ ھەممە تەبىقىلەر تەڭ-باراۋەر ياشايدىغان ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنى بارلىققا كەلتۈرۈشنى كۆزلەيدىغان ئىجتىمائىي تۈزۈم ۋە ھەر خىل ئەمەلدارلار ئىدى. ئۇ، قانۇننى مانا مۇشۇنداق «ياخشى» ۋە «يامان» دەپ ئىككى خىل كاتېگورىيىگە بۆلگەندىن كېيىن پۇقراغا پايدىلىق «ياخشى قانۇن»لارنى بەرپا قىلىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بۇ بەگلىكتە ئەگەر ھۆكۈمرانلىق بىر قانۇن (تۆزۈلۈپ) يولغا قويۇلغان بولسا تېخىمۇ ياخشى بولغان بولاتتى. (بۇنىڭدىن كېيىن) ئەل ئىچىدە بىر نەچچە تۈرلۈك ئالسا ئەل ئۆچۈن بىر ياخشى قانۇن تاللاشتۇن. (كىمكى) ھەمىشە بىر مەشھۇر بەگ بولاي دېسە ئۇنىڭغا قانۇننى تەدىق قىلسۇن. قايسى بەگ بۇنىڭدىن

بۆلەك يول تۇتسا ئۇنىڭ بەگلىكى بۇزۇلار، نەسىبىنى ئالالماس. كىم ئۆز دەۋرىدە يامان قانۇن تۆزسە، ئۇ كېيىن ئۆزىگە يامان ئات قويار، كىم ياخشى قانۇنلارنى بەرپا قىلسا، ئۇنىڭ شۆھرىتى تا ئەبەدكە ياشار. (شۇڭا) قانۇننى يامان تۆزمە، بەك ياخشى تۆز، (شۇ چاغدا) كۆنۈڭ ياخشى، بەختىڭ ئۆز بولغاي. بەگلەر، ھاكىملار يامان تەرتىپ ئورناتمىغاي. قانۇن يامان بولسا ئۇلار ھاكىم بولالماس. توغرا، قانۇن-نىزاملار باشقىغا تېگىشلىك ياخشىلىقلار تامام بۇزۇلۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا بىر يامان ئورنىغاي. (ئۇ چاغدا) خەلق زۇلۇم چېكىپ ھېچقانداق ھۇزۇر قالمىغاي.» (5)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى ئۇنىڭ تۆۋەندىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «كۆپ ئوردا زالىملىق ۋە زۇلۇم بىلەن بۇزۇلدى، تىرىكلەر ئاخىر ئاچلىق بىلەن ئۆلدى. بەگ غاپىل بولۇش، زۇلۇم سېلىش بىلەن ئەلنى بۇزار. زالىم بەگ بەگلىك دەۋرىنى سۈرەلمەس، (چۈنكى) خەلقى ئۇنىڭ زۇلۇمىنى كۆتۈرمەيدۇ. قانۇن بىلەن ئەل ئارتار، جاھان تۆزىلەر، زۇلۇم بىرلە ئەل كېمەپ جاھان بۇزۇلار.» (6)

ئۇ بۇ ئىدىيىسىدە ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ھۆكۈمرانلىقنىڭ تەجرىبە-ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، قانۇننىڭ رولىغا يۇكسەك باھا بېرىدۇ. دۆلەتنىڭ ئادىل قانۇن بىلەن گۈللىنىپ تۆزۈلىدىغانلىقىنى، زۇلۇم بىلەن ئاجىزلاپ بۇزۇلىدىغانلىقىنى ئالاھىدە قەيت قىلىدۇ ھەم ھۆكۈمرانلارغا زالىم بەگلەرنىڭ بەگلىك دەۋرىنى ئۆزۈن سۈرەلمەيدىغانلىقىنى، پۇقرالىرىنىڭ زۇلۇمنى كۆتۈرمەيدىغانلىقىنى ئوچۇق ئوقتۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ جەمئىيەتنى تەشكىل قىلغان خەلق ئاممىسىنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىسىنىڭ تەكشىسىزلىكى تۈپەيلىدىنمۇ جىنايەت سادىر بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ ھەمدە

مۇشۇ خىل سەۋەب تۆپەيلىدىن جىنايەت سادىر قىلغۇچىلارنىڭ جىنايەت مەنبەسىنى جىنايەتنىڭ سۇبيېكتىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇنى مەيدانغا كەلتۈرۈۋاتقان ئىجتىمائىي تۈزۈمدىن ئىبارەت ئوبيېكتىدىن ئىزدەيدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتاد-غۇبلىك» تە ھازىر بىز يۇقىرى كلىككە كۆتۈرۈپ دەۋاتقاندىكىدەك ئوتتۇرىغا قويۇلمىسۇ، «ئاللانىڭ ئىرادىسى» بويىچىلا يەتكىلى بولىدىغان تەڭلىكنىڭ بارلىقىغا كېلىشنى كۆتۈپ تۇرماي ئەمەلىي تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق ھەقىقىي ئىجتىمائىي تەڭپۇڭلۇقنى بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن خەلق ئىچىدىكى باي، ئوتتۇرا ھال، يوقسۇللاردىن ئىبارەت ئۈچ تەبىقىنى قانداق قىلىپ تۈرمۇش سەۋىيىدە تەڭلەشتۈرۈپ بىر ھالغا كەلتۈرۈشنى يەقەت قانۇننىڭ يارىدىمى بىلەنلا ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان تۆۋەندىكى بايانلىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان: «ئاۋام خەلق ئۈچ گۇرۇھتۇر. ئۇلارنىڭ بىرى بايلار، ئىككىنچىسى ئوتتۇرا ھاللار، ئۈچىنچىسى خەلق يوقسۇللىرى. بايلار خەلقنىڭ كۆچلۈكىدۇر. ئوتتۇرا ھاللار بايلارنىڭ ئىشنى قىلالمايدىغانلاردۇر. ھەممىدىن ئاۋۋال خەلق يوقسۇللىرىنى كۆزىتىش كېرەك. بايلارنىڭ يۇكىنى ئوتتۇرا ھاللارغا يۈتكۈزمەسلىك، ئوتتۇرا ھاللارنىڭ يۇكىنى يېقىرلارغا يۈتكۈزمەسلىك كېرەك. ئاۋادا بايلارنىڭ يۇكى ئوتتۇرا ھاللارغا يۈتكۈزۈلسە، ئۇلار بۇزۇلۇپ ھارام ھالغا چۈشەر. ئاۋادا ئوتتۇرا ھاللارنىڭ يۇكى يېقىرلارغا يۈتكۈزۈلسە، يېقىرلار يىلتىزىدىن قىرىلىپ ئاچلىقتىن ئۆلەر. يېقىرنى كۆزەتسەك ئورتا بولۇر، بىرئاز تىنسا، ئوتتۇرا ھال بايلىق تاپۇر. يېقىر ئوتتۇرا ھال بولسا، ئوتتۇرا ھال باي بولۇر، ئوتتۇرا ھاللار باي بولسا، بۇ ئەل بېيىغاي. (شۇڭلاشقا) ئۇلارغا قانۇن بىلەن ئويدان قاراش كېرەك.»(7)

بۇ يەردىكى «بۇلۇق» كەلىمىسى ھەققىدە مەنبەلەردە ئېنىقراق بىرەر شەرھى بولمىسىمۇ، ئۇنىڭ شۇ چاغدا خان،

بەگ (خانلىق، بەگلىك كۆزدە تۇتۇلىدۇ) لەر تەرىپىدىن پۇقرالارغا سېلىنىدىغان ئالۋان-ياساق ياكى ئائىلە، ئادەم بېشىنى بىرلىك قىلىپ تۇرۇپ ئېلىنىدىغان باج-خىراجلارنى كۆرسىتىدىغانلىقى ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۈزۈلەتتى. ئەمما ئۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز ئالدىغا شەخسىي مونوپولىيە قىلىۋالىدىغان خۇسۇسىي مۈلكى ئەمەس ئىدى. ئەكسىچە، دۆلەتنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلىدىغان بارلىق ئاممىلار ئىچىدە خەلق ئاممىسىنىڭ جانجان مەنپەئىتىنى چىقىش نۇقتىسى قىلغان ياخشى قانۇن تۈزۈش ۋە ئۇنى ئەلگە ئاشكارا جاكارلاش — ھەممىدىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان ئامىل ئىدى. شۇڭا ئۇ، قانۇن-نىزاملار تۈزۈلگەندىن كېيىن، ئۇنى ئەلگە ئاشكارا جاكارلاپ پۇقرالارنى ئۇنىڭدىن خەۋەر تاپقۇزۇشنى ۋە شۇ ئارقىلىق ئەلنى تېخىمۇ ياخشى، ئاڭلىق ھالدا ئىدارە قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى بەگلەر بىلەر، قانۇن، تەرتىپ، ئادەت شۇلاردىن كېلەر، (شۇڭا) قانۇننى خەلقىگە ئوڭىچە يەتكۈز. ئەمىلىك ۋە قانۇن ئەل راھىتىدۇر. خەلققە قانۇن تۈزۈپ بەر، ھۆزۈر ئەيلىسۇن. خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بەرمەك كېرەك، خەلقنىڭ كۆڭلى قانۇن بىرلە سۆيۈنسە، ئەل رەتكە چۈشۈپ بەگ قۇدرەت تاپار.»(8)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ بايانلىرىدا خەلققە قانۇن-يوسۇنلارنى قانداق ئۆگىتىش، قانداق يېتەكلەش، ئۇلارنىڭ سۆز-ھەرىكىتىنى قانداق قىلىپ قانۇن يولىغا سېلىش مەسىلىلىرى نۇقتىلىق شەرھلەنگەن. ئۇلارنىڭ قانۇن ۋە يوسۇنلاردىن بىخەۋەر تۇرۇۋاتقان چاغلىرىدا قانۇنسىز ۋە يوسۇنسىز بولىدىغانلىقى، خەۋەردار بولغان ۋاقىتلىرىدا ئۇنداق بولمايدىغانلىقى ناھايىتى ئوچۇق كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بۇ

ئىدىيىسىنى يەنە «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان
ئودغۇرمىش بىلەن ئۆگدۈلمىشنىك قانۇن-يوسۇنلارنى قانداق
ئۆگەنگىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى دىئالوگلىرى (بۇ ھەقتە
كىتابىمىزنىك ئىككىنچى بابىغا قارالسۇن) شۇنداقلا دېھقانلار،
چارۋىچىلار، سودىگەرلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر بىلەن قانداق
مۇناسىۋەتتە قىلىش ۋە مېھماندارچىلىقنىك قائىدە-يوسۇنلىرى
ھەققىدىكى بايانلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قارايدىغان بولساق،
ئۇنىڭدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللىنىپ كەلگەن، ئىنتىياز دېگەن نەرسىلەر بىلەن
ئانچە كارى بولمايدىغان تارقاق بىر قەبىلىنى قانداق قىلىپ
ماكان تۇتۇپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا، بىرەر
ھۆكۈمرانىنىك ئىتائىتى ئاستىدا ھۈنەر ۋە سودا-تىجارەتنى
ئاساس قىلغان شەھەر ھاياتىنى ئوتكۈزۈشكە ئادەتلەندۈرۈش
مەسىلىسىنىك مۇھاكىمە قىلىنغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

تارىخىي مەنبە ۋە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىن مەلۇم
بولۇشىچە، ئۇيغۇرلارنىك قەدىمكى ماكانلىرىدىن بىرى بولغان
تارىم ۋادىسىدا شەھەر تۈرمۇشى خېلى بۇرۇنلا باشلىنىپكەن
بولسىمۇ، ئەمما ئۇرقۇن ۋادىسىدا ياشايدىغان شەرقىي
ئۇيغۇرلاردا بۇ سەل كېيىنچىرەك بولۇپ، VIII ئەسىرنىك
ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئاندىن شەھەر، ئۆي-ئىمارەتلەر
بەرپا قىلىنىپ يېرىم ئولتۇراقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان
ھالەتنى بارلىققا كەلگەن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇيغۇرلارمۇ
بۇركەرگە ئوخشاشلا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.
«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان تاغدىن چۈشۈپ
شەھەرگە كېلىپ ياشاش، شەھەر-كەنتلەرنى بىنا قىلىش،
ئۇنىنى جوك بولغا يېقىن سالماسلىق، تاشار دەريانىك ياكى
بەگنىك قوشنىسى بولماسلىق، ھسارغا يېقىن تۇرماسلىق، ئۆي
سىيۋالماقچى بولسا قوشنىسىغا قاراش، يەر سېتىۋالماقچى بولسا

سۈيىنى تاللاش توغرىسىدىكى تۇرمۇشقا ئائىت مەلۇماتلار[9]
ئۇيغۇرلارنىك ئەنە شۇ چاغدا كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتىدىن
ئۆي-ئىمارەت سېلىپ، ماكان تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىشقا قاراپ
يۈزلىنىشكە باشلىغان ھالقىلىق پەيتتە تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.
مەلۇم بولۇشىچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن مەھمۇد
قەشقەرى ياشىغان دەۋردە، ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدا قۇرۇلغان
ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىك مۇنتەزىم بولۇپ، بىر بۆلۈك ئۇيغۇر
قەبىلىلىرىنىك ئەسلى ماكانى بولغان تېيانشان ئەتراپىنى
چۆرىدەپ ئورۇنلاشقىنىغا ئۇزاق بولغان بولسىمۇ، ئۇلارنىك
قانۇن-تۈزۈم، تۇرمۇش ئۇرۇپ-ئادەتلىرى يەنىلا ئاۋۋالقى
كۆچمەن چارۋىچىلىق ھاياتى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىدى.
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىك قانۇن ئىدىيىسىدە مانا مۇشۇ بىر
دەۋرنىك ئەينەن ئەھۋالى ئوچۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

تارىخشۇناسلار كۆچۈپ يۈرۈپ يايلاق قوغلىشىپ چارۋىچىلىق
بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئولتۇراقلىشىپ شەھەر دۆلتى ھاياتىنى
ئوتكۈزۈشكە قاراپ تەرەققىي قىلىشنى ئىنسانىيەت تارىخىدىكى
زور ئىلگىرىلەش دەپ قارايدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن
شۇغۇللانغاندا تۇرمۇش ئۇرۇپ-ئادەتلىرى ناھايىتى ئاددىي
بولىدۇ. شەھەرلەشكەندە يېڭى شەھەر دۆلتى مەدەنىيىتى
بارلىققا كېلىدۇ. تارقاقلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەندە ئاھالىلەرنىك
يېڭى شەيئىلەر بىلەن ئۇچرىشىشى ئازراق، شەخسىي
قەھرىمانلىق ئالامەتلىرى كۆچلۈكرەك بولىدۇ. شەھەرلەشكەندە
سودىگەرلەرنىك تۇرتكىسىدە يېڭى شەيئىلەرنى قوبۇل قىلىشى
تېز بولىدۇ. يايلاق قوغلىشىپ تۇرمۇش كەچۈرگەن چارۋىچىلارنىك
ماتارىپ ئىشلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاجىز بولىدۇ.
شەھەرلەشكەندە ئاھالىلەرنىك مەدەنىي ساپاسى ئاشىدۇ.
سودىگەرلەر ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن باردى-كەلدى
قىلمايدىغان خەلقنىك تىلى ئىپتىدائىي بولىدۇ، شەھەر دۆلتى

خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سۆز ھەرىكەتلىرىنى قېلىپقا سېلىپ تۇرىدىغان قانۇن-نىزاملارغا رىئايە قىلىشى بىرقەدەر كۆچلۈكرەك بولىدۇ. كۆچمەن چارۋىچىلاردا بولسا ئاجىزراق بولىدۇ. شۇڭا ئېيتىمىزكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان يۇقىرىقى مەسىلەر ئەينى زاماندا ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى ئالغا سىلجىتىش رولىنى ئوينىغانىدى. شۇ ۋەجىدىن ئۇ بىر تارىخىي خاراكتېرلىك ئىلغارلىق ھەم يۈكسەك تەرەققىيەرۋەرلىكنىڭ ئىپادىسىدۇر.

ئىككىنچى، قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى

قانۇن بىلەن ھوقۇقنىڭ مۇناسىۋىتى — مۇنداقچە ئېيتقاندا قانۇن بىلەن دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتى بولۇپ، ئۇ، قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە، چەت ئەللەردىن تارتىپ جۇڭگوغىچە بولغان بارلىق قانۇنشۇناسلارنىڭ بىردەك دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغاپ كېلىۋاتقان ئىنتايىن مۇھىم مەسىلە، شۇنداقلا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىمۇ كەڭ دائىرىدە ئەتىقى قىلىنغان چوڭ تېما. ئۇ، قانۇن بىلەن ھوقۇق (دۆلەت) نىڭ كېلىپ چىقىشى، تەبىرى، ئىككىسىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەمنىڭ باراۋەر ئىكەنلىكى، ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە ئەخىرسىزلىكى قاتارلىق پرىنسىپ خاراكتېرلىك مەسىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ جېنىدۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ھەققىدىكى تەلىماتى دۆلەتنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئىجتىمائىي سەۋەب ۋە زۆرۈرىيەتلەر، دۆلەتنىڭ قانداق شەكىللىنىدىغانلىقى ۋە شەكىللەنگەنلىكى، دۆلەتكە قانداق كىشىلەرنىڭ باش بولۇشى

كېرەكلىكى، قانداق كىشىلەر باش بولسا دۆلەت روۋناق تاپىدىغانلىقى، قانداق كىشىلەر باش بولسا دۆلەت مۇنقەرز بولۇپ تۆگىشىدىغانلىقى يەنى داھىيلارنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىدىكى ئورنى ۋە رولى، دۆلەت ئورگانلىرىدا قانداق-قانداق مۇئەسسەسەلەرنىڭ بولۇشى لازىملىقى، بۇ مۇئەسسەلەرگە قويۇلىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ قانداق شەرتلەرنى ھازىرلىشى كېرەكلىكى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇلۇغ ئۇستاز لېنىن ئوتتۇرىغا قويغان دۆلەتنىڭ دۆلەت بولۇپ شەكىللىنىشىدە بولۇشقا تېگىشلىك شەرتلەر دەپ قارالغان ئارمىيە، ساقچى، تۈرمە، سوتتىن ئىبارەت تۆت ئامىل يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت تەلىماتىدىمۇ تېپىلىدۇ. بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ باشقا بابلىردا ئايرىم-ئايرىم توختىلىدىغان ۋە توختالغانلىقىمىز ئۈچۈن بۇ يەردە شۇنچىلىك دېيىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «خۇدايىم ئادەم بالىسىنى، ئۇلۇغلارنى، كىچىكلەرنى، ياماننى، ياخشىنى، بىلىملىكلەرنى، بىلىمسىزلەرنى، پېقىر ياكى گادايلارنى، ئەقىللىك، ئەقىلسىز، جاھىل ياكى بايلارنى ياراتتى. ئەل-يۇرتنى تەرتىپتە تۇرغۇزماق، جاھاننى سۈزمەك ئۈچۈن بۇ بەگلەر تىكلەندى. كىشىلەر ئەل تۆتۈش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن، قانۇن، ئۇسۇل، ھەم بوسۇن تۈزۈپ چىقتى.» (10)

خوش، ئۇنداق بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن ھوقۇق (بۇ يەردىكى ھوقۇق دۆلەت مەنسىدە ئەمەس ئىمتىياز مەنسىدە كېتىپ بارىدۇ)قا نېمىدەپ تەبىر بېرىدۇ؟

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن بىلەن ھوقۇقنى تەبىر بەرگەندە ئۇلارنى تەبىئەت ھادىسىلىرى، شەيئىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئوبرازلاشتۇرىدۇ. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 18-بابىدا

قانۇننى مۇستەھكەم تەۋرەنمەي تۇرىدىغان ئۇچ پۇتلۇق كۆرسىغا، 28-ۋە 38-بابىدا ئەلنىك يىلتىزىغا، باغ (بۇ يەردىكى باغ، «مېۋىلىك باغ» دېگەن باغ ئەمەس، بەلكى «ئىشتانباغ» دېگەن باغ يەنى بەرەر نەرسىنىڭ تۇتقۇسىنى كۆرسىتىدۇ) قا، ئاچقۇچقا ۋە ئېقىپ كېتىۋاتقان سۇغا، 41-بابىدا ئاسمانىنى كۆتۈرۈپ تۇرىدىغان تۆۋرۈككە ئوخشاتسا، «قۇتاد-غۇبىلىك» نىڭ 16-بابىدا هوقۇق، دەۋلەت، بەخت، جاهان، مال-دۇنيا ۋە تىرىكلىكنى بىر ئىزبدا توختىماي دائىم دوملاپ تۇرىدىغان يۇملاق توپقا، تۇتسا تۇرماي قاچىدىغان شامالغا، قارايدىغان بورۇق كۇنگە، تولۇپ يەنە كېمەيمەي تۇرىدىغان تولۇنئايغا، 22-بابىدا ئۇخلىغاندا كۆرگەن چۈشكە ۋە تۇتسا ئۇچۇپ كېتىدىغان قۇشقا، 42-بابىدا دېلنى ئويىنىتىپ گوللاپ قويىدىغان ياسانچۇق كېلىنگە ۋە قوغلاپ يېتىشكىلى بولمايدىغان ئالۇنغا، 68-بابىدا تۇراقسىز كۆلەڭگىگە، 71-بابىدا گۈرۈلدەپ چېقىپ، يېغىپ توختاپ قالىدىغان بوران ۋە يامغۇرغا ئوخشىتىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «قانۇننىڭ وەسىيىنى ئۇچ ئايلىق كۆرسەتكەن سورا. بۇنۇن ئۇچ ئايلىق قىغايماس بولۇر، ئۇچ بۇنى تۇز تۇرۇر هەم قايماس بولۇر. ئەگەر ئۇچ ئايلىق بىرى قىغايسا، قالغان ئىككىسى قايار، ئولتۇرۇچى چۈشەر. بۇنۇن ئۇچ ئايلىق (نەرسە) توغرا، تۇز تۇرۇر، ئەگەر (ئايلىغى) تۆت بولسا، بىرى ئەگرى بولۇر. مېنىڭ قانۇنۇم ئاشۇنداق تۇز ۋە قىغايماستۇر. قانۇن ئەلنىڭ يىلتىزى، باغ، ئاچقۇچ. ئادىل قانۇن كۆككە بىر تۇۋرۇك ئىرۇر، ئۇ قانۇن يەللا ئاسمان يەلۋىر. زۇلۇم ئوت، يېقىنلاشسا كۆيدۈرەر، قانۇن-سۇ، ئۇ ئاقسا نېمە تەلەر ئۇنەر. توپ ئۇزۇچە نېچۈك دوملىسا، دەۋلەتمۇ شۇنداق سورۇلۇپ كېتەر. تىرىكلىك دېگەن شامالدەك كېتەر، قاچار، تۇتسا تۇرماس. دەۋلەت كىلىپ كەتمەس بولسا ئىندى، بورۇق كۇنمۇ قارايماس ئىندى. بەخت تۇراقسىز

تەلۇندۇر. دەۋلەت تولۇنئاي كەبى كېمەيۇر. بەخت چۈشتەك كېچەر، قۇشتەك ئۇچار. دۇنيا ئۇزۇننى بېزەپ كۆرسىتىپ ياسانغان كىلىندەك دېلنى ئوينىتار. جاهان بىر بوراندۇر هەم تۇراقسىز كۆلەڭگىدۇر. بۇ دۇنيانى بوران ياكى يامغۇر سانا، ئۇ بىرئاز گۈرۈلدەپ يەنە تىز توختاپ قالار.» (11)

يۈسۈپ خاس هاجىپ يۇقىرىقى بايانلىرىدا قانۇننى هەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ ۋە ئۇنى مۇقەددەس دەپ بىلىدۇ. ئەكسىچە دەۋلەت، هوقۇق، بەخت، مال-دۇنيانى بىرەر كىمگە باقىۋەندە قىلۇېتلىگەن خۇسۇسىي مۇلۇك دەپ قارىمايدۇ. بەلكى ئۇ، قولدىن-قولغا كۆچۈپ تۇرىدىغان، بەزىدە قولغا كىلىدىغان، بەزىدە قولدىن كېتىدىغان تۇراقسىز نەرسە، ئۇنى پەقەت هەر خىل نېمەتلەرنى ئۇندۇرەلەيدىغان سۇ — يەنى مۇقەددەس قانۇننىڭ ياردىمى ۋە كاپالىتى بىلەنلا قولغا كەلتۈرگىلى، تۇتۇپ تۇرغىلى ۋە ئۇزاق داۋام قىلدۇرغىلى بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. ئۇ، مۇشۇ خىل قاراشنى ئوتتۇرىغا قويغاندىن كېيىن خان، پادىشاھ، بەگلەرگە قولدىكى هوقۇقنىغا (5326-بەيىت)، دەۋلەتكە (694-بەيىت)، بەختكە (668-بەيىت)، جاهانغا (1331-بەيىت)، مال-دۇنياغا (1403، 1377-بەيىت)، خىزمەتكە (4091، 4093-بەيىت) ۋە تىرىكلىككە (1332-بەيىت) ئارتۇقچە ئىشىنىپ كىبىرلەنمەسلىك ۋە مەغرۇرلانماسلىق هەققىدە قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «دەۋلەت، بەخت تۇراقسىز ئەمەس بولسا، نە ياخشى ئىندى. (ئەمما) ئۇلۇغلۇق، بۇيۇكلۇك، دەۋلەت ئۇزۇن توختىمايدۇ. (شۇڭا) بۇ بەگلىككە تولا مەغرۇر بولمىغىن، ئۆزۈڭنى كۆپ كۆزەت، كىبىر قىلمىغىن. بەختكە گۇۋاھنەمە، ئۇ كېلەر هەم كېتەر. دەۋلەتكە ئىشەنمە، ئۇ ئالار هەم بېرەر. دەۋلەت كىم بىلەن كىلىپ ياراشسا، شۇ كىچىكلىك قىلىپ ئۆزىنى تۇۋەن تۇتقاي. دەۋلەت (بەرەر) كىشىگە كۆلۇپ

كىلەر بولسا، (شۇ كىشى) كىچىك دىل بولۇپ، ئۇنى چىك ئۇتۇپ بېكىتىۋىن (12).

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھاكىمىيەت (دۆلەت)نى قانۇن ئارقىلىقلا تۇتۇپ تۇرۇش، مۇستەھكەملەشكە بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى بايانلىرى ئارقىلىقمۇ كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىك قانۇن بىلەن رۇس ئۆرە تۇرار. ئەگەر قايسى بەگ خەلقە قانۇن بەرمىسە، خەلقنى كۆزەتمەي يېگەنلەر يېسە، ئېلى بۇزۇلۇپ ئۇ خەلقە ئوت چاچار، بۇ بەگلىك ئۆلى شەكسىز نابۇت بولغاي، بەگ كۆڭۈلنى تۇزەپ قانۇن يۈرۈتسە، بەگلىك بۇزۇلماس، بەك ئۇزۇن تۇرار. (شۇڭا) ئەلگە ئۇزۇن ھۆكۈمران بولاي دېسەك، قانۇن تۇز، يۈرت، خەلقنى ھامان ئاسرا.» (13)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇننىڭ ئاساسى ئادالەتتۇر. ئۇ، ئادالەتسىز قىلمىشلارنىڭ سادىر بولۇشىغا يول قويماسلىقى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە يۈز بېرىۋاتقان ھەر خىل ناھەقچىلىك ۋە ئۇۋالچىلىقلارنى توسۇشى، كۈنسايىن كۆچىيىۋاتقان باراۋەرسىزلىكلەرنى يوق قىلىشى لازىم. شۇ چاغدىلا قانۇن ئىسمى-جىسمىغا لايىق قانۇن بولالايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە قاراخانىلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىدىن تارتىپ بۈتكۈل جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئادەتتىكى باردى-كەلدى پائالىيىتىگىچە يۇقىرى تەبىقە ۋە تۆۋەن تەبىقە دېگەن تامغا بېسىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئايرىمچىلىق ۋە پەرقلەر خېلىلا چوڭ ئىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىن بىلىشىمىزچە، ئانىسى ئىسلازادە، ئاتىسى ئاددىي خەلقتىن تۇغۇلغان ياشلار «ئىنال» دېيىلەتتى(14). ئاددىي خەلقنىڭ چوڭلىرى بىلەن خاقان ئۇغۇللىرىنىڭ كىچىكلىرى مەرتىۋىدە ئوخشاش سانىلىپ

«ئۇگەتەگمت» دەپ ئاتىلاتتى(15). ئاددىي خەلقتىن چىقىپ ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن ئادەم «يۇغرۇش»(16)، ئاددىي خەلقتىن چىقىپ خاقاندىن ئىككىنچى دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغىنى «يابغۇ»(17)، ئۈچ دەرىجە تۆۋەن تۇرىدىغىنى «توكسن»(18) دېگەن نامالار بىلەن ئاتىلاتتى. خاقانلار ۋە بەگلەر ئۆلسە ئۇلارغا ئاتاپ مەخسۇس قەبرە قاتۇرۇلۇپ، ئۈستىگە «ئەشۇك» (ياكى كۆشۈك) دېيىلدىغان يېپەك يوپۇق يېپىلاتتى. بۇ يوپۇق كېيىن كەمبەغەللەرگە ئۆلەشتۇرۇپ بېرىلەتتى(19). كەمبەغەللەر «چىغاي»(20) دېيىلەتتى. مەدىكار ئىشلەيدىغان ۋە كۈنلۈكچىلەر «ماراز»، «خيارماراز»(21) ۋە «تەرچى»(22) دېيىلەتتى. تىلەمچىلەر «ئومدۇچى»(23)، ئىشسىكمۇ ئىشىك يۇرۇپ تىلەيدىغان قەلەندەرلەر «قاراچى»(24) دېيىلەتتى. ئۇ زامانىدا سىنىپىي زۇلۇم ئېغىر بولۇپ، بەگلەر ۋە ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى قول چۇماقچىلىرى كەمبەغەل مېھنەتكەشلەرنى خالىغانچە بوزەك ئېتەتتى. كۆچىگە تايىنىپ پۇقرالارنىڭ ئات-ئۇلاغلىرىنى تۇتۇۋېلىپ ھەقسىز ئىشلىتىۋالاتتى(25). بەگلەر پۇقرالارغا ھەرخىل ئالۋان-ياساقلارنى سالاتتى. ئالۋاق-ياساق ۋە باج-سېلىقلارنى يېغىدىغان ئەمەلدارلار «ئىمغا»(26) دېيىلەتتى. ئۇلار يېزا ئاقساقاللىرىنىڭ يارەمچىلىرىدىن بولغان «چوپان»(27) لار بىلەن بىرلىشىپ، ئېرىق-ئۆستەك قېزىشقا، تۇغان تۇتۇشقا چىقمىغانلاردىن سېلىق ئالاتتى(28). قۇللار ئەر-ئايال دەپ ئايرىلماي بىردەك «قاراباش»(29) دېيىلىپ، ئۇلارغا «سۇلى»(30) دېگەن ئىسىم قويۇلاتتى. قۇللار قۇل ئىگىلىرىگە ھەر يىلى بېرىم بېرەتتى. بۇنداق بېرىم «بەرت»(31) دېيىلەتتى. قۇللار ئۆز ئىگىسىگە قىممىتىنى تۆلەش بىلەن ئازاد بولاتتى(32). ئازاد قىلىنغان بۇنداق ھۆر قۇللار «بوش»(33) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ دەۋردە قاراخانىلارنىڭ

سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك قىلىشى نەتىجىسىدە ئۇرۇشتا
ئەسىركە چۈشكەن ئەسىرلەرنىڭ ھەممىسى قۇل قىلىناتتى.
يۇنىڭدىن سىرت يەنە ھىندىستان قاتارلىق جايلاردىنمۇ بىر
يۈلۈك قۇل سېتىۋېلىنىپ كېلىنەتتى(34). قۇللار ئەركىنلىكىدىن
مەھرۇم قىلىنغان خىزمەتچىلەر بولۇپ، دائىم دېگۈدەك
خوجايىنلىرى تەرىپىدىن كەمسىتىلىشكە ۋە تىل-ھاقارەتكە
ئۇچراپ تۇراتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «بەگ ئۇنى
كەمسىتتى» (35) شەكلىدىكى ۋە «بەگ ئۇنىڭغا كايىدى،
ئۇنى دۆشكەللىدى»(36) شەكلىدىكى قەيتىلىرى ئۇنى
چۈشەندۇرۇپ بەرسە، خوجايىنلىرىنىڭ ئۇلارنى «قاشاڭ»(37)
دەپ تىللايدىغانلىقى ئۇنى تېخىمۇ ئىسپاتلايدۇ. قۇللار بېگى ۋە
خوجايىنلىرىنىڭ تاپشۇرغان ئىشلىرىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىسا
تاياق يەيتتى(38). قۇللارنى ئۇرۇش «توقىدى»(39) دېيىلەتتى.
بۇ «ئەدەبلەش»، «ئىزىغا سېلىش»، «تىزگىنلەش»
مەنىلىرىنى بىلدۈرۈپ، «قانۇن» غا ئاساسەن شۇنداق
قىلىنغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. قۇلدارلارنىڭ قۇللارغا بولغان
ئىنسانلىقتىن ئاھايىتى قاتتىق بولغاچقا، قۇللار دائىم دېگۈدەك
خوجايىنلىرىغا قارشى چىقىپ تۇراتتى(40). مۇشۇنداق سەۋەبلەر
تۈپەيلىدىن بۇ دەۋردە خەلق ئارىسىدا «كۈچ ئەلدىن كىرسە،
تۈرە تۈگىلۈكتىن چىقار» (مەنىسى: زورلۇق-زومبۇلۇق ئىشكىتىن
كىرسە، ئىسياب ۋە قانىدە-يوسۇن تۆشۈكتىن چىقار)(41) دېگەن
ماقال كەڭ تارقالغانىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائىي تۈزۈمىدە ساقلىنىۋاتقان
يۇنداق تەڭسىزلىكلەرنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يۈسۈپ
خاس ھاجىپ تەڭسىزلىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش مەنبەسىنى
ماكىمىيەت ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلىشتا
ئادىللىقتىن چەتنەپ كەتكەنلىكىدىن، ھۆكۈمرانلارنىڭ
نەخلاقسىزلىقىدىن بۇزۇلغانلىقىدىن، ئەلدە زۇلۇم ۋە

زالىملىقنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن ھەمدە بۇلارنى سورايدىغان
چىن ئىنسانىنىڭ قالماي ئادەم قىسلىقى ئۆتۈلگەنلىكىدىن
ئىزدەيدۇ. ئۇ، پادىشاھلارغا زاھىداكتەك(42) خەلقنىڭ قارغىشىغا
ئۇچرىماي، پەرىدۇندەك(43) خەلقنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىش، يامان
خۇيلۇق بولماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق
دەيدۇ: «بەگ بولسۇن، قۇل بولسۇن، ياخشى بولسۇن، يامان
بولسۇن، بەرىبىر ئۆزى ئۆلىدۇ، ئېتىدىن نىشان قالىدۇ. بۇ
نۆۋەت بەگلىك ئورنى ساڭا تەگدى، بۇرۇنراق ياخشىلىق
قىل. تىرىكلەر ئاخىرى ئۆلىدۇ، يەر ئۇنىڭغا تۆشەك بولىدۇ.
ئەگەر ئۆزى ياخشى بولسا نامى ئۆلمەيدۇ. جاھاندا بىر
ياخشى بىلەن بىر ئەسكىنىڭ ئېتى ئۆچمەيدۇ. يامانلىرى
سۆكۈلىدۇ، ياخشىلىرى ماختىلىدۇ. سەن ئۇنىڭغا قارا، ئۇنىڭدىن
ساڭا قايسىسى ياقىدۇ. سەن ياخشى بولساڭ نامىڭ ماختىلىدۇ،
يامان بولساڭ سۆكۈلىدۇ. يامان خۇيلۇق زاھىڭ نېمىشقا
سۆكۈلدى؟ قۇتلۇق پەرىدۇن نېمىشقا ماختالدى؟ بىرى ياخشى
ئىدى، خەلق ئۇنى ماختىدى. بىرى يامان ئىدى، خەلق
ئۇنى قارغىدى. ساڭا يامانلىق كېرەكمۇ-ياخشىلىقمۇ؟ قارغىشلىق
كېرەكمۇ، ماختاشلىقمۇ؟ قايسىسىنى تىلەيسەن، ئىككىسىدىن بىرىنى
تاللا، لېكىن كېيىن پۇشايمان قىلىپ قالما.»(44)

ئۇ، ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرۇۋاتقان خان، بەگلەردىن
ئادىللىق بىلەن ئىش قىلىشنى، قانۇندا ئادىل بولۇشنى،
بىر-بىرىنى بوزەك قىلىشقا، بىر-بىرىنى ئېزىشكە يول
قويماسلىقنى، زۇلۇمخۇمار بولماسلىقنى قاتتىق تەلەپ قىلىدۇ.
ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى تۆۋەندىكى بايانلىرىدىن تېخىمۇ ئوچۇق
كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىڭ ئاساسى
ئادالەتتۇر. بەگلەر ئادىل بولسا، تىرىكلىك بولار. بەگلەر
ئەگەر ئادىل بىرلە ھۆكۈم قىلسا، تىلەك ئارزۇسىغا يەتكىلى
بولار. بەگلىكنىڭ مەڭگۈلۈكىنى تىلىسەڭ قانۇند ئادىل بول،

زۇلۇمنى تامام يوقاتقىن. توغرا قانۇننى خەلقىگە بەر، بىرىنى بىرى ئەزمەكنى ئەلدىن كۆتەر. قانۇندا ئادىل بولۇشقا تىرىش، كۆچ كۆرسەتمە. پۈتۈن خەلق ئۈچۈن مېھرىبان بولۇپ، ھەرقانداق چاغدا كىچىك-چوڭغا ئادىل ھۆكۈم قىل.» (45)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن ئادىللىقتىن چەتنىگەن، جاھاننى بۇزۇۋاتقان بارلىق نامۇۋاپىق ھەرىكەتلەرنى توسىدىغان توسۇچى. شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر بولۇپ، ھەتتا قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ يولدىن چىقىپ كەتكەن خان، پادىشاھلارمۇ ئايىلىپ قالمايدۇ. ئۇ قانۇننىڭ فۇنكسىيىلىك رولىنى تەكتلىگەندە ئالدى بىلەن ئۇنىڭ مانا مۇشۇنداق چەكلەشچانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇن ئېڭى ۋە قانۇن ساپاسى ئۇستىدە توختىلىدۇ. ئاۋام خەلقنىڭ خۇي-پەيلىنى تۈزەش بىلەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزلىرىنى تۈزەشنىڭ بېقىندىچىلىق مۇناسىۋىتىنى فورمىلاشتۇرۇپ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خان ئادەت ۋە قانۇننى قانداق تۇتسا، خەلقمۇ شۇنداق، شۇ ئادەتسىمان بولار. ئېلىك يامان بولسا جاھاننى بۇزار، توسۇچى بولمىسا بولدىن ئازار. بەگلەرنىڭ ھەرىكىتى يامان بولسا، يامانلار كۆچەيىپ ئەنئەنە بۇزار. خەلق بۇزۇلسا ئۇنى بەگلەر تۈزەر، ئەگەر بەگ بۇزۇلسا ئۇنى كىم تۈزەر؟ بۇلغىنىشلارنى سۈزۈك بولسۇن دېسەك ئاۋۋال سەن سۈزۈل، كېيىن خەلقمۇ تۈزۈك بولغاي. ئۆزۈك يارامليق ئىشلارنى تىلىسەك يارامسىزنى تاشلا.» (46)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ پادىشاھلارنى، بەگلەرنى، قۇللارنى، ئوغلىنى، يېقىن تۇغقىنىنى، يات كىشىنى، يولۇچىنى، ئۆتكۈنچى مۇساپىرلارنى ئۆزى ئوتتۇرىغا قويغان ئادىل قانۇندا تارغاقنىڭ جىشدەك باراۋەر كۆرىدۇ. ئېگىز-پەس، چوڭ-كىچىك، ئەزىز-خار دەپ ئايرىمايدۇ، ھۆكۈم قىلغان ۋاقتىدا ھېچبىرىگە يۈز-خاتىر

قىلمايدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئىدىيىسىنى كۈنتۈغدى ئېلگىنىڭ ئايتولدىغا ئادالەت سۈپۈتىنىڭ قانداقلىقىنى ئېيتقانلىقى ۋە قانۇننىڭ ۋاسپىنىڭ ئېمىلىكى ئۈستىدە قىلغان بايانلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «مەن ھېچبىر كىشىنى بەگ ياكى قۇل دەپ ئايرىماي ئىشلىرىنى ئادالەت بىلەن ھەل قىلىمەن. مەيلى ئۇلار ئوغلۇم بولسۇن، يېقىن تۇغقىنىم بولسۇن ياكى يولۇچى، ئۆتكۈنچى، قونىقىم بولسۇن، ھېنىكچە ئۇلارنىڭ ھەممىسى قانۇن ئالدىدا باراۋەر، ھۆكۈم قىلىدىغان ۋاقتىدا بۆلەكچە بولمايمەن.» (47)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر» بولۇش لازىملىقى توغرىسىدىكى قىممەتلىك ئىدىيىسىنى يەنە ئۇنىڭ «سەئىد» (پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى) لەرنىڭمۇ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ئەخلاقلىق، ياخشى بولۇشىنىڭ ناتايىنلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ناچارلىرىنى سۈرۈشتە قىلىش لازىملىقىدىن ئىبارەت پوزىتسىيىسى ئىپادىلەنگەن 4340-بەيىت بىلەن دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن ھەر قانداق بۇيۇك دۆلەت خادىملىرىنمۇ قىلچە يۈز-خاتىر قىلماي ئۆلۈم جازاسى بېرىش لازىملىقى توغرىسىدىكى بايانلىرى (4119، 4120، 4121، 4122، 4123-بەيىتلارغا قارالسۇن) دىن تېخىمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قۇياشنىڭ ئۆز بورۇقلۇقىنى پۈتكۈل كائىناتقا تەڭ چېچىپ چۈشۈرگەنلىكىدىن ئىبارەت تەبىئىي قانۇنىيەتنى ئادىللىق بىلەن تولغان مەڭگۈلۈك ھادىسە دەپ قارايدۇ ھەمدە ھۆكۈمرانلارنى قۇياشقا ئوخشاش ئاشۇنداق ئادىل ئىش كۆرۈپ، ئاھالىلىرىنى «ئېرىغ» ياكى «ئېرىغسىز» دەپ ئايرىماي، پۈقرالارغا باراۋەر مۇئامىلە قىلىپ، قۇدرىتىنىڭ يېتىشچە شاپائەت كۆرسىتىشكە ئۈندەيدۇ. ئۇ بۇ ئىدىيىسىنى

كۆنتۆغدى ئېلگنىك ئايتولدىغا ئادالەتنىك سۈپىتىنى تەرىپلىگەن بايانلىرى ئارقىلىق يورۇتۇپ بېرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «كۆن ئۆزىنىك يورۇقلۇقىنى ئومۇمغا ئېرىخ ياكى ئېرىغسىز دېمەي تەڭ چاچىدۇ، ئۇنىك ئومۇمغا بېرىدىغان يورۇقلۇقى زادى كېمەيمەيدۇ. مېنىڭمۇ قىلغىم مۇشۇنداق بولۇش (بولۇپ)، مېنىڭدىن ھەممىگە تەڭ ئۈلۈش تېگىدۇ. كۆن تۇغقاندا يەر ئىسسىيدۇ، چېچەكلەر ئېچىلىپ جاھان تۈمەنمىك تۈسكە كىرىدۇ. شۇنىڭچىلاپ مېنىك قانۇنۇمۇ قايسى ئەلگە كىرسە، ئۇ ئەل ناۋادا تاش ياكى قورام تاش بولسىمۇ تۆزۈلۈپ كېتىدۇ.» (48)

ناھايىتى روشەنكى، بۇ يەردە دېيىلۇاتقان «ئېرىخ» ۋە «ئېرىغسىز» دېگەن سۆزلەر «تازا»، «پاكىز» ۋە «پاكىز بولمىغان»، «مەينەت» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرگە ئىگە (49).

يىغىنچاقلىغاندا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى ئىدىيىدە شەرق خەلقلىرىنىك ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرى، ئېنسىكلۇپىدىك ئالىم ئەبۇناسىر فارابى (مىلادى 870 — 950) غا ئوخشاش ھەرقايسى تەبىقىلەرنىك كارمونىك ھەمجەھەتلىكىنى ياقلايدۇ. بۇ ئۇنىك يۈكسەك خەلقپەرۋەرلىكىنىك قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدىكى ئىپادىسى بولۇپ، ئەينى ۋاقىتنىك ئۆزىدە بىر ئەگۈشتەر بولۇپلا قالماستىن، ھازىرقى كۈندىمۇ ئوخشاشلا قىممەتلىكتۇر.

ئۇچىنچى، يۇقرالارنىك ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش

يۇقرالارنىك ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش — يۈسۈپ خاس ھاجىپ خەلقچىلىق ئىدىيىسىنىك قانۇن-ئۆزۈمدىكى ئەڭ روشەن ئىپادىلىنىشى. ئۇنى ھازىرقى

سۆز بىلەن ئېيتقاندا، ئەرزىيەت خىزمىتىنى قانۇن يولىغا سېلىپ، ئىجتىمائىي پاراۋانلىق يەنى نەپەقە خىزمىتىنى پائال راۋاجلاندۇرۇش دەپ ئاتىغان تۇرۇك. بۇ ئىدىيە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىك قانۇن ئىدىيىسىدە خېلى زور سالماقنى ئىگىلىگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىك ئەرزىيەت ۋە نەپەقە خىزمىتى توغرىسىدىكى ئىدىيىسىنى مۇھاكىمە قىلىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلاردا ئەرزىيەت ئىشلىرىنىك قەدىمدە قانداق يولغا قويۇلغانلىقى شۇنداقلا ئەرزىيەت خىزمىتىنىك قايسى تۈردىكى خىزمەت ئىكەنلىكى ھەققىدە ئازراق توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئەرزىيەت خىزمىتى — ئۇيغۇرلاردا تارىخى ناھايىتى ئۇزاق بولغان بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. تارىختا تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىرى پۇقرالار بىلەن ئالاقە باغلاشقا، دۆلەتنىك ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئەھۋاللارنى بىلىپ تۇرۇشقا قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن، خېلى بۇرۇنلا «تاياگۇ» دېگەن مەنسەپنى تەسىس قىلغان، كېيىنچە ئىسلام دىنىنىك سىڭىپ كىرىشىگە ئەگىشىپ، شۇنىڭغا ماس كېلىدىغان «ھاجىپ» سۆزىنى قوللىنىدىغان بولغان (50). مەيلى ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى «تاياگۇ» لار بولسۇن، مەيلى ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى «ھاجىپ» لار بولسۇن، ئۇلار ناھايىتى ئادىل، ھەققانىيەتچى ۋە خەلقپەرۋەر كىشىلەردىن تەيىنلىنەتتى. پۇقرالار شۇلار ئارقىلىق ئارزۇ-تەلەپلىرىنى پادىشاھلارغا مەلۇم قىلىپ يەتكۈزەتتى، پادىشاھلارمۇ پۇقرالىرىنىك ھال-ئەھۋاللىرىنى شۇلار ئارقىلىق بىلىپ تۇراتتى. بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىك ئۆز ھاكىمىيەتلىرىنى مۇستەھكەملىشىدە ناھايىتى چوڭ رول ئوينىغانىدى.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، 1959-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىنىك ئارخېئولوگىيە ئەترىتى مارالبېشى ناھىيىسىنىك شەرقىي-شىمالىغا 72 كىلومېتر

كېلىدىغان تۇمشۇق تېغىنىڭ شەرقىي ئۇچى تەرىپىگە جايلاشقان «توققۇز ساراي» قەدىمكى خارابىسىدىن قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت بىر پارچە ھۆججەتنى تاپقان. بۇ ھۆججەت ئەرەب يېزىقى بىلەن يېزىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى ھۆججەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئۇزۇنىنى «قول قاغۇرماچ» دەپ ئاتىغان بىر نامرات كىشىنىڭ خوتۇن ئېلىشقا قۇربى يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن بەگلەردىن بىر دېدەك ئىلتىپات قىلىشىنى تەلەپ قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن(51). گەرچە بۇ ئەرزنىڭ شۇ ۋاقىتتا قانداق بىر تەرەپ قىلىنغانلىقى، «قول قاغۇرماچ» نىڭ تەلىپىنىڭ ھەل قىلىنغان ياكى قىلىنمىغانلىقى ھەققىدە ھازىرچە مەلۇماتقا ئىگە بولمىساقمۇ، بۇ — شۇ دەۋردە كەمبەغەل، نامرات، ئىگە-چاقسىز كىشىلەرنىڭمۇ بەگلەرگە ئەرز سۇنۇپ ئۇزۇننىڭ دەرد-ئەھۋالىنى ئىزھار قىلالايدىغانلىقى ۋە شۇنداق قىلىشقا بول قويۇلغانلىقىدىن ئىبارەت بىر پاكىتنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ھەممىگە مەلۇمكى، ئەرزىيەت دېگەن ئاتالغۇ بۈگۈنكى كۈندە «ئەرز» ۋە «يەت» دېگەن تاق سۆزلەرنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان بىرىكمە سۆز بولۇپ، «ئەرزى يەتتى»، «ئەرزى يەتسۇن»، «ئەرزى يېتىپ مەلۇم بولسۇن» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلەرنى ئاڭلىتىپ، ئەرزلەرنىڭ مەلۇم جايلارغا ئاپىرىپ يەتكۈزۈلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئەرزلەر قەدىمدىن تارتىپ ھازىرغىچە خەت يېزىپ سۇنۇش، ئەرز سۇنۇلىدىغان جاينىڭ يىراق-يېقىنلىقىدىن قەتئىينەزەر ئەرز قىلغۇچى ئۆزى بېۋاستە بېرىپ مەلۇم قىلىش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق دەۋانى تىڭشايدىغان مۇناسىۋەتلىك ئورگانلارغا يەتكۈزۈلدۇ ۋە ئۇنىڭدىن تېگىشلىك جاۋاب ئېلىنىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ، خەت-چەك ۋە بېرىپ ھال ئېيتىش قاتارلىق ئىككى تەرەپلىمە مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەرزىيەت خىزمىتى — جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ جەمئىيەتنى ئىدارە

قىلىدىغان باشقۇرغۇچىلارغا بىرەر شەخس ياكى كوللېكتىپنىڭ نامىدىن ئەھۋال ئىنكاس قىلىدىغان بىر تۈرلۈك ئىجتىمائىي سىياسىي ياردەم-كەلدى پائالىيىتى. ئەگەر قانۇننى سىياسىي، ئىقتىساد، ئائىلە، مەدەنىيەت ئىشلىرىدا بېكىتىلگەن ھەر خىل تۈزۈملەرنىڭ مىزانى دېسەك، ئۇ ھالدا ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئاشۇ تۈرلۈك تۈزۈملەرنىڭ ئەمەلىيەتتىكى ئۇنۇمنى ئىنكاس قىلىپ تۇرىدىغان كۆزنەك دېيىشكە توغرا كېلىدۇ. ئەرزىيەت خىزمىتى قەدىمدىمۇ، ھازىرمۇ ئوخشاشلا جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ بىر قىسمى. ئۇ، ئۇچۇر ئالماشتۇرۇش، جەمئىيەت ئەھۋالىنى ئۆگۈپ تۇرۇش، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرى ئۈستىدىن نازارەتچىلىك قىلىش، ئېھتىياجىنى قاندۇرالمايۋاتقان سىياسەت ۋە تەدبىرلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭىچە تەدبىرلەرنى ئورنىتىشتا مەسلىھەت كۆرسىتىش، مۇرەككەپ چىگىش مەسىلىلەرنى مۇرەسسە قىلىپ ھەل قىلىش قاتارلىقلاردا باشقا تارماقلار ئوينىيالمايدىغان روللارنى ئويناپدۇ. ئەڭ مۇھىمى جەمئىيەت ئەھۋالىنىڭ يۇزلىنىشىنى تەتقىق قىلىپ قانۇننى ئىجرا قىلىش جەھەتتە پەۋقۇلئاددە رول ئويناپدۇ.

بىر ئېغىز گەپ بىلەن يېغىنچاقلىغاندا، ئەرزىيەت خىزمىتى مەيلى قەدىمدە بولسۇن، مەيلى ھازىرقى دەۋرىمىزدە بولسۇن، ئۇ، قانۇنچىلىقنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى، ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئىشلىگۈچىلەر بولسا، قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان خادىملار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە مانا مۇشۇ يۇقىرىقى مەسىلەر ناھايىتى روشەن يورۇتۇلغان ۋە خېلى دەرىجىدە يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلگەن. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنى روۋناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن پۇقرالارنىڭ خانلىقا، خانلىقنىڭ يۇقىرى-تۆۋەن قاتلىمىنى شەكىللەندۈرۈپ تۈرۈۋاتقان چوڭ-كىچىك ھەربىي، مەمۇرىي، قانۇن ئەمەلدارلىرىغا، دۆلەتنىڭ تۈرلۈك

سىياسەت، قانۇن-تۈزۈملىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىغا قارىتا بولغان پىكىر، تەلەپ ۋە ئىنكاسلىرىنى داۋاملىق ئاڭلاپ تۇرۇش ئىنتايىن زۆرۈر ۋە لازىم ئىدى. ئۇ بۇقىرىقى مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا پۇقرالارنىڭ خان، پادىشاھ ۋە بەگلەرگە دەيدىغان گەپلىرىنى دېيىشگە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن تەشكىلىي جەھەتتە تەدبىر كۆرۈپ ئەرزىيەت خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان مەخسۇس خادىملارنى تەيىنلەيدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ۋەزىپە دائىرىسىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. ئۇنىڭچە بولغاندا، «ھاجىپ» لار مۇشۇ خىزمەتنى ئىشلەيدىغان خادىملار ئىدى(52).

«قۇتادغۇبلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە خاراكتېرى ھازىرقى كۈندىكى «يىغۇبلىپ كونترول قىلىش، يۆرتىغا ئاپىرىپ قويۇش پونكتى» غا ئوخشاپراق كېتىدىغان بىر مۇئەسسەنىڭ بارلىقى ئېنىق. ئۇ بولسىمۇ، يۈسۈپ خاس ھاجىپ تىلغا ئالغان «مۇساپىرخانا» دۇر. مۇساپىرلارنى كۈتىدىغان بۇنداق بىر ئورگاننىڭ نېمە خارابىسىدىن تېپىلغان تارىخا بۇنۇكلەردىمۇ قەيت قىلىنىشى، ئۇيغۇرلاردا ئاجىز، يېتىم-يېسىرلارنى، بېقىمسىز قالغان كىشىلەرنى يۆلەشنىڭ بىر خىل ساخاۋەتلىك ئىش ھېسابلىنىپ ئەزەلدىنلا بىر خىل تۈزۈملەشكەن ھادىسە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھەربىي ئىشلار ئورگانلىرىدا ساراي ئەھلىنىڭ قانۇن-نىزاملارغا رىئايە قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىدىغان «ھاجىپ» قا ئوخشاپراق كېتىدىغان ئەمەلدارلار تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار «چاۋۇش» دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا سەپ تۈزەشكە مەسئۇل بولسا، تىنچلىق ۋاقىتلىرىدا ئەسكەرلەرنىڭ ئىنتىزامىنى بۇزۇپ خەلقتە زۇلۇم سېلىش، خەلقنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش قاتارلىق قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان

ھەربىكەتلىرىنى توسۇش، چەكلەش ۋە نازارەتچىلىك قىلىش ئىدى(53) مىلادى 1068-يىلى تەختكە ئولتۇرغان قاراخانىلارنىڭ غەربىي ئېلىكخانلىقىنىڭ خانىي شەھەرلىرىنىڭ ئاسىرىنىڭ ئاتىسى تامغاچقان ئىبراھىمغا ئوخشاش ئادەل شاھ دېگەن نامى بولۇپ، ئۇ ئەسكەرلىرىگە ناھايىتى قاتتىق تەلەپ قويىاتتى، ئەسكەرلىرىنى شەھەردە تۇرغۇزماي دائىم بۇخارانىڭ يېنىدىكى بىر يېزىغا ئورۇنلاشتۇراتتى. ئەسكەرلەرنىڭ شەھەرگە كىرىپ شەھەر ئاھالىسىنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا رۇخسەت قىلمايتتى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى كۈن ئولتۇرغاندىن كېيىنلا سىرتتا قونۇپ قالمايتتى(54).

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئەرز، شىكايەت ۋە دەۋالارنى تېز ۋە كەسكىن بىر تەرەپ قىلىشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەت ئورگانلىرىدا نەپەقە تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، ئاجىز، يېتىم-يېسىرلار، ئۇرۇشتا قۇربان بولغان ھەربىيلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىغا دۆلەت خەزىنىسىدىن مەخسۇس مەبلەغ ئاجرىتىپ قۇتقۇزۇش بېرىش خانلىقىنىڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدىكى ئىناۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپلا قالماي، يەنە ھەر قايسى ساھەلەرنىڭ ئاكتىپچانلىقىنى قوزغاپ، دۆلەتنى باي قىلىشنىڭمۇ ئاساسى ئىدى. شۇنداقلا بۇ ئارقىلىق خانلىقتىن نارازى بولىدىغان ھۆكۈمەتكە قارشى كۈچلەرنى ئازايتىپ يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان توپلاڭ ۋە مالىمانچىلىقلارنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولاتتى. ئۇ، مۇشۇ ئىدىيىنىڭ يېتەكچىلىكىدە نەپەقە بېرىش دائىرىسىنى بەلگىلەپ چىقىدۇ. بۇلار زۇلۇم چېكىپ يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىنى تارتىپ يۈرگەن يېقىرلار، تۇل، يېتىملار، خىزمەت كۆرسەتكەن ھەربىيلەر(55) جەڭدە ئۆلۈپ كەتكەن ھەربىيلەرنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرى، ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى خادىملار شۇنداقلا كارۋان ۋە مۇساپىرلار ئىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەردە

مۇشۇ خىل كىشىلەرگە خەير-ئېھسان قىلىپ ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغاندىلا قانۇن ھەققىي تۇردە نامايان بولغان بولاتتى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكتە بەزىلەر زۇلۇم چېكىدۇ، بەزىلەر يوقلۇقنىڭ غېمىدە بىناۋا يۇرىدۇ. بەزىلەر ئاچ، بەزىلەر يالىڭاچ، بەزىلەر قايغۇ بىلەن غەم قىلىپ پىغان چېكىدۇ. خادىملارنى توپلاپ ئېھسان قىلغۇلۇق، پېقىرنى باي قىلىپ، ئاچنى تويغۇزغۇلۇق، ئالتۇن-كۈمۈش خەزىنىلەرنى تولا يىغماي، نېمە بولسا شۇلارغا ئىلەشتۇرۇپ بەرگۈلۈك لازىم. ئېھسان كۆپ قىلىنسا، پېقىر، تۇل، يېتىملار قورۇقدالغاي، پېقىر، تۇل-يېتىملار قورۇقدالسا چىن قانۇن نامايان بولغاي. پېقىرلارغا كۆيۈمچان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشىنى ھەل قىلسالغا، نۇرغۇن كىشىلەر ساڭا يېقىنلاپ كەلگەي. خاقان ئەسكەرلىرىنى سۆيۈندۈرمىسە قىلىچ قىنىدىن چىقمىغاي، قىلىچ قىنىدىن چىقمىسا، يېغى تەۋرىگەي، يېغى تەۋرىسە بەگ تىنچىيالمىغاي. شۇڭا، قىلىچ ئۇرغۇچىنى سۆيۈندۈرۈپ، ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىراش كېرەك. جەڭدە ئۆلگەنلەرنى قەدىرلەپ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلىش، ئوغۇل-قىزلىرى بولسا ئۇلارغا ھەق بېرىپ تۇرمۇشىدىن خەۋەر ئېلىش لازىم. ئوردىدا خىزمەت قىلىدىغان خادىملارنى خەزىنە بىلەن سۆيۈندۈرۈش، نەپىنىگە مۇناسىپ ئېھسانلار تارتىش، ئۇلارنى قەدىرلەش، بېسىش ۋە ئۇلارنىڭ كۆچىنى زورايتىش، تاۋار، مال ئىلەشتۇرۇپ بېرىش ۋە يېگۈزۈش كېرەك. ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى سوراپ، ئاچ-توق قالدىمۇ، كېسىم-كېچەك، تونلىرى ئۆپراپ كونارىدىمۇ--بوق؟ بۇلارنى بىلىپ تۇرۇش، ناۋادا قۇلى قىسقىلىقتىن موھتاج جىلىق تارتقان بولسا، ھەق بېرىپ ئۇنى موھتاجلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشىنىڭ چارىسىنى قىلىش، ئىشقا تونۇشتۇرۇشقا تېگىشلىكلىرىنى ئىشقا تونۇشتۇرۇش، ئالتۇن-كۈمۈش بېرىشكە تېگىشلىكلىرىگە ئالتۇن-كۈمۈش بېرىپ ئېھسان قىلىش لازىم.

بەگلەر خادىملىرىنى ئىشقا سېلىپ ئېھسان يولىنى ئېچىش كېرەك. ھۇنەرۋەنلەر ئىشنى قىلسا ئىش ھەققىنى تېز بەرگۈلۈك، يېدۇرگۈلۈك ۋە ئىچۈرگۈلۈك لازىم. خانلار ئۆزىگە ياخشى ئات تىلەپ، داڭقىنى جاھانغا يېيىشنى مەقسەت قىلسا، مۇساپىر ۋە كارۋانلارنى ياخشى كۈتۈشكە تىرىشىش لازىم.» (56)

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى يۇقىرىقى مەسىلەر قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئېچكى نىزالار تۈپەيلىدىن يۈز بېرىۋاتقان پارچىلىنىش ۋەزىيىتىنى ئوڭشاپ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش، دۆلەتنىڭ مالىيە مەبلىغىنى ئاشۇرۇش، دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتىش قاتارلىق تەرەپلەرنى مەقسەت قىلىپ ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسى كۆپىنچىرەك خانلىق ئۈچۈن خىزمەت قىلىۋاتقان بارلىق خادىملار بولۇپمۇ خانلىقنى قوغدايدىغان مۇھاپىزەتچى قوشۇنلار، ئوردىدا خىزمەت قىلغۇچى ھەر دەرىجىلىك خادىملار شۇنداقلا دۈشمەنگە قارشى بىرىنچى سەپتە تەر ئاققۇزۇپ، قان تۆكۈپ كۈرەش قىلىۋاتقان جەڭچىلەرگە بېرىلىدىغان ئېھسانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇ، شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدە مەلۇم جەھەتتە خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن پۇقرالاردىن تولۇقلانغان ئارمىيە ئوتتۇرىسىدا ساقلىنىۋاتقان جىددىيىچىلىكنى تەڭشەپ تۇرۇش رولىغىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىر كىشىگە باشقا بىر كىشى ئەجىر قىلسا، ئۇنىڭغا جاۋابەن كىشىلىك ئىشى قىلماقلىق كېرەك. ناۋادا ئۇ كىشى بىراۋنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى بىلمىسە، ئۇنى ئادەم دېمەي ھايۋان دېيىش كېرەك. قۇل ئىشتا تۇرۇپ بەگلەرنىڭ ھەققىنى ئۆتەركەن، بەگلەرمۇ ئىش كۆرۈپ قۇللارنىڭ ھەققىنى ئۆتەش كېرەك. خانلارنىڭ قۇللاردا قانداق ھەققى بولسا، قۇللارنىڭمۇ بەگلەردە يەنە شۇنداق ھەققى بار. كىشى ئاۋۋال يىلقىسىنى تويغۇزار، ئۇنىڭدىن كېيىن پايدىنى

كۆرەر. كىشى يىلقىدىن پەس ئەمەستۇر. بەگلەر ئېھسان قىلسا، ياخشى سۆزلىرىنى ئېيتسا، خىزمەتچىلەرمۇ ئۆزىنى بەككە پىدا ئەيلەر. خادىملار بەگدىن سۆيۈنچە تىلەپ جېنىنى ۋە تېنىنى پىدا ئەيلەپ ئىشلەر ھەم قۇللۇق قىلۇر. ئىسسىق-سوغۇقتا ئاچ-توق يۈرۈپ، ياياق ۋە يىلىك پېتى قىلىچ، پالتا، ئوق يەر. گاھى ئالغا، گاھى ئارقىغا، گاھى ئوڭغا، گاھى سولغا يۈرەر، بۇنىڭ بىلەن بەگنى ھۇزۇرغا يەتكۈزەر. يېغىغا قارشى سەپلەردە بەگنىڭ ھاياتىنى تىلەپ قورال بۇلار ۋە ئۇلۇمگە ماڭار. (شۇڭا) بەگلەر خىزمەتچىلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكى، يارامليقىنىڭ قانچە، يارامسىزلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇشى، يارامليقلىرىغا ئېھسان قىلىپ، بېجىرگەن ئىشقا قارىتا ھەق بېرىشى كېرەك.» (57)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەگلەر بىلەن خىزمەتچىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى بازار سودىسىدىكى ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىپ، خىزمەتچىلەرگە ئېھسان قىلىش ئارقىلىق دۆلەتكە كۆپ پايدا كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇھىم مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگ بىلەن خىزمەتچىنىڭ مۇناسىۋىتى ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشايدۇ. ساتقۇچى مال دەسمايە قىلىپ بېرىدۇ، ئالغۇچى ئېلىپ ئەلدىن-ئەلگە يۈرۈتىدۇ. يىل، ئاي، كۈن ئۆتكەندە پايدا توپلىنىدۇ، يەنە يۈز كۆرۈشۈپ ئالغان پايدىنى بۆلۈشىدۇ. مۇشۇنداق قىياس قىلىنسا ئىش ئۆزىنىڭ ئۆلچىمىنى تاپىدۇ. بەگ قۇلغا ياخشى سۆزلەرنى ئېيتىپ مال بەرسە، خىزمەتچى ئۆزىنى پىدا ئەيلەپ ئىش قىلار. خىزمەتچى جېنىنى پىدا قىلىپ تىنىچ ئۇرسا، ئۇنىڭ پايدىسى شەكسىز ئەل-يۇرت بولار، ئۇ، ياۋ بوينىنى ئۇزۇپ خەزىنە يىغار. شۇنىڭ بىلەن تىلەك، نېمەت، ئارزۇ تۆتۈشۈپ كېلەر. بۇلارنىڭ ھەممىسى دۆلەتكە پايدا ۋە كىرىمدۇر، شۇڭا بەككە نەپ

بەرگەنلەرنى ياخشى كۆرۈش، ئەجرىنى بىلىپ ئۇنى قەدىرلەش لازىم.» (58)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش ئىدىيىسىدە ئەرزىيەت ئىشلىرىنى ھاجىپلارنىڭ ئىشلەيدىغانلىقى، خەير-ئېھسان قىلىش خىزمىتىگە ھاجىپلار بىلەن ئىشكىئاغىسىنىڭ مەسئۇل ئىكەنلىكى، ئېھسان قىلىنغان مال-مۇلۇك ۋە ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى تارقىتىشقا خەزىنىچىلەرنىڭ مەسئۇل بولىدىغانلىقىدىن ئىبارەت ئۈچ تارماقنىڭ ئېنىق بولغان ئىش تەقسىماتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، «ھاجىپ» لار جەمئىيەتتىكى يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇن، پېقىر، مۇساپىرلارغا ئېھسان قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل. «ئىشكىئاغىسى» — ئوردا ئىچىدىكى ئاچ-توق قالغان، كىيىم-كېچەكلىرى كونىراپ كەتكەن، قولى قىسقىلىقتىن مۇھتاجلىق تارتقان خادىملارغا ئېھسان قىلىش خىزمىتىگە مەسئۇل. «خەزىنىچى» لەر — يۇقىرىقى ئىككى خىل خادىملار تەرىپىدىن خانىغا مەلۇم قىلىنىپ تەستىقلانغان نەپەقە ئوبيېكتلىرىغا مال-مۇلۇك ۋە ئالتۇن-كۈمۈش تارقىتىشقا مەسئۇل. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ ئۈچ تارماق ئىچىدە ئەڭ ئاخىرقى تارماقنىڭ رولى ئىنتايىن چوڭ بولۇپ، خانىنىڭ يارلىق چۈشۈرۈپ قىلغان ئېھسانلىرىنى بەجا كەلتۈرىدىغانمۇ، ئۇنىڭغا توسالغۇلۇق قىلىپ، سەۋەب كۆرسىتىپ ۋاقتىدا بەرمەيدىغانمۇ خەزىنىدارلار ئىدى. «قۇتادغۇبۇلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە، بەزى خەزىنىدارلارنىڭ خان ۋە بەگلەرنىڭ يارلىقىنى ئۆز ئەينى ئورۇندىماي، ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىنغان نەرسىلەرنى جەمئىدە خىزمەت كۆرسەتكەن چېرىكلەر ۋە ھاجەتمەنلەرگە ئۆز ئەينى بويىچە تولۇق بەرمەيدىغانلىكى ياكى كەينىگە سۈرۈپ ۋاقتىدا بېرىشكە تەسىر يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن تالاي ئەسكەرلەر ۋە خىزمەتچىلەر

بەگلەرنى «سۆزىدە تۇرمايدۇ» دەپ نىيىتىنى بۇزغان ۋە يۇز ئۆرۈپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە جايلاردا، سۇيۇرغاللىق تۇزۇم يولغا قويۇلغانلىقتىن بەگلەرنىڭ خىزمەتچىلەرگە بېرىدىغان ئىش ھەققى ئۆلچىمى، نەپەقە سىياسىتىمۇ ئوخشاش ئەمەس ئىدى. بەزى خان، بەگلەر ناھايىتى كەلگە قول، سېخىي، بەزىلىرى بولسا ئاچكۆز، بېخىل ئىدى. بۇ خىل ئەھۋاللارنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، خانلار تەرىپىدىن قىلىنغان ئېھسانلارنى توسۇپ قويىدىغان، خىزمەتچىلەرگە ئىش ھەققىنى تۆۋەن بېرىدىغان ھەتتا ھەق بەرمەي بىكارغا ئىشلىتىدىغان ئەھۋاللارنىڭ سادىر بولۇشى دۆلەت مەنپەئىتىگە زىيانلىق بولۇپ، ئۇنى قەتئىي چەكلەش ۋە تۈگىتىش لازىم. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خان ئەگەر ئەسكەرلىرىگە ئىنئام قىلسا، خەزىنىدار ئۇنى ئوچۇق يۇزلۈك بىلەن شۇ زامان بەرسۇن. ئەگەر ئېھسان توسۇلسا، قوشۇن دىل بۇزار، قوشۇننىڭ كۆڭلى سۇنسا بەگكە داغ يۇقار. خىزمەتچى قىسلىپ ھاجەتمەن بولسا، بەگ ئۇنىڭغا يارلىق قىلىپ ئېھسان ئەتسە، ئەگەر ئۇنى خەزىنىچى ۋاقتىدا بەرمىسە، ئۇ موھتاج خىزمەتچى يۇز ئۆرۈپ كېتەر. بېخىل ئۇزىنىڭ مېلىدىن ئۆزى قىزغىنار، ئۇنداقتا كىشىنىڭ ھەققىنى بېرىشكە قاچانمۇ ئۇنار؟ (شۇڭا) خىزمەت قىلغۇچى لايىق بەگكە، سېخىيلارغا قىلىش كېرەك. لايىق بەگ خادىملارنىڭ ھەققىنى بىلەر. ھېچقانداق ۋاقىتتا بېخىل خىزمىتىنى قىلماسلىق كېرەك، ئەگەر قىلسا ھاياتى بوشقا كېتەر.» (59)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى بايانلىرىدا، بىر تەرەپتىن خىزمەتچىلەرگە قىلىنىدىغان ئىنئام، ئېھسان ۋە ئىش ھەققىنىڭ قانداق بولۇشىنىڭ دۆلەتكە كەلتۈرىدىغان پايدا-زىيىنىنى تەھلىل قىلىپ دۆلەت ئورگانلىرىدىكى نەپەقە خىزمىتىنى ئىشلەيدىغان خادىملارنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بولغان

قاتتىق ئىنتىزامىنى بېكىتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئاچكۆزلۈكىنى پاش قىلىپ، ئۇلارغا ياللىنىپ ئىشلەش بىلەن تۇرمۇشىنى قامدايدىغان تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا تىرىكچىلىكىنىڭ توغرا يولىنى كۆرسىتىدۇ.

تۆتىنچى، قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روناق تاپتۇرۇش

قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روناق تاپتۇرۇش — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى، قاراخانىلار دەۋرىدىكى پادىشاھتىن تارتىپ ھەرقايسى جايلارنىڭ چوڭ-كىچىك بەگلىرىگىچە ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بولغان بىر مىزانى ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، بىر دۆلەتنىڭ روناق تېپىشى ياكى مۇنقەرز بولۇشى دۆلەت ئورگانلىرىدىكى خادىملارنىڭ ياخشى، ياراملىق كىشىلەردىن تەيىنلەنگەنلىكى ياكى يامان، يارامسىز كىشىلەرنىڭ ھوقۇق ئىگىلىۋالغانلىقى بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، ياخشى، ياراملىق كىشىلەرگە ئىگە بولغانلار جاھانىنى سورايدۇ، ئەكسىچە، ياخشى، ياراملىق كىشىلەرنى قولدىن بېرىپ قويغانلار جاھاندىن مەھرۇم قالىدۇ. شۇڭلاشقا ھۆكۈمران سىنىپلار ئۇزاققىچە ھاكىمىيەت تۇتۇپ تۇرۇشى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۆزلىرى ياخشى ۋە ياراملىق كىشىلەردىن بولۇشى، ئاندىن كېيىن ياخشىلار بىلەن يامانلارنى، ياراملىقلار بىلەن يارامسىزلارنى ئايرىپ چىقىپ، خىللانغان ياخشى ۋە ياراملىق خادىملارنى ئۆزىنىڭ ئەتراپىغا توپلىشى، ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئەزىزلەپ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشى، يامان ۋە يارامسىزلاردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇشى، ئۇلاردىن ھەزەر ئەيلىشى، ئۇلارنى ئەلدىن

نېرى قىلىشى كېرەك. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «بەگ ياخشى بولسا، ئۇنىڭ پۇتۇن خەلقى تۆز، قىلىق، يۈرۈشلىرى ئۆز بولىدۇ. بەگلەرنىڭ دىلى ۋە تىلى ئۆز بولسا، خىزمەتچىلىرى توغرىلىق يولىنى تۇتىدۇ. ياخشىلار بەگ بولسا يامانلار يوقايدۇ. بەگلەر ئۆزى يامان بولسىمۇ چە يامانلارنى ئۆزىگە يېقىن بولاتماس ۋە ئەلدە يامانلىق يۈزى سۆيۈلمەس. ئەگەر بەگلەر زالىم ھەم يامان بولسا، ئۇنىڭ خىزمەتچىلىرى تۆز بولدىن چىقىدۇ. بەگلەر ياخشىلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، يامانلارمۇ ئىشنى ياخشى قىلىدىغان بولىدۇ. ئەگەر يامانلار بەككە يېقىن بولسا، يامانلىق قۇلى ئەلگە ھۆكۈمران بولىدۇ. يامانلار باش كۆتۈرسە، ياخشىلار تۇگەيدۇ. (شۇڭلاشقا) يامانغا يېقىنلاشماي ئۇنىڭدىن يىراق قېچىپ تۇرۇش، ئۇنىڭدىن ھەزەر ئەيلەش، ئۇنىڭغا ئىش بەرمەسلىك، ئەلدىن نېرى قىلىش، ياخشى كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇش، ئۇلارنى ئەزىزلەپ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش (لازىم). ئادەم تاللاشقا كۆپ ئەقىل، ئىش قىلىشقا كۆپ بىلىم كېرەكتۇر. يارامليق بىلەن يارامسىزلارنى، كېرەكلىك بىلەن كېرەكسىزلەرنى ئوبدان تونۇپ، چىك تاسقاپ ئېنىق تاللىسا، ئىش پۇتۇن ۋە پىشىق بولىدۇ.» (60)

ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە ناھايىتى ئېنىق قىلىپ «ياخشى» دېگەننى ئىقتىدارلىق كىشىلەرگە، «يامان» دېگەننى ئىقتىدارسىز كىشىلەرگە قوللىنىدۇ ھەم ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى يارامليق، ئىقتىدارسىز كىشىلەرنى يارامسىزلار دەپ ئاتايدۇ. ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە بەگلەر ئىقتىدارلىق بولسا، ئىقتىدارلىقلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىقتىدارسىزلارغا بازار قالمايدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارسىز بولسا، ئىقتىدارسىزلارنىڭ كۆڭلى سۆيۈنۈپ، ئىقتىدارلىقلارغا ئۇۋال بولىدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، ئىقتىدارسىزلارمۇ ئىشنى ئۇلاردىن ئۆگىنىپ

ياخشى قىلىدىغان بولىدۇ؛ بەگلەر ئىقتىدارسىزلارنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسا، ياخشى ئىشمۇ بۆزۈلۈپ يامانغا ئايلىنىدۇ، دېگەن كۆز قاراشنى ئالغا سۈرىدۇ ھەمدە توغرىدىن-توغرا قاراخانىلار خاندانلىقىدا يولغا قويۇلۇۋاتقان نەسەپ سۆيۈرغاللىق تۈزۈمىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى تەيىنلەشتە ساقلىنىۋاتقان ئىقتىدارلىق ــ ئىقتىدارسىزلىقنى سۈرۈشتۈرمەي خان، بەگ جەمەتىدىنلا بولسا ۋەزىپىگە تەيىنلەشتىن ئىبارەت مەنسەپ مىراسخورلۇق تۈزۈمىگە دەلمۇ دەل تېگىش قىلىدۇ.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن قېپقالغان «قۇت» (بەخت) قان ۋاستىسى بىلەن ئاتىدىن ئۆز خوتۇنلىرىدىن تۇغۇلغان ئوغۇللىرىنىڭ ھەممىسگە ئۆتىدۇ ۋە شۇ تۇپەيلىدىن ھۆكۈمرانلار ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ قانلىرىنى تۆككىلى بولمايدۇ، دەيدىغان بىر خىل ئېتىقاد بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇلارچە بولغاندا، «قۇت» قا ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن ھۆكۈمران بولغان ئادەمنىڭ بۇ ئىلاھىي ئۇستۇنلۇكى بىر خىل ئىرسىيەتكە ئايلىنىپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنى يەنى تەختى باللىرىدىن باللىرىغا مىراس بولۇپ قېلىۋېرەتتى. بۇ چۈشەنچە يەنە ئۇلاردا ھۆكۈمرانلار ئىلاھىيەت ئاتا قىلغان قانۇن-قائىدىگە ئاساسەن يەر يۈزىنى باشقۇرىدۇ، دېگەننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ئەمما ھۆكۈمران ئىنساندىن تاشقىرى تۇرىدىغان بىر خىل مەخلۇق دەپ ئەمەس بەلكى ئادەم دەپ قارىلاتتى. شۇڭلاشقا «قۇت» قا ئېرىشكەنلىكى ئادەمنىڭ ھەر قانداقى، شۇنىڭغا لايىق ئىش-ھەرىكەتنىلا قىلىدىغان بولسا، ھەر قاچان، ھەر زامان ھۆكۈمرانلىق سەھنىسىگە چىقالايتتى.

مانا مۇشۇ ئېتىقاد ۋە چۈشەنچە «قۇتادغۇبولىك» تەكى ناھايىتى ئەينەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. يۇسۇپ خاس ھاجىپ پادىشاھلىقنىڭ ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس بولۇپ قالىدىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ئادەتنىڭ بارلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «بەگ

ئانىسىدىن تۇغۇلغاندىلا بەگلىك بىلەن تۇغۇلىدۇ. ئاتىسى بەگ ئىدى، ئۆزىمۇ بەگ بولدى. ئاتىسى بەگ بولسا ئوغلىمۇ بەگ بولۇپ تۇغۇلىدۇ ۋە ئۇمۇ ئاتىلىرىدەك بەگ بولىدۇ. ئاتىنىڭ ئورنى ۋە ئېتى ئوغلىغا قالىدۇ، دېگەن ناھايىتى قەدىمكى بىر سۆز مەسىلدە كېلىدۇ. بۇگۈن ئاتا كەتتى، ئورنى بوش قالدى. بۇ يوچۇق ئەمدى ئۇنىڭ ئوغلى بىلەن تولۇقلانسۇن.» (61) دېسە، ھاكىمبەگ تىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن يالغۇز بۇلارنىڭلا بولۇشىنىڭ كۆپايە قىلمايدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇنىڭغا يەنە باشقا مىڭلاپ-مىڭلاپ ياخشىلار قوشۇلسۇن»(62) دەيدۇ.

بۇ مەسىلە «قۇتادغۇبلىك» تە بىزگە كۆنتۈغدى ئېلكىنىڭ ۋەزىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە: «سەن ئاتاڭدىن ماڭا بىرلا قالغانسەن، ھازىر يەنە سېنىڭدەكتىن يەنە بولغان بولسا ئىدى، بۇ يولدىن ئۇلار ئۆزۈلمەي ئىلگىرى-كېيىن ماڭار ئىدى»(63) دەپ قابىلىيەتلىك كىشى ئىزدىگەنلىكى ئارقىلىقمۇ يورۇتۇپ بېرىلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشچە، ھاكىمبەگ تىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن خانلىقنى ياخشى، ياراملىق بولغان كىشىلەردىن تەشكىللەنگەن ئىقتىدارلىق، ئەقىلدار مەسلىھەتچىلەر قوشۇنى بولسا زادى بولمايتتى. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «يارەمچى كۆپ بولسا، كۆپ دېمەي يەنە تىلەش كېرەك، شۇ چاغدىلا بۇيۇك بەگ ئەلنى تۇزەپ غەمسىز ياتار. ياراملىق، تېتىكلەر ئەلدە كۆپ بولسا، بەگ ئەمەلىيەتتە ئاسايىش ئىشلارنى تاپار. يارەمچى كۆپ بولسا، بەگلەرگە جەبرىكەمرەك بولار، قانۇن-نىزاملار بۇزۇلماي ئىشلىرى يولغا چۈشكەي.» (64)

ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتادغۇبلىك» تە، يەنە بىزگە ئىلگىرى كۆنتۈغدىنىڭ يالغۇز ئولتۇرۇپ سۆرگەن خىياللىرى ئارقىلىقمۇ يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئىلگ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزۈم يالغۇز ئولتۇرۇپ ئۇنۇن ئەلنىڭ ئىشلىرىنى قىلالماسمەن، بۇنىڭ

ئۈچۈن ماڭا ئىش قىلىشنى بىلىدىغان بىر ئەر بېشى كېرەك. ئەقىللىك، بىلىملىك، سەر خىل كىشىلەر بېشى كېرەك. ئۇلار كۆيۈمچان، راستچىل، تىلى بىلەن دىلى بىر ھەم تۇز بولۇپ، مېنىڭ ئىشلىرىمنى قىلسا، ئىچى-تېشىمنى كۆرۈپ تۇرغان بولسا بولاتتى.»(65)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ياخشىلارنى ئىشقا قويۇش مەسىلىسى ئۈستىدە توختالغاندا، بىلىمنى، بىلىملىكلەرنى ھەممىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى بىلىملىكلەر ئىشلىسۇن، بىلىمسىز كىشىلەر ھېچقانداق ئىشقا يارىماس. ئۆزىنىڭ پايدا-مەنپەئىتىنى كۆزلەپ ئىش قىلىدىغانلار ئۆزىنىڭ پايدىسىنى دەپ ياراملىق كىشىلەرنى يارامسىزغا، يارامسىز كىشىلەرنى ياراملىققا چىقىرىدۇ. ھەقىقىي ياراملىقلار بىلەن يارامسىزلارنى ئالىملارلا پەرق ئېتەلەيدۇ. (شۇڭا) ئۇلارنى قەدىرلەش كېرەك. كىمكى ئەقىللىك بولسا، شۇنى ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت. بىلىملىكنىڭ سۆزىنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلاپ ھەققىنى ئادا قىل. چىن، دۇرۇس، ياخشى نامى بار كىشىلەرنى ئۆزۈڭگە يېقىن تۇت ۋە ئۇنىڭغا ئىش بەر. بىلىملىك، ئەقىللىك پاك-يۇرەك كىشىلەرگە مال بېرىپ ئۇلارنى قەدىرلە ۋە ئاۋايلا.» (66)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ قابىلىيەتلىكلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇشتا يەنە ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، قاراخانىلاردا ئىلگىرىدىن تارتىپ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن بىر قاتمالليقنى قىلچە يۇز-خاتىر قىلماي بۇزۇپ تاشلايدۇ. ئۇ، «سەن لەرگە، خان نەسىبىدىن بولغانلارغا، قۇللارغا ئىلمىي تەھلىل يۈرگۈزىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ياراملىق ھەم ياراملىق كىشىلەرنىڭ چىقىدىغانلىقى، ياراملىقلىرى بىلەن يارامسىزلىرىنى پەرقلەندۇرۇپ، ياراملىقلىرىنى ئىشقا قويۇش، يارامسىزلىرىغا ئىش بەرمەسلىكنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. ئۇ، ئالدى بىلەن

« سەنمۇ » لەرنىڭمۇ ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك ياخشى بولۇشىنىڭ ناتايىنلىقىنى جەزملەشتۈرۈپ، ئۇلار بىلەن مۇئامىلە قىلغاندا، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ناچارلىرىنىڭ سۈرۈشتۈسىنى قىلىش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: « پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى ئەگەر ناچار سۆزلىسە، ئۇنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك، قەيەردىلا بولمىسۇن نەسەپكە ئەمەس بەلكى ياخشىلارغا كۆڭۈل بۆلۈش كېرەك. كۆيۈمسىز، نەپسىز ئوغۇلدىن، كۆيۈمچان، نەپسىلىك خىزمەتچى يۇقىرى تۇرىدۇ. قېرىندىشى كۆيۈمسىز ۋە نەپ يەتكۈزەلمەيدىغان بولسا، ئۇنى تاشلاپ، نەپسىلىكنى دوست تۇتۇش لازىم. ناۋادا قۇل بەككە ئوغلىدىنمۇ يېقىنراق بولۇپ، پايدا يەتكۈزەلەيدىغان بولسا، ئۇنى ئۆزىگە يېقىن تۇتۇش كېرەك. پايدىسىز ئوغۇل ئۆزىگە دۈشمەن، شۇڭا ئۇنىڭدىن يىراق قېچىش لازىم. »(67)

ئۇ، خانلىقتىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي ۋە ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئىشقا قويۇشتا چوقۇم ئۇلارنىڭ ئىقتىدارلىق-ئىقتىدارسىزلىقىنى كۆزدە تۇتۇش، شەرتكە ئويغۇن كەلمەيدىغانلارنى ھەرگىز ۋەزىپىگە تەيىنلىمەسلىكنى قاتتىق تەلەپ قىلىپ بېكىتىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: « توپ بېشى، ئەل بېشى، ھاجىپ، قوماندان، كاتىپ، كېچىشچى، كۆك ئايۇقلۇق ئۇنۋانغا ئېرىشكۈچى، ئىنانچ بەگ، چاغرى بەگ، تېكىن بەگ، چاۋلى بەگ، يابغۇ، بۇغۇرۇش، مۇشاۋىرلارنى ئويدان تاللاش (كېرەك)، ناۋادا بۇلار ئىچىدىن بۇ دەرىجىگە يارىمايدىغان بىرەر كۈستاخ ئەز چىقىپ قالسا، ئۇنىڭغا بۇ دەرىجىنى بەرمەسلىك، ئۇششاق گەپ قىلىدىغان سۆزخەنچىنى ئۆزىگە يېقىن بولاتماسلىق، پىتنىخورلارنى بەگلىكىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشتۇرماسلىق، زالىم، يامانلارغا ئەل ئىچىدە نوپۇز بەرمەسلىك، ئورنىنى كۆتۈرۈپ ئۈستۈرمەسلىك (ۋە) ئۇلارنى بېسىماسلىق لازىم. » (68)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئەڭ ئاخىرىدا قاراخانىلار ۋە ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى دەۋرلەردە ئوردىغا ئەكىلىپ خىزمەتكە قويۇلغان خادىملارنىڭ ياخشى تاللانمىغانلىقى سەۋەبلىك ئورغۇن بۇزۇق ئىشلارنى قىلىپ كاللىسى ئېلىنغانلىقىنى، خانلارنىڭ بۇلاردىن قاتتىق ئىبرەت ئېلىش لازىملىقىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بەشىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش

مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش — تارىختىن بۇيانقى بارلىق دانىشمەن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئادەم ئىشلىتىشتە ئىزچىل قوللانغان ئورتاق مىزانى. بارلىق قانۇنشۇناسلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان قەدىمكى ئەمما جانلىق تېمىسى. مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئەلنى قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم ئىككى تەرىپى. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەت مەنپەئىتىنى دەپ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، ئۆز مەنپەئىتىنى دەپ دۆلەت مەنپەئىتىگە زىيان ئۇرغانلارنى جازالىغاندىلا، قانۇننىڭ كۈچىنى كۆرسىتىپ دۆلەتنى قۇدرەت تاپتۇرغىلى بولىدۇ.

« قۇتادغۇبلىك » نى ۋاراقلىشىمىز بىلەنلا « يامانغا جازا، ياخشىغا مۇكاپات » دېگەن بىر ئىدىيە كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى زامانداپ ياشىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ قاتتىق بولغان جازا قانۇنلىرىنى يولغا قويۇپ، دۆلەتنى باشقۇرغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ، بۇرۇن ئۆتكەن « بەگلەرنىڭ بەگلىرى ناھايىتى ياخشى قانۇن-نىزاملارنى تۈزۈپ، يامانلارغا جازا بېرىپ زىندانغا تاشلىغانىدى » (69) دېسە، نۆۋەتتىكى خان، بەگلەرنىڭمۇ ئۇلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەر-

نى جازالاشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ: «خىزمەت قىلسا مال بەر، گۈناھ قىلسا ئۆر»(70) دەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، دۆلەتنىڭ ئۇلۇنى تەشكىل قىلىدىغان ئامىل ئىككى بولۇپ، بىرى خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بېرىش، يەنە بىرى خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش ئىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «دۆلەتنىڭ ئۇلى ئىككى نەرسىدۇر. بىرى خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بەرمەك، يەنە بىرى خىزمەت ئەتكەنگە كۆمۈش بەرمەك. خەلق قانۇن بىرلە تۇرۇپ سۆيۈنسە، خىزمەتچىلەر كۆمۈشنى كۆرۈپ كۆلەر. شۇ ئىككىسى بەگدىن خۇش بولغان زامان ئەل رەتكە چۈشۈپ بەگ شۇئان ئاۋۇنۇر. (شۇڭا) كىم ئىش قىلسا ئۇنىڭغا تېز مال بەرگۈلۈك، ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك.»(71)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ بايانلىرىدا «خەلققە قانۇندىن ئۇلۇش بېرىش» دېگەننى خەلققە قانۇن تۈزۈپ بېرىش بولۇپمۇ جازا قانۇننى تۈزۈپ بېرىش دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، خان ۋە بەگلەر جازا قانۇننى تۈزگۈچىلەر بولۇش بىلەن بىللە يەنە جازالارنىڭ ئىجراچىلىرىمۇ ھەم بولۇپ، خان ۋە بەگلىككە لايىق ھەيۋەت بولۇشتىن تاشقىرى يەنە يامانلارغا قوللىنىدىغان بىر يۇرۇش جىنايى جازالىرى بولۇشى، دۆلەتنى ئەنە شۇ جازاغا تايىنىپ باشقۇرۇشى ھەم ئاۋام خەلقنىڭ خۇي-پەيلىنى تۈزەپ تۇرۇشى لازىم. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خەلق باشچىسى بەگكە ھەممەت كېرەك، بۇ ھەممەت بىلەن ھەم سىياسەت كېرەك. سىياسەتكە بەگلىك رىياسەت كېرەك. خان ئەلنى قانۇن، سىياسەت بىلەن تۈزەر، ھەم ئاۋام خەلقنى شۇ تامان ئىلىتەر. بەگلەر سىياسەت بىلەن ئىلىنى تۈزەر، (شۇڭا) يامانغا سىياسەت يۈرگۈزمەك كېرەك.»(72)

«قۇتادغۇبىلىك» بىلەن «تۈركى تىللار دىۋانى»

دىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە جىنايەتنى شەكىللەندۈرىدىغان قىلمىشلار دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش، دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلىپ قويۇش، تاماق ۋە ئىچىملىكلەرگە زەھەر سېلىپ خان ۋە بەگلەرگە سۇيىقەست قىلىش، پىتنە-ئىغۋا تېرىپ ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش، خاتا يول كۆرسىتىپ بىر-بىرىنى يولدىن ئازدۇرۇش، قەستلەپ پىيىسىگە چۈشۈش، قۇرۇق تۆھمەت چاپلاش، چېقىمچىلىق، بويۇنتاۋلىق قىلىش، ئوغرىلىق، خىيانەتچىلىك، مەككارلىق، ئالدامچىلىق، قاتىللىق، باسمىچىلىق، قاراقچىلىق، قىرغىنچىلىق، باسقۇنچىلىق، پارىخورلۇق، قىمار ئويناش ۋە ھاراق ئىچىش قاتارلىقلار ئىدى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى جىنايى قىلمىشلار ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتلىرى ئۆزى بىلەن زامانداش بولغان مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن جىنايەت قىلمىشلىرى ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلىرىنى تولۇقلىسا، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتلىرى يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ دەۋر ئارقا كۆرۈنۈشىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

«تۈركى تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ زامانلاردا ئادەملەرنىڭ بىر-بىرىنى ئۆلتۈرۈشى «ئۆلۈت»(73) دېيىلسە، ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل «ئۆلۈتچى»(74) دېيىلەتتى. خاتا يول كۆرسىتىپ بىر-بىرىنى يولدىن ئازدۇرۇش «ئازىتتى»، «ئازدۇرماق» ۋە «ئازىتماق»(75)، دېيىلەتتى. كىشىلەرنىڭ پىيىگە قەستلەپ چۈشۈش «ئوغراش»(76)، ئالدامچىلىق قىلىش «تەۋلۈگ»(77) دېيىلەتتى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تەۋلۈگ-لەندى» سۆزىگە بەرگەن «ئادەم ھىيلىگەر بولدى، ئالدامچىلارنىڭ يولىنى تۇتتى» شەكلىدىكى ئىزاھى بىزگە يەنە شۇ چاغدا قەبىلىلەر ئارا بولىدىغان ئۆچ ئىلىش، قىساس ئىلىش قاتارلىق قەدىمىي ئالامەتلەرنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىمۇ

مەۋجۇتلۇقىنى ئەسلىتىدۇ. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ خاتىرىلىشىچە، ئۇ چاغدا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بەگلىرى ئۆز قەبىلىسىنىڭ مەنپەئەتلىرىنى دەپ دائىم توقۇنۇشۇپ تۇراتتى[78]، بىر-بىرىگە قارىسۇ-قارشى پىستىرما قويياتتى[79]، خەنجەر تىقىشاتتى[80]، مانا مۇشۇنداق چاغلاردا بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرى يەنە بىر قەبىلىنىڭ ئادەملىرىگە ئوخشاش نىقابلىنىۋالاتتى. «ئادەم قارلۇقلاشتى»[81]، «قىپچاقلاشتى»[82]، «ئادەم تۇبۇتلەندى»[83]، «تۇرك تاتلاشتى، تۇرك پارسلاشتى»[84]، «كەنجەكلەشتى» (كەنجەك قىياپىتىگە كىردى)[85]، «ئوغراقلاشتى» (ئوغراق قىياپىتىگە كىردى)[86]، «ئادەم ئوغۇزلاشتى» (ئادەم ئوغۇز قىياپىتىگە كىردى)[87] دېگەن قەبىلەر ئەنە شۇ مەسىلىنى چۈشەندۈرىدۇ. يەنە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىچە، چېقىمچىلار «چامغۇت»[88] دېيىلسە، قۇرۇق تۆھمەت چاپلاش «يالالدى» ۋە «يالادى»[89] دېيىلەتتى. بويۇنتاۋلىق قىلىش «ئارقۇقلىنىش»[90] دېيىلسە، ئۇلاق-تالاق قىلىش «ئۆپلەش»[91] دېيىلەتتى. باسقۇنچىلىقنىڭ شەكلى ئىككى خىل بولۇپ، دېدەكلەرگە باسقۇنچىلىق قىلىش «كۆچەندى»[92] دېيىلسە، ئوغۇل بالىلارغا باسقۇنچىلىق قىلىش «كۆتلەش»، «كۆتلەتتى»[93] دېيىلەتتى[93]، پارىخورلۇق بولسا «ئۇرۇنچ»[94] دەپ ئاتىلاتتى.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۇسۇپ خاس ھاجىپ پاشىغان دەۋردە قاراخانىلار ئىچىدىكى ھەر خىل ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كەسكىنلەشكەن بولۇپ، ھاكىمىيەت تالىشىش، نايلىق تالىشىش يۈزىسىدىن مەيدانغا كېلىۋاتقان ئۆزئارا قىرغىنچىلىق، سىياسىي سۈيىقەستلەر دائىم دېگۈدەك كۆرۈلۈپ تۇراتتى. بۇنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە مىلادى 1056-يىلى يۈز بەرگەن بىر ۋەقەنى ئەسلەپ ئۆتسەكلا كۇپايە. ئاكادېمىك

بارتولدنىڭ «يەتتە سۇ تارىخىدىن ئوچېرىكلار» دېگەن ئەسىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇغراخان مىلادى 1056-يىلى ئەتراپىدا ئارسلانخاننى ئەسىرگە ئېلىپ ئۇنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرغان بارلىق يەرلىرىنى ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئالىدۇ. ئارىدىن 15 ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى چاغرى تېكىن ھۈسەيىننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ۋارىس قىلىپ بەلگىلىمەكچى بولىدۇ. ئەمما ئۇنىڭ خوتۇنى ئۆزىنىڭ كىچىك ئوغلى ئىبراھىمنى تەختكە چىقىرىشنى كۆزلەپ خانغا زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرىدۇ[95]. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار دەۋرىدە بولىدىغان بۇنداق سۈيىقەستلەردە ئادەمنى تېز ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن «تالاغۇ» دېيىلىدىغان بىر خىل تېز ئۆلتۈرگۈچى زەھەر تاماقتا ۋە ئىچىملىككە سېلىپ بېرىلەتتى[96]. بۇ خىل زەھەر بىلەن زەھەرلەنگەنلىكىنى ۋاقتىدا سېزىۋالسا زەھەرنى قايتۇرۇش ئۈچۈن «ئۇرۇمتاي» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل تاش (پادىزەھەر) ئىشلىتىلەتتى[97]. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «تەرياق» (ئەپيۇن) دېيىلىدىغان بىر خىل زەھەر قايتۇرغۇچ بولۇپ، بۇمۇ ئوخشاشلا شۇ خىلدىكى زەھەرلەنگەنلەرگە بېرىلەتتى[98]. بۇ دەۋرلەردە داۋاملىق بولۇپ تۇرىدىغان بۇنداق سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلەر قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمران قاتلىمىدىكى ئەمەلدارلارنى قاتتىق قورقۇنچ ۋە ئەندىشە ئىچىگە چۈشۈرۈپ قويغان. بولۇپ، سۈيىقەستلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ھۆكۈمرانلار بەزى ئۇنۇملۇك ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرىنمۇ قوللانغانلىقى مەلۇم. «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن مەلۇم بولۇشىچە، «چاتۇق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ياغاچ بولۇپ، ئۇنىڭ يىلتىزىدىن پىچاققا ساپ ياسىلاتتى ھەم شۇ پىچاقنىڭ سېپى بىلەن تاماقتا زەھەرنىڭ بار ياكى يوقلۇقى تەكشۈرۈلەتتى. ئۇ، شورپا ۋە تاماققا سېلىنسا، تاماق (زەھەرلىك بولسا) ئوتسىز

قاينايتتى، قاچىغا سېلىنسا ھورسىز تەرلەيتتى(99). پادىشاھلار-نىڭ ئۆزىگىلا خاس داستىخان ۋە ئۇرۇق (كوزا) لىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە «باشقىلار ئىشلەتمىسۇن» دېگەن خەت چوشۇرۈلگەن تامغا بېسىپ قويۇلاتتى. بۇنىڭ ئۈستىدىكى يېمەكلىك ۋە ئىچىملىككە پادىشاھتىن باشقا كىشىنىڭ يېقىنلىشىشىغا رۇخسەت قىلىنمايتتى. ئۇلاردا بىر كىشىلىكلا تاماق ۋە شاراب بولاتتى. مانا مۇشۇنداق تامغىلانغان كىچىك داستىخانلار «تامغالىق» (100) دېيىلەتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ گۇناھكارلارنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدىكى بايانلىرىدا ھەممىدىن بەك دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن گۇناھكارلارنى، يوق يەردىن پۇتاق چىقىرىپ پىتنە-ئىغۋا تېرىغۇچىلارنى قاتتىق جازالاشنى، دۆلەت ئىشلىرىغا سادىق بولغان خادىملارنى خاتا جازالاپ قويماسلىقنى ئالدىنقى شەرت قىلىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر كىشى مۇنداق ئۇچ ئىشتا ئۆزىنى كۆزەتمىسە ئۆزىنىڭ بېشىنى يەر. بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىنى ئەستە چىڭ تۇتماق؛ ئىككىنچى، تۇيغاق بولغان كۆنلىرى ئەلگە ساداقەت بولۇش؛ ئۈچىنچى، سارايدا ئۆزىنى تۆز تۇتۇپ يۈرۈش، يارامسىز ئىشلاردىن ئۆزىنى يىراق قىلىش. ئەگەر بۇ ئۈچ ئىشتا كىشى غەپلەتتە قالسا ھەرقانچە بۈيۈك بولغان بىلەنمۇ بېشى كېسىلگەي. سۆزدىن يانمىغان، ئامانەت سۆزىنى چىن، تولۇق سۆزلىگەن ئەلچىگە ئەيىب يوق. ئەلچى راست گەپ قىلسا قىينىماسلىق كېرەك. ئىشتىكەن سۆزىنى چىن يەتكۈزسە، بۇنداق ئەلچىگە قىياش ۋە ئۆلۈم بۈيرۈلماس. پاسات قايدا بولسا بەخت تۇرۇپ قاچار، پاسات دائىم بەگلىكنى بۇزۇپ يۈرەر. پىتنىچى دائىم جاھان پىتنىسىنى تېرەر، (شۇڭا) ئۇنىڭ كاللىسىنى كەس. قىلىچ، تاياق، قامچا يامانلارغىدۇر. يامانلار يامانلىقنى قويماسا جازانى كېمەيتمە، ھامان قامچا ئۇر. ئەگەر يامانلار تاياق

يەپ تۇرۇپمۇ تۇزەلمىسە سەن ئۇلاردىن مۇمكىنقەدەر ساقلانغىن(101).

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىدە بەگلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغان قاماقخانا (تۈرمە)لىرى بولۇپ، ئۇ «قىسخ» دەپ ئاتىلاتتى(102). بارسىغان شەھىرىدە قاماقخانا ياكى زىندانلار «تۈنەك» (103) دېيىلەتتى. خان ۋە بەگلەر ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزگەن سىياسىي ۋە جىنايى ئىشلار گۇناھكارلىرىغا ئالىي جازا ھۆكۈم قىلىپ ئۆلۈمگە بۇيرۇيتتى. جىنايى جازانىڭ تۈرلىرى ئۇن نەچچە خىلدىن ئاشاتتى. بۇلارنى چوڭ جەھەتتىن ئۆلۈم جازاسى، قاماق جازاسى، تەن جازاسى، سۈرگۈن جازاسى ھەم قىزغۇت جازاسى دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ.

ئۆلۈم جازاسى قىلىچ بىلەن كاللىسىنى چېپىش (104) دارغا ئېسىش(105) ۋە بوغۇش(106) قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىجرا قىلىناتتى. باش كېسىدىغان جاللات «چاپتىغان ئەر» (107) دېيىلەتتى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»دا قەيت قىلىنغان «بەگ ئوغرىنى قاماتتى» (108)، «بەگ ئوغرىنى تۇتتۇردى» (109) دېگەن مەلۇماتلار بىز دەۋاتقان قاماق جازاسىنىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، قاماق جازاسى ئەينى زامان تىلى بويىچە ئېيتقاندا «بەكلەتتى» دېيىلەتتى. بۇ «تۇتقۇن» قىلىش(110) بولۇپ، تۇتقۇنلار تۆلەم بىلەن بوشىتىلاتتى(111).

تەن جازاسىنىڭ تۈرلىرى ھەر خىل بولۇپ، بۇ قۇللارغا قوللىنىدىغان تەن جازالىرىنى ۋە جىنايى ئىشلار گۇناھكارلىرىغا قوللىنىدىغان تەن جازالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «بوشلاغلانسا بوخسۇلانۇر» (بويۇنتاۋلىق قىلسا بوينى زەنجىرلىنىدۇ)(112) دېگەن تەمسىلدىن قارىغاندا، ئىشتا ئۆز بېشىمچىلىق قىلغان، نەسىھەتكە

قۇلاق سالمىغان، ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلىدىغان قۇللار ۋە ئەركىن خەلقلەرگە زەنجىرلەش جازاسى بېرىلەتتى. ئەسىر ۋە قۇللارنىڭ بوينىغا سېلىنىدىغان زەنجىر «بوخسوق» (113) دېيىلەتتى. «ئادەم قولىنى كىشەنلىدى» (114) دېگەن مەلۇمات قۇللارنىڭ كىشەنلىنىدىغانلىقىنى ئوچۇق بىر شەكىلدە كۆرسىتىپ تۇرسا، «قۇل بوينى كەرتىلدى» (قۇل بوينىغا ئەن سېلىندى) (115) دېگەن سۆزلەر قۇللارغا ئەنە‌لەش جازاسىنىڭ بېرىلىدىغانلىقىنى نامايان قىلىپ تۇرماقتا. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇ دەۋرلەردە «ئاتىنىڭ ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئاتىدىن كېيىن بالىغا ئارتىلاتتى» (116). ئوغرى جىنايەتچىلەر قولغا چۈشكەندىن كېيىن يەتتىللىرى قامچا يېكى چىۋىق بىلەن ئۇرۇلاتتى، بۇنداق قامچا يېكى چىۋىق «بەرگە» (117) دېيىلەتتى. ئېغىرلىرى باستۇرۇققا بېسىلاتتى (118). پۇتىغا قۇۋۇق سېلىناتتى، قۇۋۇق «بۇقاغۇ» يېكى «بۇقوغۇ» (119) دېيىلەتتى. پۇتىنى قىستۇرۇپ ئىسكەنجىگە ئالاتتى (120). گۇناھكارلارنىڭ جىنايىتىگە ئىقرار قىلىشى «كۆندى» (121) دېيىلسە، ئىقرار قىلدۇرۇش «كۆندە گەردى» (122) ۋە «كۆنگەردى» (123)، دېيىلەتتى، گۇناھ «يازۇق» (124)، گۇناھكار «يازۇقلۇغ» (125)، قولغا ئېلىپ جازالىماق «يازۇقلىماق» (126) دېيىلەتتى.

بەگلەر گۇناھكارلارنى يىراق جايلارغا سۈرگۈن قىلىپ يالايتتى. بۇ «سۈردى» (127) ۋە «سۈرگۈلدى» (128) دېيىلەتتى.

باشقىلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن گۇناھكارلارغا جامائەتنىڭ ئالدىدا توختىتىپ بېرىلىدىغان بىر خىل جازا بار ئىدى، ئۇ، ھازىرقى كۈندىكى كوچىغا ئاچقىپ سازايى قىلىشنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇ «قىزغۇت» (129) دەپ ئاتىلاتتى. بىرەر ئادەمنىڭ ئۆز قىلمىشىنىڭ جازاسىنى تارتقانلىقى يېكى دەككە يېگەنلىكى، يېكى شۇ سەۋەبتىن بۇنىڭدىن كېيىن ئۇنداق ئىشلارنى قىلماسلىققا ۋەدە بېرىپ پەندىيات چەككەنلىكى «قېزىلدى» (130)،

«قىزغۇردى» (131) يېكى «قىزغادى» (132) دېيىلەتتى. گۇناھكارلارنىڭ ئۆز گۇناھىغا تووا قىلىشى «ئۆكۈنچ» (133) دەپ ئاتىلاتتى.

خان، بەگلەر ئۆزلىرى گۇمانلىق دەپ قارىغان كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە قارىتا خالىغان چاغدا ئاختۇرۇش ئېلىپ بارالاتتى. ئۇنىڭ ئاختۇرۇشى «يىندى»، «يىندتى» (134) ۋە «يىندۇردى» (135) «تۇربۇن» (136)، «ئۇشەل» (137)، «ئۇشەتتى» (138)، «ئارقادى» (139) (ئۇغۇزچە) دېيىلەتتى.

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىن بىلگە نلىرىمىزدىن قارىغاندا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى فېئودال خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنى قوغداش ئۈچۈن يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن ۋاستىلەرنى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى يەنە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاشقا دائىر بەزى تۈزۈملەرنىمۇ ئورناتقانىدى. مەلۇم بولۇشىچە، خان، بەگلەر خىزمەت كۆرسەتكەن خادىملارنى نۇرغۇن تارتۇقلار بىلەن ئالاھىدە مۇكاپاتلايتتى. بۇ «خان مۇكاپاتى» ئىدى. ئۇ «ئاچىغ» (140) دېيىلەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا بەگلەر بەزى چاغلاردا ئۆزىنى خەلقتە تالانتۇزاتتى، يەنى ئۆزىنىڭ مال-دۇنيالىرىدىن خەلق ئامما‌سىنىڭ مەلۇم ئولۇش ئېلىۋېلىشىغا رۇخسەت قىلاتتى. بۇ «يولۇتتى» (141) دەپ ئاتىلاتتى.

گەرچە ھۆكۈمران سىنىپلار خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىكنى قوغداپ پايدا ئۇندۇرۇۋېلىشنى مەقسەت قىلغان مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان بەزى مۇكاپاتلاش ۋە ئېھسان قىلىش تۈزۈملىرىنى ئورناتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىنىڭ خۇسۇسىي مەنپەئىتىگە بۇ‌ئاستە چېتىلىپ ھاكىمىيەتكە تەھدىت كەلتۈرىدىغان ئىشلاردا يەنىلا قاتتىق ۋە رەھىمسىز بولغان جازانى بېرىنچى ئورۇنغا قويىاتتى. بۇ پۈتۈنلەي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، بۇنداق ئەھۋالدا ئىلگىرى گۇناھ

قىلىپ كېيىن گۈناھىغا توۋا قىلغان بەزى ئۆزگىرىش ئىپادىسى بار ئازغان. كىشىلەرنىڭمۇ جىنايى جازانىڭ سىرتىدا قېلىشى ياكى پەرقلەندۈرۈلۈپ كەڭچىلىككە ئېرىشىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ جىنايەتنى جازالاش توغرىسىدىكى بايانلىرىدا مانا مۇشۇ بىر دەۋرنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن بولۇپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى قانۇن-تۈزۈملىرىدە ئۇستۇنلۇكتە تۇرۇۋاتقان جازادا قاتتىق بولۇشنى قانداق قىلىپ جازادا يەڭگىلەك بولۇشقا ئۆزگەرتىش، شۇ ئارقىلىق بەزى يېنىك جىنايەتنى ئېغىر جازالاپ نارازىلىق ۋە ناھەقچىلىكلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەسىلىرى نۇقتىلىق مۇھاكىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ بۇ ئىدىيىسىدە مۇكاپاتلاشقا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىپ، جازالاشتا ئىمكان قەدەر ئېغىر بېسىق ۋە كەڭ قول بولۇش، قانۇننى ئىجرا قىلىش ۋاقتىدا دەلىل-ئىسپاتقا ئەھمىيەت بېرىپ، مەسىلىنى ئىنچىكە تەكشۈرۈپ-تەتقىق قىلىش ۋە تەكشۈرۈلگەن ئەھۋالغا قاراپ ھۆكۈم چىقىرىش، ئېلىنغان گۇۋاھلىق ئىسپاتلارنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئايرىپ چىقىپ، يالغان ئىسپات ۋە گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنى جازالاش قاتارلىق ئىنچىكە پرىنسىپ خاراكتېرلىك مەسىلەر ناھايىتى ئېنىق ۋە كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«خەلقنىڭ خوي-پەيلى ئۆزگىرىپ بۇزۇلسا، ئۇنى قاتتىق تەكشۈرۈپ تۈزەت. ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىرا، جازالاشنا ئېغىر بول. خادىملارنىڭ خاتالىقى بولسا ئۇنى چاقىرتىپ كېلىپ خاتالىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى سورىماق كېرەك. گۇناھى بار بولسا تۈزۈپ جازالاش، بولمىغان بولسا دىلىنى ئاۋۇتماق كېرەك. بەك مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئوچۇق بولسا، گۇناھلىق كىشىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرسە، قوشۇن-ئەل ئىسىنىپ كۆيۈمچان بولۇر،

كۆيۈمچان كىشىلەر ئىشچان بولۇر. بىرەر ئىشنى تەكشۈرمەكچى بولساڭ تېگى-تەكتىگىچە سوراپ تەكشۈرگىن، ئۇنىڭدىن نېمە چىقسا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم چىقارغىن. سۆزلىگۈچىنىڭ ھەممە سۆزىنى ئاڭلا، ئۇنىڭ ئىچىدىن ئۆزۈڭگە كېرەكلىكىنى ئال، كېرەكسىزلىرىنى تاشلا. راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىپ، راستلىرىنى قوبۇل قىل، چېقىمچىلىق قىلىپ يالغان گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنى جازالا (142).

يۇسۇپ خاس ھاجىپ مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش ئىدىيىسىدە ئەقىلدىن ئاداشقان روھىي كېسەللەرگە جازا بىلەن مۇكاپاتنى باپ كۆرمەيدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر بىر تەلۈە كىشى بىر ئەرنى راست ئۆلتۈرۈپ قويسا، ئۇنىڭغا ئۆلۈم يوق، قىساس ئېلىنماس. نېمىشقا دېسەڭلار ئۇ ئەقىلدىن ئاداشقان. ئەقىلسىز ئادەم مۇكاپات ۋە جازاسىز ئېرۇر» (143).

جەمئىيەت ئامانلىقى مەسىلىسى قانۇن يولغا قويۇلغاندىن كېيىنكى ھەرقانداق دۆلەتتە ئامما ئەڭ كۆڭۈل بۆلىدىغان، سەزگۈرلۈكى بەك كۈچلۈك بولغان رېئال مەسىلە. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ جەمئىيەت ئامانلىقى ئەھۋالى ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن مەلۇم بولۇشىچە، بۇ دەۋردە ھەر خىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرى ھەر يەردە قاتراپ قاتىللىق، ئوغرىلىق، بۇلاڭچىلىق، قاراقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، پۇقرالارنىڭ نورمالنى تىرىكچىلىك قىلىشىغا كۈچلۈك تەھدىت سېلىپ تۇراتتى. يول توسۇپ بۇلاڭچىلىق قىلىدىغان قاراقچىلار «سەركەر» (144)، مال بۇلىغۇچىلار «تاۋار قاپىغۇچى» (145) دېيىلەتتى. ئادەتتىكى ئوغرىلىق «قوندى» (146) دېيىلسە، مەخسۇس سودىگەرلەرنىڭلا مال-مۈلۈكلىرىنى بۇلاپ ئېلىۋېلىپ ئۇلارنى يالىڭاچلاپ قويۇش

قاتارلىق بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئوغرىلىق «چوبارتتى» دېيىلەتتى(147)، ئانا مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان جىنايى قىلمىشلارنىڭ سادىر بولۇپ تۇرۇشى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەردە قانۇن-تۈزۈملەرنىڭ مۇكەممەل بولمىغانلىقى، جازالاشنىڭ قاتتىق ۋە كەسكىن ئەمەسلىكىدىن دەپ قارالغان. شۇڭلاشقا ئۇ، بۇنىڭغا جىددىي تەدبىر كۆرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «شەھەر-كەنت ئىچىدىن ئوغرىلارنى تازىلا، كارۋان مۇساپىرلارنى ئەمن يۇرۇت. پۇتۇن يوللارنى ئەمن قىل، قاراقچى ۋە ئوغرىلارنى يوقاتقىن. ئەل ئىچىدە زوراۋانلىق بولماسۇن، يۇرت تېشىدا قاراقچىلىق تۈگەتسۇن. يامانلىق خۇلقىنى جازالا-تۈزەت، يامانغا پەقەت يامانلىق يارىشۇر. (شۇڭا) يامانغا يا زەنجىر، ياكى زىندان كېرەك.» (148)

«قۇتادغۇبلىك» تە «غەلىيان»، «مالسان»، «توپىلاق» دېگەنگە ئوخشاش سۆزلەر ئۇچرايدۇ ھەمدە خان، بەگلەرگە «خەلقنىڭ مالىماندىن يىراق تۇر، ئاممىنىڭ توپىلىڭىدىن يىراق قاچ» (149) دەپ خىتاب قىلىنىدۇ. ھەرگىز خەلقنىڭ مالىمانلىقى، ئاممىنىڭ توپىلىڭىنى جازالا ياكى باستۇر، دېگەن سۆز ئۇچرىمايدۇ. بۇ بىر تەرەپتىن فېئودال ھۆكۈمرانلارنىڭ زۇلمى ۋە قاتتىق جازالىرىغا چىدىمىغان ئەمگەكچى مېھنەتكەشلەرنىڭ ئېلىپ بارغان قوزغىلاڭ ۋە قارشىلىق كۆرسىتىش ھەرىكەتلىرىنىڭ خەلقىيرۇھىي قەلەم ئىگىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تىلىدا شۇ زامانلاردا ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئوردا تەلەپپۇزى بويىچە سىلىقلاشتۇرۇلۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆز دۆلىتىدە ئۆزىگە قارشى كۈچلەرنى ئازايتىپ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىشى ئۈچۈن خەلقنىڭ رايىغا باقمىغان جىددىي تەدبىرلەرنى كۆرۈشىگە قارىتا ئاگاھلاندۇرۇپ ئېيتىلغان دانىشمەنلەرچە نەسىھەتتۇر.

ئالتىنچى، ئەدلىيە خادىملىرىنى قاتتىق تاللاپ، قانۇننىڭ ئادىل توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش

ئەدلىيە خادىملىرىنى قاتتىق تاللاپ، قانۇننىڭ ئادىل ۋە توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش — يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قابىلىيەتلىكلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇپ، دۆلەتنى روناق تاپتۇرۇشتىن ئىبارەت قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، شۇنداقلا تارىختىكى بارلىق ئىلغار تەرەققىيپەرۋەر قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن ھارماي-تالماي ئىزدىنىپ تەتقىق قىلىنغان تېما.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، ئەلدە توغرا ۋە ئادىل قانۇن تۈزۈلۈشتىن تاشقىرى يەنە قانۇننى توغرا، ئادىل ئىجرا قىلىدىغان، پاك-دىيانەتلىك بىر تۈركۈم ئەدلىيە خادىملىرى بولۇشى لازىم ئىدى. شۇ چاغدىلا قانۇننىڭ ئادىل ۋە توغرا ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈپ، قالايمىقانچىلىقلارنى ئۇگشاپ، دۆلەتنى تۈزەش مەقسىتىگە يەتكىلى بولاتتى.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ خان، ۋەزىر، بەگ، ھاجىپ، قازى، مۇختەسىپلەرنى قانۇن تۈزگۈچىلەر ۋە قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلار دەپ قارايدۇ. ئۇ، بىرىنچىدىن، يۇقىرىقى قانۇن تۈزگۈچى ۋە ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدارلارنى ناھايىتى ياخشى تاللاش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويسا، ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ كىچىكىدىن باشلاپلا قانۇن ئىلمىنى ئۆگىنىشىنىڭ لازىملىقىنى، ئۈچىنچىدىن، ئۇلارنىڭ قانۇن سۇيىستىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈش لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئەدلىيە خادىملىرىنىڭ بۇرچىنى ياخشى ئادا قىلىش لازىملىقى، قانۇن بىلەن تەرتىپنى ئۆزى

تۇزگەن تۇرۇقلۇق تۈزى بۇزماسلىقنى، قانۇننىڭ ئاكتىپ ئىجراچىلىرىدىن بولۇشنىڭ لازىملىقى، شۇنداقلا كەسپىي ساپاسىنى ئۈزلۈكسىز يۇقىرى كۆتۈرۈپ بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «(ئەدلىيە خادىملىرى) خەلقنى قانۇن بىلەن تولۇق كۆزەتسۇن. ئەلدە يارامسىز قىلىقلار يوقالغان بولسۇن. قانۇن بىلەن تەرتىپنى بىز تۈزىمىز، ئۇنى يەنە ئۈزىمىز بۇزساق يارا شقايمۇ؟ دۆلەتنىڭ قانۇن تۈزگۈچى خادىملىرى راست بىلەن يالغاننى، ياخشى بىلەن يامانىنى پەرق ئېتەلمىسە، ئۇنى قانداقمۇ قانۇن تۈزگۈچى دېگىلى بولسۇن؟» (150).

يەتتىنچى، ھەم قانۇننىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىش، ھەم زوھىنىڭ ئىناۋەتىنى تىكلەش

ھەم قانۇننىڭ رولىغا ئەھمىيەت بېرىش، ھەم زوھىنىڭ ئىناۋەتىنى تىكلەش — يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكام ۋە ئەركانلىرى بىلەن ئورگانىك ھالدا بىرلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مۇھىم بىر بەلگە.

«قۇتادغۇبلىك» تە، گەرچە ئىسلام قانۇننىڭ بىردىنبىر مەنبەسى بولغان «قۇرئان»، «ھەدىس» شۇنداقلا شەرىئەتشۇناس ئۇلىمالارنىڭ قانۇن تەفسىرلىرىدىن نەقىل ئېلىنمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا قانۇنشۇناسلىق كۆز قاراشلىرىنىڭ ئەخلاق ۋە دىن كۆز قاراشلىرى بىلەن، قانۇن-مىزانلارنىڭ ئەخلاق ۋە دىنىي مىزانلار بىلەن بولغان يېقىنچىلىقىنىڭ بەزى روشەن ئامىللىرىنى ئۇچرىتقىلى بولىدۇ. بۇ، ئالدى بىلەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ھۆكۈمرانلار ئاللا تەرىپىدىن تىكلەنگەن، دېگەن ھۆكۈمرانلىق ئىدىئال

چۈشەنچىسىدە، ھۆكۈمرانلارنى ئادىل قانۇن تۈزەشكە يېتەكلەپ ساۋاپلىق ئىشلارنى كۆپلەپ قىلىش بىلەن ئاخىرەتتە ياخشى كۈنگە ئېرىشىشكە مۇمكىن بولىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇندەشلىرىدە شۇنداقلا خۇدا ئالدىدا قۇل بىلەن بەگنىڭ مەرتىۋىدە ئوخشاش ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى بايانلىرىدا ئىپادىلەنگەن.

ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«بەگلەر خۇدادىن قورقۇلغان ئېرۇر. قايسى ئەلدە قانۇن تامامەن ياخشى يولغا قويۇلىدىكەن، تەڭرى بۇ بەگلىكنى جەزمەن ئۈرە قىلىدۇ. بەگلەر خەلقنە توغرا قانۇن تۈزۈپ بەرسە، قىيامەتتە ئۇنىڭ كۈنى ياخشى بولغاي. قۇل بىلەن بەگ ھەر ئىككىلسى خۇدانىڭ قۇلى، بۇ قۇللۇقتا ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسى ئوخشاشتۇر. پېقىر ۋە بايلار ھەر ئىككىلسى ئۇلۇمدىن كېيىن قارا يەر قېتىدا باراۋەر بولۇرلەر. ناۋادا قانۇن بىلەن ئەلنى باشقۇرىدىغان خانلار بولمىغان بولسا، خۇدا يەتتە قات زېمىننى بۇزغان بولاتتى.» (151)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ جىنايەتنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولىدىغان سۇبېيېكتىپ جەھەتتىكى ئامىلنى جىنايەت ئوتكۈزۈۋاتقان ئادەمنىڭ تەقدىرىگە تەن بېرىپ ئۆز رىزقى بويىچە يېمەكلىكىگە تۆگۈنلەيدۇ ھەم گۇناھكارلارنى خۇداغا ئىشىنىپ ئۆز ئۇلۇشى بويىچە ئاش-نان يېيىشكە ئۇندەيدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«ئوغرى، مەككار، ئالدامچى، قاتىل، باسمىچى، قاراقچى ۋە قىرغىنچىلار تامامەن كېيىم-كېچەك ئۈچۈن مال يىغار، ئۇلار بىلمىسزلەردۇر. بۇ قىلمىشلار بىلمىسز كىشىلەرنىڭ قىلقىدۇر. ناۋادا ئۇلار خۇداغا ئىشەنگەن بىلملىك كىشىلەر بولغان بولسا ئىدى، (ئۇ ھالدا) ئۆز ئۇلۇشى بويىچە ئېشىنى تولۇق يەيتتى.» (152)

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئۇچرايدىغان قانۇن ئاتالغۇلىرىغا قاراپ باقىدىغان بولساق، ئۇنىڭ تەڭرى ئىرادىسى بىلەن قانچىلىك جىپسلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، گۇناھ قىلغان ئادەمنى قامىش، قىيناش، زىندانغا سېلىش قاتارلىق جازاغا ئالاقىدار مەسىلىلەرنى دىنىي ئېتىقاد نۇقتىسىدىنمۇ چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ، بۇ دۇنيانى زىندانغا ئوخشىتىدۇ. ئۇ: «ئادەم ئەلەيھىسسالام گۇناھ قىلغاچ تەڭرى ئۇنى قىينىدى، دۇنيانى زىندان قىلىپ ئۇنى قامىدى» دەيدۇ(153)، بۇ قاراش ئىسلام ئەقىدىسىنىڭ يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى ئىنكاسى بولۇپ، ئۇنىڭ دۇنيا قارىشى بىلەن بۇ ئاستە مۇناسىۋەتلىك. ئۇ، بۇ يەردە گۇناھنى «يازۇق»، تەڭرىنى «بايات»، ئادەم ئەلەيھىسسالامنى «ئاپا»، زىنداننى «تۇنەك» دەپ ئاتايدۇ. ئۇنىڭ تەڭرى جازاسى ئۇستىدە گەپ قىلۇپتۇ، گۇناھنى «يازۇق»، زىنداننى «تۇنەك» دەپ ئاتىشى ئۇنىڭ خان، بەگلەرنىڭ گۇناھكارلارغا قوللىنىدىغان ئەمەلىي جازالىرىغا بەرگەن تەبىرلىرىگە ئوخشايدۇ. تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، بەگلەرنىڭ جازالىشى بىلەن تەڭرىنىڭ جازالىشى شۇ ۋاقىتلاردا سۆزدە بىر مەنە ئاڭلىتىپ، ئوخشاشلا «قىيناڭ» دەپىلەتتى(154).

دەمىسمۇ بۇقىرىدا بايان قىلىنغانغا ئوخشاش ئىسلام دىنى ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتۈپ دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلگەن بۇ دۆلەتتە «جىنايەت» ۋە «جازا» نىڭ ئۇقۇملىرى ئېنولوگىيىلىك مەزمۇن بىلەن بىر ئىدى. شۇڭلاشقا قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۆز دەۋرىنىڭ قانۇن-مىزانلىرىغا خىلاپ ئىش قىلغانلارنى «يازدى» (گۇناھ ئۆتكۈزدى دېگەن مەنىدە) دەپ جازالايتتى. بۇنداق جازالاش ئۇلارچە «بايات» (ئاللا) ئىرادىسىنىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدە ئەكس ئېتىشى ئىدى. چۈنكى، ئۇ زامانلاردا مۇنداق بىر ئۇقۇم يەنى

«ئادىل پادىشاھ بەندىلەرنىڭ بېشىدىكى خۇدانىڭ سايىسى-دۇر» دېگەن ئۇقۇم ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا ئىدى. شۇڭلاشقا، پۇقرالار ئىچىدىكى «گۇناھكار» لارغا بېرىلىدىغان جازالار ئاللانىڭ نامىدىن ھۆكۈم قىلىنىپ، ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىناتتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە «گۇناھكار»، «يازۇقلۇغ» لارنىڭ «گۇناھ» تىن كېچىش ياكى گۇناھىنى ساقىت قىلىش، كۆپ «ئازاب» لانغانلارنىڭ «شەپقەت»، «رەھمەت» كىمۇ ئىرىشىشى، «جازا» نىڭ «ئازابى» دىن قاتتىق قورقۇپ، «رەھمەت» نى كۈتۈپ تۇرۇش قاتارلىق قانۇنغا مۇناسىۋەتلىك بولغان نازۇك مەسىلىلەر يۇسۇپ خاس هاجىپنا «بايات» (خۇدا) نىڭ نامى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ بايان قىلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇ، «قۇتادغۇبلىك» تە: «گۇناھكار قۇلغا خۇدانىڭ پەزلى بار»، خۇدانىڭ «ئازابى كۆپ بولسا، رەھمىتىمۇ كۆپ»، شۇڭا گۇناھكارلار «ئازابتىن قاتتىق قورقۇش، رەھمىتىنى كۈتۈش» كېرەك، دەيدۇ(155).

جازالاش بىلەن كەڭچىلىك قىلىش، جازالىنىش بىلەن كەڭچىلىككە ئېرىشىش ئەزەلدىن قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ئەجەللىك مەسىلە بولۇپ، ئۇنىڭ جېنى كىمنى قۇل قىلىش ۋە كىمگە قۇللۇق قىلىش، قانداق قۇل قىلىش ۋە قانداق قۇللۇق قىلىش مەسىلىسىدە ئىپادىلىنىدۇ. دىنىنىڭ ئاساسىدىكى قۇللۇق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان فېئودالىق تۈزۈمدىكى دۆلەتتە، قۇللۇق قىلغۇچى قانۇن ئۇقۇمىدىن ئېيتقاندا، «گۇناھكار» دۇر. قۇل قىلغۇچى بولسا، ئەنە شۇ «گۇناھكار» نىڭ «گۇناھ» نى ئۆلچەپ، ھۆكۈم قىلىپ جازا كەسكۈچىدۇر. شۇڭلاشقا، «گۇناھكار» لار ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۆزلىرىنىڭ «گۇناھ» نى كىمەيتىش، ساقىت قىلىش ۋە كەڭچىلىككە ئېرىشىش بولسا ھۆكۈم قىلىپ جازا كەسكۈچىگە قۇللۇق قىلىش

مەسىلىسى مەۋجۇت. مانا مۇشۇنداق قىلىندىغان «قۇللۇق» يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نەزەرىدە «خۇدانىڭ ئەدلىدىن چۆچۈپ يۇرۇش»، ئۇنىڭ «پەزىلدىن ھەمىشە ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇش» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ ۋە مۇشۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقىدا بولىدۇ، دەپ قارالغان. شۇڭا بۇ، قۇللۇقنىڭ مەزمۇنى «قۇتادغۇبىلىك» تە: «ھەمىشە خۇدانىڭ ئەدلىدىن چۆچۈپ يۇرۇش، ئۇنىڭ پەزىلدىن ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇش» تىن ئىبارەت دەپ بەلگىلەنسە، بۇ قۇللۇقنىڭ دائىرىسى «مۇشۇ ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا بولىدۇ»، «گۇناھ يۈقمىسۇن دېسە، قۇلى ئەقىللىك، ئويغاق، ھوشيار تۇرغۇلۇق» لازىم دەپ كۆرسىتىلگەن (156).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئالاھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدىغان يەنە بىر مەسىلە بارلىكى، يەنى ئۇ بولسىمۇ قانۇننىڭ خۇدا تەرىپىدىن تۇزۇلۇشى ۋە ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى بايانلىرىدۇر. ئۇنىڭ قارىشىچە، خۇدا ئادەمنى دوزاخ ياكى جەننەت ئۈچۈن يارىتقان، ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدۇ. ئاللا — ئادىل قانۇن تۇزگۇچى ھەم سوراق قىلىپ ھېساب ئالغۇچى، ئىنسان ھېساب بەرگۈچىدۇر. ئىنسانلار پانىي دۇنيادا قىلغان ئىش-ئەمەللىرىدىن ئۇ دۇنيادا ئاللا ئالدىدا ھېساب بېرىدۇ. ساۋابلىق ئىشلارنى قىلغان بولسا جەننەتكە كىرىدۇ، گۇناھ قىلغان بولسا دوزاخقا تاشلىنىپ جازاغا تارتىلىدۇ. ئۇ، بۇ ئىدىيىسىدە «ئاللا»، «گۇناھ»، «ساۋاب»، «دوزاخ»، «جەننەت» دېگەنلەر ئۈستىدە خېلى كۆپ توختالغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئىزىلگۈچى مېھنەتكەشلەرنى ئىزىش ھېسابىغا ئۆزى پاراغەت كۆرىدىغانلارغا يان بېسىپ، ئۇلارنىڭ مەنپەئىتىنى قوغداش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى دەل ئۇنىڭ ئەكسىچە، ئەزگۈچى كۈچلەرنىڭ كەيپ-ساپا تۇرمۇشقا بېرىلىپ كەمبەغەللەرنىڭ

پېقىرلىق تۇرمۇشى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن ئىبارەت جىنايى قىلمىشقا خاتىمە بېرىش ۋە ئۇنى چەكلەش مەقسىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ، بۇ ھەقتىكى ھەر بىر بايانلىرىدا ئۇلۇغلۇققا گۆۋىنىپ، زەۋق-ساپا قوغلىشىپ، ھاياتنى يەپ-ئىچمەك بىلەن ئوتكۈزگەن ھۆكۈمرانلارغا، بەگلىك يۈرگەن خەلق ئوكتەمىرىگە، ئوز مەيلىچە يۈرگەن گۇناھكار مەنسىپلارغا ھەرقاچان، ھەر زامان ئاللانىڭ قانۇنى ئالدىدا ھېساب بېرىشكە تەييارلىنىپ تۇرۇشى لازىملىقىنى ئوچۇق ئوقتۇرىدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

«قۇدرەتلىك بايات ئادەم ئوغلىنى ئىككى ئىش ئوچۇن يەنى دوزاخ بېگى ۋە جەننەت بېگى بولۇش ئوچۇن يارىتتى. قادىر ھەق-ئادىل قانۇن تۇزگۇچى، ئۇنىڭ ئوزى يارىتقان پوتۇن خەلقە كۆچى يەتكەي. ئاخىرەتتە خۇدادىن سوراق بولىدۇ، خۇدا سورىقى گۇناھكارغا تۇزاق بولىدۇ. قىيامەتتە تەگرى سىنىگىدىن سورايدۇ، خالاسىڭ ئوچۇن جاۋابنى تەييار قىل. كىم مەست بولۇپ ئۇلۇغلۇققا گۆۋىنىدىكەن، شۇ قارا يەر تېگىدە جازاسىنى يەيدۇ. خۇدا بوينۇڭغا ئامانەت يۈكلىگەن، ئىلىگىدە كېچىسى بىرەرى ئاچ قالسا، تەگرى سىنىگىدىن شۇنى سورايدۇ. زەۋق-ساپا قوغلاشما، ئۇنىڭ جازاسى قاتتىقتۇر. بەگلىك يۈرگۈچى خەلق ئوكتەملىرىگمۇ ھەقنىڭ سورىقى بار، جاۋابنى تەييارلاش كېرەك، مەيلىچە يۈرگەن گۇناھكار مەنسىپلاردىنمۇ ھەق بىر كۈنى سوراقچى بولۇپ سورايدۇ.»(157)

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ نۇرغۇن سەھىپىلىرىدە «ھارام»، «ھالال»، «ئەزىز»، «خار»، «ئۇ دۇنيا» ۋە «بۇ دۇنيا» دېگەنگە ئوخشاش قويۇق ئىسلام پۇرىقى كېلىپ تۇرىدىغان خاس دىنىي ئاتالغۇلار ناھايىتى جىق ئوچرايدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەندە ئىسلام دىنىنىڭ مۇسۇلمانلارنى خۇدانىڭ نامى بىلەن ئەيمىنىدۇرۇپ

گۈناھ ئۆتكۈزمەسلىككە يېتەكلىگەن ئەقىدىلىرىنى شەرھلەش بىلەن بىللە يەنە ئەڭ مۇھىمى بۇ ئەقىدىلەرنى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ رېئال ھاياتىغا ئىنچىكە تەتبىقلاپ، ئۆزىنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى خەلقپەرۋەرلىك مەيدانى ۋە كۆز قاراشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرىدۇ. ئۇ، ھۆكۈمرانلارغا ھالال بىلەن ھارامنىڭ چەگ-چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىپ، ھالال ياشاپ ھارامدىن ساقلىنىش، خۇدانىڭ كۆرسەتكەن يولى بويىچە ئىش كۆرۈپ، ئادالەت يولىنى تۇتۇپ، ئۆزىنى خار قىلماي ئەزىز قىلىش، كىشىلەرنىڭ مېلىنى ئالماسلىق ۋە قان تۆكمەسلىك، بۇ دۇنياغا بولغان ھېرىسمەنلىكنى تاشلاپ، ئۇ دۇنيانىڭ بەخت-پاراغىتىنى ئىزدەش توغرىسىدا نەسىھەت قىلىدۇ.

ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

« ئىنسان ئۆزىنى ھارامدىن توسمىقى كېرەك، ھارام يېگۈچىنىڭ ئورنى دوزاخ تېگى بولىدۇ. ھالالغا ھېساب، ھارامغا ئازاب بار. ئەگەر كىشى خۇدادىن قورقمىغان بولسا، شەك-شۈبھىسىز توغرا يولنى تۇتار. خۇدا ئىنسانىنى بۇ دۇنيادا خار ياكى ئەزىز تۇرۇشقا ياراتتى ۋە ئەزىزلىك بىلەن خارلىقنىڭ بولىنى ئايرىپ كۆرسەتتى. بۇ دۇنيا مۇسۇلمانغا بىر زىندانىدۇر، بۇ زىندانىدىن كۆچۈلىنى ئۆزۈپ، ھۆزۈر كۈتمەسلىك كېرەك. يۈز ئۆرۈپ بۇ دۇنيانى تاشلاش زۆرۈر، شۇ چاغدا ئۇ دۇنيا قولۇڭغا كېلۈر. ئۇ دۇنيادا ياخشى جاي تاپماق ئۈچۈن ئىنسان جاھان ئارزۇسىنى تامام تاشلىغاي. بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى تولۇق تەرك ئەتمەي تۇرۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىنى قىلغىلى بولماس. ھەۋەسنىڭ بوينىنى ئۈزۈۋەتمىگۈچە ئىنسانىڭ ۋۇجۇدى ھەق-رۇسلۇق يولىنى تاپالماس. غاپىل بولما، بولساڭ بەگلىك كېتەر، غاپىل ھەر ئىككى جاھاندا ئاھ چېكەر. كىشى مېلىنى ئالما ھەم قان تۆكمە، بۇ ئىككى

گۇناھتىن جان ئىڭراپ چىقار. ئۇ دۇنيانى تاپاي دېسەڭ ئادالەت يولىنى تۇت. دوزاختىن يىراقلاشقا تىرىشقىن، دائىم ياخشىلىق قىل، خۇدا سېنى ساقلايدۇ » (158).

ناھايىتى روشەنكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بۇ ئىدىيىسىدە « ئەزىز » ، « خار » كەلىملىرىگە بۆلەكچە تەبىر بېرىپ، ئېزىز-خار بولۇشىنى قانداقتۇر « ئېسىلزادىلەر ئەزىز، تېگى پەسلەر خار » دەپ ئەمەس بەلكى ئادالەت يولىنى تۇتقانلار ئەزىز، جاھالەت يولىنى تۇتقانلار خار، ئەزىزلەر جەننەتكە كىرىدۇ، خارلار دوزاخقا كىرىدۇ، دەپ تەرىپلەيدۇ. ئۇ، « ھالال » ، « ھارام » كەلىملىرىنى ئىسلام دىنىدا ئەنئەنگە ئايلىنىپ كەتكەن ئېيېشكە رۇخسەت قىلىنغان يېمەكلىكلەر بىلەن ئېيېشى ھەتتا قىلىنغان يېمەكلىكلەرنى پەرقلەندۇرۇشكە خىزمەت قىلدۇرۇشتىن كۆرە، ئەڭ مۇھىمى ئىنسانىنىڭ ساپ مېھنىتى بەدىلىگە كەلگەن ھالال دۇنياسى بىلەن باشقىلارنى قاقتى-سوقتى قىلىش بەدىلىگە كەلگەن ھارام دۇنياسىنى پەرقلەندۇرۇشكە خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئەلا بىلىدۇ.

ئۇ، ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەخلاقىي-پەزىلىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى قانۇنىنىڭ بۇزۇلغانلىقى دەپ قارايدۇ، ئەمما ئۇ قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىدىكى قانۇنسىز ئەمەلدارلارنى گۇناھكارلارنى جازالىغاندەك جازالاپ قامچىلاش ياكى زىندانغا تاشلاشنى سۆزلىمەيدۇ. ئۇ، خان، بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت تالىشىشقا ۋە بايلىق توپلاشقا كىرىشىپ كەتكەنلىكىنى ۋە شۇ ۋەجىدىن خانلىقتا بۇلغىنىشلارنىڭ بۇز بەرگەنلىكىنى خۇسۇسىي ئىمتىيازلارنىڭ كۇنسايىن كۈچىيىپ، جاھاندا پاربخور، مۇناپىق ئەمەلدارلارنىڭ كۆپەيگەنلىكىدىن دەپ قارايدۇ. ئەمما بۇنداق مۇناپىق، پاربخور ئەمەلدارلارنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاشنى ئېغىزغا ئالمايدۇ. ئەكسىچە،

پارىخورلۇقنى خۇددى يالغۇز «ھاجىپ» لار بىلەن «پۇتۇكچى» لەرلا كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان خاس قىلمىشتەك ھالەتتە يەكۈكسل سۆزلەيدۇ ۋە خان، پادىشاھلارنى ئەدەب-ئەخلاقلىق بولۇشقا، ئاچكۆز بولماسلىققا، قانائەتچان بولۇشقا تەنبىھ-نەسىھەت قىلىش يولى بىلەن ئۇندەيدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» كە قارايدىغان بولساق، پارىخورلۇق ھەققىدىكى بايانلار پەقەت داستاننىڭ 31-بابى — «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا ئېلىگكە ئېيتقانلىرى» دىن باشقا بابلاردا تىلغا ئېلىنمايدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«ھاجىپلار ئىشنى پارا ئالماي قىلسۇن، يىراقلارنى بەگكە يېقىن ئەيلىسۇن. كۆزى توق ئادەم پارا ئالماس. ھاجىپ پارا ئالسا كۆلكىلىك بولۇر. ھەرقانداق ئوگۈشلۈق ئىشنىمۇ پارا بۇزار، پىششىق ئاشنىمۇ پارا خام قىلار» (159).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلارنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە «مال-دۇنياغا بولغان تەمەگەرلىك سەۋەبىدىن كىشىلەرنىڭ ئەخلاقى بۇزۇلۇپ، مال-دۇنيانى كۆرسە خۇددى تاپقا قونىدىغان ئۇس (تاپقۇش) تەك ئېتىلىدۇ» غان ۋەزىيەت شەكىللەنگەنىدى (160). بۇنداق ھالەت تەبىئى ھالدا خانلىقتىكى نەپسانىيەتچىلىك، چېرىكلىك ۋە پارىخورلۇق ئىللەتلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنى شۇ دەۋردە خەلق ئىچىدە تارقالغان خەلق ماقاللىرى تېخىمۇ نوبرازلىق ھالدا چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. مەلۇم بولۇشىچە، شۇ دەۋردە «قالىن بولۇتۇغ تۆپى سۇرەر، قاراڭغۇ ئىشىق ئۇرۇنچ ئاچار»، «تامۇ قاپۇغىن ئاچار تاۋار» ۋە «قارا بۇلۇتنىڭ يەل ئاچار، ئورۇنچ بىلە ئەل ئاچار» دېگەنگە ئوخشاش ماقاللار خەلق ئارىسىغا كەڭ تارقالغان بولۇپ، ئىلىۋاس مەھمۇد قەشقەرى بۇ ماقاللارنىڭ بىرىنچىسىنى

«بۇنىڭ مەنىسى ئاسمانىنى قاراڭغۇلاشتۇرغان بۇلۇتنى بوران ئاچىدۇ، پادىشاھلارنىڭ ئىشىكىدىكى قاراڭغۇلۇقنى پارا ئاچىدۇ، دېگەنلىك. بۇ ماقال پارا تەمەسىدىكى ئادەملەر ۋە پادىشاھلارغا قوللىنىلاتتى» (161) دەپ، ئىككىنچىسىنى «بۇنىڭ مەنىسى پارا دوزاخنىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋېتىدۇيۇ، باشقىنى ئاچالمامدۇ؟ دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ئۆزىنىڭ ئىشىنى پۈتتۈرمەكچى بولغان كىشىنىڭ پارا بېرىش كېرەكلىكىگە ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ» (162) دەپ، ئۇچىنچىسىنى، «بۇنىڭ مەنىسى قارا بۇلۇتلار ئاسمانىنى قاپلىۋالغاندا، ئۇنى شامال تارقىتىدۇ. ھۆكۈمەت ئىشىكىنى پارا ئاچىدۇ، دېگەنلىك بولۇپ، بۇ ماقال ئىشنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن مال-مۈلكىنى ئايىماسلىققا ئۇندەپ ئېيتىلىدۇ» (163) دەپ شەرھىلەيدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى رېئاللىقتىن ئۆزىنى چەتكە ئالمايدۇ ھەم ئۇنى تۆگىتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدىمۇ كەسكىن تەدبىر قوللانمايدۇ، ئەكسىچە پادىشاھلارنى ئۈياتلىق بولۇش، ئىنساپلىق بولۇش، ئاچكۆز بولماسلىق قاتارلىقلارغىلا ئۇندەيدۇ، خالاس. بۇنى ئۇنىڭ ياخشى ئەخلاقىي-پەزىلەتىنىڭ كىشىنى يامان ئىشلاردىن توسۇپ قالىدىغانلىقى ھەققىدىكى بايانلىرىدىنلا ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«خۇدا كىمگە ئۈيات، ياخشى خۇيىنى بەرسە، يەنە دۆلەت بىلەن كۆپ شان-ئابرويىنمۇ بېرىدۇ. ئۈيات بىرلە ئەر كىشى ئابرويلۇق بولار، ئادەم كۆزى ئۈيات بىرلە نۇرلىنار. ئۈيات — ئىنسانىنى بارلىق يامان ئىشلاردىن توسقۇچى ھەم پۈتۈن ياخشى ئىشلارغا ئۈلاشتۇرغۇچىدۇر. ئۈيات كىمدە بولسا شۇ سىلىق خۇيلۇق بولىدۇ، ناچار ئىشلارغا ھەرگىز قول سۇنمايدۇ. كىشىنىڭ سەر خىلى ئۈياتلىق كىشىدۇر، ئۈياتلىق كىشى كىشىلەر بېشىدۇر. ئۈياتسىز كىشىلەر ئادەملەرنىڭ ئەڭ رەزىلىدۇر، ئۇلار دۇرۇس سۆز سۆزلىمەس. ئۈياتسىز كىشىنىڭ يۈزى بىر گۈشسىز سۆڭەكتۇر،

ئونىڭ كۆزى بولسا ئېتىلمەس تۆشۈكتۇر. ئۇياتسىز كىشىدىن تېزىپ نېرى تۇرۇش، ئۇياتلىققا ئالقىش ياغدۇرۇش، ئەدەبسىز پەسكە قوشۇلماسلىق كېرەك» (164).

مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ياشىغان دەۋردە، كەمبەغەل بىچارىلەرنىڭ ئەھۋالى ناھايىتى تەس بولۇپ، خۇددى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ كىتابىدىكى «قىشتا لاي پاتقاقلار يۈغۇرۇلۇپ، ئۆيۈپ كېتىدۇ، يوقسۇل-يوپۇنلار دۆگدېيىپ تۆگىلۈپ كېتىدۇ، ئۇلارنىڭ بارماقلىرى قورۇلۇپ، قوۋۇشماي قالىدۇ-دە، بىرەر پارچە چوغ بىلەن سۈيۈنۈپ كېتىدۇ» (165) دېيىلگىنىدەك ئىدى. ئەمما خان، پادىشاھ، بەگ، خېنىملار ھېچنېمىدىن غەمسىز ھالدا ئەيش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىق تۇرمۇش ئۆتكۈزەتتى. ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، زىنا قىلىش قاتارلىقلار ئۇ چاغدا ئادەتتىكى ئىشلارغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ ئويۇن-تاماشىلىرىدا سازەندىلەر ساز چالسا، دېدەك قىزلار ناخشا ئېيتاتتى. ئۇلار مانا مۇشۇ يول بىلەن كۆڭلىنى خۇش ئېتەتتى. «دىۋان لۇغەت تۈرك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، دېدەكلەر «كۆلگە» دېيىلەتتى(166) دېدەكلەر قورچاقتەك ياسىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارغا «قاچاچ» دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل چىن دۇردۇنىنىڭ ئېتى ئىسىم قىلىپ قويۇلاتتى(167) كېنىزەكلەر «ئۇنچە» گە تەقلىد قىلىنىپ «يىنجۇ» دېيىلەتتى(168) سازەندە ۋە ناخشىچىلار «يىراغۇ»(169) دەپ ئاتىلاتتى. قىمار ئويناش ئومۇمىي ئەھۋالغا ئايلانغان بولۇپ، بەگلەر يارماقلىرىنى(170)، ساۋۇت-لىرىنى(171) تىكىپ قىمار ئوينايتتى. قىسقىسى، بۇ دەۋردە «ئەخلاق-پەزىلەتنىڭ كۆشى بۇزۇلۇپ، ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىنى بەردە سۆزلىگۈچى بۇرمەكتە (172) ئىدى.

بۇ خىل ئەھۋاللار يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «كۇناھ»، «يامان قىلىق» ۋە «بۇزۇقچىلىق» دەپ قارىلىدۇ، ئەمما قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاش يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلۈپ

ئەمەس بەلكى تەنبىھ، نەسىھەت قىلىش ئارقىلىق توسۇش ھالىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، ئۇنىڭ خانلىققا ئېلىپ كېلىدىغان زىيانلىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ:

«جاھان تۆتقۇچى ئويۇنغا بېرىلسە، دۆلەتنى بۇزار. جاھان خانلىرى شارابقا ئۆگەنسە، دۆلىتى ۋە خەلقى كۆپ زىيان چېكەر. بېگى مەيخور، قوپال، بۇزۇق ئادەم بولسا، بارلىق خەلقى تولۇق ھاراقكەش بولۇر. مەي ئىچسە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلاردىن نەچچىسى تاشلىنىپ قالار، بولمىغۇر ئىشلاردىن نۇرغۇنلىرى بولار. خان مەي ئىچىپ ئويۇنغا بېرىلگەندە ئۇنىڭ ئېڭى دۆلەت ئىشىغا قاچان يەتكەي؟ خانلىقنىڭ ئىشىنى ۋاقتىدا قىلمىسا، ئۇنى قۇش سېلىپ قوغلىسىمۇ تۇتالماس. ھاراق ئىنسانىنى مىڭ گۇناھقا پاتۇرغاي. زىنادىن بەختەر قېچىپ يۇز تۆكۈلەر. مۇبارەك بەختەر بۇ قىلىقلاردىن قاچار، ئۇ، ئەرگە يېقىرلىق يولىنى ئاچار. يېقىر بولماي باي بولاي دېسەڭ مەي ئىچمە. بۇزۇقلۇقتىن يىراق بولغىن. زىنا قىلما، پاسىق دەپ ئاتاق ئالما. كىشى غەيلەت ئىچىدە ياشاپ ئۆتسە، ئۆزىنى ئەيىبلىك ساناپ ئۆكۈنسۇن» (173).

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئەدەب-ئەخلاق توغرىسىدىكى ئەھكاملىرى بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقىنى ئۇنىڭ خەير-ئېھسانىنى ئاللا يولىدا ساۋاب تېپىش مەقسىتىدە قىلىش لازىملىقى توغرىسىدىكى بايانلىرىدىنمۇ ئوچۇق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇ، خان، پادىشاھ، بەگلەرنى ۋە بايلارنى مال-دۇنيانى ھالالدىن تېپىشقا ۋە شۇ ھالالدىن تاپقان مال-دۇنيالىرىنىڭ بىر قىسمىنى كەمبەغەل، ئاجىز يېتىم-يېسىرلارغا ئۈلەشتۈرۈپ بېرىپ، شۇ ئارقىلىق ئاخىرەتتە ساۋاب تېپىشقا يېتەكلەيدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئاللا يولىدا قىلىنغان مۇشۇنداق خەير-ئېھسانلار بەندىنىڭ ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلالايدۇ. ئۇ مۇنداق دەيدۇ:

« هالالدىن مال تېپىپ يېمەكلىك، يوقسۇلغا بىر قىسمىنى بەرمەكلىك كېرەك. پېقىرلارغا كۆمۈش، مال-تاۋار بەرسەڭ، خۇدا خالسا گەر بالانى توسار. كىشى بۇ دۇنيا تىلىسە كۆمۈش تاراتقاي، ئۇ دۇنيا ئۇچۇنمۇ قۇتۇلۇشنىك يولى شۇدۇر. شۇڭا كىشىگە مال ئۈلەشتۇر، يېدۇر، ئىچۇر. ئۇ سېنى كەچۈرگەي. ئەلگە ئېھسان قىلىپ ساۋابىنى ئال. پېقىرلارنى مېلىك بىلەن يۆلە، بۇ ساڭا ساۋابتۇر. سېنى ئۆلۈم تۇتسا مال-دۇنيالىرىڭ قېپقالمدۇ، ئوغۇل-قىزلىرىڭ ئۇنى، ياماناتلىققا قورال قىلمدۇ. شۇڭا ئۆلۈشتىن بۇرۇن تاراڭ، ھېسابتىن قۇتۇلۇپ ساۋاب ئالىسەن، ئايا خەلق ئىچرە باي بولغان خىل ئەر، مېلىڭنى تارقتىش بىلەن ساۋاب تاپ. ئەي ئاچكۆز، تەمەخور، بېخىل ئەر، ئۆلۈمدىن بۇرۇن مال ئۈلەشتۇرۇپ بەر. قىيامەت — ئىنسانىنىڭ ھېساب بېرىدىغان كۈنى، ئۇنى چۈشىنىپ دۇرۇسلۇق بىلەن يۈر »(174).

مەلۇم بولۇشىچە، قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى بەزى ھۆكۈمرانلار ئۆزلىرى ئۆيۈشتۇرغان خان زىياپىتى ۋە بايراملاردا مال-دۇنيالىرىنى يېتىم-ئوغۇل، تۇل خوتۇن، ئاجىز بىچارىلەرگە خۇدا يولىدا ئېھسان قىلىپ بېرەتتى ۋە شۇ ئارقىلىق ساۋاب تېپىپ، ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇزاقتا داۋام قىلىشىنى، ئۆزلىرىنىڭ ھەر ئىككىلا دۇنيادا ئوبدان كۈن كۆرۈشىنى ئارزۇ قىلىشاتتى. بۇ ئەھۋال « قۇتادغۇبىلىك » تە : « ئىلىگ يېتىم-پېقىرلارغا مال-مۈلۈكلىرىنى تاراتتى، يوقسۇللارغا ئالتۇن-كۈمۈشلىرىنى ئۈلەشتۈرۈپ بەردى »(175) دەپ قەيت قىلىنسا، « دىۋان لۇغەت تۈرك » تە : « بايراملاردا ۋە خانلارنىڭ زىياپەتلىرىدە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ئۈچۈن ئوتتۇز گەز ئېگىزلىكتە مۇنار شەكلىدە داستخان رۇسلىناتتى، بۇنداق داستخان كەنچىلىۋ دېبىلەتتى » دېيىلگەن(176). بۇنى ھازىرقى ئۆلچەم بىرلىكىگە سۇندۇرغاندا ئون مېتر ئېگىزلىكتە بولغان بولىدۇ. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ئەقىدىسى مەلۇم

مەنىدىن ئېيتقاندا، قاراخانىلارنىڭ مەلۇم دەۋرلىرىدە جاھانىي بۇزۇقچىلىقان ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىنى توسىدىغان توسۇچى بولغان.

خۇلاسىلىگەندە، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن سەھىپىسىدە بىزگە ئايان بولغان يۇقىرىقى ئىدىيىلىرى شۇ دەۋرنىڭ مۇرەككەپ سىياسىي ئىجتىمائىي تۈرمۇش ئەھۋالىيىتىدىن چىقىرىلغان ئىلمىي يەكۈن. يەنە كېلىپ شۇ مۇرەككەپ سىياسىي ئىجتىمائىي ھايات ئۇچۇن خىزمەت قىلىدىغان ئۆزگىچە شانلىق قانۇن نەزەريىسىدۇر. لېكىن بىز شۇنىمۇ نەزەردىن ساقىت قىلمايمىزكى، يۇسۇپ خاس ھاجىپ قاراخانىلاردىن ئىبارەت قويۇق ئىسلام مۇھىتىدا ياشىغان تەقۋادار مۇسۇلمان مۇتەپەككۇرى بولغاچقا، بىز يۇقىرىدا شەرھلەپ ئۆتكەن ئۇنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسى ئىسلام دىنىنىڭ دىنىي قاراشلىرى بىلەن مەھكەم يۇغۇرۇلغان. شۇڭا ئۇ، قانۇن كاتېگورىيىسىدىكى ھەربىر مەسىلىنى شەرھلىگەندە تەقدىر-ئىلاھىيەتچىلىكىدىن ئىبارەت تېئولوگىيىلىك قاراشلاردىن چەتنەپ كېتەلمەيدۇ. ئۇ ياشىغان دەۋر شارائىتىدىن ئالغاندا ئۇنداق قىلالىشمۇ مۇمكىن ئەمەس، ئەلۋەتتە. شۇڭلاشقا يۇسۇپ خاس ھاجىپمۇ ئوتتۇرا ئەسىردىكى بارلىق ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرىغا ئوخشاش يول تۇتتى. بىز پەقەت يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە نۇرلىنىپ تۇرغان رېئال ئىجتىمائىي قىممەتكە ئىگە ھەققانىي، خەلقچىللىق ۋە ئىنسانپەرۋەرلىك غايىلىرىنى قەدىرلەيمىز ۋە ئەينەك قىلىمىز.

ئىشىنىمىزكى، بۇنىڭدىن كېيىن بىزنىڭ سوتسىيالىستىك قانۇنشۇناسلىقىمىز ئۆزىگە ماركسىزم-لېنىنىزمنىڭ قانۇنشۇناسلىق تەلىماتىنى بېتەكچى قىلىپ ئىلگىرىلەشى بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە ئىجادىي ھالدا ۋارىسلىق قىلسا ۋە بۇنىڭ جەۋھەرلىرىدىن تېخىمۇ

ئوبدان بەھەر ئالسا، ئۇلۇغ جۇڭخۇا چوڭ ئائىلىسىدىكى ھەممە ئادەم قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشنى ئىشقا ئاشۇرۇپ، ئورتاق كۆللىنىش يولىدا يېڭىچە قەدەم تاشلاپ ئىلگىرىلىيەلەيدۇ.

(1) «قۇتادغۇبىلىك»، 219، 252، 258، 259، 269، 2017-بېيتلارغا قارالسۇن.

(2) «قۇتادغۇبىلىك»، 290، 291، 292-بېيتلارغا قارالسۇن.

(3) م. س. ئىۋانوۋ: «ئىران تارىخىغا ئائىت ئوچېرىكلار» خەنزۇچە، 1958-يىل 2-ئاي بېيجىڭ بىرىنچى نەشرى، 35-بەت.

(4) «قۇتادغۇبىلىك»، 680، 681، 682، 683، 684، 685، 686، 687، 688، 689، 690-بېيتلارغا قارالسۇن.

(5) «قۇتادغۇبىلىك»، 454، 545، 5902، 5903، 5909، 1460، 1461، 1456، 1459، 5737، 5738-بېيتلارغا قارالسۇن.

(6) «قۇتادغۇبىلىك»، 2035، 2024، 2030، 2034-بېيتلارغا قارالسۇن.

(7) «قۇتادغۇبىلىك»، 5560، 5561، 5562، 5563، 5564، 5565، 5566، 5567، 5559-بېيتلارغا قارالسۇن.

(8) «قۇتادغۇبىلىك»، 1931، 4447، 4321، 4329، 2128، 5288، 5576، 5734، 5491، 2132، 2133، 2134، 2135-بېيتلارغا قارالسۇن.

(9) «قۇتادغۇبىلىك»، 1043، 4545، 4546، 4548-بېيتلارغا قارالسۇن.

(10) «قۇتادغۇبىلىك»، 1922، 1923، 4009 ۋە 4010-بېيتلارغا قارالسۇن.

(11) «قۇتادغۇبىلىك»، 800، 801، 802، 803، 804، 808، 2015، 3463، 2032، 662، 693، 696، 741، 1332، 3540، 4758، 5314-بېيتلارغا قارالسۇن.

(12) «قۇتادغۇبىلىك»، 695، 4914، 5326، 694، 1702، 1703-بېيتلارغا قارالسۇن.

(13) «قۇتادغۇبىلىك»، 5285، 2136، 2137، 2036، 2033-بېيتلارغا قارالسۇن.

(14) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 166-بەت.

(15) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 461-بەت.

(16) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى III توم 54-بەت.

(17) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى III توم 41-بەت.

(18) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 569-بەت.

(19) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 98-بەت.

(20) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 286-بەت، III توم 828-بەت.

(21) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 536-بەت.

(22) «دىۋان لۇغەتت تۈرك»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 544-بەت.

(23) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 191-بەت.

(24) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 580-بەت.

(25) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى I توم 589-بەت.

(26) «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

I توم 172-بەت.

(27) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، I توم 523-بەت.

(28) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، I توم 542-بەت.

(29) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، III توم 307-بەت.

(30) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، III توم 320-بەت.

(31) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، I توم 445-بەت.

(32) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، III توم 115-بەت.

(33) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، I توم 430-بەت.

(34) «قۇتادغۇبىلىك» ، 5000-بېيىتقا قارالسۇن.

(35) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، I توم 396-بەت.

(36) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، II توم 51-بەت.

(37) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، III توم 504-بەت.

(38) «قۇتادغۇبىلىك» ، 2988-بېيىتقا قارالسۇن.

(39) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، III توم 366-بەت.

(40) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، II توم 427-بەت.

(41) «تۆركي تىللار دىۋانى» ، III توم 167-بەت.

(42) زاھىك — رىۋايەتتىكى پادىشاھ، ئىرقى ئەرەب، رىۋايەت قىلىنىشىچە، ئىرانغا مىك يىللار ئۆپچۈرىسىدە ھۆكۈمرانلىق قىلغان. ئۇ، دادىسىنى ئۆلتۈرۈپ يالماۋۇزنى ھەيرانلىقتا قالدۇرغان، يالماۋۇز ئۇنىڭ ئەلچىسى سۈپۈپ قويغاندا ئۇنىڭ يەلكىسىدىن ئىككى يىلان ئاپىرىدە بولغان. ئۇ بۇ يىلانلارنى بېقىش ئۈچۈن ھەركۈنى بىرمۇنچە ياشلارنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئۇلۇكلەرنىڭ مېڭىسى بىلەن يىلاننى باققان، شۇڭا ئۇ ئىرانىڭ «پىشدادىيان» سۇلالىسىدە زالىم شاھ دەپ نام ئالغان.

(43) پەرىدون — ئىرانىڭ «پىشدادىيان» سۇلالىسىدىكى بىر ئادىل شاھ.

(44) «قۇتادغۇبىلىك» ، 235- ، 244- گىجە قارالسۇن.

(45) «قۇتادغۇبىلىك» ، 821 ، 822 ، 1435 ، 5576 ، 1451 ، 5197-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(46) «قۇتادغۇبىلىك» ، 2111 ، 5282 ، 5226 ، 5203 ، 5201 ، 5205-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(47) «قۇتادغۇبىلىك» ، 809 ، 817 ، 818-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(48) «قۇتادغۇبىلىك» ، 831 ، 832 ، 829 ، 830-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(49) مەھمۇد قەشقەرى: «تۆركي تىللار دىۋانى» ، I توم 15-ۋە 85-بەت.

(50) مەھمۇد قەشقەرى: «تۆركي تىللار دىۋانى» ، III توم 519-بەت.

(51) سابىت ئەخمەت: «قاراخانىلار دەۋرىگە ئائىت بىر پارچە ھۇججەت» كە قارالسۇن. شىنجاڭ يادىكارلىقلار ژۇرنىلى، ئۈيغۇرچە، 1985-يىل 1-سان.

(52) «قۇتادغۇبىلىك» ، 2493 ، 2498 ، 2499 ، 2497 ، 2500-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(53) مەھمۇد قەشقەرى: «تۆركي تىللار دىۋانى» ، I توم 477-بەت.

(54) ۋىي لياڭتاۋ: «قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئوچېرىكلار» . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 112-بەت، خەنزۇچە.

(55) «قۇتادغۇبىلىك» ، 5242 ، 5243 ، 5513 ، 5290 ، 5302 ، 4473 ، 2138 ، 2144 ، 2145 ، 2118 ، 2403 ، 5479 ، 5593 ، 1363 ، 2564 ، 2565 ، 2542 ، 635 ، 4081 ، 4462 ، 4435 ، 4437 ، 4558-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(56) «قۇتادغۇبىلىك» ، 2985 ، 2986 ، 2954 ، 2953 ، 2976 ، 2975 ، 2977 ، 2960 ، 2961 ، 2962 ، 2963 ، 2973 ، 2974-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(57) «قۇتادغۇبىلىك» ، 2994 ، 2995 ، 2996 ، 2975 ، 2998 ، 2999 ، 3000 ، 3001 ، 2989-بېيىتلارغا قارالسۇن.

(58) « قۇتادغۇبلىك » ، 2807، 2808، 2815، 2816، 950، 947، 948، 949- بېيتلارغا قارالسۇن.

(59) « قۇتادغۇبلىك » ، 887، 2244، 890، 2247، 892، 2245، 888، 889، 890، 2258، 2259، 1296، 1297، 1378، 1455، 327، 328، 329، 330- بېيتلارغا قارالسۇن.

(60) « قۇتادغۇبلىك » ، 1932، 1936، 1950، 110، 1620- بېيتلارغا قارالسۇن.

(61) « قۇتادغۇبلىك » ، 111- بېيتقا قارالسۇن.

(62) « قۇتادغۇبلىك » ، 3132، 3131- بېيتلارغا قارالسۇن.

(63) « قۇتادغۇبلىك » ، 3143، 3144، 429- بېيتلارغا قارالسۇن.

(64) « قۇتادغۇبلىك » ، 422، 424، 423، 425- بېيتلارغا قارالسۇن.

(65) « قۇتادغۇبلىك » ، 2449، 3494، 4343، 5229، 5230، 5520- بېيتلارغا قارالسۇن.

(66) « قۇتادغۇبلىك » ، 4340، 3507، 2574، 2575، 3003- بېيتقا قارالسۇن.

(67) « قۇتادغۇبلىك » ، 4064، 4065، 4066، 4067، 4068، 4069، 4070، 4071، 4072، 4073، 4074، 5303، 5521، 5522- بېيتلارغا قارالسۇن.

(68) « قۇتادغۇبلىك » ، 893- بېيتقا قارالسۇن.

(69) « قۇتادغۇبلىك » ، 4185- بېيتقا قارالسۇن.

(70) « قۇتادغۇبلىك » ، 2132، 2133، 2134، 2135، 2398، 2399- بېيتلارغا قارالسۇن.

(71) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 72- بەت.

(72) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 73- بەت.

(73) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 280- بەت.

(74) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 312- بەت.

(75) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 623- بەت ۋە II توم

404- بەت.

(76) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 139- ، 140- بەت.

(77) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 136- بەت.

(78) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 312- بەت.

(79) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 402- بەت.

(80) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 402- بەت.

(81) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 385- بەت.

(82) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 161- بەت.

(83) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، II توم 405- بەت.

(84) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 412- بەت، II توم 407- بەت.

(85) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 614- بەت.

(86) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 111- ۋە 120- بەت.

(87) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 111- بەت.

(88) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 374- بەت.

(89) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 353- بەت.

(90) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 409- بەت.

(91) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 179- بەت.

(92) شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى (ئىچكى ژۇرنال) 1984- يىل 8- ئاي ئۇيغۇرچە ، 7- ، 8- سان 27- بەت.

(93) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 583- بەت.

(94) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 215- بەت.

(95) « قۇتادغۇبلىك » ، 1064- بېيتقا قارالسۇن.

(96) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 300- بەت.

(97) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 682- ، 683- بەت.

(98) « قۇتادغۇبلىك » ، 4119، 4120، 4121، 4122، 4123، 3816، 3817، 3818، 2104، 4213، 5279، 5280، 5281، 4415- بېيتلارغا قارالسۇن.

(99) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 486-بەت.
(100) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 531-بەت.
(101) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 435-بەت.
(102) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 234-ۋە 295-بەت.
(103) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 242-بوت.
(104) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 667-بەت.
(105) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 499-بەت.
(106) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 246-بەت.
(107) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 261-بەت.
(108) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 115-بەت.
(109) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 396-بەت.
(110) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 608-بەت.
(111) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 365-بەت.
(112) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 342-بەت.
(113) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 456-بەت.
(114) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 557-بەت.
(115) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 609-بەت.
(116) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 582-بەت.
(117) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 273-بەت.
(118) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 39-بەت.
(119) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 575-بەت.
(120) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 282-بەت.
(121) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 19-بەت.
(122) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 67-بەت.
(123) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 469-بەت.
(124) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 8-بەت.
(125) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 171-بەت.
(126) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 590-بەت.

(127) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 190-بەت.
(128) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 277-بەت.
(129) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 421-بەت ۋە II تۇم 396-بەت.
(130) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 273-بەت.
(131) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 88-بەت.
(132) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 134-بەت.
(133) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 566-بەت.
(134) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 265-بەت.
(135) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 283-بەت.
(136) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 373-بەت.
(137) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 85-بەت.
(138) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 464-بەت.
(139) « قۇتادغۇبلىك » ، 5198، 5218، 641، 642، 2122، 2123، 5872، 5876، 5877-بېيتلارغا قارالسۇن.
(140) « قۇتادغۇبلىك » ، 295، 296-بېيتلارغا قارالسۇن.
(141) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، I تۇم 594-بەت.
(142) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 65-بەت.
(143) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، II تۇم 38-بەت.
(144) « تۆركي تىللار دىۋانى » ، III تۇم 584-بەت.
(145) « قۇتادغۇبلىك » ، 5546، 5577، 5547، 5548، 5549-بېيتلارغا قارالسۇن.
(146) « قۇتادغۇبلىك » ، 1313-بېيتقا قارالسۇن.
(147) « قۇتادغۇبلىك » ، 5499، 4016، 5884، 5885، 5887-بېيتلارغا قارالسۇن.
(148) « قۇتادغۇبلىك » ، 5947، 6266، 1374، 3617، 3749، 3464-بېيتلارغا قارالسۇن.
(149) « قۇتادغۇبلىك » ، 1737، 1738، 1739 ۋە 1740-بېيتلارغا

قارالـؤن.

(150) « قۇتادغۇبلىك » ، 3520- بېيتتا قارالـؤن.

(151) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 373- بەت.

(152) « قۇتادغۇبلىك » ، 3649 ، 3650 ، 3651- بېيتلارغا قارالـؤن.

(153) « قۇتادغۇبلىك » ، 3668 ، 3669 ، 3661- بېيتلارغا قارالـؤن.

(154) « قۇتادغۇبلىك » ، 4854 ، 4855 ، 3192 ، 5273 ، 5246 ، 6140 ، 5165 ، 4771 ، 5360 ، 5275 ، 5276 ، 5277- بېيتلارغا قارالـؤن.

(155) « قۇتادغۇبلىك » ، 5261 ، 3547 ، 2755 ، 4855 ، 4856 ، 4809 ، 4799 ، 4802 ، 4805 ، 4807 ، 5259 ، 1395 ، 5173 ، 5306- بېيتتا قارالـؤن.

(156) « قۇتادغۇبلىك » ، 2506 ، 2442 ، 2443- بېيتلارغا قارالـؤن.

(157) مەھمۇد قەشقەرى: « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، II توم 22- بەت.

(158) مەھمۇد قەشقەرى: « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 299- بەت.

(159) مەھمۇد قەشقەرى: « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 322- بەت.

(160) مەھمۇد قەشقەرى: « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، I توم 459- بەت.

(161) « قۇتادغۇبلىك » ، 2007 ، 2207 ، 2008 ، 2006 ، 2201 ، 2203 ، 2206 ، 1309 ، 4291- بېيتلارغا قارالـؤن.

(162) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، I توم 330- بەت.

(163) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 489- بەت.

(164) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، II توم 414- بەت.

(165) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 38- بەت.

(166) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 46- بەت.

(167) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، I توم 322- بەت.

(168) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، II توم 376- بەت.

(169) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 415- بەت.

(170) « قۇتادغۇبلىك » ، 2093 ، 2092 ، 2106 ، 2101 ، 2102 ، 2103 ، 2094 ، 1337 ، 1338 ، 4409 ، 1334 ، 1206- بېيتلارغا قارالـؤن.

(171) « قۇتادغۇبلىك » ، 3666 ، 4372 ، 3027 ، 1192 ، 5162 ، 3261 ، 3262 ، 5291 ، 5292 ، 5296 ۋە 5309- بېيتلارغا قارالـؤن.

(172) « قۇتادغۇبلىك » ، 1112 ، 1150- بېيتلارغا قارالـؤن.

(173) « تۈركـي تىللار دىۋانى » ، III توم 594- بەت.

به شىنچى باب

« قۇتادغۇبلىك » ۋە قاراخانىلارنىڭ قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى

فېئودالىزم شارائىتىدا كەرچە ھۆرلۈك، باراۋەرلىك دېگەن نەرسە مەۋجۇت بولمايدىغان ۋە ئىشقا ئاشمايدىغان بىر غايىۋى چۈشەنچە بولسىمۇ، لېكىن بۇيۇك قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » ، « قانۇن ئالدىدا ھەممە ئادەم باراۋەر » بولۇش ئىدىيىسى ئەينى زامانىنىڭ رېئال ھاياتىدا ھۆرلۈك، باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ مىزانى بولۇپ، ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغان. شۇنى كېسىپ ئېيتالايمىزكى، ئېلىمىز ئۇيغۇرلىرى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان فېئودال خانلىق — قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىختا گۈللەپ - راۋاجلانغانلىقىنى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » ئىدىيىسىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى مۇكۈمرانلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىپ جەمئىيەتنى ئادىل قانۇن، مىزانلار بىلەن باشقۇرغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

« قۇتادغۇبلىك » كە ئىنچىكە نەزەر تاشلانسا، ئۇنىڭدا « ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش » ۋەئىكسىسى ئىپادىلەنگەن ئەمما « قانۇن » نىڭ شولىسىمۇ كۆرگىلى بولمايدىغان غايىۋى جەمئىيەتنىڭ بىر ساماۋى ئوبرازى ئەمەس بەلكى دۆلەت تەرىپىدىن ئۆزۈلۈپ ئېتىراپ قىلىنغان ئادىل قانۇننىڭ ۋاسىتىسى بىلەن بېگىچە پاراۋانلىق ئورنىتىلىپ، ئەل ئاسايىشلىق

تاپقان بىر مەۋجۇت جەمئىيەتنىڭ جۇلالىق ئوبرازى ئالدى بىلەن كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. ئاندىن كېيىن قانۇن يوقالغان، ئىنسان روھى بۇلغانغان، جاھالەت باسقان، بىر تۇتەك قاپلىغان جەمئىيەتنىڭ خۇنۇك ئوبرازى كۆرۈنىدۇ. تەبىئىيكى، بۇ ئوبراز باشقىنىڭ ئەمەس، دەل شۇ قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭدۇر. ئۇ، « قۇتادغۇبلىك » تە كۆزىمىزگە بىر تەكشىلىك ئۇستىدە ئەبەدىي ئەمەس بەلكى ئېگىز - پەسلىك ئۇستىدە ۋاقتىلىق چېلىقىدۇ. ئۇ، گاھ پەيدا بولىدۇ، گاھ غايىب بولىدۇ، ئۇنىڭ پەيدا بولغىنى « ئادىل قانۇن » نامايان بولۇپ، ئادىل ئىجرا قىلىنغانلىقتىن جەمئىيەت يۈزىدە بولغان ئوگۈشلىش؛ غايىب بولغىنى « ئادىل قانۇن » بۇرۇقتۇم تۇمانلار ئىچىگە كىرىپ كېتىپ ئادىل ئىجرا قىلىنمىغانلىقتىن جەمئىيەت يۈزىدە بولغان بۇزۇلۇش. ئوندىق بولسا، شۇ دەۋرنىڭ ئوگۈشالغان ۋە بۇزۇلغان چاغلىرىغا « قۇتادغۇبلىك » تىكى بايانلار تەرتىپى بويىچە قاراپ باقايلى.

زامانىنىڭ تۇنجى قېتىم ئوگۈشلىشى

تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخانىنىڭ ئاۋۇن (جاھان) تۇتقان ۋاقتى. بۇ ۋاقىت « قۇتادغۇبلىك » تە قويۇق تەبىئەت مەنزىرىسى بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. بۇ چاغنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەن ھازىرقى زامان كىشىلىرىدىن ھەرقانداقى ئۇزۇنى جەزمەن بۇنىڭدىن مىڭ يىل بۇرۇنقى ئورۇنغا قويۇپ، « خاننىڭ تەختىگە چىقىش مۇراسىمى » غا قاتنىشىش ئۈچۈن ئوردۇكەنت (قەشقەر)گە كېتىۋېتىپ يول بويى خۇشاللىق تەنتەنىسىگە چۆمۈپ سەيلە - ساياھەت قىلغاندەك بولىدۇ. بۇ چاغدا تەبىئەت ساياھەتچىگە قاراپ: « مۇشۇنىڭدەك ئۇزگىرىشلەرنىڭ بولغانلىقىنى نېمە دەيسەن؟ خاقاننىڭ يۇزىنى كۆرمىدىڭمۇ؟ ئەگەر ئۇيقۇدا ياتقان بولساڭ كۆزۈڭنى ئاچ، ئورنۇڭدىن تۇر، ئاڭلىمىغان بولساڭ مەندىن ئاڭلا، مەن

تۇمەن يىللاپ تۇل قالغانىدىم، يۈزۈم سۇلغۇن ئىدى، بۇگۈن تۇل كىيىملىرىمنى سېلىپ تاشلاپ، ئاق سەۋسەر كىيىپ ياسانىدىم. ئۇلۇغ خان بېگىم قوبۇل قىلسا، جېنىم ئۇنىڭغا پىدادۇر» دەيدۇ، تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان جاھان تۇتۇش ئۇچۇن خانلىقتا ئولتۇرغان ۋاقتىتا بۇلۇتلار گۇركىرەپ خان دۇمبىقى چېلىنىدۇ، چېقىن چاقناپ خاقانىنىڭ تۇغى تارتىلىپ كۆكتە لەپلەيدۇ، خاقانىنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان بەزىلەر خۇش ھىدى بىلەن كېلىپ قۇللۇق قىلىدۇ، بەزىلەر كورك يۈزى بىلەن ئىشكىلەرنى ئاچىدۇ، بەزىلەر قوللىرىنى سۇنۇپ ئىسرىق تۇتىدۇ، بەزىلەر ئىپار بىلەن جاھانىنى تولدۇرىدۇ، بەزىلەر شەرقتىن ئارمىغان (ھەدىيە، سوۋغات) تۇتىدۇ، بەزىلەر غەربتىن خىزمىتىگە جان تىكىدۇ. پۈتكۈل جاھان خانىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا تەييارلىنىدۇ، قانۇن تۇزۇلىدۇ، جاھان تىنچلىنىدۇ، دۇشمەنلەر بويۇن ئېگىپ يوقىلىدۇ، خان ئۇستۇن نام قازىنىدۇ (1).

زامانىنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئۇڭۇشلىشى

ياش كۇنتۇغدىنىڭ بەگلىكىدە ئۇزۇنغىچە باش بولغان ۋاقتى، «قۇنادغۇبلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، شۇ زامانلاردا ئىشقىلىپ قەشقەر ئېلىدە بولسا كېرەك، ئېتى ۋە قۇتى بەلگىلىك بولغان، مىجەزى تۇز، خۇلقى مۇلايىم، سۆزى چىن، كۆزى توق، كۆڭلى باي، ئەقىللىك ۋە ئويغاق كۇنتۇغدى ئېلىگ ئانلىق بىر خان بولۇپ، ياۋغا ئوت، يامانغا ئاپەت، جەسۇر، مەغرۇر ئىدى. مۇشۇ پەزىلەتلىرى ئۇنى كۇندىن - كۇنگە يۇكسەلدۇرىدۇ. ئۇ، ئالىم ۋە ئاقىللارنى ئۆز يېنىغا توپلايدۇ، جاھاندىكى بارلىق ئەقىل ۋە ئىلىمدە تاللانغانلارنىڭ تامامىسى ئۇنىڭ يېنىغا تويلىنىدۇ. ئۇ، سەر خىل كىشىلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىتلىنىدۇ، يارامسىزلارنى تۇتۇپ باغلايدۇ، يامانلارنى ئەلدىن سۇرۇپ قوغلايدۇ. دۆلەتنى زېرەكلىك بىلەن باشقۇرىدۇ،

خاقان ئەل يۇرتنى تۇزنىگەچ دۆلىتى باي بولىدۇ، دوستلىرى ئۇنى سۆيۈپ ماختىشىدۇ، ئېلىگنىڭ خىسلىتى پۈتۈن ئەلگە يېتىپ، شۆھرىتى جاھانغا يېيىلىدۇ، ئەلدە دۇئالار كۆپەيىدۇ، دۆلەت كۇندىن - كۇنگە زورىيىدۇ، جاھان خەلقى ئۇنىڭ ئەترايىغا توپلىشىدۇ، بۆرە بىلەن قوزىلار بىر - بىرىگە قېتىلىپ يۇرۇشىدۇ (2).

زامانىنىڭ ئۇچىنچى قېتىم ئۇڭۇشلىشى

ئايتولدى (ۋەزىر) نىڭ كۇنتۇغدى ئېلىگ (پادىشاھ) ھۇزۇرىغا خىزمەتكە كەلگەن ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا قانۇن تۇزۇلۇپ، دۆلەت كۇچەيىپ، كۇندىن - كۇنگە راۋاجلىنىپ بىر مەزگىل بايىاشادلىشىدۇ، خەلق جاپادىن قۇتۇلىدۇ، «قوزا بىلەن بۆرە بىر يەردە بولالايدىغان» ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ؛ دۆلەتنىڭ مالىيە بايلىقى (ئالتۇن، كۈمۈش) ئېشىپ، شەھەر - كەنت بىنا قىلىش ئىشلىرى چىك تۇتۇلىدۇ؛ خەلق پادىشاھقا دۇئا قىلىدۇ، پادىشاھنىڭ كۆڭلى سۆيۈنىدۇ، پادىشاھنىڭ ۋە دۆلەتنىڭ داڭقى تەرەپ- تەرەپكە تارقىلىدۇ (3).

زامانىنىڭ تۆتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

ئايتولدىنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. ئايتولدىنىڭ ئارزۇ- تىلەكلىرى تازا ئىشقا ئېشىپ، ھەممە نېمەتلەر تەل بولغاندا بۇۋاپا كېسەل ئۇنى يىقىتىدۇ، پۈتۈن تېۋىپلار تەل بولۇپ، تومۇرىنى تۇتۇپ كېسىلىنى كۆرىدۇ، بەرمىگەن دورىلار قالمايدۇ، ھېچنېمە پايدا قىلمايدۇ، كۇنتۇغدى ئېلىگ ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى ئاڭلاپ يوقلاپ كېلىدۇ ۋە كۆڭلىگە تەسەللى بەرگەچ ھاياتنىڭ بقارارلىقى، دۆلەت، بەختنىڭ تۇراقسىزلىقى قاتارلىق مەسىلەلەر ئۇستىدە دوستانە مۇڭدىشىدۇ، ئېلىگ قايتىپ بېرىپ ھەقتىن ئايتولدىنىڭ كېسىلىگە شىپا تىلەپ

دۇنا قىلىدۇ، قەسىرگە كىرىپ كۆڭلى سۇنۇق ۋە غەمكىن بولۇپ، پايدىسى بولۇپ قالار دەپ ئۇنىڭغا قايغۇرۇپ يېقىرلارغا كۆپ مال- تاۋار تارقىتىدۇ. ئايتولدى ئۆز - ئۆزىگە ئۆكۈنىدۇ، يوقسۇللارغا ئالتۇن - كۈمۈش ئۈلەشتۇرۇپ بېرىدۇ، قاياشلىرىغا نەسىھەت قىلىدۇ، ئوغلى ئۆگدۈلمشكە نەسىھەت قىلىدۇ، كۈنتۇغدى ئېلىككە قانۇنلارنى ياخشى تۈزۈش، زۇلۇمنى يوقىتىش، خەلقنى بايىاشاد قىلىش، ئوغلى ئۆگدۈلمشكە قاتتىق تەلەپ قويۇپ خىزمىتىگە سېلىش ھەققىدە ۋەسىيەتنامە يازىدۇ. مال- مۈلۈكلىرىنى كىشىلەرگە ئۈلەشتۇرۇپ بېرىدۇ، يېقىنلىرىدىن رىزالىق تىلەيدۇ، خۇدا ئاتى بىلەن تېنى جېنىدىن جۇدا بولىدۇ، كۈنتۇغدى ئېلىگ ئايتولدىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئۆگدۈلمشنى يېنىغا ئالدۇرۇپ كېلىدۇ ۋە ماتەم ئۆتكۈزىدۇ، ئايتولدىنىڭ ۋەسىيىتىدە ئېيتىلغان نەسىھەتلەر بويىچە كۈنتۇغدى ئېلىگ ياخشى قانۇنلارنى تۈزۈپ كۈنسايىن تىرىشىپ ئىشلەيدۇ، ئايتولدىنىڭ كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغان ۋاقتىدا باش كۆتۈرۈپ چىققان بۈزۇقچىلىقلارنى ئۆڭشاپ دۆلەتتە تۈزەش ئېلىپ بارىدۇ، بۇنىڭ بىلەن خەلق بەيىدۇ ھەم ئېلىككە دۇئالار قىلىدۇ ئەمما كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۈزىنىڭ ياراملىق ۋەزىرى ئايتولدىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، مەسلىھەتچى (ۋەزىر) سىز قالغانلىقتىن بەكلىكىنى ئىشلىرىغا يېتىشەلمەيدۇ، بۇ چاغدا ئايتولدىنى قاتتىق ياد ئېتىدۇ، ۋەزىرلىككە مۇۋاپىق كىشى تاپالمايدۇ، دۆلەتنىڭ ئىشلىرى ئاقساپ ئەلدە يەنە قالايمىقانچىلىقلار يۈز بېرىشكە باشلايدۇ، ئويلىنا - ئويلىنا ئاخىر ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمشنى يېنىغا ئەكىلىپ ۋەزىرلىككە قويماقچى بولىدۇ(4).

زامانىنىڭ بەشىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

كۈنتۇغدى ئېلىگنىڭ ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمشنى ۋەزىرلىككە ئالدۇرۇپ كەلگەن ۋاقتى. ئۆگدۈلمش ۋەزىرلىككە

كەلگەندىن كېيىن، دۆلەتنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى، قانۇنىنى، ئادەتلىرىنى تۈزىتىدۇ ۋە ئۇلارغا تۈزىتىش كىرگۈزۈپ، قايتىدىن يېڭى قانۇن ئېلان قىلىپ يولغا قويىدۇ، خان ئوردىسىدىكى ئىشكىلەر تاقىلىپ قېلىپ ئىش توختاپ كېتىشتەك ئەھۋاللار تۈزىتىلىپ، ئىشخانىدىكى كۈندىلىك ئىشلار راۋانلىشىدۇ، دەۋاغا كەلگەنلەرنىڭ ئىشلىرى ساقلاتمايلا پېچاقنىڭ بېرەر نەرسىنى كەسكىنىدەك كېسىلىپ تېز ھەل قىلىپ بېرىلىدۇ، خان ئۆگدۈلمشكە ئالىي ھوقۇق (تامغا)، مەرتىۋە (ئۇنۋان)، ھەربىي قىسىم (قوشۇن)، قاتناش قوراللىرى (ئات)، جەڭ قوراللىرى (ئوقيا، نەيزە)، ئابروي (تون) قاتارلىقلارنى بېرىدۇ، ئۆگدۈلمش پۇقرالىرىنى ھۆرمەتلەپ زۇلۇمنى يوقىتىدۇ، ئالدى بىلەن ئۆزىدىكى يارامسىز قىلىقلارنى ۋۇجۇدىدىن تەرك ئېتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئورگانلىرىدا قانۇننى ئۆزى تۈزگەن تۈرۈقلۇق ئۆزى بۈزىدىغان ئەھۋاللار تۈگەپ، قانۇننىڭ ھەقىقىي كۈچى رەسمىي نامايان بولىدۇ، «يامانلارنىڭ كۆڭلى سۇيۇنۇپ، ياخشىلارغا ئۇۋال بولىدۇ» غان ۋەزىيەتكە خاتىمە بېرىلىپ، «ياخشىلارنىڭ كۆڭلى سۇيۇنۇپ، يامانلارغا بازار قالمايدۇ» غان ۋەزىيەت شەكىللىنىدۇ، نەتىجىدە دۆلەت ئىچىدىكى يېغىپەرەسلەر تۈرالماي ۋەتىنىنى تاشلاپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ. دۆلەت يەنە بىر مەزگىل ئاۋاتلىشىدۇ، خەلق بايىاشادلىققا چۆمىدۇ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ پادىشاھلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتىپ خانىنى مۇبارەكلىشىدۇ ھەم شۇ ئارزۇ - ئارمانلىرى بىلەن ئۆزلىرىمۇ ياخشى قانۇنلارنى تۈزۈپ ئېلان قىلىشىدۇ.(5) كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۆزىنىڭ بىلىمەيدىغانلىرىنى ئۆگدۈلمشتىن سورايدۇ، ئۆگدۈلمش خانغا دۆلەتنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن «بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇشى» («قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 28 - بابى) دىن تارتىپ تاكى «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر

ئۇستىده قانداق هەقلرى بارلىقى» (« قۇتادغۇبلىك » نىڭ 38 - بابى) غىچە تەپسىلىي سۆزلەپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئېلىك كۆڭلىنى تۇزەپ ئەلگە ياخشى قانۇن تۇزۇپ بېرىدۇ، خەلق راھەت تاپىدۇ، ئورۇقلار سەمرىيدۇ، دوستلىرى بېيىپ، دۇشمەنلىرى ئازلايدۇ. خەلقنىڭ كۇنى سۆيۇنچ ۋە قۇۋانچ ئىچىده ئۆتىدۇ، نامى جاھانغا يېيىلىدۇ، قوزا - توقلى بۆره بىر چاغ تەڭ بولۇپ ياشايدۇ(6) .

بۇ چاغدىكى ياخشى ۋەزىيەتنىڭ تەرىپىنى تۆۋەندىكىلەرگە نەزەر سېلىش ئارقىلىقمۇ ئوچۇق كۆرەلەيمىز:

ئېلىگ بىر كۇنى ئۆز دەۋرىنىڭ قانداقلىقىنى بىلىش ئۈچۈن ئۆگدۈلمىشنى قىچىرىپ ئۇنىڭدىن: كۇنىمىز قانداقراق؟ بۇرتىمىزدا يېقىر كۆپمۇ ياكى بايلارمۇ؟ ئەل ئىچىده قانداق يامانلىق ۋە يارامسز ئىشلار بار؟ خەلقنىڭ هالى - كۇنى قانداقراق؟ خەلقنىڭ تىلىده قانداق سۆزلەر بار؟ سۆكۈش كۆپمۇ ياكى ماختاشمۇ؟ قۇسۇرىمىز كۆپمۇ ياكى پەزىلىمىزمۇ؟ دەپ سورايدۇ (7) . ئۆگدۈلمىش: « ئەي خان، بۇ زاماندا ئەل - يۇرت تىلەككە ئېرىشتى، ئېلىگنىڭ سايىسىده ئاڑۇن تۇزەلدى، غەم - ئەندىشە تۆگدى، خۇشاللىق ئۇزۇن داۋام قىلدى، ئەل بېيىپ ئاسايىش بىلەن تىنچ ياتماقتا، شەھەر-كەنتلەر بېزەلدى، كۆڭۇل شادلانماقتا، خەلقنىڭ پۇتۇن كۇن-تۇنلىرى هۇزۇر ۋە سۆيۇنچته ئۆتمەكته، جىمىكى تىلى بارلارنىڭ هەممىسى هەمدۇ - سانا ئېيتماقتا. قانۇندىن ئىبارەت بۇ سۇزۇك سۇنى ئوتتىن ئىبارەت زۇلۇمنىڭ ئۇستىگە ئېقىنلىقمىز ئۇچۇن زۇلۇمدىن ئىبارەت بۇ ئوت ئۆچۇرۇلدى. هەق ئادىل قانۇننى يولغا قويۇشىمىز بىلەنلا جاھان تۇزۇلۇپ، بۇ زاماندا ئەلده هېچكىم زۇلۇم كۆرمەس بوپكەتتى. بەگ غاپىل بولسا ئاپەت ياغاتتى، بەگ يۇمشاق قوللۇق قىلسا زوراۋانلارنىڭ نوخۇلىسى ئۇرلەپ ئەلگە تېگىش قىلاتتى، بەگ

ئاچكۆز بولسا، خەلقنىڭ باغرىنى تىلىپ، قېنىنى شورايتتى، بۇ ئۇچ نەرسە زۇلۇمنى پەيدا قىلاتتى. بىزنىڭ بەگلىكىمىزده بۇ ئەھۋاللارنىڭ بىرىمۇ يوق، شۇڭا خەلقىمىز رازى، كېيىم-كېچىكى پۇتۇن، قورسىقى توق، دەيدۇ(8) .

زامانىنىڭ ئالتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

كۇنتۇغدى ئېلىگنىڭ خانلىقىنى ياخشى داۋام قىلدۇرۇشى ئۈچۈن ۋەزىرى ئۆگدۈلمىشنى يالغۇز قالمسۇن دەپ، ئۇنىڭغا هەمراه (يارده‌مچى) قىلىپ بېرىش نىيىتىده ئۆگدۈلمىشنىڭ پانىي دۇنيانىڭ راھەتلىرىدىن ئۆزىنى چەتكە ئېلىپ تاغدا يالغۇز ئىبادەت قىلىۋاتقان مۇسۇلمان قېرىندىشى ئودغۇرمىشنى ئوردا خىزمىتىگه ئۇچ قېتىم مەكتۇپ ئەۋەتىش بىلەن مىڭ تەسلىكته تەكلىپ ئەكەلدۇرگەن ۋاقتى. بۇ ۋاقىتتا يېگىباشتىن يەنە بىر گۇللىنىش دەۋرى بارلىققا كېلىپ، دۆلەتنىڭ پۇتۇن ئىشلىرى ئۇگىشىلىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن خان راھەتنى قويۇپ، دۆلەتنى تۇزەيدۇ، يامانلارنى ئۆزىدىن يىراق قىلىدۇ، ياخشىلارنى ئۆزىگه يېقىن قىلىپ ئۇلارغا يول ئېچىپ بېرىدۇ، يىلدىن - يىلغا دۆلەت ۋە خەلق تۇزۇلۇپ هەم سۇزۇلۇپ تۇرىدۇ، جاھان تىنچلىنىدۇ، ئەل نەپىئى بىلەن هايات شېرىنلىشىدۇ، دۆلەت خۇشاللىق بىلەن كۇلۇپ هۇزۇردا سۆيۇنىدۇ، ئېلىگ ئۆگدۈلمىشنى قەدىرلەپ ئۇنىڭغا جىمى ئىشلارنى تاپشۇرىدۇ. دۇنيا بارغانسېرى گۈزەللىشىپ خەلق باي بولىدۇ. چاك - تۇمانلار تاراپ، زۇلۇم تۇگەيدۇ، ئەلده قالايمىقانچىلىق، ئىسيان، توپىلاڭلار يۇز بەرمەي جىمى نەرسىلەر تۇزۇلىدۇ هەم سۇزۇلىدۇ (9) .

زامانىنىڭ يەتتىنچى قېتىم ئۆزگىرىشى

ئودغۇرمىشنىڭ ۋاپات بولغان ۋاقتى. ئودغۇرمىش ۋاپات

بولغاندا ئۇنىڭدىن بىر دانە ھاسا بىلەن بىر ئۇرۇنقا قالدۇ، ھاسىنى كۈنتۈغدى ئېلىك، ئۇرۇنقىنى ئۆگدۈلمش نەمۇنە قىلىپ ساقلىشىدۇ. ئۆگدۈلمش ياردەمچىسى ئودغۇرمىشنىك ۋاپاتىغا ئېچىنىپ نەچچە كۈن ماتەم تۇتىدۇ، ئاندىن ئۆزىنىك ئىشىغا كىرىشىدۇ، تاڭنى تۇنگە ئۇلاپ ئىشلەيدۇ. كۈنتۈغدى ئېلىك بىر كۈنى ئۆگدۈلمشنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەل - يۇرتنىك ئەھۋالىنى سورايدۇ، ئۆگدۈلمش: خەلق ھالى ياخشى، دەپلا جاۋاب بېرىدۇ. ئۆگدۈلمش ئېلىنى مەدھىيىلەيدۇ، ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدۇ، ئاندىن كېيىن قايتىپ بېرىپ يەنە ئەلنىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن بولىدۇ. كۆڭلىنى تۇز تۇتۇپ ئۆزىنىك تىلى ۋە ھەرىكىتىنى تۇزەيدۇ، پۈتۈن ئەگرى خۇيلارنى تۇزەيدۇ، جاھان تۇزۇلىدۇ، ياخشى دۇنيالار كۆپەيگەچ ئەلنىك كۈنى قۇتايدۇ(10).

بىز «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنى زوق بىلەن ئوقۇپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە يۇقىرىقى دەۋرلەردىكىدەك ياخشى ۋەزىيەتنىك بارلىققا كەلگەلىكىنى ئىزناسىنمۇ كۆرەلمەيمىز. ئەكسىچە بۇ ئىزلارنىك بارغانسېرى بىر ئوتەكلىككە قاراپ يول ئېلىپ، خۇددى ئېزىنىۋ ئۇمانلاردەك كۆزدىن غايىب بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. مانا بۇ دەۋر بۆلگۈچ تارىخى چېكىنىش ئۇستىدە «قۇتادغۇبىلىك» نىك 6425 - بېيىتىدا «ئۇلار ئۆلدى، ياخشى ئېتى قالدى. ئۇلارنىك ئېتى — ھۆرمىتى بوقالماس» دەپ ئالدىنقى ئالتە دەۋر ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىرىغا يادنامە ئوقۇلسا، 6427، 6428- بېيىتلاردا «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدىكى كىشىلەر ئادەم ھېسابلىنىدىغان بولسا، ئۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىك پەرىشتە ھېسابلىنىشى كېرەكلىكى قەيت قىلىنىدۇ. مانا بۇ سېلىشتۇرما بىر تارىخى چېكىنىشنىك شاھىدى سۈپىتىدە بىزنى بىر كەڭ بورۇقلۇقنى يەنە بىر تار قاراڭغۇلۇق ئىچىگە ئېلىپ كىرىدۇ.

بۇنىڭ بىلەن كۆز ئالدىمىزدا «بىلىملىكلەر خار، ئەقىللىكلەر گاچا بولغان، ئەل ئىچىدە يامان - پەس كىشىلەر ئۇلغىيىپ ياۋاشلار دەپسەندە بولۇپ بوزەك بولغان، يۇزىنى شارابتا يۇغان بىنامازلار ئىمتىياز تېپىپ يېگىت - ئەر، پىسق - پاسات ئىگىلىرى ئەرەن، مەي ئىچمەس كىشىلەر پىخسق، نامراز، روزا بىلەن يۈرگۈچىلەر مۇناپىق ئاتالغان، ھالال تۇگەپ ھارام غولدىغان، خەلقتىن ۋاپا كېتىپ جاپا ئاۋۇغان، كىشىلەرنىك تىلى باشقا، دىلى باشقا بولغان، ئىشەنچ قىلغۇدەك كىشى قالمىغان، قايغىلار تۇغقانلىق، يېقىنچىلىقنى تاشلىغان، دوستلار سادىقانە تىرىك ئەتكەن، كىچىكلەردە ئەدەب، ئۇلۇغلاردا بىلىك تۇگىگەن، قوپاللار كۆپىيىپ، سىلىقلىق يوقالغان، دۇرۇسلۇق يوقاپ، ئەگرىلىك ئەۋج ئالغان، مۇسۇلمانلار ئۆچەكىشىپ بىر - بىرىنىك گۆشىنى يېيىشكەن، كۆپلار تىنچ يېتىپ راھەت كۆرۈشكەن، ئوغلى بەگ بولۇپ شەھەر سورىسا ئاتىسى قول ئاستىدا قۇل بولغان، بارچە كىشى پۈتۈنىك قۇلى بولغان، شەرم - ھايا كېتىپ ئوغۇل - قىزلار ئاتا - ئانىغا ھۆرمەت قىلمايدىغان، خوتۇنلار ئەرلىرىنى قېرى دەپ سۆكىدىغان، تەشۋىشلەر كۆپىيىپ تۇرمۇش يامانلاشقان، ھېرىسلىق ئېشىپ سۆيۈنۈش ئازلىغان، پېقىر- تۇل يېتىملارغا قارايدىغان كىشى بولمىغان، جىمكى قانۇن - نىزاملار ئۆزگىرىپ بۇزۇلغان، قارا بىلەن ئاق پەرقسىز بولغان بىر جاھالەت باسقان» دەۋر ئايان بولىدۇ. بىز بۇ جاغدا قانۇننىك بۇزۇلغانلىقى (ئادالەتنىك ئەلدىن كۆتۈرۈلگەنلىكى) تۆپەيلىدىن زامانىنىك خاراپلاشقانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىك ئۇنىڭغا ئېچىنىپ، دەۋرنىك (ئىنسان روھىنىك) بۇلغىنىشى ئۈستىدىن ئاجايىپ شىكايەت قىلغانلىقىنى ھەسرەت ئىچىدە كۆرىمىز(11).

خوش، ئۇنداق بولسا، يۇقىرىدا بىز بىرقانچە قېتىملىق

ئوڭشلىش ۋە بۇزۇلۇش ۋەزىيىتىنى كۆردۇق. ئەگەر بىز مۇشۇ «ئوڭشلىش» ۋە «بۇزۇلۇش» ۋەزىيىتىنى «يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ داستانىدا تەسۋىرلىگەن غايىۋى جەمئىيىتىنى بىر مەۋھۇم غايىۋى دۆلەت ئوبرازى بىلەن سىزىپ چىققان» دېگەن چۈشەنچە بىلەن چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇ ھالدا بىز مۇنداق «ئوڭشلىش» بىلەن «بۇزۇلۇش» نى مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ ئوڭشلىشى ۋە بۇزۇلۇشى دەپ قاراپ، ئالىم يېراقنى كۆرگەن، تەرەققىياتنىڭ تەكشۈرلىكىنى چۈشەنگەن ۋە بۇ قانۇنىيەتنىڭ ئالىي نېرۋا سىستېمىسىغا تەسىر كۆرسىتىشى بىلەن بىر مەۋھۇم جەمئىيەتنىڭ «ئوڭشلىش» ۋە «بۇزۇلۇش» دەۋرىنى خىيالىي سۈرەتلەپ چىققان، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز. ئەگەر ئۇنىڭ ئەكسىچە چۈشەنگىنىمىزدە، ئۇ ھالدا بۇنداق «ئوڭشلىش» نى شەكىل-شۇبھىسىزكى، رېئال جەمئىيەتتىكى مەۋجۇت ئوڭشلىش دەپ، بۇنداق «بۇزۇلۇش» نى مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى رېئال بۇزۇلۇش دەپ قاراپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ گۈللىنىش ۋە زەئىپلىشىش دەۋرىنىڭ ئالىم قەلبىي ئاستىدىكى ھەقىقى جىن خاتىرىسى، دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

يەكرىمزچە، تارىختا 400 يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن بۇنداق مەشھۇر بىر خاندانلىقنىڭ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا بۇنىڭغا ئوخشىغان بىرقانچە قېتىملىق تەكرارلىنىشلارنى باشتىن كەچۈرۈشى تامامەن ئەقلىگە مۇۋاپىق ئىش بولۇپ، قانۇنشۇناس يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۆرلىگەن چۈشىدۇ؛ چۈشكەنلەر چىقىدۇ؛ يورۇغان ئۆچىدۇ؛ يۇرگەنلەر تىنىدۇ؛ مۈكەممەل بولۇشنى تىلەپ قىلىنغان ئىشلاردا ئولۇقلۇقتا يەتكەندە كەبنىگە بېنىپ تۆۋەنگە چۈشىدۇ» (12) دېگەن دانا ھۆكمىگىمۇ ئويغۇن. ئايتولدىنىڭ تولۇن ئايدەك تولۇپ، ھەممە نەرسىسى تولۇق يېتىلگەندە ئالەمدىن يانغانلىق

ئەھۋالىغىمۇ، شەرىئەتنىڭ دەسلەپتە ئادىل بولۇپ كېيىن بۇلغانغانلىق ئەھۋالىغىمۇ، قاراخانىلارنىڭ دەسلەپتە گۈللىنىپ ئاخىرى تەدرىجىي زەئىپلىشىپ مۇنقەرز بولغان تارىخىغىمۇ ئويغۇن.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قانۇننىڭ سىمۋولى قىلىنغان ئوبراز كۈنتوغدى يۈسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئاللا ۋە ئۇنىڭ تۆت يارىغا ھەمدۇ - سانا ئوقۇلغاندىن كېيىن ئولاپلا مەدھىيە ئوقۇلغان زات - تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان بىلەن بىر بولۇپ، تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان بولسا، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تۇنجى قېتىم ئەلدە قانۇن ئىختىرا قىلغان ۋە قانۇن بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ يولىنى ئاچقان دۆلەت ئاتىسى — سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۆزىدۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، «قۇتادغۇبىلىك» تىكى كۈنتوغدى قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىدىكى مەشھۇر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننى مەڭگۈلەشتۈرۈش ئۈچۈن مۇئەللىپ تەرىپىدىن يارىتىلغان ئوبراز بولۇپ، ئايتولدى، ئۆگدۈلمش، ئودغۇرمش قاتارلىقلار بولسا، قاراخانىلارنىڭ دولقۇنسىمان تەرەققىيات دەۋرلىرىنى سۈرەتلەپ بېرىش ئۈچۈن توقۇپ چىقىرىلغان سىمالىق غايىبانە شەخسلەردۇر. يۈسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوقۇغان مەدھىيىسى بىرمۇ غايىبانە خاقانغا ئوقۇلغان مەدھىيە ئەمەس، ئۆزى ياشىغان دەۋردىكى بىرمۇ خاقانغا ئوقۇلغان مەدھىيە تېخىمۇ ئەمەس. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھەقىقىي مەنىسىگە چۆكىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ھەسسەن بۇغراخانغا تەقدىم قىلىنغىنى بىلەن ساپ - سەممىي مەدھىيىنىڭ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان چېغىدىكى ئەل ئاسايىشلىق تاپقان دەۋرگە ئىپتىلۇاتقانلىقىدا گۇمانسىنىڭ يوقلۇقى سېزىلىدۇ. بۇنىڭسىز قاراخانىلار دەۋرىدىكى ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش ئەھۋالىنىڭ قانداقلىقىنى ئايدىڭلاشتۇرۇشنىڭ ئۆزىمۇ قىيىندۇر.

«قوتادغۇبلىك» تە: «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان جاھان تۇتتى، ئېتى قۇتاتسۇن. بارچە تىلىگەن تىلەكلىرىنى خۇدا بەردى، ھەق مەڭگۈ يار - يۆلەك بولسۇن. خاقان تەختكە چىققاچ جاھان تىنچلاندى. خاقانلىك بەختىگە ئاتاپ جاھان سوۋغات سۇندى. خاقانلىك داڭقى جاھانغا يېيىلدى. قانۇن تۈزەلدى، جاھان تىنچلاندى. خان قانۇن بىلەن ئۇستۇن نام قازاندى. بۇ خاقانلىك ئېتى كىتابقا يېزىلدى. بۇ ئات ئەمدى شۇ پېتى قالدۇ» دېيىلگەن (13). بۇ قەيتىلەرنى «قارا-خانىلارنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى» نىڭ «تۇنجى» سىگە يازما دەلىل بولالايدۇ دېسەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان زامانىنىڭ ئالتە قېتىملىق ئۆڭشىلىش ۋە ئۆزگىرىش جەريانلىرىدىكى ئۇنىڭ تەپسىلاتلىرىنى بولسا، ئەنە شۇ رېئال ھاياتنىڭ ئوبرازلاشتۇرۇلغان كارتىنىسى دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقى بۇ پىكرىمىزنى «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ۋۇجۇدىدىن مىڭ يىل كېيىن تۇرەلگەن، XX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىكى تارىخىي رومان — «سۇتوق بۇغراخان» تەستىقلايدۇ. ئۇنىڭدا بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈپ كەتكەن «زامانىنىڭ تۇنجى قېتىم ئۆڭشىلىشى» غا ئۇل قويغۇچى «تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان» نىڭ «تەختكە ئولتۇرۇش»، ئاپەتنى «ئېرىنداش»، «قۇرۇلتاي» ئېچىش، «دوستلۇق توختىمى» تۈزۈش، «ئەلدە ئۆزگىرىش» ياساش ۋەقەلىرى «قانۇن» - دىن ئىبارەت بىر قىزىل يىپ بويلاپ يورۇتۇپ بېرىلگەن. ئەمدى شۇ بايانلارغا قاراپ باقايلى.

تۇنجى قېتىملىق «يارلىق» نىڭ چىقىرىلىشى

سۇتۇق بۇغراخان تەختكە چىقىدۇ. قەدىمكى يوسۇن بويىچە ئۇچ قېتىم خان دۇمبىقى چېلىنىدۇ، ئاندىن كېيىن

قاراخانىلارنىڭ توققۇز تۇغى كۆكتە لەپىلدەيدۇ. تۇنجى قېتىملىق مۇراسىمدا دۆلەت ئىشلىرىنى ئوبدان باشقۇرۇش ئۈچۈن ئالىي ئۇچىلۇق ھالقا قۇرۇلىدۇ، ھالقا يۇغۇرۇش، يابغۇ، توكسن مەرتىۋىسىدىكى ئۇچ كىشىدىن تەركىب تاپىدۇ. بۇ ئۇچلۇق ھالقا كۆل بىلگە پانتىكىندىن مىراس قالغان ئەنئەنە بويىچە خانىنىڭ بۇيرۇقىنى يېتەكچىلىكىدە خانلىقنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ. دۆلەت ئىشلىرى باش ئايغۇچى، ئوردا بېشى، تايانغۇ، بىلىگ ئاقارتىش ئۇلچىسى، چېرىك ئىشلىرى ئولچىسى، سۇ بېشى، ئوردۇ ئاغىسى، تارىغچىلىق ئولچىسى، چەت ئىشلار ئولچىسى، ئاغىچى (خەزىنىچى)، ئالىم-سالىق ئىشلار ئولچىسى، دىنىي ئىشلار ئولچىسى، ئوردۇ قاروغباشى قاتارلىق مۇئەسسەسسىلەر تەسىس قىلىنىدۇ ھەمدە ئۇلارغا ئادەم تەيىنلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن تۇۋەندىكىدەك ئالتە مادداىلىق يارلىق چىقىرىلىدۇ:

1. ئېلىمىزدە ئەركىنلىك، تەڭلىك، پاراۋانلىق، قوغدىنىش ئورۇندىلىدۇ، قارشى بولغانلار جازالىنىدۇ؛

2. ئىسلام دىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتىلىدۇ، باشقا دىنلاردىمۇ ئىختىيارىي بولۇش يۇرگۈزۈلىدۇ؛

3. ئېلىمىزدە قۇلدارچىلىق يوقىتىلىدۇ؛

4. ھەر يىلدا بىر قېتىم تۇۋەندىن يۇقىرىغىچە دۆلەت ئەمەلدارلىرى ۋە قەبىلە - ئۇلۇس ۋەكىللىرى قاتناشقان قۇرۇلتاي ئېچىلىدۇ، دۆلەت ئىشلىرى ۋە خەلق ئىشلىرى كېڭىشىلىدۇ؛

5. ئالىم-سالىقلار ئازايتىلىدۇ، خىيانەتچىلەر جازالىنىدۇ؛

6. باشقا تولغانلارنىڭ چېرىك بولۇش بۇرچى بار، چېرىك ئىشلىرى كۆچەيتىلىپ، چەتئەلنىڭ باستۇرۇپ كىرىشىگە ۋە بوزەك قىلىشىغا قارشى تۇرۇلىدۇ (14).

«دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» نىڭ تۈزۈلۈشى

تۇنجى قېتىم «يارلىق» چىقىرىلىپ 20 يىل تۇتكەندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم قۇرۇلتاي چاقىرىلىدۇ ۋە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ رياسەتچىلىكىدە ئىلگىرى تۇزۇلۇپ ئېلان قىلىنغان «يارلىق» قا زۆرۈر بولغان تۇزىتىش كىرگۈزۈلىدۇ. بۇ تۇزىتىش كىرگۈزۈلگەن نۇسخىغا «دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» دەپ ئات قويغان مۇۋاپىق دەپ قارىلىدۇ.

بەلگىلىمنىڭ بىرىنچى قىسمى دۆلەت توغرىسىدا بولۇپ، ئۇلۇغ قاراخانىلار دۆلىتى ئۇيغۇر، قارلۇق، ياغما، چىگىل، باسمىل، تۇركەش قاتارلىق ئۇلۇسلاردىن ۋ ھەربىر ئېلىگخانلار-دىن ئۇيۇشقان، ئۇيغۇر ئۇلۇسىنى تۇپ ئاساس قىلغان دۆلەت ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن.

دۆلەتنىڭ بارلىق ئالىي ھوقۇقى بۇغراخانغا تەئەللۇق بولۇپ، ئۇچ بەش يىلدا بىر قېتىم ئېلىگخانلار ۋە خانلارنىڭ قۇرۇلتىيىنى چاقىرىپ چوڭ ئىشلار مەسلىھەت قىلىندىغانلىقى؛ ئاستانىدە «ئۇچلۇك ئۇيغۇرۇش ھالقىسى» بولۇپ، قۇرۇلتايدىن بۇقىرى ھوقۇقلۇق ئورۇن ئىكەنلىكى؛ خان لازىم تاپقان ۋاقىتتا ئوردۇ كېڭەشمىسى ئېچىپ نۆۋەتتىكى ئىشلار تالقىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمىدە چېرىك ھوقۇقى، ئالۋان - ياساق ئېلىش ھوقۇقى، قاماش ۋە ئۆلتۈرۈش ھوقۇقى، چوڭ ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ھوقۇقى خاندانلىققا تەئەللۇق ئىكەنلىكى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمنىڭ ئىككىنچى قىسمى دۆلەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، بۇغراخاندىن قالسا جايلاردا ئېلىگخانلار ئۆز دائىرىسىدە ئالىي ھوقۇقلۇق بولۇپ، ھەممە ئىشلارنى باشقۇرىدىغانلىقى ئالاھىدە كۆرسىتىلگەن. نۆۋەندە بولسا ئايماقبېشى، بەگ ياكى قەبىلە باشلىرى بولۇپ ئۇلارنىڭ ھوقۇقى ۋە مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمنىڭ ئۈچىنچى قىسمى، جەمئىيەت قۇرۇلمىسى توغرىسىدا بولۇپ، قۇللۇق تۈزۈمى بىكار قىلىنغانلىقى، قۇلچىلىققا يول قويۇلمايدىغانلىقى يېزىلغان. يەر، ياياق، كۆل، ئۆستەڭ، ئورمان دۆلەت ئىگىلىكىدە بولۇپ، دۆلەت بىر قىسمىنى باشقۇرغاندىن تاشقىرى، قالغانلىرىنى تۇرىلەر، ئېكىتالار، يۇقىرى ئەمەلدارلار ۋە ئىجارىچى زېمىندارلار باشقۇرىدىغانلىقى؛ ياقىچى تارىغچىلارنىڭ ۋە نامراتلارنىڭ يەر تېرىش، ئىجارە ھەققى تۆلەش ۋە بايلارنىڭ يېرىدە، ئۆيىدە ھۇنەرۋەنلىكىدە ئىشلەش مەجبۇرىيىتى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمنىڭ تۆتىنچى قىسمى، دۆلەت كىرىمى توغرىسىدا بولۇپ، دۆلەت يېرى، چارۋىچىلىق ۋە ھۇنەرۋەنچىلىكتىن كىرگەن كىرىمدىن باشقا، ئاشلىق مەھسۇلاتىدىن، مېۋىدىن ئۆشرىگە ئوندىن بىرىنى، چارۋا مالدىن ئوندىن بىرىنى، ھۇنەرۋەنلەر، سودىگەرلەر پۇل كىرىمىدىن بەشتىن بىرىنى زاكاتقا، قىرىقتىن بىرىنى جازانىخورلارنىڭ كىرىمىدىن ئۇچتىن بىرىنى دۆلەتكە بېرىشى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمنىڭ بەشىنچى قىسمى، چېرىك ئىشلار توغرىسىدا بولۇپ چېرىك ئالىي ھوقۇق بۇغراخانغا تەئەللۇق ئىكەنلىكى، دۆلەتنىڭ كۈچى جان تىكىپ ئەلنى قوغدىشى شەرت ئىكەنلىكى، ئوردىدا چېرىك ئولچى بولۇپ، ئۇنىڭ قول ئاستىدا سۇبېشى، يۈزمىڭبېشى، تۆمەنبېشى، مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى دەپ بۆلۈنىدىغانلىقى، چېرىكلەرنىڭ ئەلنى قوغداش مەجبۇرىيىتى بارلىقى، چېرىك بولۇشقا چاقىرىلغانلارنىڭ باش تارتماي چوقۇم كېلىشى، چېرىكلەرنىڭ خەلقنىڭ جېنىغا، مۈلكىگە، پۇلىغا، مېلىغا تەگمەسلىكى ۋە خەلقنىڭ چېرىكلەرنى قوللىشى لازىملىقى كۆرسىتىلگەن.

بەلگىلىمنىڭ ئالتىنچى قىسمى، جىنايەتچىلەرگە جازا بېرىش توغرىسىدا بولۇپ، ئۆلۈم جازاسى بېرىش، تۇنەككە

ئېلىش ۋە تەن جازاسى بېرىش بەلگىلەنگەن، ئادەم ئۇلتۇرگەن، دۆلەتكە قارشى ھەرىكەت قىلغان، چەت ئەلگە سېتىلغان (ياكى پايلاقچىلىق قىلغان)، بۆلگۈنچىلىق، باسقۇنچىلىق قىلغان، ئوت كېتىشتىن پايدىلىنىپ ئوغرىلىق قىلغان، ئۇچ قېتىم تەكرار ئوغرىلىق قىلغان ... لارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش؛ ئادەم ساتقان، ئوردا، مەسچىد (بۇتخانا) نەرسىلىرىنى ئوغرىلىغان، چېرىك قورال ئوغرىلىغان، دۆلەتكە باج تۆلىمىگەن، ئادەم ئۇرۇپ يارىدار قىلغان، ئىجارە ھەققى تۆلىمىگەن، ئارتۇق ئىجارە ھەققى ۋە ئارتۇق جازانە ئالغانلار، يانچۇقچىلار ... غا تۆنەك ياكى تۆنەك ئورنىغا مال جەرىمانە قويۇشمۇ كۆرسىتىلگەن؛ تەن جازالىرى: ئوغرىنىڭ ئوڭ قولى، بۆلگۈنچىنىڭ ئوڭ پۇتى، خائىنا قارشى سۆز قىلغانىنىڭ تىلى، ئوت قويغانىنىڭ سول قولى، ئالدامچى، خىيانەتچىنىڭ تىلى، زىناخورنىڭ بۇرنى، چېرىكلىكتىن قاچقانىنىڭ سول پۇتى كېسىلدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

يۇقىرىقى بەلگىلىمە تۆزۈلگەندىن كېيىن قۇرۇلتاي قانۇنشۇناسلىرىغا تارقىتىپ بېرىلدۇ ھەمدە «بۇنىڭغا قاراپ ھەربىر ئېلىنگەنلار يېڭىچە بەلگىلىمە تۆزۈپ چىقىشى كېرەك» لىكى جاكارلىنىدۇ (15).

«قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى» نىڭ جاكارلىنىشى

قاراخانىلار دۆلىتى جەڭنىڭ ناجاۋۇزىغا دۇچ كېلىدۇ. «ئۇيغۇرۇش ھالقىسى» قارار چىقىرىپ ئوردا كېچە-شىمىسى جاسارىدۇ. چېرىك ئىسلىرى ئۆلچىسى يېڭى ئەھۋالنى تونۇشتۇرۇپ، ئۇنىڭغا قانداق ناقابىل بۇرۇش تەدبىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئاغچى (خەزىنىچى) خەزىنىنىڭ ئەھۋالنى تونۇشتۇرىدۇ.

كۆپچىلىك خەزىنىنىڭ ئەمەلدارلار ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ كۆپلەپ قول سوزۇشى بىلەن قۇرۇقدىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى بىردەك تالقىلاپ كۆرىدۇ. ئاخىرىدا «چېرىك قوشۇنىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن چېرىك ئېلىش كېرەك» لىكى، خەزىنىنى تولۇقلاش ئۈچۈن «بوغان قورساقلارنىڭ يېغىنى ئازراق شىلىش كېرەك» لىكى، چېرىك ئالغاندا «نامراتلاردىن ئېلىش، بايلاردىن ئالماسلىقنى توسۇش كېرەك، بايلار نامراتلارغا چېرىك سېلىقى سالىدىغان، كۆك-مالايلىرىنى ئۆز ئوغلى ئورنىغا بېرىدىغان ئىشلارنى چوقۇم چەكلەش كېرەك. بويسۇنمىغانلارنى جازالاش كېرەك» لىكى بىردەك ماقۇللىنىدۇ ھەمدە سۆزتۇق بۇغراخان نامىدا «قاراخانىلارنىڭ ئەلنى قوغداش يارلىقى» جاكارلىنىدۇ.

«يارلىق» تا مۇنداق دېيىلدۇ:

«بىزنىڭ ئەلگە ياغى كەلمەكچى!

بۇگۈندىن باشلاپ ھەممە ئىشنى ئەلنى قوغداشقا قارىتىش كېرەك!

پۈتكۈل ئەل دۆلەتنى قوغداشقا ئاتلىنىش كېرەك!

چېرىك كۆچىنى تولۇقلاش ۋە ئۇلغايتىش كېرەك. كىم چېرىك بولۇشقا لايىق بولسا، شۇ چېرىك بولىدۇ.

خەزىنىنى كۆپەيتىش كېرەك. پۈلى بارلار جەڭدە يارىدەم قىلىشلىرى كېرەك.

بۇ يارلىققا قارشىلىق قىلغانلارغا جازا بېرىش كېرەك» (16).

«قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلىتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەقسىماتى» ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى ئالماشتۇرۇش قارارىنىڭ چىقىرىلىشى

قاراخانىلار دۆلىتى يېڭى ئىچكى زىددىيەتلەرگە دۇچ كېلىدۇ. بايلار ۋە بىر بۆلۈك ئەمەلدارلار خاندانلىقنىڭ قانۇن-

بەلگىلىمىلىرىگە ئەمەل قىلغاندەك قىلسىمۇ ئەمەلىيەتتە بىرمۇنچىسى ئاستىرتتىن خىلاپلىق قىلىدۇ. بەزىلىرى مەقسەتلىك ھالدا ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىپ سۆيقەست ئىشلىتىپ خانلىقنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش كويىدا بولىدۇ. «قۇلدارچىلىق يوقتىلىدۇ» دېگەن قانۇن ئېلان قىلىنغىنى بىلەن ئېزىلىش بىلەن ئېزىش ئەمەلىيەتتە بارغانسېرى ئېغىرلىشىپ، بايلار بىلەن كادايلارنىڭ چەك- چېگرىسى بارغانسېرى ئوچۇقلىشىپ باردۇ. تېرىقچىلار ئىسيان كۆتۈرىدۇ. سۈتۈق بۇغراخان بۇ ئىشلارغا باش قاتۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا «تۇزۇمدە ئۆزگىرىش قىلىش»، «ئەلنىڭ ئۇلىنى چىڭىتىش»، قاتتىلىق ئۇيۇشتۇرغۇچىلارنىڭ «ئوردىدىكى ئارقا تېرىكىنى يوقتىش»، «چەت ئەل پايلاقچىلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئاغدۇرمىچىلىق ئېلىپ بارغان خائىنلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىش، ئۇلارنىڭ بارلىق مال - مۈلۈكلىرىنى خانلىققا ئېلىپ بىر قىسىم يەرلىرىنى ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى تېرىقچىلارغا، نامراتلارغا بۆلۈپ بېرىش، ئۇلارنىڭ قىلمىشلىرىنى پۈتكۈل ئەلگە جاكارلاش، ئەلدىكى تېرىقچىلار، مالچىلار، چېرىكلەرنىڭ تىلەكلىرىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن يەر، سۇ، مالنى تەڭشەش، خاندانلىق نامىدىن يەر، سۇ، مال تەڭشەش پەرمانى چىقىرىش» كېبىك دېگەن قارارغا كېلىدۇ. شۇنداق قىلىپ تۆۋەندىكى پەرمان تۇزۇلىدۇ.

«قاراخانىلار خاندانلىقى دۆلتىنىڭ يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى:

يەر ۋە مالغا ئىگە بولۇشتىكى ئېغىر تەڭسىزلىك ئەلگە ئېغىرچىلىق كەلتۈرمەكتە. بارلارنىڭ بەك جىق، يوقلاردا بوق. چوڭ يەر ئىگىلىرى ئۆزىنىڭ يەرلىرىگە باغلىۋالغان بەرىسىزلەرنى، ئاز يەرلىكلەرنى ھەقسىز ئىشلىتىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە خالىغانچە ئۇرماقتا، ئۆلتۈرمەكتە. ئۇلارنىڭ يېرى بار، چېرىكى بار، نامرات تېرىقچىلار، مالچىلار دوزاخ ئازابىغا

چىدىماستىن قارشىلىق قىلماقتا، تىلەكلەر قويماقتا، دۆلتىمىز تېرىقچىلارنىڭ < تېرىكلىك، ئەركىنلىك، يەر > دېگەن تىلەكلىرىنى قوللايدۇ. كىشىلەر ئۆز يەرلىرىدە ئۆزى ئۈچۈن ئەمگەك قىلىپ، ئۆزىنى باقالايدىغان، يالالانغانلار ئۆزىگە لايىق ئىش ھەققى ئالالايدىغان بولسۇن.

دۆلتىمىز يەر - سۇ، مال - ئوتلاقلارغا ئىگە بولۇشتىكى تەڭسىزلىكنى تەڭشەش ئۈچۈن مۇشۇ پەرماننى چىقاردى.

مۇشۇ پەرمانغا بويسۇنمىغانلارغا دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنمىغانلار قاتارىدا جازا بېرىلىدۇ.

بۇ پەرماننى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، دۆلەتلىك، ئايماقلىق، يېزىلىق تەڭشەش تۈگرىكى قۇرۇلىدۇ.» (17)

ئاخىرىدا ئوردا ئەمەلدارلىرىغا قارىتا زۆرۈر بولغان تەڭشەش ئېلىپ بېرىلىدۇ. بىلگ ئاقارتىش ئولچىسى، ئوردا پۈتۈكچىسى، ئوردا ئاغىسى، قارۇغچى ئىشلار ئولچىسى، ئاغچى، ئوردۇ قارۇغباشى، شەھەر قارۇغچىباشى قاتارلىق مۇئەسسەسەلەرگە باشقىدىن ئادەم تەيىنلىنىدۇ. چەت ئەل ئىشلىرى ئۇلچىسى، چېرىك ئىشلىرى ئۇلچىسى، سۇ باشى قاتارلىق مۇئەسسەسىلەرگە بۇرۇنقىلار يەنە باش بولۇپبېرىدۇ. ئالۋان - ياساق ئۇلچىلىقى تېرىقچىلىق - چارۋىچىلىق ئىشلىرىغا ئۆزگەرتىلىپ ئۇلچىلىققا مەخسۇس ئادەم تەيىنلىنىدۇ.

تۆنجى قېتىمقى «يارلىق» نى ئوردا باشى، «دۆلەت ئىشلىرى بەلگىلىمىسى» نى بىلگ ئاقارتىش ئولچىسى، «ئەلنى قوغداش يارلىقى» نى ئېلىگ ھاجىپ، «يەر، سۇ ۋە چارۋا مال تەڭشەش پەرمانى» نى ئوردا ئاغىسى جاكارلايدۇ.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 4 - بابى — «پارلاق باھار پەسلى ۋە ئۇلۇغ بۇغراخان مەدھىيىسى بايانى» دا مەدھىيە ئوقۇلغان تاۋغاچ ئۇلۇغ بۇغراخان، 12 - بابى —

« سۆز بېشى كۈنتۈغدى ئېلىك هەققىده » ده تىلغا ئېلىنىپ « قوتى ۆه ئېتى بەلگىلىك » دەپ قەيت قىلىنغان كۈنتۈغدى ئېلىك، « سۇتۇق بۇغراخان » ناملىق تارىخىي رومانىدا مەدھىيە ئوقۇلغان سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوبرازى بولۇپ ئۇ بىزگە قاراخانىلار خاندانلىقى دەۋرىده قانۇن بىلەن ئەل ئىداره قىلىنغان بىر ئالتۇن دەۋرنىڭ پارلاق مەنزىرىسىنى كۆرۈشىمىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ.

دېمىسۇ ئەھۋال شۇنداق بولۇپ، خۇددى تارىخچى بارتولد بىلەن ئىسن ئاتىرلارنىڭ ئېيتقىنىدەك « قاراخانىلار دۆلتىده ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمى كۆز قارىشى بارلىق كۆچمەن جاروچىي ئىمپېرىيىلەردىكىگە ئوخشاش خۇسۇسىي قانۇن ساھەسىدىن دۆلەت قانۇنى ساھەسىگە قاراپ يۈزلەنگەن » (18) ھەمده ئۆز دەۋرىدىكى جاھان ھاكىمىيەتلىرى ئىچىده « ئۇ، تەرتىپ ۆه قانۇن - تۈزۈم جەھەتتە ئەڭ ياخشى دۆلەتلەرنىڭ بىرى » (19) بولۇپ تونۇلغانىدى.

---

(1) « قوتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي 1-نەشرى، 96، 98، 99، 100، 101، 102، 103-بېتىلار.

(2) « قوتادغۇبلىك » ، 405، 406، 407، 408، 409، 410، 415، 416، 417، 418، 419، 436، 437، 438، 449، 450، 451، 458، 459، 460، 461-بېتىلار.

(3) « قوتادغۇبلىك » ، 1038، 1039، 1040، 1041، 1042، 1043، 1044-بېتىلار.

(4) « قوتادغۇبلىك » ، 1045، 1051، 1056، 1061، 1062، 1067، 1068، 1110، 1111، 1112، 1149، 1150، 1160، 1161، 1342، 1374، 1435، 1451، 1456، 1458، 1459، 1460، 1461، 1487، 1517، 1518، 1520، 1521، 1548، 1570، 1571، 1573،

1576، 1580-بېتىلار.

(5) « قوتادغۇبلىك » ، 1641، 1642، 1643، 1644، 1652، 1653، 1654، 1770، 1771، 1772، 1773، 1774، 1886، 1887، 1888-بېتىت.

(6) « قوتادغۇبلىك » ، 3093، 3094، 3095، 3096-بېتىت.

(7) « قوتادغۇبلىك » ، 3097، 3098، 3099، 3100-بېتىت.

(8) « قوتادغۇبلىك » ، 3102، 3103، 3104، 3105، 3106، 3107، 3108، 3109، 3110، 3111، 3112، 3113-بېتىت.

(9) « قوتادغۇبلىك » ، 5624، 5625، 5626، 5627، 5628، 5950، 5951، 5952-بېتىت.

(10) « قوتادغۇبلىك » ، 6340، 6341، 6345، 6346، 6347، 6348، 6349، 6350، 6351، 6410، 6420، 6421، 6422، 6423، 6424-بېتىت.

(11) « قوتادغۇبلىك » ، 6452، 6453، 6454، 6455، 6456، 6457، 6466، 6467، 6468، 6469، 6481، 6485، 6491، 6486، 6487، 6492-بېتىلار.

(12) « قوتادغۇبلىك » ، 1049، 1050-بېتىت.

(13) « قوتادغۇبلىك » ، 88، 90، 93، 102، 115-بېتىت.

(14) سەبىدىن ئەزىزى: « سۇتۇق بۇغراخان » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە، 162-بەتتىن 164-بەتكىچە قارالسۇن.

(15) س. ئەزىزى: « سۇتۇق بۇغراخان » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل، ئۇيغۇرچە، 485-بەتتىن 461-بەتلەرگىچە قارالسۇن.

(16) يۇقىرىقىغا ئوخشاش، 521، 522-بەتكە قارالسۇن.

(17) سەبىدىن ئەزىزى: « سۇتۇق بۇغراخان » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987-يىل، ئۇيغۇرچە، 632، 633، 634-بەتلەر.

(18) « بارتولد ئەسەرلىرى توپلىمى » ، 1-جىلدىنىڭ 530-بېتىدىن

كەلتۇرۇلگەن نەقىل. ۋېي لياڭتاۋنىڭ «قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئوچېركىلار». خەنزۇچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1986-يىلى 1-ئاي 1-نەشرى، 76-بەت.

(19) ۋېي لياڭتاۋنىڭ يۇقىرىقى كىتابنىڭ 84-بېتىدە ئوتتۇرا ئەسىردىكى مەشھۇر ئىسلام تارىخچىسى ئىبن ئاسىرنىڭ «ئومۇمىي تارىخ» دېگەن كىتابنىڭ 9-جىلد 105-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

ئالتىنچى باب

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنى

«لاۋزى» نىڭ 81-بابىدا «چىن سۆز ئۇز بولماس، ئۇز سۆز چىن بولماس. سەرە-خىل گەپ ھېيلە بولماس، ھېيلە گەپ سەرە-خىل بولماس» دېيىلگەن. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەھلىل قىلغاندا ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنىغا باھا بەرگەندە تاتلىق سۆز قىلمەن دەپ ھەلە ئىشلەتمەي ئاچچىق بولسىمۇ راست گەپ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ.

بىرىنچى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى — ئۇنىڭ قەدىمكى ئۇيغۇر - تۈركىي خەلق قانۇنىنىڭ ئېسىل ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىپ ۋە ئىسلام دىنىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئىككىسىنى ئۆزىدە بۇكسەك دەرىجىدە مۇجەسسەملەشتۈرگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەدىمكى تۈرك ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخىدىن بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق تارىخىدىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ «قۇتادغۇبلىك» تە «تۈركلەرنىڭ مەشھۇر دۆلەت ئاتىسى» ئالىپ ئەرتۇڭاغا يۇقىرى باھا بېرىپ، قاتتىق سېغىنىش ھېسسىياتى ئىچىدە ئۇنى تىلغا ئالىدۇ. ئۇ: «تۈرك بەگلىرىگە نەزەر سېلىنسا، جاھان

بەگلىرىنىڭ ياخشىسى شۇلاردۇر. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تۆڭائالىپ ئەرنىڭ ئېتى ۋە بەختى بەلگىلىكتۇر. ئۇ ئىلىمدە بۇيۇك، كۆپ پەزىلەتلىك، بىلىملىك، ئەقىللىك، سەرخىل، زېرەك ئەر ئىدى. تاجىكلار ئۇنى ئەفراسىياپ دېگەنىدى» دەيدۇ(1).

مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئالىپ ئەرتۆڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى رىۋايەتلىرىدە قەيت قىلىنغان تۇرانلارنىڭ مەشھۇر سەركەردىسى. ئۇنىڭ نامى ئەڭ ئاۋۋال پارس شائىرى فىردەۋسى (مىلادى 934 ــ 1027) نىڭ مىلادى 999-يىلى يازغان مەشھۇر ئەسىرى ــ «شاھنامە» دە تىلغا ئېلىنغان، شۇنداقلا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تىمۇ قەيت قىلىنغان، پارس رىۋايەتلىرىدە ئۇ «ئەفراسىياپ» دەپىلىدۇ. «دىۋان لۇغەتت تۈرك» تە ئۇنىڭغا مەدھىيە ئوقۇلغان نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرى بار. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەلۇماتىچە، ئۇنىڭ پايتەختى ئوردۇكەنت (بۇگۇنكى قەشقەر) بولۇپ، بارچۇق شەھىرى (بۇگۇنكى مارالبېشى) نى ئەفراسىياپ سالدۇرغان(2). ئۇ، يۇقرانىڭ غېمىنى يېيىشتە تەڭداشسىز، قانۇنىنى ئىجرا قىلىشتا ئادىل بولۇپ «ئۆز ئەمەلدارلىرى ۋە سەركەردىلىرى ئۈستىدىن شۇنداقلا ئۆزى ئۈستىدىن دائىم جەمئىيەتتىكى بۇقرالارنىڭ ئىنكاسلىرىنى ئاڭلاشنى ياخشى كۆرەتتى، ئۆزى ۋە خىزمەتچىلەرنىڭ ئەلگە قىلغان خىزمىتىدە زالىملىق، زوراۋانلىق بارمۇ - يوق؟ تەكشۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئىشقا ئېرىنمەستىن ئۆزى ۋاقىت چىقىرىپ ئىشلەيتتى»(3). لېكىن كېيىنچە بۇ «پەزىلەت بېگى يەنى خاقان ئەفراسىياپ ئۆلگەنلىكى ئۈچۈن زامان زەئىپلەندى، پەزىلەت ئازايدى، بۇزۇق، يامان ئادەملەر باش كۆتۈردى»(4).

بۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىجادىيىسىدە ئۇرغۇن - بىنىسەي، تالاس ئادىكارلىقلىرىدىن تارتىپ «قۇتادغۇبىلىك» كىچە

بولغان ئارىلىقتىكى ئەنئەنىسى ئۇزۇلمىگەن ئۇزۇنارا باغلىنىشلىق بىر مەدەنىي تارىخىي دەۋرنىڭ ئەھۋالى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن. «قۇتادغۇبىلىك» تىن مەلۇم بولۇشىچە، ئوتتوكەن بەگلىكىدە بەگلەرنى ئادىل، ئاقىل، بىلىملىك، كۆزى توق، دىلى كەڭ، سېخىي، خەلقسۆيەر كىشىلەردىن تاللاپ ئىمايلاش، دۆلەت خادىملىرى بەگلىكنىڭ ئىشلىرىغا سادىق بولۇپ، قاتتىق سىر ساقلاش، قانۇننى بۇزۇپ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلغان خادىملارنى قانۇن بويىچە قاتتىق جازالاش؛ ياغما بەگلىكىدە قابىلىيەتلىك كىشىلەرنى تاللاپ ئىشقا قويۇش، ئۇچ ئوردا خانلىقى بىلەن تۈرك خانلىقىدا دۆلەتكە سادىق بولۇپ، دىپلوماتىيە ئىشلىرىنى ئوبدان ئىشلىگەن ئەلچىلەرنى مۇكاياتلاپ، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىپ مەخپىيەتلىكىنى ئاشكارا قىلغان ئەلچىلەرنى قانۇن بويىچە جازالاش، پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىپ، ئېھسان قىلىشتا كەڭ قول بولۇش ــ پۈتكۈل جامائەت ئىنىراپ قىلغان ئومۇمىي ئادەتكە ئايلانغان بولۇپ، ئۇ ئەينى زامانىدىلا شۇ خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ دۆلەت قۇرۇلۇشى ھەم ھاكىمىيەت تىزىمىنى مۇستەھكەملىشىدە ناھايىتى زور رول ئوينىغانىدى. بۇسۇپ خاس ھاجىپ قەدىمكى زامانىنىڭ ياخشى قانۇن - يوسۇنلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش لازىملىقى ھەققىدە توختالغىنىدا نۇقتىلىق ھالدا مۇشۇ خانلىق ۋە بەگلىكلەرنىڭ ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن ئاشۇ قانۇن - تۈزۈملىرىدىن گەپ ئاچىدۇ(5). تۈرك ۋە ئۇيغۇر خانلىقىنى ھالاكەتكە يۇرلەندۈرگەن ئىچكى ئامىللارنى ئىنچىكە تەھلىل قىلىپ، ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى ئۇلارنىڭ قانۇننى بىلىم ۋە ئەقىل بىلەن تۈزمىگەنلىكى، بىلىمسىز كىشىلەرنىڭ ئەلگە خاقان بولغانلىقى، شۇ سەۋەبتىن ئەلدە بۇزۇقچىلىق يۈز بېرىپ خانلىقنىڭ ۋەيران بولغانلىقىغا يىغىنچاقلايدۇ. گەرچە بۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئىدىيىسى «قۇتادغۇبىلىك» تە بىز ھازىر چۈشەنگەندەك ئوچۇق

ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما ھېچ ئىككىلەنمەي تۇرۇپ ئۇنى ئۇرخۇن ۋادىسىدا تاشقا ئويۇپ پۈتۈلگەن «كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتۇ، ئۇغۇللىرىمۇ خاقان بوپتۇ. كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتۇ، ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتۇ، بىلىمسىز خاقان تەختتە ئولتۇرۇپتۇ. بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، يۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك»، شۇڭا «تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دۆلىتىدىن مەھرۇم بوپتۇ»، (ئىچكى جەھەتتە) «قائىدە-تۈزۈملىرىنى يولغا قويالمىغانلىقتىن يەنە تابغاچقا بېقىنىپتۇ» (6) دېگەن خاتىرىلەرنىڭ بېشارىتى دېيىشكە بولىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇنچىلىق ئىدىيىسىدە يۇقىرىقىغا ئوخشاش تۈتۈقراق ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆز قاراشلار دەپ يەنە «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان «بىزدىن بۇرۇن ئۆتكۈچى جاھان تۈتقۇچىلاردىن قايسىسى بىلىملىك بولغانىكەن، شۇلار زامانىنىڭ ئېگىسى بولغان، جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم ئىكەن، ئۇلار ياخشى قانۇن تۈزۈپ ئۆرلىگەن ۋە ئۇلۇشنى بىلگەچ تەبيارلىق قىلىپ تىرىككە ئاتاپ-پۈتۈك يېزىپ قويغان. بۇگۈن ئۇنى كىم ئوقۇپ بىلەلەيدىكەن (شۇنىڭدىن) ئۇلگە ئالار ھەم (ئۇنىڭدىن) ياخشىلىق تىلەر» (7). دېگەنلەرنى نەلغا ئېلىپ ئۆتۈش مۇمكىن، بۇمۇ ئوخشاشلا ئۇرخۇن ئابىدىلىرىدە-كى «ئۇستىمىزدىكى كۆك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر ئويراق يارىتىلغاندا، ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئىنسان بالىسى يارىتىلىپتۇ. ئىنسان بالىسى ئۈستىدە ئاتا-بوۋام بۇمىن خاقان، ئىستەمى خاقان ئولتۇرۇپتۇ. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇن-تۈزۈمىنى تۈزۈپ بېرىپتۇ ... ئۇلار دانا خاقان ئىكەن، باتۇر خاقان ئىكەن، بۇيرۇقلىرىمۇ ئېھتىمال دانا بولسا كېرەك، باتۇر بولسا كېرەك، بەگلىرى ۋە خەلقىمۇ سادىق ئىكەن. شۇڭا ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىپتۇ. ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ

قانۇنىي تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپتۇ» (8) دېگەن خاتىرە بىلەن «مەن بۇ يەرگە تۈرك خەلقىنى يىغىپ، ئەل تۇتقانلىقىلارنى ئويدۇردۇم، سىلەرنىڭ يېگىلىپ (خاتالىشىپ) ئۆلگە نلىكىلارنىمۇ بۇ يەرگە ئويدۇردۇم. قانداق سۆزۈم بولسا (ھەممىنى) مەڭگۈ تاشقا ئويدۇردۇم؛ ..... (بۇ يەر) ئادەملەر ئۆتىدىغان مۇھىم يەر بولغاچقا، مۇشۇ جايغا مەڭگۈ تاشنى تۇرغۇزدۇم، (سۆزلىرىمنى ئۇنىڭغا) يازدۇردۇم، ئۇنى كۆرۈپ بىلىۋېلىڭلار.» (9) دېگەن خاتىرىلەرگە قىلىنغان مەقسەتلىك بېشارەتتۇر. بۇ نۇقتىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنى دۇنيادا ئۇرقۇن ئابىدىلىرىنى XIX ئەسىرگىچە تۇنجى بايقاپ خەۋەردار بولغان ۋە ئۇنىڭ مەنىسىنى چۈشەنگەن ھەققىي ئالىم دېيىش مۇمكىن.

ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇرقۇن دەريا ۋادىسىدىكى ئوتوكەن تېغىدا دۆلەت قۇرغان تۈركلەر ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى تەرىپىدىن مىراس قالغان بىر يۇرۇش ئەنئەنىۋى قانۇن-تۈزۈملىرى بولۇپ، تۈرك ۋە ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلىرى دۆلىتىنى ئەنە شۇ قانۇن-تۈزۈملەرگە ئاساسلىنىپ باشقۇراتتى. خۇددى تۈركىيە ئالىمى كافېسوغلونىڭ ئېيتقىنىدەك «خاقانلار يەرلىك ئەمەر-پەرمانلىرىنى، سوتچىلار قارارلىرىنى (تۆرە) گە ئاساسەن چىقىراتتى، تۈرك خاقانلىرىنىڭ تەختىگە چىقىشمۇ (تۆرە) ھۆكۈملىرىگە ئاساسلىناتتى» (10). بۇ قانۇن-تۈزۈملەر ناھايىتى قاتتىق ئىدى.

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلىرىدە بۇ ھەقتە بەزى مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن. «سۇيىنامە» 84-جىلد — «تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، تۈركلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئايرىم «ئائىلە قانۇنى» بارلىقى قەيت قىلىنغان. مىلادىنىڭ 583-يىلى (كەيخۇاڭ 3 - يىلى) چۇشۇرۇلگەن سۇي ۋېنىدىنىڭ «تۈركلەرگە جازا يۇرۇش قىلىش يارلىقى» دا، ئۇلارنىڭ ئۆز

ئالدىغا ئايرىم «ئائىلە قانۇنى بار، ناھايىتمۇ قاتتىق» دېيىلگەن. «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى» نىڭ 99-جىلد — «تۇركلەر ھەققىدە قىسسە» دە، ئۇلارنىڭ «جىنايى ئىشلار قانۇنى مۇندىق: ئاسىيلىق قىلغانلار، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەر، ئەرلىك خوتۇنلارنىڭ ئىپپەت نومۇسىغا تەككەنلەر، سالما ئوغرىلىغانلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ؛ پاھىشە قىلغانلارنىڭ ئاۋۋال تاناسىل ئەزاسى كېسىۋېتىلىپ كېيىن بەلدىن چېپىلىدۇ؛ قىزلارنىڭ ئىپپەت-نومۇسىغا تەككەنلەردىن زور مىقداردا تۆلەم تۆلىتىۋېلىنىدۇ ئاندىن قىز ئۆنىگىغا مەجبۇرىي نىكاھ قىلدۇرۇلىدۇ؛ جېدەل-ماجىرا چىقىرىپ باشقىلارنى زەخمىلەندۈرگەنلەر قىلمىشىنىڭ ئېغىر-يەڭگىللىكىگە قاراپ زەخمىلەنگۈچىگە تۆلەم تۆلەيدۇ؛ بىراۋنىڭ كۆزىنى جاراھەتلەندۈرگەنلەر جاراھەتلەنگۈچىگە قىزىنى بېرىدۇ، قىزى يوقلار خوتۇنىنىڭ مال-مۈلكىنى بېرىدۇ؛ بىراۋنىڭ پۇتىنى سۇندۇرۇپ قويغۇچىلار بەدىلىگە ئات تۆلەيدۇ؛ ئات ۋە شۇنىڭدەك باشقا نەرسىلەرنى ئوغرىلىغانلاردىن ئايرىم-ئايرىم ھالدا ئوغرىلىغان نەرسىلەرنىڭ ئون ھەسسىسى تۆلىتىۋېلىنىدۇ» دېيىلگەن (11).

ناھايىتى روشەنكى، خەنزۇچە مەنبەلەردە «ناھايىتى قاتتىق ۋەھىمسىز» دەپ قەيت قىلىنغان تۈركلەرنىڭ «ئائىلە قانۇنى» — ئۇرقۇن ئابدىلىرىدە خاتىرىلەنگەن «ئاغىر تۆرۈ» دېيىلگەن «قاتتىق قانۇن-تۆزۈم» نىڭ دەل ئۆزى بولۇپ، ئۇ «ۋېينامە. ئۇلۇسلەر ھەققىدە قىسسە» دىمۇ ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. جۇلىيەنكۆن ئەپەندى «ئۇلۇسلەر ھەققىدە قىسسە» دە ئۇچرايدىغان «تۆرۈ» (خەنزۇچە يازلىشى 律令) نى تۈركلەردىكى «تۆرۈ» (Törü) بىلەن بىر دەپ قارىغان (12).

ئەمدى گەپنىڭ ئۆزىگە كەلسەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان «قاتتىق» دېگەن مەسىلە تۈرك ۋە ئۇيغۇر

ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزى تەۋەسىدىكى چارۋىچى قەبىلىلەر ۋە ئۆزىگە قارام قىلىنغان خەلقلەردىن ھاكىمىيەتكە قارشى چىققان، ئاسىيلىق قىلغانلارغا قوللىنىدىغان جازالىرىنىڭ «قاتتىق» لىقىغا شۇنداقلا پۈتۈنرالىرىغا سېلىنغان زۇلۇمنىڭ چىڭلىقىغا قارىتىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ قانۇن ئىدىيىسى شەرھىلەنگەن «قۇتادغۇبلىك» تە، مانا مۇشۇنىڭدەكى بىكار قىلىشقا تېگىشلىك نەرسىلەرنىڭ نېمىلىكىنى، ۋاراسلىق قىلىشقا تېگىشلىكلىرىنىڭ نېمىلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىدۇ. يوقتىشقا تېگىشلىك دەپ زۇلۇمنى، ئەۋج ئالدۇرۇشقا تېگىشلىك دەپ ئادالەتنى ئاتايدۇ ھەمدە ئۇنىڭدىن ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋرنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىنى ئىسلاھ قىلىشتا ئىجابىي ۋە سەلبىي دەرسلىك سۈپىتىدە پايدىلىنىدۇ.

ئېلىمىزنىڭ لياۋ، سۇڭ، جىن، يۈەن سۇلالىلىرى دەۋرى فېئودالىق تۈزۈمنىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقان دەۋرى ئىدى. بۇ دەۋرلەردە يېتىشىپ چىققان قانۇنشۇناسلارنىڭ تامامى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان فېئودالىق قاراخانىلار دۆلىتىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىسى ئۈستىدە ئىزدەنگىنىگە ئوخشاش، ئۆزلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىلىرىدە زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان فېئودالىق دۆلەتلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىلىرى ئۈستىدە ئىزدەندى. بۇلاردىن شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى باۋچىك، ۋاڭ ئەنشى ھەم سىماگۇاڭ قاتارلىقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

بۇ ئۇچ نەپەر قانۇنشۇناس يۇسۇپ خاس ھاجىپ بىلەن زامانداش بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە باۋچىك بىلەن ۋاڭ ئەنشىنىڭ بولۇپمۇ ۋاڭ ئەنشىنىڭ قانۇن ئىدىيىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىن يىراقلىشىپ كەتمەيدۇ. ئەمما سىماگۇاڭنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە بولسا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى بىلەن سېغىشالمايدىغان نۇرغۇن

تەرەپلەر بار، ئۇنى سېلىشتۇرۇش ئارقىلىق بىلگىلى بولىدۇ.

ئالدى بىلەن باۋچىڭنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مەزمۇنلىرى مۇنداق بەش تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بىرىنچى، «دۆلەتكە پايدىلىق، پۇقراغا زەرەرسىز» بولۇشتىن ئىبارەت قانۇن پرىنسىپى. بۇ — قانۇن تۈزۈشتە دۆلەت ۋە خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى كۆزدە تۇتۇش، كۆز ئالدىدىكى كىچىك مەنپەئەتنى قۇغلاشماي، ئۇزۇن يىللىق پىلان بولۇش، پۇقرالارغا نەپەقە بېرىشنى دۆلەتنى باي قىلىشنىڭ ئاساسى قىلىش، پۇقراغا سىياسەتتە كەڭ قول بولۇپ، ئامال قىلىپ ئۇلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىش، قىينىچىلىقى ئېغىرلارنى قىينىچىلىقتىن خالاسلاندۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى، دۆلەتنى تۈزەشتە پۇقراغا كەڭچىلىك قىلىش، پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، ناچار نەرسىلەرنى يوق قىلىش، قانۇن-تۈزۈمنى مۇستەھكەملەش، قانۇنغا ئاساسەن ئىش كۆرۈش، قانۇنىنىڭ ئىناۋىتىنى قوغداش، قانۇن تۈزۈش ۋە قانۇنغا تۈزىتىش كىرگۈزۈشتە ئەستايىدىل پوزىتسىيە تۇتۇش. ئۇچىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاشتا قاتتىق بولۇش، قانۇننى ئادىللىق بىلەن ئىجرا قىلىش. تۆتىنچى، قانۇن تۈزۈشتە شەپقەتسىز قانۇن يولغا قويۇشقا قارشى تۇرۇش، جازانى ئاز قوللىنىش، ئەدلىيە خىزمىتىدە «ئادەمنى قاتتىق خارلايدىغان كىشى» نىڭ سوتچى بولۇشىغا يول قويماسلىق. بەشىنچى، سوتچىلارنى قاتتىق تاللاش، ئۇۋاللىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش.

ئىككىنچى رەتتە تۇرىدىغىنى سىماگۇاڭنىڭ قانۇن ئىدىيىسى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: بىرىنچى، تەدرىجىلىك نەزەرىيىسى ۋە قاتمال تارىخىي كۆز قاراشنى تەشەببۇس قىلىش، بۇنىڭ بىلەن ئېزىلگۈچى خەلق ئاممىسىنى نادانلىقتا قالدۇرۇش، قارشىلىق كۆرسەتمەسلىك، بۇرۇنقىلارنىڭ قانۇنلىرىنى ئۆزگەرتمەسلىك، تەدرىجىلىك كۆز قارىشىدا

چىڭ تۇرۇپ، قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتىگە قارشىلىق كۆرسىتىش. ئىككىنچى، ئەدەب-قائىدىنىڭ بولۇش - بولماسلىقى دۆلەتنىڭ قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش - ئوڭشىيالماسلىقىنىڭ تۈپ مەنبەسى. ئۈچىنچى، مۇكاپاتلاش بىلەن جازالاش ئېنىق ۋە توغرا بولۇش. ھاكىمىيەت تۆتۈپ تۇرۇش ئۈچۈن ئادەم ئىشلىتىش ئىنتايىن مۇھىم. تۆتىنچى، ھەم ئەدەب - قائىدىنى تەكتەش، ھەم قانۇننىڭ مۇھىملىق رولىغا ئەھمىيەت بېرىش.

ئۇچ نەپەر قانۇنشۇناس ئىچىدە ئىدىيىسى ئەڭ ئىلغار بولغىنى ۋاڭ ئەنشى بولۇپ، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مەزمۇنلىرى مۇنۇلاردىن ئىبارەت. بىرىنچى، كونا ئۇرۇپ - ئادەت ۋە قانۇنلارنى ئىسلاھ قىلىش. ئىككىنچى، يېڭىدىن قانۇن تۈزۈش ۋە تۈزۈلگەن يېڭى، ياخشى قانۇنلار ئارقىلىق ئەلنى تۈزەش. ئۈچىنچى، ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ قانۇننى ئىجرا قىلىش جەريانىدا ساقلانغان جازادا نامۇۋاپىق بولۇشتەك مەسىلەرنى ھەل قىلىش. تۆتىنچى، قابىلىيەتلىكلەرنى ئىشقا قويۇش، قانۇن بولۇشتىن تاشقىرى ياخشى بولغان قانۇننى ئىجرا قىلىش ئەمەلدارلىرى بولۇش ۋە شۇلار ئارقىلىق قانۇنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىنى كاپالەتلەندۈرۈش، قانۇن ئەمەلدارلىرىنىڭ قانۇنغا رىئايە قىلىشى ۋە قانۇننى ئىجرا قىلىش-قىلماسلىقى دۆلەتنىڭ خاتىرجەملىكىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت. ۋاڭ ئەنشى فېئودال قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يەنە بىر مەزمۇنى، قانۇنچىلىقنى تەشەببۇس قىلىپ مەخسۇس مەكتەپ ئېچىپ ئەدلىيە، قانۇن خادىملىرىنى تەربىيىلەشتۇر. بۇ ۋاڭ ئەنشى قانۇن ئىدىيىسىنىڭ يۇقىرىقى تۆت مېغىزى ئىچىدە بىردىنبىر مۇھىم تۇرىدىغان تەدبىر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە بىزگە ئايان بولغان مەسىلەرنىڭ ئوتتۇرا تۆزلەڭلىك قانۇنچىلىرىنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىمۇ ئەكس ئېتىشى ئۇلارنىڭ قانۇن، ھوقۇق چۈشەنـ

چلىرىنىڭمۇ تامامەن بىر-بىرى بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىدىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئۇلارنىڭ بىر-بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان ئالاھىدىلىكلىرى ۋە خاسلىقلىرى بار، ئەلۋەتتە.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئادالەت مۆمىن ھايۋان قوينىڭ، ئۇنىڭ كۆشەندىسى بولغان زۇلۇم يىرتقۇچ ھايۋان بۆرىنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن ئوبرازلاشتۇرۇلغان. ئەلدە زۇلۇم يوقىتىلىپ، ئادالەت باش كۆتۈرگەن دەۋرنىڭ كۆرۈنۈشى بۆرە بىلەن قوينىڭ بىر يەردە يۈرەلىشىدىن ئىبارەت تەسىتە ئىشقا ئاشىدىغان مۇشكۈلات كارتىنىسىغا جەملەنگەن. مەسىلەن، كۆنتۇغدىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان ۋاقتىدىكى تىنچلىق، ئەمنلىك ۋەزىيىتى «خاقان يۇرتىنى تۇزگەچ ئېلى باي بولدى، بۆرە، قوي بىر جايدا سۇ ئىچتى»، «قوزا بىلەن بۆرە بىر-بىرىگە قېتىلىپ يۈرۈشتى» دەپ تەرىپلەنگەن بولسا، ئايتولدى ئوغلى ئۆگدۈلمىشنىڭ كۆنتۇغدىغا ۋەزىر بولغان چاغدا بارلىققا كەلگەن پاراۋان بايا‌شاد مۇھىت «خەلق زەھمەتتىن قۇتۇلدى، قوزا بىلەن بۆرە قوشۇلۇپ يۈردى»، «قوزا — توقلى بىلەن بۆرە تەڭ بولۇپ، بىر مەزگىل شۇ خىلدا ياشىدى» دەپ تەسۋىرلەنگەن (13). ئەلدە ئورنىتىلغان تىنچلىق، ئەمنلىكنى يۇقىرىقىدەك سىمۋوللاش ئەنئەنىسى قاراخانىلاردىن كېيىنكى ھەرقايسى ھاكىمىيەت دەۋرلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدىمۇ ئەنئەنە سۈپىتىدە داۋاملىشىپ كەلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تىن باشلانغان يۇنداق سىمۋوللاشتۇرۇشىنى شەرىپىدىن ئەلى يەزدىنىڭ كىتابى، شاھ مەھمۇت جورىراسنىڭ كىتابى شۇنداقلا XIX ئەسىردە تارىخچى مولا مۇسا سايرامىنىڭ قەلەمگە ئالغان «تارىخى ئەمنىيە» دە ئۇچرىتىش مۇمكىن. شەرىپىدىن ئەلى يەزدى (تەخمىنەن مىلادى 1360 — 1440) يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى چاغاتاي

نەسلىدىن بولغان تۆمۈر كوراگان (تۆمۈرلەڭ، ئاقساق تۆمۈر دەپمۇ ئاتىلىدۇ) نىڭ دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن تىنچلىق، ئەمنلىك، پاراۋان، بايا‌شاد ۋەزىيەتنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن:

شامالدىن سۇمۇ پەرياد قىلمىدى،
گۈللەر باغرىمۇ چاك - چاك بولمىدى.
قوي - قوزىلارغا تەگمىدى قاشقىر،
بىرگە يۈردىلەر كېيىك بىلەن شىر.
يىگىنىدىن باشقا يالىڭاچ كىشى يوق،
نالايىق ئىشلار، ئوغرىلىقمۇ يوق.
بۇنداق شۆھرەت — داڭقى كۆنسېرى،
ئاشتى، كەتتى ياپون، فەرەڭلەر سىرى (14).

گەرچە بۇنىڭدا يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭكىدەك «قوي بىلەن بۆرە بىر جايدا سۇ ئىچتى» دېيىلمىسىمۇ، «كېيىك بىلەن شىر بىرگە يۈردى، قاشقىر قوي - قوزىلارغا تەگمىدى» دېيىلىدۇ. بۇ ئەمەلىيەتتە يۇقىرىقى ئوبرازلاشتۇرۇشنىڭ ئىككىنچى بىر خىل ۋاريانتىدۇر.

شاھ مەھمۇد جوراس «تارىخىي رەشىدى — زەيلى» (ئابدۇرېشىتخان تارىخىنىڭ داۋامى) دە، سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمرانلىرىدىن بولغان يولۋاسخان دەۋرىدىكى زوراۋانلىقنى بايان قىلىپ «ئۇ، سىڭگە بىلەن قىلىشقان گەپلىرىدىن بېنىۋېلىپ، پۇقرالارنىڭ بېشىغا زۇلۇم قولىنى ئۇزاتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئاچكۆزلۈك، تەبىئىتىگە زۇلۇم شۇنداق ئورۇنلىشىپ كەتتىكى، زۇلۇم بايا‌ۋاتىدا ئۇنىڭ ئالدىدا ھەجاجمۇ خىجىل، زەھاكمۇ تۆۋەن تۇراتتى. پىتنە - پاساتنا ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ ئەيىبلىك، دەججالمۇ يېتىشەلمەيدىغان بولدى» دېسە، ھىجرىيىنىڭ 1080-يىلى يەكەندە شۆھرەت

قازانغان سۇلتان يۇنۇسخان زامانىسىدىكى دوغلات قوۋمى ئىچىدىن چىققان ئىناۋەتلىك قوماندان ئەركا بەگ دەۋرىدىكى ئەھۋال: «مەملىكەت ھەزرىتى خاننىڭ دەۋرىدە يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، جەننەتمۇ چىدىمايدىغان، ئىرەمنىڭ گۈلىستانىغمۇ تەنە قىلىدىغان دەرىجىگە يەتتى. خاننىڭ دۆلىتىدە پۇقرالارمۇ ئەمەلدارلاردەك تۇرمۇش كەچۈردى» دەيدۇ (15).

موللا مۇسا سايرامى يازغان «تارىخى ئەمنىيە» دە، خوجىلارنىڭ يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى تارتىۋالغان چاغدىكى ئاچكۆزلۈكى بۆرىنىڭ قويغا ئېتىلغىنىغا ئوخشىتىلىپ: «ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىر بۆرە بولۇپ خۇددى قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال-مۈلكى ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ خەلقتە ھەددىدىن ئارتۇق زۇلۇم جاپا قىلدى ... خوجىلار يۇرتىنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى» (16) دەپ سۆزەتلەنسە، ئاقسۇ ھاكىمى سەئىد جامالىدىن خوجىنىڭ يەكەنگە كېلىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان ۋاقتىدىكى ياخشى ۋەزىيەت بۆرە بىلەن قوينىڭ بىر يەردە سۇ ئىچكەنلىكىگە ئوخشىتىلىپ: «خوجام پادىشاھ ئىنئام-ئېھسان ۋە سېخىيلىكنىڭ ئىشكىنى يوغان ئاچتى، ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى، لاچىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا ئوتتى. ئىنسان گۈزەللىكى ھەتتا يۇتۇن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىنتىپاقسىزلىق، دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۇغدۇرۇپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە سادىقەتنىڭ قائىدىلىرى قۇياشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ بول بىلەن ھەممىنى خۇشال-خۇرام، خاتىرجەم، باياشات، باراۋان، بىغەم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى» دەپ مەدھىيىلەنگەن (17).

«قۇتادغۇبىلىك» تە خاتىرىلەنگەن ئەمما ئۇنىڭدىنمۇ ناھايىتى يىراق دەۋرنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان، ئۇيغۇرلاردا ئەنئەنگە ئايلىنىپ كەتكەن، تىنچلىق ۋە ئەمنىلىكنى قوي بىلەن بۆرىنىڭ بىر يەرگە كېلىپ سۇ ئىچەلىگىنىگە ئوخشىتىدىغان ئادەت — ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن چۈشەنچىسىدە ئۆزلىرىنىڭ يايلاق ھاياتىدىن ئۇرغۇپ چىققان بىخەتەرلىك تۇيغۇسىنىڭ خەلق ناھايىتى ئارزۇ قىلىدىغان مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە كەلگەن ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، ئۇ، چارۇچىلىق بىلەن شۇغۇللانمايدىغان مىللەتلەرنىڭ تىنچلىق تۇيغۇسىدىن ئۆزگىچىلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرىدىغان مۇھىم ۋە روشەن بەلگىلەرنىڭ بىرىدۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» يېزىلغان XIئەسىردە، ئەلدە ئېكسپىلاتاتسىيىنى يوق قىلىشنىڭ سىمۋولى قىلىنغان «بۆرە بىلەن قوزىنىڭ بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچىشى» قاراخانىلار ئوردىسىدىكى ۋەزىردىن كېيىنكىلا ئورۇندا تۇرىدىغان بىر ئوردا ئەمەلدارى تەرىپىدىن ئىشقا ئاشۇرۇشقا تېگىشلىك بولغان بىر سىياسەت ھالىتىدە كەسكىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىلەن، ھۆكۈمرانلارنىڭ پۇقرالارغا رەھىمدىللىك قىلىشنىڭ سىمۋولى بولغان «مۇشۇكنىڭ چاشقانىنى بېقىشى» تاكى سۇلالىسى ئوردىسىدىكى ۋەزىرلەر تەرىپىدىن مۇتلەق ئېتىراپ قىلىنمايدىغان ئىش ئىدى. مەنبەلەرگە قارىغاندا، تاكى سۇلالىسى دەۋرىدە، ئوتتۇرا تۇزلەڭلىكتە «مۇشۇكنىڭ چاشقانىنى بېقىشى» دېگەن بىر ھېكايە پەيدا بولۇپ، بىر مۇشۇكنىڭ بىر دانە چاشقان بالىسىنى چوڭ بولغانغا قەدەر پەرۋىش قىلىپ باققانلىقى ئاۋام ئارىسىغا تارقالغانىكەن. بۇنى بۇقرالار پادىشاھلارنىڭ ئىنسابىغا قارىتا تەڭرىنىڭ رازىمەنلىكىدىن زاھىر بولۇۋاتقان مۆجىزە دەپ قارىشىپتىكەن. پادىشاھ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ناھايىتى خۇرسەن بولغانىكەن. ئوردا

ۆەزىرلىرى مەسلىھەتلىشىپ 100 كىشىلىك ئەمەلدارلار كېڭىشى ئوتكۇزۇپ، بۇ خاسىيەتلىك ئىشنى تەبرىكلىمەكچى بولۇشۇۋاتقاندا، ئاردىدىن بىر ۆەزىر ئوتتۇرىغا چىقىپ، مۇشۇكنىڭ چاشقاننى يېيىشى تەگرىنىڭ ئىرادىسى. ھازىر مۇشۇك چاشقانغا ئىچ ئاغرىتىدىغان بويۇقاپتۇ، بۇ قائىدىسىزلىكتۇر. ئۇنى قانداقمۇ تەگرىنىڭ ئىرادىسى دېگىلى بولسۇن؟ دېگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ئېغىز گەپ داغدۇغىلىق ئېچىلماقچى بولغان بىر چوڭ تەبرىكلەش مۇراسىمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋەتكەن(18).

ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدا ياشايدىغان خەنزۇ خەلقىدە قەدىمدىن تارتىپ «پۇقرالار ئەمەلدارلارغا يۆلىنىپ ياشايدۇ، ئەمەلدارلار پادىشاھلارغا تايىنىپ ھايات تۇرىدۇ، جاھان بىرلا ئادەمگە تەئەللۇق بولىدۇ» دېگەن قاراش ناھايىتى ئۇزاق مۇددەت ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەنىدى(19). قەدىمكى ئۇيغۇرلاردا بولسا بۇ خىل «ئەنئەنە» نىڭ تەسىرى نىسبەتەن ئاجىزراق بولۇپ، يۇلاردا ئۇلارنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان بىرخىل ھوقۇق چۈشەنچىسى ھۆكۈم سۈرەتتى.

ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھۆكۈمدارغا ھۆكۈمرانلىق سۈيەتلىرىنى تەگرى ئاتا قىلاتتى. بۇنداق ھاكىمىيەت چۈشەنچىسى بويىچە ئىدارە قىلىش ھوقۇقى ھۆكۈمدارلارغا تەگرى تەرىپىدىن بېرىلەتتى. شۇڭا خەلقەر ئادەتتە خاقانلىرىنى كۆكنىڭ زېمىنىدىكى ۆەكىلىگە ئوخشىتاتتى. بۇ ھادىسە «قۇتادغۇبلىق» - تە ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بۇسۇپ خاس ھاجىپ 740 -، 741-يىللاردا، قەدىمكى تۈركىي خەلقەر شائىرىدىن بىرىنىڭ سۆزىنى نەقىل كەلتۈرۈش ئارقىلىق «قۇت» نى «دۆلەت» سۆزىنىڭ ئويغۇرچە مەنىسى ئورنىدا ئىشلىتىدۇ. يەنى مۇنداقچە ئىپادىلىگاندا، «قۇت» سۆزىنى «دۆلەت» نىڭ ۋاريانتى سۈپىتىدە تىلغا ئالىدۇ. 5469، 5470، 1933، 1934، 1978،

5947 ۋە 5195-بېيىتلاردا، ھاكىمىيەتنىڭ ئاللا (تەگرى) تەرىپىدىن ھۆكۈمدارغا خەيىر - ئېھسان قىلىنغانلىقى قەيت قىلىنىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنىڭ ئىلاھ تەرىپىدىن بېرىلگەنلىكىنى ۋە بىر كىشىگە مەنسۇپ بولغان ھۆكۈمرانلىقنىڭ ئىلاھنىڭ ئىلتىپاتى ئىكەنلىكىنى ئوچۇقلاشتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ چۈشەنچە بويىچە ئېيتقاندا، ھاكىمىيەت ئۈستىگە چىققانلار ئادالەتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىش لازىم بولۇپ، دۆلىتىنى ئادىللىق بىلەن باشقۇرسا، خەلقنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇپ باي قىلالسا تەختتە ئۇزۇن ئولتۇرىدۇ. ئەكسىچە بولسا، تەگرى ئۇنىڭ قولىدىكى ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىپ، باشقا بىر ئادىلراق ھۆكۈمدارغا تۇتقۇزىدۇ.

قەدىمكىلەرنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشى مۇراسىملىرىدىكى ھۆكۈمدار بولغۇچىنى قىزىل كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، قۇياشنى ئەگىشىپ ئايلاندۇرۇش، بوينىغا بوغۇق سېلىپ ئاتقا ئولتۇرغۇزۇپ سوئال سوراش قاتارلىق ئادەتلەر ئەنە شۇ چۈشەنچىنىڭ رەسىم-يوسۇندىكى ئىپادىلىنىشى بولۇپ، ئۇ، پروفېسسور سەيىد خۇشتن تىلغا ئالغان «تەختكە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى» نىڭ ئەمدى بىخ سۈرۈۋاتقان «ھامىلە دەۋرى» دىكى ئەمەس بەلكى پىشىپ يېتىشكەن دېموكراتىك ئىدىيەلەر دەۋرىدىكى ئىنكاسىدۇر.

«جۇنامە». تۈركىلەر ھەققىدە قىسسە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «ھەربىر خاقان تۇنجى قېتىم تەختكە چىقىدىغان چاغدا، مەھەرەملەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇنى كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ قۇياشنى ئەگىشىپ توققۇز قېتىم ئايلاندۇرىدىكەن. ھەر قېتىم ئايلاندۇرۇلۇپ توختىغاندا، قول ئاستىدىكىلەر ئۇنىڭغا بىر قېتىم تەزىم بەجا كەلتۈرىدىكەن، ئاندىن يۆلەپ ئاتقا ئولتۇرغۇزىدىكەن ۋە بوينىغا بېپەك بوغۇق سېلىپ ئۇلۇپ قالمىغۇدەك قىلىپ قاتتىق بوغىدىكەن. كېيىن بوغۇقنى بوشىتىپ،

سەن بىزگە قانچە يىل خاقان بولۇپ بېرەلەيسەن؟ دەپ سورايدىكەن، گائگىراپ قالغان خاقان پۇقرالارغا ئۆزىنىڭ قانچە يىل خاقان بولۇپ بېرەلەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ بېرەلمەيدىكەن، بۇ چاغدا قول ئاستىدىكىلىرى ئاغزىغا گەپ سېلىپ بېرىدىكەن. شۇنداق قىلىپ ئۇنىڭ خاقانلىقتا قانچە يىل ئولتۇرالايدىغانلىقى مۆلچەرلىنىدىكەن.» (20)

تۈركلەرنىڭ قانۇن - تۈزۈمىدىكى پۇقرالىرى ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلماي جىنايەت ئۆتكۈزگەن ھۆكۈمدارلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغاندا، ئوقيانىڭ كىرىچى بىلەن بوغۇپ ئولتۇرىدىغان ئادەتىنىڭ بارلىقى يۇقىرىدىكى مەنبەدە بىزگە مەلۇم بولغان «بوينىغا يىپەك بوغۇق سېلىپ ئۆلۈپ قالمىغۇدەك قىلىپ قاتتىق بوغۇپ ئۆرۈپ سوئال سوراش» بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

«جۇنامە» دە قەيت قىلىنغان تۈركلەرنىڭ دەپ قارالغان يۇقىرىقى ئادەت، ھازىرقى زامانىنىڭ نوپۇزلۇق تارىخى دەپ قارىلىۋاتقان تارىخلاردا، ئەينى زاماندا تۈركلەر بىلەن بىللە ياشىغان ئۇيغۇرلاردىكى «توي-تۆكۈن، ئۆلۈم-يېتىم مۇراسىملىرى» نىڭ مەزمۇنلىرى قاتارىغا قويۇلۇپ، «..... توققۇز نەپەر بۆرۈق (ۋەزىر) خاتۇننى كۆتۈرۈپ ئوردا ئىچىدە قۇياشنى ئەگىشىپ ئوڭ تەرەپكە توققۇز قېتىم ئايلاندۇراتتى» شەكلىدە قەيت قىلىنىدۇ (21).

تارىخىي قەيتىلەردىن مەلۇمكى، قەدىمكىلەرنىڭ بۇ قائىدە-يوسۇنلىرى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە تاكى يېقىنقى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتى. ئەمما ئۇنىڭدىكى كۆن تەگرىسىگە جوقۇنۇشنى مەزمۇن قىلغان «قۇياشقا ئەگىشىپ توققۇز قېتىم ئايلاندۇرۇش» ئادىتى ئىسلامىيەتتىن كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتىلىپ، «كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ تەختكە چىقىرىش» ئادىتىلا ئەسلىسىنى ساقلاپ قالدى. قەدىمكىلەر ھۆكۈمرانلارنى

تەختكە چىقىرىش مۇراسىملىرىدا كىگىز ئۆيلەردىن چىقىپ، كۈنچىقىش تەرەپكە يۈز كەلتۈرگەن بولسا، كېيىنكىلەر دەۋرىگە كەلگەندە مۇراسىملار مەسچىت ئىچىدە ئۆتكۈزۈلۈپ، قاتناشقۇچىلار رۇكۇدا ئولتۇرۇپ قىبلىگە يۈز كەلتۈرىدىغان بولدى. بۇنى «تارىخى ئەمنىيە» دە قەيت قىلىنغان كۇچا خەلقىنىڭ ئەھمەت ۋالىق، مۇھەممەت قۇربانبەگ ھاكىم باشلىق سەككىز بەگنى ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىنىڭ مازىرىدا ئۇزۇن يىل ئىبادەت قىلغان راشىدىن خوجىنىڭ خەلق تەرىپىدىن ھىمايە قىلىنىپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇلغانلىق ۋەقەسى، ئۇچتۇرپان خەلقىنىڭ مەھمۇددىن خوجىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قارا كالتەك بولۇپ قوزغىلىپ چىقىپ، جۇمە نامىزىدىن كېيىن مازار تېرەك دېگەن جايدا مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆزلىرىگە پادىشاھ قىلىپ تىكلىگەنلىك ۋەقەسى، شۇنداقلا خوتەن خەلقىنىڭ ھەببۇللا ھاجىنى بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم-قائىدىلىرى بويىچە ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىگە چىقارغانلىق ۋەقەلىرى (22) دەللىلەپ تۇرماقتا.

يېڭىچاقلىغاندا، پۇقرالارنى قويغا، ھۆكۈمرانلارنى قوي باققۇچىغا ئوخشىتىپ، قوي باققۇچىنىڭ قويلىرىنى ئوبدان ئاسراپ بۆرىلەرگە يەم قىلىۋەتمەسلىكىنى ھۆكۈمدارلارنىڭ پۇقرالىرىنى ئاسراپ زالىم، قانخورلارنىڭ بوزەك بۇتىشىگە يول قويماسلىققا تەمسىل قىلىدىغان، قويۇق مىللىي تۇس ئالغان، ھازىرقى دەۋرىمىزدىمۇ مەلۇم ئىنكاس بولۇپ تۇرۇۋاتقان فېئودال خەلقچىلىق ئىدىيىسى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ۋە ئۇنىڭ راۋاجى بولۇپ، ئۇ، ئۇرقۇن

نادىلىرىدىن باشلاپ قەلەمگە ئېلىنغان، «قۇتادغۇبلىك» تە مۇئەممەللەشكەن، سەككاكى، ئەلشىرناۋائى ۋە مولا مۇسا سايرامى ئەسەرلىرىدە ۋارىسلىق قىلىنغان بولۇپ، بىر تارىخىي ئىرجەلىققا ئىگە.

«قۇتادغۇبلىك» تە: «خەلق قوي، بەگ چوپان كەبىدۇر. چوپان خەلققە مېھرىبان بولماق كېرەك. ئىشكىتە بۆرىنى تاج بۆرىلەر ياتىدۇ، ئېلىگ قوينى كۆزەتمەك كېرەك» دېگەن (23). سەككاكى (شەيخ مۇھەممەت سەككاكى) ئۆلۈمىگ دەۋرى (1409 — 1449) دېكى ئەل ئاسايىشلىق تاپقان ۋەزىيەتنى تەسۋىرلەپ: «رەئىيەت قوي ئېرۇر، سۈلتان ئەلگە چوپانۇ يا بۆرە، بۆرە ئولغايۇ قوي تىنغلى، چۈمۇ ساتىمك شۇبان كېلدى» دېگەنىدى (24). ئەلشىر ناۋايى (1441 — 1501) «مەھبۇبۇلقۇلۇپ» دېگەن كىتابىدا «ئادىل پادىشاھ شەھەر ۋە مەھەللىلەرنىڭ پاسىبانى (كۆزەتچىسى)، يېزىدا قويلارنىڭ چۈپانى (پادىچىسى) دۇر»، «ئادىل پادىشاھلارنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىدە قوي-قوزىلار بۆرىنىڭ خەۋپىدىن... خاتىرجەم ياشايدۇ» دېگەن (25). مولا مۇسا سايرامى «تارىخى ئەمنىيە» دە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «بۇتۇن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قويىنى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقمای بېسەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدىۋېتىدۇ. ھەرقانداق پادىشاھ بۇقىرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۇستۇن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، بايىاشاد بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالمای بېسەرۋالىق قىلسا، بۇقىرالارنى زالىم - قانخور

ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر بۇقراپەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ» (26). يۇقىرىقى مىساللاردىن «قۇتادغۇبلىك» تە ئامايان بولغان خىيالىي خەلقچىللىق قاراشلار بىر خىل مىللىي ئەنئەنىۋى تەركىبكە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇ فېئودال خەلقچىللىق ئىدىيە ئىنسانىيەت جەمئىيىتىنى مىللىي تەركىبلەر بويىچە ئەمەس بەلكى سىنىپىي تەركىبلەر بويىچە كاتېگورىيىلەشتۈرگەن ئەڭ توغرا يېتەكچى ئىدىيە — ماركسزم-لېنىنىزملىق مىللەت قارىشىغا زىت بولۇپ، تار دائىرىدىكى مىللىي، مەھەللىۋى كۆز قاراش ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇ، ماركسزم ۋە ئىلمىي سوتسىيالىزمغىچە بولغان ئارىلىقتا يەنىلا غايەت زور تەرەققىيپەرۋەرلىك ھەم ئىلغارلىقتۇر. ئۇنىڭ مىنۇتىغا ھەرخىل ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان بۈگۈنكى دۇنيانىڭ ئەڭ زامانىۋى، ئەڭ توغرا ئىدىيىلىرى بىلەن سىغىشالمای، يەنىلا پۇقرالارنىڭ ئۆزلىرى ئىچىدىن سايلانغان ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىدىن ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەن ۋە ئۇنىڭغا ۋەكىللىك قىلغان ھالدا ھوقۇق تۇتۇشىنى تەلەپ قىلغانلىقى ئارقىلىق ئاۋام ئارىسىدا ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولۇپ ئۆزۈشى — ئۇنىڭ تارىخىي يىلتىزىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇن ھەم چوڭقۇرلۇقىنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇلۇغ قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ياشىغان ۋاقتى تارىخچىلار ۋە «قۇتادغۇبلىك» شۇناسلار بىردەك ئېتىراپ قىلغان يۇتكۈل ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىساد، قانۇن، مەدەنىيەت جەھەتلەردە زور تەرەققىياتلارنى قولغا كەلتۈرگەن ئالتۇن دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلى شۇنداقلا قانۇنلارنىڭ ئاياغ - ئاستى قىلىنغانلىقى تۈپەيلىدىن زاۋاللىققا يۈزلەنگەن كرىزىس دەۋرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىگە توغرا كەلدى.

بۇ چاغدا فىلولوگىيە پەنلىرى كاندىداتى قەيۇم كەرىموفنىڭ ئېيتقىنىدەك «مەنئىنەت، ئىشرەتپەرەسلىك، ئۆچمەنلىك، ئاداۋەت، نىزا، تۆھمەت، پىسقى-پاسات، بۇزۇقچىلىق، مەيپەرەسلىك، كەيپ-ساپاغا بېرىلىش، تەكەببۇرلۇق، خىيانەت، بايلىق ۋە دۆلەتكە مەست بولۇپ، بارچە ياخشى خىسلەتلەردىن مەھرۇم بولۇش، مەنپەئەتپەرەسلىك، تەكەببۇرلۇق، باشقىلار مەنپەئىتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە بايلىق توپلاش، كەلگە مېھنەتكەش ئاممىنىڭ ھەقىقىي ھوقۇقىنى ئاياغ ئاستى قىلىش، تۆل-بىچارىلەرنىڭ ئىززەت نەپسىگە تېگىش، تىل-ھاقارەت ۋە تەمەخورلۇققا ئوخشاش ھۆكۈمران سىنىپلارغا خاس بولغان پەس ئادەتلەر ئەۋجىگە چىققانلىقىدۇر.» (27) ھەر كۈنى دېگۈدەك فىئودالىق ئېكسپلاتاتسىيە ۋە تەكشۈرلىكىنى پەيدا قىلىپ تۇرىدىغان مانا مۇشۇ رېئال مەسىلىلەر يۇسۇپ خاس ھاجىپنا مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىسىدىلا ئىسلامىيەت ئارقىلىق خاتىمە بېرىلگەن «جاھىلىيەت دەۋرى» دىكى يامان ئىللەتلەرنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ چىققان نەجىس بىخلىرى ھېسابلىنىپ، بۇلارغا قارىتا كەسكىن تەدبىر قوللىنىشنىڭ زۆرۈرىيىتى بار دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا ئۇ، دۆلەت ئاپپاراتىنىڭ ئالىي ھوقۇقلۇق ئورگىنى بولغان خانلىقنى ئىسلامنىڭ ئىپتىدائىي ئەندىزىسى بويىچە قۇرۇپ چىقىشنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «شەرىئەت» نى يېگىلاش يولىدا قانۇن ھادىسىلىرىنىڭ بەزى تەرەپلىرىگە پىكىر يۈرگۈزدى.

ئۇ «قۇتادغۇبىلىك» تە «شەرىئەت» نىڭ بىردىنبىر توغرا يول بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا يول تۇتۇشقا بولمايدىغانلىقىنى، ئۆزى ياشاۋاتقان دەۋردە يامان ئىللەتلەرنىڭ باش كۆتۈرۈپ چىقىپ «شەرىئەت» نىڭ بۇلغانغانلىقىنى، ئۇنى ئىسلاھ قىلىپ تۈزەش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ؛ ئۇ، پادىشاھلارغا ئادىل قانۇن تۈزۈش، ھاۋايى-ھەۋەس ۋە نەپسىنىڭ كەينىگە

كىرمەي، دىلنى پاك تۇتۇش، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈننىتىنى بۇزماسلىق، ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئادىل پرىنسىپلىرى بويىچە ئىش كۆرۈش ۋە ئۇنىڭدا چىڭ تۇرۇش ھەققىدە قاتتىق نەسىھەت قىلىدۇ؛ تۆت چاھار يالارنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇلىنى تەشكىل قىلغانلىقىنى ھەم پەيغەمبەرنىڭ قانۇنىنى چۈشەندۈرگۈچىلەردىن بولۇپ، جاھالەتنى ئەلدىن كۆتۈرگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ؛ ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراق (تۆت تادۇ) بولمىسا، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ مەۋجۇت بولمايدىغانلىقىغا ئوخشاش، تۆت چاھارىيالارنىڭ سۈپەت ئەمەللىرىنىڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا بولمىسا بولمايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ ئىسىل خىسلەت ۋە ئەخلاقلىرىنىڭ بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ خىسلەت ۋە ئەخلاقىغا ئايلانغاندىلا ئاندىن ھەقىقىي ھاياتلىقنىڭ بارلىققا كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ، يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى قەيتىلىرىدە يەنە بىر تەرەپتىن تۆت تادۇدىن تەركىبلەنگەن تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىق ئۆزگىرىشىنى سۈرەتلەپ بەرسە يەنە بىر تەرەپتىن بۇ تۆت تادۇ ئارقىلىق تۆت چاھارىيالارنى سىمۇوللاشتۇرۇپ، ئۇلار ياشىغان ئەينى زاماندىكى خەلىپىلىك تالىشىش كۈرىشىنى ئوبرازلاشتۇرىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئەل تۇتۇش — ئاللانىڭ ئىرادىسى بويىچە «شەرىئەت» تە ۋاجىپ دەپ كۆرسىتىلگەن ئىشلار قاتارىدا، غازات — ئىسلام دىنىدا بەلگىلەنگەن پەرھىزلەرنى ئادا قىلىش مەنسىدە، جىنايى ئىشلار — ئاللانىڭ ئاخىرەت جازاسى ھەققىدىكى ۋەھىلىرى بويىچە، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرى — ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق قائىدە ئۆلچەملىرى بىلەن، ئالىملار بىلەن مۇئامىلە قىلىش — شەرىئەت ئۆلىمالىرىغا ھۆرمەت قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا، بىلىملىك بولۇش — خۇدا تەرىپىدىن چۈشۈرۈلگەن

هەربىي ئاخباراتنى ئىگىلەپ، ئۇنى يوقتىشنىڭ چارىسىنى قىلىش ئۈچۈن ئىلاشتۇرۇلۇپ: «ئۇ، قوشۇننى كۆزەتسۇن، دۇشمەنگە تىل (خەۋەر — ئەسىر مەنىسىدە) بەرمىسۇن. قوشۇن ئازمۇ، كۆپ، ياۋ ئۇنى بىلمىسۇن. ئەڭ ئاۋۋال تېرىشىپ تىل ئالماق كېرەك، بۇ تىلدىن ياۋ ھالىنى بىلمەك كېرەك. ئۇنىڭغا قاراپ ئىشلىسۇن، ياۋ بېشىنى كېسىپ، بوينىنى يانجىسۇن» دېيىلگەن (185).

هەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ھېيلە ئىشلىتىش قىسمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋنى يوقاتماقا ئىككى قورال كېرەك، بۇ ئىككى قورالدىن ياۋ زاۋال كۆرىدۇ. ئەڭ ئاۋۋال ھېيلە ئىشلىتىش كېرەكتۇر، ياۋ ئالدانغانلىقىدىن يوزى قىزارسۇن. ئىككىنچى، سەگەكلىك — ئويغاقلىق لازىمدۇر، كىم سەزگۈر، ساق بولسا، ئۇستۇن كېلىدۇ، كىم جەڭدە ساق، ئويغاق، ھوشيار بولىدىكەن، ئۇ، ياۋغا گۇمانسىز زىيان سالىدۇ ۋە ئۇتۇپ چىقىدۇ.» (186).

هەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ستراتېگىيە قىسمىدا، ئۆز بىلەن دۇشمەن كۆچ سېلىشتۇرمىسىغا قاراپ تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسى ئىلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «دۇشمەننىڭ داڭقى يىراقتىكى چاغدا، كۆزگە كۆرۈنمەس چاغدا ناھايىتى چوڭ بولىدۇ، كۆرۈشكەندە بولسا، بۇ شۆھرەت كەملەپ كېتىدۇ. دۇشمەننىڭ قوشۇنى كۆپ، ئۆزىنىڭ قوشۇنى ئاز بولسا، دەرھال ساز تەدبىر كۆرۈش، سوقۇش قىلماسلىق، مۇمكىنقەدەر ئۇنىڭ بىلەن يارىتىش، ئەگەر ئۇنىڭغىمۇ مۇمكىنچىلىك بولمىسا، ساۋۇن كېيىپ ئېلىشىش لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدا يەنە: «دۇشمەننى غەپلەتتە قوى، كېچىسى ھۇجۇم قىل، جۇرگى، كېچىدە ئادەم سانىنىڭ ئاز-كۆپلۈكى بىلىنمەس. ئەگەرچە يېنىكە كۆچۈڭ يەنىسە، ئەلچى ئەۋەتىپ ياراشقىن. بىلىڭ سىرلە ئەل بول، ئۇرۇشنى كۆزەت، سوقۇشماقتا ئالدىرىما،

سۆزۈڭنى بەس ئەت. ئەگەر بۇمۇ بولماي يېغى قۇتراسا، ئۇرۇشماقنى ئىستەپ كۆڭۈل بەرمىسە، ئىشىڭنى ئۈزارتماي قوشۇن تۆز» دېيىلگەن (187).

هەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ تاكتىكا قىسمىدا، «چېرىكتىن بىر قىسمىنى مۆكتۈرۈپ قوي، سەن ئالدىن يۈرۈپ ياياق ئوقچىنى سال. ساقال-چاچلىرى ئاقارغان كىشى كۆرەشچى ۋە كۆپ ئىشنى بىلىدىغان بولىدۇ. كىچىك ياش يىگىتلەرنىڭ هەربىكتى بەكمۇ تېز بولىدۇ، ئەمما ئۇلار يۈز ئۆرۈسە، ئوتنى تېز ئۆچىدۇ، شۇڭلاشقا، بېشنى چوڭ كۆرەشچان، جەسۇرلارنى سەپ ئالدى قىل، جەڭچىلەرنى باشلاپ ماڭسۇن. ئالدى بىلەن سەپنىڭ ئوتتۇرىغا ئىشەنچلىك كىشىنى قوي، كېيىن ئوڭ-سولۇڭغا يەنە باشقىدىن ئادەم بېكىت. لەشكەرلەر يېقىنلىشىپ ئەرلەر توتۇشقاندا، نەرىلەر تارتىپ ئۇدۇلدىكىنى ئۇرسۇن. ئەڭ ئاۋۋال يىراقتىن ئوق ئاتقۇلۇق، يېقىنلاشسا نەيزە بىلەن تىقىۋلۇق. جەڭگە كىرىشكەندە، دۇشمەننى پالتا، قىلىچ بىلەن چاپ، تىرناقتا تاتىلاپ، ياقىدىن تۇت، چىشلە، چىدا. ياۋغا ئارقاڭنى تۇتۇپ بەرمە. ياۋنى يوقات ياكى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ يات» دېيىلگەن (188).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، قەدىمكى ئۇيغۇر هاكىمىيەتلىرىنىڭ هەربىي قانۇنىدا، دۇشمەننى يېگەلمەسلىك، ئاجىز كېلىپ يېگىلىش، جەڭ مەيدانىدىن قېچىپ كېتىش، قوشۇننى تالاپەتكە ئۇچرىتىش قاتارلىقلارنىڭ هەممىسى ئېغىر جىنايەت بولۇپ، ئۇنىڭ جاۋابكارلىرى دەخلسىز ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىناتتى. بۇ تامامەن ئۇلارنىڭ مەردلىك، باتۇرلۇقىدىن چىقىش قىلىنغان بولۇپ، پۈتكۈل بىر مىللەتنىڭ شەرەپ-نومۇس تۇيغۇسىنىڭ قانۇن-تۈزۈمدىكى ئىپادىلىنىشى ئىدى. «سۇينامە. تۈركلەر ھەققىدە قىسسە» دە: تۈركلەر «جەڭ مەيدانىدا سوقۇشۇپ ئۆلۈشنى شەرەپ، ئۆز ئۆيىدە

ئاغرىپ ئۆلۈشىنى تەمەنا قىلىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئۇلارنىڭ تاداننى ھۇنلارنىڭكى بىلەن ئوخشاش» دەپىلگەن خەنزۇچە تارىخى مەنبەلەردىكى بۇ مەلۇماتلار يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەلەمى ئاستىدىكى ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ شۇنىڭغا مۇناسىپ كېلىدىغان مەزمۇنلىرىنى بېيىتىدۇ ھەم ئۇنى تېخمۇ كەڭ دائىرىدىرەك چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ.

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ يۇقىرىدىكى مەزمۇنىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا، باتۇرلۇق، ئۈياتلىق بولۇشنىڭ ئۈرۈشقا كۆرسىتىدىغان تەسىرى ئىنچىكە تەھلىل قىلىنغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپىلىدۇ: «كېلىن قىزنىڭ سۆيۈنگەن ۋاقتى توي قىلغان كېچىسىدۇر، باتۇرنىڭ سۆيۈنگەن ۋاقتى جەڭ قىلغان كۈنىدۇر. باتۇر يېغىنى كۆرسە تۇزاندەك قوپىدۇ، نۆۋەتنى بۆلەكلەرگە ھەرگىز بەرمەس. باتۇر ئات چاپتۇرۇپ لەشكەرنى ئالغا سۈرىدۇ، دۈشمەن قېنىنى لاچىن قۇش ئالغاندەك تۆكىدۇ. باتۇر چېرىك كۆرسە ئارسلان بولۇپ، ياۋنى يوق قىلىدۇ ياكى ئۆزى جان بېرىدۇ. باتۇر يېغى كۆرسە، جەڭدە ئۆزىنى قىزىل قانغا بويايدۇ، ئېگەر، ئات-ساۋۇتلار قىپقىزىل بولىدۇ، قىزارغان قىزىل يۈز يالپىتىل بولىدۇ. ئەرگە ئۈيات كېرەك، كىشى ئۈياتلىق ئۆچۈن ناكى ئۆچىنى ئالمىغۇچە ياۋنى ئۇرىدۇ. ئۈيات بىلەن ئىنسان ياۋنى يوق قىلىدۇ. ئۇرۇشتا ئەڭ ئاۋۋال ئۈياتسىز كىشى قاچىدۇ. قورقۇنچاقمۇ ئۈيلىپ باتۇرلۇق قىلىدۇ، ماختىلىش ئۆچۈن بولسىمۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرىدۇ. يۈرەكلىك ئاتالغان كىشى ئۈياتلىق بولىدۇ. ئۈياتلىق ئەر ئۆلسە ئۇرۇشۇپ ئۆلىدۇ» (188).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ ئۇرۇش قىلىش قىسمىدا، ھۇجۇمغا ئۆتكەن ۋاقىتىكى قىسمىنىڭ ھالىنى ۋە دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك ھەربىي ساۋاتلار ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ: «يېغى ساڭا ئات سېلىپ ھۇجۇم قىلسا چىدا. تەن بەرمە، ئۇ چوقۇم توزۇيدۇ.

ئەگەر يېغى تەۋرىسە، سەنمۇ تەۋرىگىن، ئۆزە ئاياغ تۇرۇپ دەرھال باپلىغىن. ئەگەر ياۋ چېكىنسە، قوغلاپ تۇتمىسىڭ، ئۇنىڭدىن يېتەرلىك ئەسىر ئالمىسىڭ، جەسۇر جەڭچىلىرىڭنىڭ سېپى بۇزۇلىدۇ، ياۋ كەينىگە بۇرۇلۇپ قايتا ھۇجۇم باشلايدۇ. يېغى قاچسا، ئۇزاق يەرگىچە قوغلاپ بارما، چۈنكى، يىراق قوغلىغان تويغۇچە قامچا يەيدۇ. يېغى بىر چېچىلسا يىغىلمىقى تەس، ئۇمىدسىز كىشىلەر ئۆلۈمنى كۈتىدۇ، ئاۋۋال ئۆلتۈرۈپ ئاندىن ئۆزى ئۆلىدۇ. ياۋ ئۇمىدسىز بولسا ئۆلۈمگە يۈزلىنىدۇ، ئۆلۈمدىن قورقمىغانغا كىم تەڭ كېلىدۇ؟ ئەر غاپىل بولسا، كېتىپ بېرىپ ئۆلىدۇ، ئەر غاپىل بولمىسا، تىلىگىگە يېتىدۇ» دەپىلگەن (190).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش، ئەسىرگە چۈشكەنلەرنى دۈشمەن قولىدىن بوشىتىپ قايتۇرۇپ كېلىش، ياردەملارنى داۋالتىش، قۇربان بولغانلارنىڭ ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىغا نەپەقە بېرىش قاتارلىق ئىشلارمۇ نىزاملاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دەپىلگەن: «كىم ئىش قىلسا ئۇنىڭغا تېز مال بەرگۈلۈك، مال بېرىپ يۈزىنى قىزىل قىلغۇلۇق لازىم. ئەسىر ئالسا ماختاپ تارتۇقلاش كېرەك، بۇ تارتۇق بىلەن ئەر خۇش يۈرەك بولۇن. يامان ماختىلىش بىلەن ياخشى بولىدۇ، ياخشى ماختالسا قاچان كېيىن قالىدۇ؟ ئەرنى ماختىساڭ ئۇ قولى بىلەن شىرنى تۇتىدۇ، ئەگەر ئېتىنى سىلىساڭ قۇشقا قوغلاپ يېتىدۇ. ياردەم بولسا داۋالات، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان بولسا قۇتۇلدۇرۇپ قايتۇرۇپ كەل. ئەگەر ئۆلگەن بولسا، قەدىرلەپ كۆتۈرگىن، ئوغۇل-قىزى بولغان بولسا ئۇنىڭ ھەققىنى بەر. قوشۇنۇڭ بۇنى كۆرسە كۆڭلى سۆيۈنگەي ھەم جەڭ مەيدانىدا جېنىنى پىدا قىلغاي.» (191).

ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا يەنە: «كىشىگە بۇنداق ئۇچ

نەرسە ياخشى بىر ئىشتۇر، ئۇ بولسىمۇ شېرىن سۆز، كۆڭلەر يۇز، مال-نەرسە بېرىش. شۇڭلاشقا كىشىگە كۆڭلەر يۇز، شېرىن سۆز بىلەن تاۋار بەر، شۇ چاغدا ئازاد ئەرلەر بۇ ئۇچكە كېلىپ توپلىنىدۇ. كۆمۈش بىلەن ئالتۇنغا قۇل سېتىۋالما، مۇشۇ ئۇچ نەرسەگنى پىدا قىل، ئۇ، ھەممىنى بېغىدۇ. قوشۇن باشلىقى شۇنداق بولماق كېرەك، شۇ چاغدا ئۇ قوشۇن باشلىسا، ئەزگۈرەك بولىدۇ. ئەگەر ئالتۇن-كۈمۈشنى سۇۋغات ئەيلىسەك، كىشىلەر ساپ ئالتۇنغا تەڭ جانلىرىنى ساڭا پىدا قىلىدۇ. مۇشۇ ئۇچ نەرسە بىلەن خىزمەتچى ساڭا قۇل بولىدۇ، بۇ ھەرقانداق ئىشنىڭ ئۇلى بولۇپ، ئۇنى بەگ چوقۇم بىلگۈلۈكتۇر. ئەگەر خان مۇشۇنداق قوماندانىنى ناپا، ئۇنىڭ ئىشى ھامان ئىشەنچلىك ھالدا باشقا چىققاي» دېيىلگەن (192).

يەتتىنچى، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار ئالدى بىلەن ئۇنىڭ «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بابىدا ئاندىن كېيىن شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك ھەرقايسى بابلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ نىزامـلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتى، دىنىي ئەقىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىش جىنايىتى، سۇيىقەست ۋە جىنسىيلىق قىلىش جىنايىتى، ئامانلىق ئىشلىرى جىنايىتى دەپ ئۇچ ئۇرغە بۆلۈشكە بولىدۇ.

دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتى — دۆلەت خادىملىرىنىڭ دۆلەت مەنسىپىگىلىكىنى ئاشكارا قىلىش، دۆلەتكە ئاسىيلىق قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارنى قارىتىلغان بولۇپ، بۇ جىنايەتنى سادىر قىلغان ھەرقانداق كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 30-بابى — «ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدا» دا: «ئەككى ئىش بۆيۈك بولۇپ، ئۇلۇغلۇق ئۇنىڭ ئېتىدۇر. بىرى ۋەزىرلىكتۇر، قولىدا قەلەم بار، يەنە بىرى ئەسكەر باشلىغۇچىدۇر، قولىدا ئەلەم بار. بۇ ئىككىسى بىرىكىپ ئەلنىڭ تەرتىپىنى تۈزەيدۇ، بۇ كىشىلەر خىلالنغان بولۇشى كېرەك، ئەگەر ئۇلار بەگكە زىد بولسا، بېشى كېتىدۇ» دېيىلگەن (193). 47-بابى — «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا: «ئەگەر كىشى مۇنداق ئۇچ ئىشتا ئۆزىنى كۆزەتمىسە ئۆزىنىڭ بېشىنى يەر. بىرىنچى، بەگلەرنىڭ سۆزىنى ئەستە چىڭ تۇتماق؛ ئىككىنچى، تۆپلاڭ بولغان كۈنلىرى ئەلگە ساداقەت بولۇش؛ ئۈچىنچى، سارايدا ئۆزىنى تۈز تۇتۇپ يۈرۈش، يارامسىز ئىشلاردىن ئۆزىنى يىراق قىلىش. ئەگەر بۇ ئۇچ ئىشتا كىشى غەپلەتتە قالسا ھەرقانچە بۆيۈك بولغان بىلەنمۇ بېشى كېسىلگەي» دېيىلگەن (194). 31-بابى — «ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لازىملىقى توغرىسىدا» دا: «خىزمەتچىگە ئۇچ ئىش دۇچ كېلىدۇ، ھەزەر ئەيلىسە ئۆز بېشىنى يەيدۇ. بىرى، ئاغىلىغان سۆزىنى چىن ساقلىسۇن. ئىككىنچىسى، ناچار ئىش كۆرسە كۆز ئاچمىسۇن، ئۈچىنچىسى، كۈنىنى سۆيۈنچ بىلەن ئۆتكۈزسۇن، ئۆزىنى تۆتۈۋالسۇن» دېيىلگەن ھەمدە: «ئاۋام ئەلگە گۇناھ قىلسا بېشى كېتىدۇ، سۆزدە خاتالاشسا چىشى سۇنىدۇ. ئۇرغۇن لايىقسىز كىشىلەرنىڭ ئەلگە جىنايەت قىلىپ بېشى كەتتى. بېشىڭنى خالىساڭ بەگ سۆزىنى دېمە، ئەلگە جىنايەت قىلىپ بېشىڭنى يېمە» دەپ ئەسكەرتىلگەن (195). 7-باب — «تىلنىڭ يەزىلتى بىلەن قۇسۇرى ۋە پايدىسى بىلەن زىيىنى بايانى» دا: «تىل كىشىنى قەدىرلىك قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن

كشى بەختنى تاپىدۇ. تىل ئەرنى خار قىلىدۇ، بۇنىڭ بىلەن ئەرنىڭ بېشى كېتىدۇ. شۇڭا سۆزۈڭنى كۆزەتكىن، بېشىڭ كەتمىسۇن، تىلىڭنى كۆزەتكىن، چىشىڭ سۇنمىسۇن» (196). دېيىلگەن. 27-باب — «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئېلگكە ئەقلىنى سۈرەتلەپ بەرگەنلىكى بايانى» دا: «كىشىلەر ئىشتىمەك بىلەن ئالىم بولىدۇ، تولا سۆز قىلىشتىن ئەرلەرنىڭ بېشى كېتىدۇ» دېيىلگەن (197).

«قۇتادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ دۆلەت ئىشلىرى جىنايىتى ۋە بۇ جىنايەتنى سادىر قىلغۇچىلارغا بەلگىلەنگەن جازا قىسمىدا، قانۇننىڭ ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىجرا قىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. 26-باب — «ئۆگدۈلمىشنىڭ كونتۇغدى ئېلگ خىزمىتىگە كىرگەنلىكى بايانى» دا: «بەگلەرنىڭ سۆيۈنچىنى تىلگەن كىشىلەر بەگلەرنىڭ تىلىگىنى بويىچە ئىشلارنى پۈتۈن قىلىش كېرەك. قۇل ئەگەر بېگى خالىماس ئىشنى قىلسا، زەيۈنلۈق يېسە، گۇناھى ئۆزىگە دۆر» دېيىلگەن (198). 47-باب — «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا: «بەگلەر گويا كى جەسۇر ئارسلاندۇر، ماختاپ بەرسە يېپەككە ئوخشاش يۇمشايدۇ. ھەقىر كۆرسەڭ ئاچچىقلىنىپ باش كېسىدۇ. تۆمۈرنى تېشىدۇ، شوراپ قان ئىچىدۇ. ھەزەب چاغدا يېتىن بارما، بارساڭ خارلىق يېتىدۇ» دېيىلگەن (199). 38-باب — «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى ھەققىدە» دە: «خىزمەت قىلغۇچى ئەككى خىلدۇر، بىرى ھۇر، بىرى قۇلدۇر. قۇل ئۆزى ئەركسىز خىزمەتچىدۇر. ئەگەر ئۇ خىزمەت قىلمسا بەگدىن تاياق يەيدۇ» دېيىلگەن (200).

دىنى ئەقىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىش جىنايىتى — دىنىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرىغا مۇخالىپ ئىجلىك قىلىدىغان بارلىق قىلمىشلارغا قارىتىلغان بولۇپ، دائىرىسى ئىنتايىن كەڭدۇر. «قۇتادغۇبىلىك» -

تە قەيت قىلىنغىنى ئۇنىڭ ناھايىتى ئاز ئەمما ئەجەللىك قىسمى بولۇپ، مەزمۇنلىرى — خۇدانىڭ بىرلىكىگە پۈتمەي، ئاللاغا شەك كەلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا مەبۇت ياساپ تاۋاپ قىلىش، مەيخانىلەرنى كەڭرى سېلىپ ھاراق ئىچىش، زىناخورلۇقنى ئەۋج ئالدۇرۇپ پاھىشە قىلىش قاتارلىق قىلمىشلارنى گۇناھ دەپ تونۇپ، ئېغىرلىرىنى قوراللىق جازالاپ باستۇرۇش، يەڭگىللىرىنى بولسا نەسىھەت بىلەن توسۇپ چەكلەش، بۇ ئارقىلىقمۇ ئۇڭشالمىغانلارنى دوزاخنىڭ قېيىن-قىستاقىغا ئېلىپ دەھشەتلىك جازالىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «دىلنى پاك تۇتۇپ، كۆڭلىنى ھەقتىن تەلەپ، ياۋۇز لاۋۇلەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ يانجىش كېرەك» دېيىلگەن (201).

ئۇنىڭدا يەنە مەيخانىلەرنى تامامەن بۇزۇش كېرەكلىكى قانۇنلاشتۇرۇلۇپ: «ئەڭ ئالدى بىلەن خەلقنى سۈزۈپ دۆلەتنى تۈزگۈلۈك لازىم. ئېھسان قىلىپ دوستلارنى خۇشال ئەيلە، سېنى سۆيمىگەنلەرنى سۈرۈپ ھەيدە. بۇنىڭدا ئاۋۋال ئەل تۈزەتمەك كېرەك، پۈتۈن مەيخانىلەرنى بۇزماق كېرەك. سەن خەلقنى قانۇن بىلەن تولۇق كۆزەت، يارامسىز قىلىقلار ئەلدە بوق بولسۇن» دېيىلگەن (202).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 57-بابى — «دېھقانلار بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دا: «باي بولاي، پېقىر بولماي دېسەڭ ھەرگىز زىنا قىلما» دېيىلگەن (203). 71-بابى — «ئۆگدۈلمىشنىڭ ئېلگكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ھالال يېگەن كىشى ھەققە گۇناھ ئەيلىمەس. كىمنىڭ گېپى، ئەگىنى ئېرىق بولسا، ئۇنىڭ گۇناھى قويماي ئېرىيدۇ» دېيىلگەن (204). 76-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئاغرىپ قېلىپ، ئۆگدۈلمىشنى چاقىرغانلىقى بايانى» دا:

« ھەممە كىشى ئاز-تولا گۈناھ ئۆتكۈزىدۇ، جاھاندا گۈناھسىز كىشى كەم بولىدۇ. كىشى ئاغرىسا گۈناھى تۆكۈلىدۇ، گۈناھى تۈگسە نۇل كىشى جازادىن قۇتۇلغاي » دېيىلگەن (205).

سۈيقەست، چېقىمچىلىق قىلىش جىنايىتى ۋە ئۇنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ھەققىدە « قۇتادغۇ بىلىك » نىڭ 75 - بابى — « توغرىلىقتا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىككە ئادەمگەرچىلىك قىلىش بايانى » دا: « ھەرقانچە غەيرەت - شىكايەتكە قۇلاق سالمايدىغان ئەرمۇ چېقىمچى ئارىغا كىرسە ئۆزگىرىدۇ. بەگ ھەرقانچە ئەقىللىك، ھوشيار بولغاندىمۇ، چېقىمچى ئۇنىڭغا يېقىن بولسا، ئىشغا چوڭ زىيان يېتىدۇ. كىمكى بىراۋنى ساڭا چاقسا، ھەممە سۆزلىرىنى تولۇق ئاڭلا ئەمما دىلدا ئورۇن بەرمە، كىرەكلىكلىرىنى ئال، كىرەكسىزلىرىنى تاشلا. راست-يالغانلىقىنى تېگى - تەكتىگىچە سوراپ تەكشۈرگىن. تەكشۈرۈشتىن نېمە چىقسا شۇنىڭغا قاراپ ھۆكۈم چىقار. راستلىرىنى قوبۇل قىل، چېقىمچىلىق قىلىپ يالغان ئېيتقانلارنى جازالا » دېيىلگەن (206). 48-بابى — « سارای ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش نوغرىسىدا » دا: « پىتنىخورغا بېقىن بارما ۋە قوشۇلما، ئۇنىڭ تىلىدىن ئوت-چېقىن چىقىدۇ. جاھان پىتنىسىنى بېتىمچى تېرىيدۇ. ئۇنىڭ بېشىنى كەس » دېيىلگەن (207). 8-باب — « مۇئەللىپنىڭ ئۆز ئۆزرىنى ئېيتقانلىقى بايانى » دا: « ئادەم ئەسكىسى ئەقىل بىلەن ئېسىلغاي، خەلق پىتنىسى يىلىم بىلەن بېسىلغاي. بۇ ئىككى بول بىلەن ئىش بۈتسە، يىلىمى قويۇپ قولۇڭغا قىلچ ئال » دېيىلگەن (208).

ئامانلىق ئىشلىرى جىنايىتى — دۆلەتنىڭ ۋە خەلقنىڭ ھايات-ماماتلىق مەسىلىلىرىگە مۇناسىۋەتلىك جىنايەتلەرنى ئېنىقلاش، ئۇلارنى سالدىغان قىلمىشلار بولۇپ، « قۇتادغۇبىلىك » نە كۆرسىتىلگەنلەرى قاتارلىقلاردۇر. ئۇنىڭدا بۇ خىل قىلمىشلارنىڭ جىنايەت ئىكەنلىكى مۇئەييەنلەشتۈرۈلۈپ بېرىلىدىغان جازالارمۇ كۆرسىتىلگەن.

« قۇتادغۇبىلىك » نىڭ 71-بابى — « ئۇدغۇرمىشنىڭ ئېيلىگىكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى » دا: « خەلقنىڭ خۇي-پەيلى ئۆزگىرىپ بۇزۇلسا، ئۇنى تەكشۈرۈپ قاتتىق تۇتۇپ تۈزەت. قىلىچ، تاياق، قامچىلار بەگدە بولىدۇ، جازا يامانلارغىلا بېرىلىدۇ. يامانلار تاكى يامانلىقىنى قويمىغۇچە جازانى كېمەيتمە. ھامان قامچا ئۇر. ئەگەر يامانلار تاياق يەپ تۇرۇپمۇ تۈزەلمەس بولسا، ئۇلاردىن مۇمكىنقەدەر ساقلانغىن » دېيىلگەن (209). 72-بابى — « مەملىكەتنى ئىداره قىلىش ئۇسۇللىرى » دا: « ئەل ئىشلىرىنى تۈزەپ ۋە سۈرۈپ تۇر، ئەتە ئەل بىلەن ئۇنىڭ ھۆزۈرىنى كۆرىسەن. يامانىنى يامانغا يورۇت، يامانلارنىڭ ھەممىسىنى ئېلىگدىن ئېرىت » دېيىلگەن (210). 36-بابى — « باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدا » دا: ئوغرى، خىيانەتچىلەر ھەققىدە توختىلىپ: « ئەگەر خاننىڭ ئاش باشچىسى ئەگرى بولسا، ئۇنىڭ پۈتۈن ئىشچىسى ئەگرى بولىدۇ. بىر توپ ئاش ئوغرىلىرى يىغىلسا، بەگنىڭ داستىخىنى قاچانمۇ ئۆزىنىڭ بولىدۇ؟ ئەگەر خىيانەت قەيەرگە ئاياغ باسسا، پايدىلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسى يىراق قاچىدۇ. ئەگەر خىيانەتچى ئەگىلا قول سۇنسا، دېگىزنىڭ سۈيىمۇ، يەرمۇ ئوخشاشلا قۇرۇپ كېتىدۇ » دېيىلگەن (211). يەنە 72-باب — « مەملىكەتنى ئىداره قىلىش ئۇسۇللىرى » دا: « بۈتۈن يوللارنى ئەمىن قىل، قاراقچى بىلەن ئوغرىلارنى يوقاتقىن. شەھەر-كەنت ئىچىدىن ئوغرىنى ئېرىت، كاروان، مۇساپىرلارنى ئەمىن يورۇت. ئەل ئىچىدە زوراۋانلىق يوقات، يۇرت تېشىدا قاراقچىنى توڭگەت. يامانغا بەقەت يامانلىق يارىشىدۇ. شۇڭا يامانىنىڭ خۇلقىنى جازا بىلەن تۈزەت، يامانغا زەنجىر ياكى زىندان

كېرەك» دېيىلگەن (212).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ جىنايەتنى جازالاشقا مۇناسىۋەتلىك قىسمىدا يەنە ھەققەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، جىنايەتنى توغرا بېكىتىش، گۇناھلىق بولسا جازالاش، گۇناھسىز كىشىنى گۇناھلىق دەپ خاتا جازالاپ قويماسلىق، روھىي كېسەللەردىن ئادەم ئۇلتۇرگەن بولسا جازالىماسلىق، تاياقلاشتا ئېغىر، ئېھسان قىلىشتا كەڭ بولۇش، خىزمەتچىلەرنىڭ كىچىك گۇناھلىرىنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىش قاتارلىق بەزى پرىنسىپاللىق مەسىلىلەرمۇ نىزاملاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭ 15-بابى — «ئايتولدى ئۆزىنىڭ بەختسىزلىكىدىن ئىنكەنلىكىنى ئېيتقانلىقى بايانى» دا: «خادىملار ئىشىنى خاتا قىلسا چاقىرتماق ۋە نېمىتا يېگىلگەنلىكىنى سورىماق كېرەك. گۇناھى بار بولسا تۆتۈپ قېينىسۇن، يوق بولغان بولسا دىلىنى ئاۋۇتماسلىق كېرەك» دېيىلگەن (214). 44-باب — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئېلگىكە خەت يېزىپ ئەۋەتكەنلىكى بايانى» دا: «ئەلچى سۆزدىن يانمسا، ئامانەت سۆزنى چىن، نولۇق سۆزلىسە، ئۇنىڭغا ئەيب يوق. ئەلچى راست گەپ قىلسا، ئۇنىڭغا ئۇلۇم ياكى قىساش بويرۇلماس. ئاكلىغان سۆزنى چىن يەتكۈزگەن ئەلچى ئۇلتۇرۇلمەس» دېيىلگەن (215). 10-باب — «بىلىم بىلەن ئەقىلنىڭ يەزىلەت ۋە پايدىلىرى» دا: «ئەگەر ئەلۋەتتە سىر ئەرنى راست ئۇلتۇرۇپ قويسا، ئۇنىڭغا ئۇلۇم يوق، قىساس ئېلىنماس. نېمىتا دېيىلسە، چۈنكى، ئۇ ئەقىلسىزدۇر، ئەقىلسىز ئادەم مۇكاپات ۋە جازاسىز بولىدۇ» دېيىلگەن (216). ئۇنىڭدىن باشقا 71-باب — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئېلگىكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئېھسان قىلىدىغان چاغدا تولا ئالدىرا، تاياقلاشتا، جازا بېرىشتە ئېغىر بول» دېيىلگەن بولسا، 41-باب — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئوگدۈلمىش بىلەن مۇنازىرە قىلغانلىقى بايانى» دا: «دېدەك، قۇل خانالىق ئۇنكۈزسە، ئۇنى كەچۈرۈپ

ساۋاپ ئال» دېيىلگەن (216).

جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئاخىرىدا جىنايى ئىشلارنى باشقۇرۇپ ئۇنىڭغا تېگىشلىك جازا قوللىنىدىغان ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھوقۇق، ۋەزىپىلىرى شۇنداقلا ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 71-بابى — «ئۇدغۇرمىشنىڭ ئېلگىكە نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا، «قازى» (سوتچى)لارنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە توختىلىپ: «قازى ناھايىتى پاك، ئېرىنچ، خەلقتە پايدىلىق، تەقۋا بولسۇن» دېيىلسە، 72-باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا: «مۇختەسىپ» (تەپتىش ئەمەلدارى) نىڭ ھوقۇق، ۋەزىپىلىرى كۆرسىتىلىپ: «ئەلدە مۇختەسىپلەر كۆچلۈك بولغاي. ئۇلار مەسچىتنى جامائەت بىلەن تولدۇرۇپ، ئىكارچىلار بىلەن پاسىقلارنى قەسىپ تۇتسۇن. ئۇلار يەنە جامائەت كېزىپ يامانلارنى يەسۇن. سودىگەرلەرنىڭ ئامانەتلىرىنى كۆزەتسۇن، ھۈنەرۋەنلەر شاگىرتلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە تىرىشسۇن، دېھقانلار تېرىلغۇغا ئەجرىنى قىلسۇن، چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى كۆپەيتسۇن» دېيىلگەن (217).

سەككىزىنچى، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، ھەق تەلەپ دەۋاسىدىكى قانۇنىي مۇناسىۋەتنىڭ سۈبيېكتلىرى ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمرانلار بىلەن ھۆكۈمرانلارغا خىزمەت قىلغۇچى خادىملار بولۇپ، ئۇنى كەڭ مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇن ۋە نار مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت

قانون-يوسۇن دەپ ئاتىلىدۇ. كەڭ مەنىدىكى مەنىسى تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانون-يوسۇن — ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى بىلەن پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنى تەڭ-تاماشتۇرۇپ، كىشىنىڭ كىمنىڭ قانداق ھەقلىرى بارلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۇنى قانداق ئادا قىلىش مەسىلىسىنى مۇھاكىمە قىلغان بەلگىلىمىدۇر. ئۇنىڭدا پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارلارغا بولغان يالالانما بېقىنىدىچىلىقى «خىزمەت قىلىش»، ھۆكۈمدارلارنىڭ خىزمەتچىلەر ۋە پۇقرالارنى تاللاپ ئىشقا سېلىشى «مۇناسىۋەتتە بولۇش»، «مۇئامىلىدە بولۇش» دەپ قارالغان ھەمدە ھۆكۈمدارلار بىلەن ئالاقىنىڭ مۇناسىۋىتىگە ئوخشىتىلىپ، ھەر ئىككىلىسىنىڭ بىر-بىرىگە قايتۇرۇشقا تېگىشلىك ھەقلىرى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، بەگ «سېنىڭدە پۇقرانىڭ ھەققى ئوچ ئىرۇر. ئۇنىڭغا سەن ھەرگىز كۆچ ئىشلەتمە، بۇ ھەققى ئوتە، بىرى، ئۆز ئىلكىدە كۆمۈشنى باك ئەت، ئالۇن، كۆمۈش بۇلارنىڭ سايىلىقىنى كۆزەت. يەنە بىرى، خەلقىڭگە توغرا قانۇن تۇزۇپ بەر، بىرى-بىرىنى ئەزمەكتىن ئەلدىن كۆتۈر. ئۈچىنچى، بۇنۇن بوللارنى ئەمىن قىل، تارالغىنى بىلەن ئوغرىلارنى بوغاقىن. شۇ چاغدا ئۆزۈڭنىڭ ھەقلىرىنى ئۇنىڭدىن بىلىسەن. خەلقىڭنىڭ بۇ ھەقلىرىنى ئوتەپ بولۇپ ئاندىن كېيىن ئۆزۈڭنىڭ ھەققىنى تىلە. بۇقرالار ئۆزە سېنىكىنى ئاچ ھەققىڭ بار، بىرى، بارلىقىنى ئەزىز بۇتا، تىمە بولما ئۇنى تېزدىن قىلما، ئىنچىكىچى، خەزىنە ھەققىنى بوسىما، ھەمىشە دەل چاغدا تاپشۇرما، ئۈچىنچى، بېشىڭا يىغىن بولما، سېنى سۆيۈكچىسى سۆيمە، بۇ چاغدا ئۆزۈڭنى

ئۆزلىرىنىڭ ھەققىنى، ئۆتكەن بولىدۇ» دېيىلگەن (218).

بۇ قانۇن ھازىرغىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ دەۋرىنىڭ قانۇنلىرى ئىچىدە ھېچقايسىغا ئوخشىتىپ بولمايدىغان باشقىچەرەك ئۆزگىچە بىرخىل قانۇن بولۇپ، ئۇنىڭدا ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئاھالىسىگە نىسبەتەن پۈتۈنلۈك تۇراقلىقلىقىنى، يەنى دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي مۇقىملىقىنى ساقلاش، مال باھاسىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى تۈپەيلىدىن پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىدا قىيىنچىلىق يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش؛ ياخشى قانۇن-نىزام ئورنىتىپ، ئۇنى ئادىللىق بىلەن يۈرگۈزۈش، زومىگەرلىك ۋە قالايمىقانچىلىقنى خاتىمە بېرىش؛ دۆلەت ئىچىدە ئادەمنى ئادەم ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشنى يوق قىلىش؛ مەملىكەت ئىچىدە ئامانلىق ئىشلىرى توغرىسىدا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىپ، ھەرخىل جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلەرنى يوق قىلىپ، خەلقىنىڭ خاتىرجەم، ھۈزۈر ۋە ئىشەنچ ئىچىدە ياشىشىنى قولغا كەلتۈرۈش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلەرنىڭ بارلىقى، پۇقرالارنىڭ ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن، ئەمىر-پەرمانلىرىغا مۇتلەق ئىتائەت قىلىش، خەزىنە ھەققى بولغان باجنى باكى دۆلەتكە تاپشۇرىدىغان باشقا سېلىقلارنى ئۆز ۋاقتىدا تاپشۇرۇش، ھۆكۈمدارنىڭ دوستىنى دوست، دۈشمىنىنى دۈشمەن دەپ بىلىش قاتارلىق مەجبۇرىيەتلىرىنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن.

تار مەنىدىكى ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇن — ھۆكۈمدارلارغا خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى خادىملار ۋە ھۆكۈمرانلارغا تەۋە بولغۇچى ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ ئۆزىگە ئىش تاپشۇرغۇچى ئىش ئىگىلىرىدىن ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان ئىش ھەققى ۋە ئىيانلارغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ تەدىقلىنىش دائىرىسى سەل كەڭرەكتۇر. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 72-بابى — مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، خاندىن ھەق تەلەپ قىلىدىغان «خىزمەت-

جىلەر بۇنداق بىرقانچە تۈرلۈك بولىدۇ. بىرى، سېنىڭدىن بۇز-ئابروي تىلەيدۇ، ئۇلارنىڭ بۇ تىلەكلىرىنى قاندۇرۇپ قوي. يەنە بىرى، سەندىن تاۋار-مال تىلەيدۇ، تاۋار بەر، ئۇلار جانلىرىنى ساقلا پىدا ئەيلىسۇن، يەنە بىرى، ھەم مال، ھەم شان-شەرەپ ئىزدەپ، سېنىڭدىن ئات، تون ۋە نام-ئۇتۇقان تەلەپ قىلىدۇ. بۇ بولسا بىر جەسۇردۇر، ئۇنىڭغا كۆڭۈش بەر، قىلىچ ئۇرسۇن، ساقلا كەنت-شەھەرلەردىن ئېلىپ بەرسۇن» دېيىلگەن(219).75-باب — «توغرىلىققا توغرىلىق، ئادەمگەرچىلىككە ئادەمگەرچىلىك قىلىش بايانى» دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئېلىك سەن مۇنداق ئۇچ خىل كىشىنى ئەزىزلە: بىرى قەھرىمان، قۇرچ يۈرەكلىك ئەرەن، ئۇ قىلىچ بىلەن ئەلگە تۇمەنلەپ نەپ بېرىدۇ. ئىككىنچى، ھېكىم، ئالىم، ئېلىچى كىشى، ئۇ ئەل ئىشىنى تۈزەيدۇ. ئۇچىنچى، زېرەك ئۇستا. كاتىپ، ئۇ كىرىم-چىقىمنى بىلىپ خەزىنە تولىدۇ. بۇلارنى خىللاپ ھامان پەرقلىك تۇت، قەدىرلە، بەيگە لايىق ئېھسان قىل، شۇ چاغدا بۇتۇن ئىشلىرىڭ بارا-بارا بۇزۇلۇپ ئېلىك قۇدرەت تېپىپ، يېرىڭ كېڭەيگەي»(220).

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 38-بابى — «خىزمەتچىلەرنىڭ بەگلەر ئۈستىدە قانداق ھەقلىرى بارلىقى ھەققىدە» دە مۇنداق دېيىلگەن: «بەگلەر ئۆزە خادىملارنىڭ ھەققى باردۇر، ئىشلەشتىن بۇرۇن ئىرك ئاۋۋال بىمەك-ئىچمەك. قورال بەرمەك كېرەك. ئىش قىلماق ئۈستىدىنە بىلىك. قانىق ئىشتۇر. بەگلەر ئۈنى بىلىپ، ئىشچىلىرى بەرۇبىلىشۇر. خادىملار جان-تەنلىرىنى پىدا ئەيلەپ، بەگلەردىن ئۆزگە يەلەپ مۇالىق قىلۇر. ئىسىق-سوغۇقتا ئاچ-توق، ياياق يالىڭ يۈرۈپ، قىلىچ، يالما، ئوق بەر، يەزىدە ئالغا، يەنە ئارقىغا، يەزىدە سولغا، يەزىدە ئوڭغا يۈرەر، ئۇلار ئۈستىدىكى ئىشلەر ئەڭ مۇزۇرغا بەتكۈزەر، بىقىغا قارىشى ئىشىنىپ تۇرۇل بولۇر، بەگنىڭ ھايانىنى ئەلەپ ئۇلۇمگە

ماڭار، بەگلەرنىڭ سۆيۈنچىنى تەلەپ كۆننى تۇنگە ئۇلاپ شۇ خىلدا ئۇزىنى ئەمگەتۇر. بەگلەر شۇ خىزمەتلىرى ئۈچۈن ئۇلارغا مەھرىبان بولۇپ ئوبدان كۆرگۈلۈك ھەم ھەققىنى بەرگۈلۈكتۇر.» ئۇنىڭدا يەنە: «بەگلەر خىزمەتچىلىرىنى، ياراملىقلىرىنىڭ قانچە، يارامسىزلىرىنىڭ قانچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇشى لازىم. ياراملىقلىرىغا ئېھسانلار تارتىپ، بېجىرگەن ئىشىغا تەڭ ھەق بەرمەك كېرەك» دېيىلگەن(221).26-باب — «ئۆگدۈلمىشنىڭ كۆنتۇغدى ئېلىگ خىزمىتىگە كىرگەنلىكى بايانى» دا: «كىشى ساقلا بەلگىلىك ئەمگەك قىلسا، ئۇنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى ئۇنتۇما، ئەگەر بەرەرى ساقلا ئەمگەك سىڭدۈرسە، ئۇنىڭغا ئۇنىڭدىن تولاراق جاۋاب قىل، كىشىنىڭ قىلغان ئەمگىكىنى بىلمەيدىغان كىشى پۈتۈنلەي ئۈي بولىدۇ، باشقىلار كىشىلىك قىلسا سەنمۇ كىشىلىك قىل ۋە شۇنىڭغا تەڭ كەلگۈدەك جاۋاب ئەيلەگىل. ۋاپاغا ۋاپا قىلىش كىشىلىك ھەققىدۇر، شۇڭا كىشىگە ۋاپا قىل» دېيىلگەن.(222)

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 64-بابى — «خىزمەتچىلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش بايانى» دا: «خىزمەتچىلەرنى ياخشى تۇتقىن، يېمەك-ئىچمەك بەر، ئەگىنىنى پۈتۈن قىل، كۆچىگە مۇناسىپ بۈك بۈكلە، ھەددىدىن ئارتۇق ئەمگەك يۈكلىمە. ئۇلارمۇ خۇدانىڭ قۇلىدۇر. خۇدا ئۇلارنىڭ ھېسابىنى سېنىڭدىن سورايدۇ، سەن ئۇلارغا زۇلۇم قىلما، ئەگەر قىلساڭ ھەق ساقلا غەزەب قىلىدۇ» دېيىلگەن(223).60-باب — «قول ھۇنەرۋەنلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دا: «ھۇنەرۋەنلەر ئىشىگنى قىلسا ئىش ھەققىنى تېز بەر. ئىشىگنى كەچكۈرى قىلىپ بېيدۇرگىن، ئىچۈرگىن، خەلق ئارا سېنى كىشىلەر ئەيىبلىمىسۇن، ئېتىك بۇزۇلمىسۇن» دېيىلگەن. 72-باب — «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» دا، يەنە ئالسلارنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىش ھەققىدە: «ئۇلارنى

قەدىرلە، نېمە دېسە قىل، ئاش-ئوزۇق بېرىپ ھەققىنى ئادا قىل. ئۇلار قىسلىپ قالمىسۇن، ئاسايىشتا ئىلىم ئۆگەنسۇن، ئىلمىزلەر ئۇلاردىن بىلىم ئۆگەنسۇن» دېيىلگەن. 50 - باب — «پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بابىدا» دا: «ئۇلارنى كۆڭۈل تېگىدىن قاتتىق سۆي، مال بېرىپ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئال» دېيىلگەن (224).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەق تەلەپ، دەۋا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، خەلق دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلدىغان ئورگان ۋە خادىملارنىڭ تەسىس قىلىنىشى، ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى، شۇنداقلا ئەرز سۇنۇش ۋە سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق سوت تەرتىپى دائىرىسىگە ياتىدىغان قانۇنىي مەسىلەلەر نىزامىلاشتۇرۇلغان. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 18-بابى — «ئادالەت سۇيىستىمىنىڭ قانداقلىقى» دا، خەلق دەۋا ئىشلىرىنى ناھايىتى ئادىللىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىشنىڭ لازىملىقى ھەققىدە يېزىلىپ، «دەۋاغا كەلگەن كىشىلەرنى ساقلاشماي، ئىشلىرىنى ئاڭلىماي بىرەر تەرەپنى كەسكىنلەپ كېسىپ ھەل قىلىپ [illegible] بىرەر كىم زۇلۇم يەتسە دەپ ئىشىكىگە ئادالەت تىلەپ [illegible]، ئۇنىڭ ئىشىكىردەك لەززەتلەندۈرۈپ ياندۇرۇشى، [illegible] زورلۇق ئىشلىتىپ ئادالەتنى بىراقلاشتۇرمىلارنى ئۈزاغۇن [illegible] قىلىۋېتىش» لازىم، دەپ يەلگىلەنگەن (225).

يۇقىرىدىن مەلۇمكى، «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان [illegible] دەۋا، ھەق تەلەپ ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇندا، [illegible] ئۇقۇرالار رۇلۇمغا ئۇچرىماندا باكى مۇناقىچە ئېيتماندا، مۇئۆمدار ئۇقۇرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلماي، [illegible] ھەق تەلەپ، مۇقۇق مەنپەئىتى دەخلى-تەرۇزغا ئۇچرىغاندا ۋە باكى مۇشۇ ھوقۇق — مەنپەئەت ئۈستىدە [illegible] تارتىش كېلىپ چىققاندا، بىرەر ھوقۇقلۇق ئورگاندىن

سوت قىلىش ئارقىلىق قانۇنىي جەھەتتىن قوغداشنى تەلەپ قىلىدىغان بىرخىل دەۋا ھەرىكىتى بولغان ئەرز قىلىش ۋە ئەرز قوبۇل قىلىشقا قانچىلىك ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكى ناھايىتى ئېنىقتۇر.

توققۇزىنچى، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن - يوسۇنلار

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلاردا ئاتا-ئانىلارنىڭ بالىلارنى تەربىيىلەش، ئوقۇتۇش، ئۆيلەش مەجبۇرىيەتلىرى، ئاياللارنىڭ ئەرلەر ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ئەرلەرنىڭ ئاياللار ئالدىدىكى ھوقۇقلىرى، ئۆيلىنىش توغرىسىدىكى بەلگىلىمەلەر، شۇنداقلا زىيانپەتكە بېرىش ۋە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 63-بابى — «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيىلەش بابىدا» دا مۇنداق دېيىلگەن: «ئاي كەبى قىز-ئوغۇل تۇغۇلسا، ئۇنىڭغا ئۆزۈكلا تەربىيچى بول. ئېرىڭ ياخشىنى ئىنگە قىلىپ ئال، ئوغۇل-قىز پاك ۋە ساغلام بولۇپ ئۆسىدۇ، ئوغۇل-قىزغا بىلىم ۋە ئەدەپ ئۆگەت، بۇ ئۇنىڭغا ئىككىلا دۇنيادا نەپ بېرىدۇ. ئوغۇلغا يەرزىلەت ئۆگەت، يەرزىلەت ئۇنىڭغا مال يەتىپ بېرىدۇ. ئوغۇلنى بوش قويۇپ بەرمە، ئۇ لاغايلاپ يۈرۈپ بىكارچى بولىدۇ» (226). 21 - باب — «ئايتولدىنىڭ ئوغلى ئۆگدۈلمىشكە نەسىھەت قىلغانلىقى بابىدا» دا: «ئاتىنىڭ ئەمگىكى ئوغلىغا كۆپ سىڭسە، ئوغۇلنىڭ خوي-پەيلى خوپ بولىدۇ، ئوغۇلنى قىسىپ ئوتسا، ئاتا-ئانىسى بەختلىك بولىدۇ. ئەگەر ئۇ چىك ئۇنۇلماس ئىكەن، ئۇ ئوغۇل زايە بولىدۇ، كىمنىڭ ئەركە ئوغۇل-قىزى

بولىدىكەن، ئۇ ئاھ چېكىپ ھەسرەتنە يىغلايدۇ. ئوغلىنى كىچىك جاغدا ياۋا-بەگباش قىلىپ تەربىيلىسە، ئوغۇلدا گۈناھ يوق، جايىسى ئاتىغا بولىدۇ. ئوغۇل-قىزنىڭ خۇي-پەيلى يامان بولسا، بۇلارنى يامان قىلغان ئاتادۇر. ئوغلىنى ئاتىسى ئىلىم ئۆگىتىپ قىسىپ تۇتسا، ئوغۇل-قىزلىرى چوكايغاندا، سۆيۈنىدۇ. شۇڭا ئاتا بولغۇچى ئوغۇلنى قىسىپ تۇت، كېيىن كەلگۈچىلەر ساڭا كۈلمىسۇن. ئوغۇل-قىزغا پەزىلەت، بىلىم ئۆگەت، پەزىلەتلەر بىلەن ئۇلارنىڭ خۇلقى مۇلايىم بولسۇن» دېيىلگەن (227).

63-باب — «پەرزەنتلەرنى قانداق تەربىيلەش بايانى» دا: «قىزنىڭ ئۆيدە ئەرسىز ئۇزاق تۇرمىغاي، پۇشايماندا ئاغرىماي ئۆلەرسەن. ئوغۇلنى ئۆيلەندۈر، قىزنى ئەرگە بەر» دېيىلگەن (228).

نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئەرلەرنىڭ ھوقۇقى ۋە ئاياللارنىڭ مەجبۇرىيەتلىرى قىسمىدا ھوقۇق ئەرلەرگە كۆپرەك، ئاياللارغا ئازراق، مەجبۇرىيەت ئاياللارغا كۆپرەك، ئەرلەرگە ئازراق تەدبىق قىلىنغان. «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 41-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئوگدۈلمىش بىلەن مۇنازىرە قىلغانلىقى بايانى» دا: «ئەرەن ئۇچۇن ئەۋلادى بوق دېيىلسە سەتۇر. خوتۇن ئال، ئۇ ئوغۇل-قىز ئەسلىدى. ئۇزىدىن كېيىن بىرەر ئەۋلاد قالدۇرسا، ئۇنى ئۇلدى دېيەي، تىرىكتۇر دېگىن. ئەركىشى نەسلىسىز ئۆلسە ئۇرۇقى يوگەيدۇ. جاھاندا ئىسى، ئورنى بوش قالدۇ» دېيىلگەن.

62-باب — «ئۇيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى بايانى» دا، ئۇيلەنمەكچى بولغان كىشىلەرنىڭ توت خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلىپ: «كىم ئۇيلىنەي دېسە توت خىلدىن بىرنى ئالىدۇ. بىرى باي خوتۇننى ئالماقنى ئىستەيدۇ، بىرى چىرايلىق ئوچۇن كۆز تىكىدۇ، يەنە بىرى ئىسىل مەنسەپلىكنى تىلەيدۇ، يەنە بىرى نەپىس، تەقۋادارنى ئىزدەيدۇ. باي خوتۇن

ئۆزىنىڭ مېلىغا سۆيۈنۈپ تىلىنى ئۇزارتىدۇ، ئۇنىڭ رايى سېنى ھەر كويغا سالىدۇ. گۈزەلنى ئالساڭ ئەلنىڭ كۈلكىسى ياغىدۇ، ئۇرۇق-نەسلى بۇيۇكنىڭ سۆزى ھەم تىلى ئۇزۇن بولىدۇ، بۇنىڭلىق بىلەن ئۆمرۈڭنى خار ئەتمە» دېيىلگەن ھەمدە يۇقىرىقى بۇ توت خىل خوتۇنلارنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ئېسىلى تەقۋادار ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپ: «ياخشى بىر تەقۋادار چىشى تېپىلسا، ئۇنى غەنىيمەت بىلىپ ئال، ئۇنىڭدىن توت شەرت ئىپادە بولغاي، خوتۇن تەقۋادار بولسا قالغان ئۇچ نەرسىمۇ ئۇنىڭدا تېپىلىدۇ» دېيىلگەن (229).

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ 65-بابى — «زىيانىكەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، زىيانىكەت تۇرمىنىڭ ئالتە خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، نىكاھ توي، ئىككىنچىسى، سۈننەت توي، ئۈچىنچىسى، بۆشۈك توي، تۆتىنچىسى، تەڭ-تۇش، چوڭ-كىچىك، قولداش، ئاداش، يېقىن كىشىلەر ئۈتكۈزگەن خالىس چاي-ئولتۇرۇشلار، بەشىنچىسى، ئۆلگەن كىشىگە ئاتىلىپ ئۈتكۈزۈلىدىغان نەزىر، ئالتىنچىسى، مەرتىۋە ئۆسكەنچ بېرىلىدىغان چايدۇر. ئۇنىڭدا ئاداش، قولداش، قايناش، دوستلارنىڭ ئۈتكۈزگەن چايلىرىغا بېرىش، يېقىن قوشنىلىرىنىڭ تەڭرىلىك ئۈچۈن بەرگەن زىيانىكەتلىرىگە قاتنىشىش، ئەڭ مۇھىمى خاس بېرىلگەن زىيانىكەتلەرگە بېرىش، ئۇلاردىن تاشقىرى بولغان يېرىم-ياتا، كالتا ئولتۇرۇشلارغا بارماسلىق، مەستلەرنىڭ تۆتۈشۈپ چېدەل چىقىرىشىدىن ساقلىنىش، بىر تويۇم ئاش پاكى ئىچكۈنى دەپ ئۆزىنى خار قىلماسلىق كېرەكلىكى قاتارلىق بەلگىلىمەلەر تۇزۇلگەن.

66-باب — «زىيانىكەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى» دا، زىيانىكەتكە تەكلىپ قىلىنغان ئادەمنىڭ توت خىل، بارىدىغان جايىنىڭمۇ توت خىل بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭ بىرىنچىسى، ئاشقا تەكلىپ قىلىنغان ھامان بارىدىغان، باشقىلارنىڭكىنى

ياشتىن ئاشسا، سوغۇقلۇقنى ئەش تۇتماي، ئىسسىقلىق قىلىش، قۇرۇق سوغۇقى ئاشسا ھۆل ئىسسىقلىق قىلىش، ھۆل سوغۇقى ئاشسا ئىسسىق قۇرۇقلۇق قىلىش قاتارلىقلار ئەدەپ دائىرىسىگە كىرگۈزۈلگەن ھەمدە: «تولا يېگۈچىنىڭ ئېشى سىڭىمسىگەي، ئاش ھەزىم بولمىسا، ھەر يان ئاغرىغاي، ئادەم غىرىق ياشقا كىرىپمۇ مىزاج بىلمىسە، كۆپ زامانلار ئۆتسىمۇ ھېكىم بولمىسا، ئۇنى ئادەم دېمەي بىرھايۋان دېسە بولىدۇ» دېيىلگەن (231).

«زىيابەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى» دە: «ئەگەر كىشىنى قىچقارماق بولسا، كۆتۈش ئىشلىرىنى ياخشى قىلغىن» دېيىلگەن ھەمدە مېھمان ئولتۇرىدىغان جايغا كۆرپە سېلىش، داستىخان تەييارلاش، قاچا-قۇچىلارنى پاكىز يۇيۇش، يېمەك-ئىچمەكنى ئوبدان خىلاش، غىزانى پاكىز ھەم تاتلىق ياساش، مېھمانلار تويۇپ ماگىزەدەك كەگىتاشا قىلىش، تاماقتىن كېيىن ئىچكۈلۈك تەڭلەش، تۈگىسە يەنە قايتا ھازىرلاش، ئاۋۋال چوڭلارغا ئاش تارتىش، ئاندىن كىچىكلەرگە ئاش تارتىش، كېچىكىپ كەلگەنلەرگە ئايرىم داستىخان راسلاش، غىزادىن كېيىن شىرنىلىك يېمىش، قۇرۇق-ھۆل يېمىشلەرنى بېرىش، قايتىدىغان چاغدا قۇرۇق يەتسە يېمەك رەخت يېرتىپ چىش ھەققى تارتىش قاتارلىقلار زىيابەتكە چاقىرىشنىڭ قائىدىلىرى دەپ مىسالانغان.

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» تە قەدىمقى قىلىغان زىيابەتكە بېرىشنىڭ ۋە زىيابەتكە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىمۇ رەسمىي مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان «تۆرى»، «قانۇن»، «نىزام» مەنىلىرىگە ئوخشاش تەبىرلىنىپ «تۆرۈ» (Törü) دېيىلگەن.

كىتابىمىزنىڭ بۇ بابىدىكى ۋەزىپىلەرنى ئورۇندىتىش ئۈچۈن «قۇتادغۇبىلىك» كە قىلغان سەيرىمىزدە، دېققىتىمىزنى ئۆزىگە تارتقىنى شۇكى، «قۇتادغۇبىلىك» تە «تۆرۈ» (Törü)،

« توقۇ » (Toku) دىن باشقا يەنە « قانۇن » ۋە « ئادەت » نى كۆرسىتىپ تۇرۇۋاتقان « ئۆگدى » (Өngdi) (232) ۋە « ئۆگدۇ » (Өngdu) (233) كەلىملىرى كۆرۈلمەكتە ، بۇلار مەنىسى ئوخشاش ئەمما ئېيتىلىشتا يەرقلىك بولغان خاس ئىسملار بولۇپ، بەزىدە « تۆرۇ » بىلەن « ئۆگدى » برلىكتە كېلىدۇ، بەزىدە ئايرىم كېلىدۇ. بەزىدە « تۆرۇ ئۆگدى » دېيىلسە ، بەزىدە « ئۆگدى تۆرۇ » دېيىلىدۇ. بەزىدە « تۆرۇ » بىلەن « توقۇ » قوشۇلۇپ « تۆرۈسىن توقۇسىن » دېيىلىدۇ. بۇ ئاددىي پەرىزمىچە ، بىر تەرەپتىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ شېئىرىنىڭ قاپىيىسى ئېھتىياجى ئۈچۈن قىلغان ئورۇنلاشتۇرۇشى بولسا ، يەنە بىر تەرەپتىن شېئىردىكى پىكىرلەرنى كۆچەيتىپ بېرىش ئۈچۈن ئىشلەتكەن سۆز سەنئىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەمما مۇرەككەب بىرەك تەبەككۇر قىلغاندا ، « قانۇن » غا مۇناسىۋەتلىك بولغان شۇنچە كۆپ ۋە ھەر خىللىقا ئىگە ئاتالغۇلارغا ئىنچىكە ئەھمىيەت بەرگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ ئاتالغۇلارنى ئىشلەتكەندە ، قانداقتۇر شېئىرىيەتنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈنلا ئەمەس بەلكى، ئۇلارنىڭ كۆپ خىل خاراكتېرلىنىدىغان « قانۇن » لار ئىگە بولغۇچى بىلدۈرۈپ ئۆتۈش مەقسىتىمۇ مۇلاھىزىلىنىشى لازىم بولايدۇ.

« قۇتادغۇبىلىك » تە قەيت قىلىنغان « تۆرۇ » ، « توقۇ » (234) لارنى « تۆرى » ، « قانۇن » ، « نىزام » ۋە « ئادەت » ، « دوزبن » ، « تۆرى » (235) دەپ ئاتىغان ئەمما مۇجاندىق ئەسكەرتىش بەرگەن تۈركىيە ئالىمى رەسىم ئارانىڭ تۆۋەندە « ئۆگدى » ، « ئۆگدۇ » لەرنى « قانۇن » ، « ئادەت » دەپ مەنا بەرگەندىن كېيىن يەنە « بىلىك » (Bk) (236) دەپ ئەسكەرتكىنىدىن پايدىلىنىپ ، Toku ، Töru لار قاراخانىلار خانداناللىقى مەركىزى ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇنلار كودېكسى . Өngdi ، Өngdü لەر بولسا

مەركىزى ھاكىمىيەتكە قاراشلىق يەرلىك بەگلەر ھاكىمىيىتىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرى بولسا كېرەك.

بۇنىڭدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپ قەلىمى ئاستىدىكى « تۆرۇ » نىڭ ناھايىتى كەڭ دائىرىلىك مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تولىمۇ ئۇزاق تارىخىي دەۋرلەردە شەكىللىنىپ شۇ ھالغا كەلگەن ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرى ھۆكۈملىرىنىڭ يىغىندىسى ئىكەنلىكىنى، شۇنداقلا يەنە ئۇنىڭ « جىنايەت » ۋە « جازا » مەسىلىلىرىدە جەمئىيەت پىسخىكىسى، جىنايەت پىسخىكىسى ھەم قانۇن لوگىكىسى بىلەن ئورگانىك بىرلىشىپ كەتكەن، ئىجتىمائىي ھاياتنى قېلىپقا سالىدىغان قائىدىلەر بولۇپ، ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەمر-پەرمانلارنى، سوتچىلارنىڭ ھۆكۈملەرنى شۇنىڭغا ئاساسلىنىپ چىقىرىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

« قۇتادغۇبىلىك » ئىنچىكە كۆزىتىلسە ، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئېلىمگە ئالاقدار بولغان ئىدىيىسى نۇقتىلىق شەرھىلەنگەن بۇ كاتتا ئەسەرنىڭ قۇرۇلىسىدا بىر « سېھرىي » - كۆچىنىڭ بارلىقى بىلىنىدۇ. يەنى ئۇنىڭ مەزمۇنىدا بەزى ئوخشاشلىقلارنىڭ تەكرارلانغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. بۇنداق ئوخشاشلىق بىلىشكە تېگىشلىك دەپ قارالغان قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ھەممىسى يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن ئۇنىڭ ئوبيېكتلىرىنىڭ ھەممىسىگە تەڭ تەدبىق قىلىنىدۇ، ھەربىر ئوبيېكتلەردىن ئۇزۇلگەن بارلىق قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ھەممىسى بىلىش ۋە ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش لازىملىقى كۆرسىتىلىدۇ. ئوبيېكتى قانچە بولسا بىرخىل مەزمۇننىڭ تەكرارلىنىشىمۇ شۇنچە بولىدۇ. مەزمۇنىنىڭ تەكرارلىنىشى قانچە بولسا، ئۇنىڭ ئوبيېكتىدا مۇجەسسەملىنىشى شۇنچە بولىدۇ. « قۇتادغۇبىلىك » ئەنە شۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغاچقا، ئۇنىڭدىكى « تەكرارلىق » لار ھەم ئۇ بايان قىلغان « قانۇن » ،

سون» لارنا كۆرۈلىدۇ. ھەم ئۇنىڭ قانۇن ئەدبىسىدە

---

(1) بۇ ھەقتە «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن ...» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 8-ئاي نەشرى) ... 62-بېتىدىكى «كۆلتېگىن مەڭگۈ تېشى» قا قارالسۇن. تەپسىلات ئۈچۈن دەلىل كەلتۈرۈلگەن ئەسلى ... كۆرسىتىشى ۋە تەرجىمىسى ئالدىغا قارالغاندىن كېيىن ئاساسەن بېرىلدى.

(2) يۇقىرىقى كىتاب 93-بەتتىكى «بىلگە خاقان مەڭگۈ ...» قا قارالسۇن. بايدىلانغان تېكست ۋە تەرجىمىسى ئالدىغا قارالغاندىكى ئاساس قىلىندى.

(3) بۇ ھەقتە خېلى سۆلۈنىك «خەنزۇچە «توقۇز ئۇيغۇر ... دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. لېكىن ئۇنىڭدا «توقۇز ئۇيغۇر» ئاتىلىشىغا دائىر بەزى مەسىلىلەر ... ئېنىق ئەمەس» دەپ ئاتالغان. بۇ ھەقتە ئۇيغۇرچە ماقالىلەر «تارىخ تەتقىقاتى» 1982-يىل 2-ئاي 1-نەشرى 2-كىتاب 706-، 707-بەتلەرگە قارالسۇن.

(4) بۇ ھەقتە كېڭەك مەلۇمات بېرىلگەن رۇس تۈركولوگى س. ... «تېرخىن مەڭگۈ تېشى ـ دەسلەپكى تەتقىقات» ... ماقالىسىگە قارالسۇن. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ... 1982-يىل دېسابىر 109-، 116-بەتلەر، ئۇيغۇرچە. ... «ئۇيغۇر ئەدەبىياتى» ، ئەدەبىياتى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى داستانى) ... 1980-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، ... .

(5) ... «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما» نىڭ ... «تالاس تارىخى» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(7) يۇقىرىقى كىتاب 181-بەت. «تۈركى تېكىنىك ھېكايىسى» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(8) يۇقىرىقى كىتاب 230-بەت. «ماشترى سىمىت» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(9) يۇقىرىقى كىتاب، 271-بەت. «ھەدىمكى ئۇيغۇر بېزىقىدىكى «شۇەنجۇاڭنىڭ تەرجىمھالى» ھەققىدە ئىزاھات» قا قارالسۇن.

(10) بۇ ھەقتە يۇقىرىقى كىتاب 351-بەتتىكى «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر» ھەققىدە ئىزاھات» قا ھەم 352-بەتتىكى «ئەسلى تېكىستى» ۋە 353-بەتتىكى «تەرجىمىسى» گە قارالسۇن.

(11) بۇ ھەقتە «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسىنىڭ 30 يىلى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىلى 6-ئاي خەنزۇچە نەشرى) دېگەن كىتابنىڭ 359-بېتىدىكى گېك شىمىن ئەپەندىنىڭ «ھەدىمكى ئۇيغۇر بېزىقىدىكى مانى ئىبادەتخانىسىدىن تېپىلغان ھۆججەتلەر توغرىسىدا ئىزاھ» دېگەن ماقالىسىگە قارالسۇن. ئۇنىڭدىكى بېزىلغان بۇ ئەسەرنىڭ ئەسلىگە ئۇيغۇرلاشتۇرۇش ئۇچۇن ئەقىل كەلتۈرۈلگەن تېكىست ۋە ئۇنىڭ تەرجىمىسى گېك شىمىنىڭ شۇ ماقالىسىدە بەرگەن يۇقۇن تېكىستنىڭ ترانسكرىپسىيسى ۋە خەنزۇچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن ئىشلەندى ـ ئاپتور.

(12) مانى دىنىدا بەش پەزى ئالالمۇ، ئىلاھسىز ئېلىم-بېرىم سەنىسىدە، ئىسلام دىنىدىكى «ۋەھىيە» گە ياتقۇر كېلىدۇ ـ ئاپتور.

(13) سۆلىمى ـ مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان لۇغەت تۈرك» تە ئىلغا ئالغان بەش ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ بىرى. بۇ شەھەر «يۇەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 124-جىلددىمۇ تىلغا ئېلىنغان، بۇ ھازىرقى تارا ... ئىكەن ئەترابىغا توغرا كېلىدۇ ـ ئاپتور.

(14) مەسئۇد قەشقەرى: «بورگىي تىلار دېۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى.

(15) ئۇيغۇر تارىخ ماتېرىيالى: «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە ... نەشرىياتى 1980-يىل 6-ئاي 1-قېتىملىق نەشرىگە قارالسۇن.

(16) «ئەلشىر ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قارالسۇن.

(17) بۇ مەسىلىنى تەرجىمە قىلىشتا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى «ottuz» سۆزىنى «ئوچ دېگەن مەنىدە ئىشلىتىشمۇ بار. مەن ئونى kunut دە ياغىلاردىن ئاڭلىدىم. ئۇلار ئوچ قېتىم ئىچەيلى دېيىشنىڭ ئورنىغا «ئوتتۇز ئىچەلىم» دەيدۇ» (1-توم 192-بەت) دېگەن مەلۇماتنىمۇ ئاساسلاندىم — ئاپتور.

(18) مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى»، خەنزۇچە. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى II-توم 223-بەت.

(19) مىلادىدىن بۇرۇنقى 1792-يىلدىن 1750-يىلغىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەدىمكى بابىل پادىشاھلىقىنىڭ 6-ئەۋلاد پادىشاھى. (مىسوپوتامىيە) دىكى تۇنجى مەركىزى ھوقۇقدارلىق تۈزۈمىدىكى ھۆكۈمدارلىق دۆلىتىگە ئاساس سالغۇچى — ئاپتور.

(20) جۇڭگو تارىخىدىكى خەلق بەگلىكىنىڭ ئاقسۆڭەكى سىمازىگۇنىڭ ئەلى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 543-يىلدىن مىلادىدىن بۇرۇنقى 522-يىلغىچە خەلق بەگلىكىدە ھاكىمىيەت باشقۇرغان. بۇ چاغدا ئۇ جازا قانۇنىنى داخىلى ئۆسىگە ئۆتكۈزگەن — ئاپتور.

(21) سەي جۇڭشىن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1985-يىل 5-سان، 97-بەت، خەنزۇچە.

(22) جىڭ ژۇڭشىن: «تۈرك بېزىقى ۋە مۇنچەتىلىرى» دە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. لىن گەن تۈرگەن «تۈرك ۋە ئۇيغۇر تارىخىغا ئائىت ئىلمىي ماقالىلار توپلىمى». جۇڭخۇا كىتابچىلىق ئىدارىسى 1984-يىل 7-ئاي 1-نەشرى 876-بەت، خەنزۇچە.

(23) بۇ ئەسەرنىڭ: «دىنكىلارنىڭ ئىرقى، تىلى ۋە قۇملۇقتىكى شىمالىدىكى مەللەر مىلەن بولغان مۇناسىۋىتى» دە كەلتۈرۈلگەن

نەقىل. بۇقىرىقى كىتاب 66-بەت، خەنزۇچە.

(24) شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1980-يىل 3-سان ئۇيغۇرچە 53-بەت. «پادىشاھلىق تۈزۈمى» گە قارالسۇن.

(25) سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى قازىمقىدىكى تىلشۇناسلىق ئىنستىتۇتى تۈزگەن، 1968-يىل نەشرى، 581-بەت.

(26) كلاۋسون: «مەركىزىي تۈركىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى». ئەنگلىيە ئوكسفورد ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 1972-يىل نەشرى.

(27) «ناۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى». ئۆزبېكستان س س ر پەن نەشرىياتى، تاشكەنت 1984-يىل نەشرى، 269-ۋە 270-بەتلەر.

(28) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى خەنزۇچە 1-توم، 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(29) مىرزا مەھمۇد ھەيدەر: «تارىخىي رەشىدى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 6-ئاي 1-نەشرى خەنزۇچە، 1-توم 176-بەتتىكى ① ئىزاھاتقا قارالسۇن.

(30) «چەت ئەل ئالىملىرى — قۇتادغۇبلىك توغرىسىدا»، ش ئۇ ئا ر ئىنىسائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئىنستىتۇتى تۈزگەن. 137-، 138-بەتلەر.

(31) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، III-توم، 305-بەت.

(31) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، III-توم، 358-بەت.

(33) بۇقىرىقى كىتاب، II-توم، 442-بەت.

(34) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى، II-توم 461-بەت.

(35) «قۇتادغۇبلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 262، 264، 522، 577، 1015، 2071، 2196، 4604-بېيتلار.

(36) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 1976، 3425، 3503، 6605، 6641-بېيتلار.

(37) قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 614، 844، 1661، 1681، 1959، 6594-بېيتلار.

(38) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 262، 263، 902، 3959، 4055-بېيتلار.

(39) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 1002-بېيت.

(40) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 844-بېيت.

(41) قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 308، 3034-بېيت.

(42) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 2553-بېيت.

(43) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 4026-بېيت.

(44) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل

1-نەشرى، 818-بېيت.

(45) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 27 β، 1613، 2869، 4043، 4603-بېيتلار.

(46) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 828، 830-بېيتلار.

(47) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 54، 69، 1888، 2497، 4752-بېيت ۋە 47، 65،

(48) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 2196، 2196، 3112، 3461، 3464، 4014، 4290، 4595، 4604-بېيتلار.

(49) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 3739، 4447، 4603-بېيتلار.

(50) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 4603-بېيت.

(51) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 3387، 4504-بېيت.

(52) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 1242، 1242-بېيت.

(53) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 4744، 4745-بېيت.

(54) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 2 β، 1، 15، 124، 1242، 1243، 1343، 3188، 3715، 3743، 3897، 4745-بېيتلار.

(55) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل

1-نەشرى 4743-بېيت.

(56) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 4744-بېيت.

(57) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 3341-بېيت.

(58) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 692، 1818-بېيت.

(59) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 2227، 3195-بېيت.

(60) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 1934-بېيت.

(61) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل

1-نەشرى، 15-بېسىت.

(62) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 692، 882، 883، 3192، 4743، 5413-بېتىلار.

(63) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 15، 6397، 6416-بېسىت.

(64) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1242-بېسىت.

(65) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 5-بېسىت.

(66) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 13، 14، 21، 378، 1152، 1257، 1258-بېتىلار.

(67) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3، 4، 19، 125، 127، 148، 382، 1022، 1024، 1097، 1044، 1344، 1347، 1922، 2227، 3191، 3194، 3404، 3662، 3663، 3718، 3719، 3724، 3727، 3744، 3791، 4854-بېتىلار.

(68) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 3332-بېسىت.

(69) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 1346-، 1682، 1821-بېتىلار.

(70) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4459-بېسىت.

(71) «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەلەپبەسى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988-يىل 12-ئاي، 1-نەشرى، 101-بەت.

(72) سەيپى خوجىن: «سۇبئاھە (سەمەرقەند ئەركىسى) ... تارىخ مەجمۇئەسى» 20-نومۇر، 103-بەت، خەنزۇچە.

(73) ئا.بۇداگوۋ: «تۈرك — تاتار تىلىغا دائىر لۇغەت قوللانما»، پېتربورگ 1869-يىل نەشرى، I 390-بەت.

(74) «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ لۇغىتى»، شىنجاڭ ياشلار، ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989-يىل 1-ئاي 1-نەشرى، 178-، 179-بەتلەر.

(75) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل 1-نەشرى، 4009، 4010-بېتىلار.

(76) «قۇتادغۇبلىك»، 1931-بېسىت.

(77) سەيپى خوجىشن: «تۈرك قانۇنى ھەققىدە دەسلەپكى ئىزدىنىش». «تارىخ تەتقىقاتى ژۇرنىلى»، 1965-يىل 5-سان. 97-بەت، خەنزۇچە.

(78) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 834، 950، 964، 1120-بەت.47، 65، 66-ۋە 72-بابلارغا قارالسۇن.

(79) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 4010، 4013، 4014، 4002، 4003، 4004، 4021، 4017، 4019، 4018، 4026، 4029، 4030، 4030-بېتىلارغا قارالسۇن.

(80) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 4082، 4070، 4290، 4298، 4299، 4309، 4588، 4595، 4605، 4606، 4752-بېتىلارغا قارالسۇن.

(81) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم 187-بەت.

(82) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» III توم 443-بەت.

(83) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم 458-بەت.

(84) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، II توم 337-بەت.

(85) « قۇتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 2083، 2084، 2086، 2087-بېيتلارغا قارالسۇن.

(86) « قۇتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 1956، 1957، 1961، 1964، 1965، 2168، 2169، 2170، 2171، 2172، 2173-بېيتلارغا قارالسۇن.

(87) « قۇتادغۇبلىك » ، 2057، 2058، 2059، 2060، 2061، 2062، 2064، 2066، 2069، 2070-بېيتلارغا قارالسۇن.

(88) « قۇتادغۇبلىك » ، 2157، 2158، 2159، 2160، 2161-بېيتلار.

(89) « قۇتادغۇبلىك » ، 264، 2165، 2166، 2081-بېيتلارغا قارالسۇن.

(90) « قۇتادغۇبلىك » ، 3867، 3868، 4996، 4999 ۋە 5000-بېيتلارغا قارالسۇن.

(91) « قۇتادغۇبلىك » ، 2182، 2183، 2187-بېيتقا قارالسۇن.

(92) « قۇتادغۇبلىك » ، 2193، 2188، 2190، 2199-بېيتلارغا قارالسۇن.

(93) « قۇتادغۇبلىك » ، 2218، 2219، 2223، 2234، 2220-بېيتلارغا قارالسۇن.

(94) « قۇتادغۇبلىك » ، 2217، 2208، 2209-بېيتلارغا قارالسۇن.

(95) « قۇتادغۇبلىك » ، 2235، 2236، 2237، 2238، 2239، 2260، 2241، 2240، 2242-بېيتلارغا قارالسۇن.

(96) « قۇتادغۇبلىك » ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984-يىل نەشرى، 2436، 2437، 2438، 2439، 2440، 2442، 2444، 2445، 2446، 2447، 2437، 2461، 2441-بېيتلارغا قارالسۇن.

(97) « قۇتادغۇبلىك » ، 2473، 2475، 2476، 2480، 2481، 2482-بېيتلارغا قارالسۇن.

(98) « قۇتادغۇبلىك » ، 2487، 2488-بېيتلارغا قارالسۇن.

(99) « قۇتادغۇبلىك » ، 2484-، 2524-بېيتلارغا قارالسۇن.

(100) « قۇتادغۇبلىك » ، 2484-، 2454-بېيتلارغا قارالسۇن.

(101) « قۇتادغۇبلىك » ، 2490، 2492، 2474، 2493، 2494، 2495، 2496، 2497، 2498، 2499، 2500، 2501-بېيتلارغا قارالسۇن.

(102) « قۇتادغۇبلىك » ، 2503، 2504، 2506-بېيتلارغا قارالسۇن.

(103) « قۇتادغۇبلىك » ، 2519، 2520-بېيتلارغا قارالسۇن.

(104) « قۇتادغۇبلىك » ، 2507، 2508-بېيتلارغا قارالسۇن.

(105) « قۇتادغۇبلىك » ، 2529، 2530، 2531، 2532، 2576-بېيتلارغا قارالسۇن.

(106) « قۇتادغۇبلىك » 2533 — 2550-گىچە ھەم 2557، 2558، 2562، 2564، 2565، 2566، 2567-بېيتلارغا قارالسۇن.

(107) « قۇتادغۇبلىك » ، 2581 — دىن 2589-بېيتگىچە قارالسۇن.

(108) « قۇتادغۇبلىك » 2554، 2555، 2556-بېيتلارغا قارالسۇن.

(109) « قۇتادغۇبلىك » ، 2561-بېيتقا قارالسۇن.

(110) « قۇتادغۇبلىك » ، 2598، 2599، 2593، 2595، 2596-بېيتلارغا قارالسۇن.

(111) « قۇتادغۇبلىك » ، 2607، 2608، 2611، 2613، 2615، 2616-بېيتلارغا قارالسۇن.

(112) « قۇتادغۇبلىك » ، 2622، 2623، 2621، 2624، 2630، 2631، 2632، 2633، 2634، 2635، 2636، 2637-بېيتلارغا قارالسۇن.

(113) « قۇتادغۇبلىك » ، 2660، 2666، 2665، 2661 ۋە 2648-بېيتلارغا قارالسۇن.

(114) « قۇتادغۇبلىك » ، 2662، 2642، 2639-بېيتلارغا قارالسۇن.

(115) « قۇتادغۇبلىك » ، 2640، 2649، 2650، 2651، 2652،

2653، 2654، 2658، 2659، 2655- بېيتلارغا قارالسۇن.

(116) « قۇتادغۇبلىك » ، 2663، 2664- بېيتلارغا قارالسۇن.

(117) « قۇتادغۇبلىك » ، 2667، 2668- بېيتلارغا قارالسۇن.

(118) « قۇتادغۇبلىك » ، 2674، 2675، 2676، 2677، 2678، 2679، 2680، 2681، 2698- بېيتلارغا قارالسۇن.

(119) « قۇتادغۇبلىك » 2693، 2721، 2722، 2723، 2724، 2725، 2726- بېيتلارغا قارالسۇن.

(120) « قۇتادغۇبلىك » ، 2729، 2730، 2731- بېيتلارغا قارالسۇن.

(121) « قۇتادغۇبلىك » ، 2703، 2704، 2705، 2706، 2707، 2708، 2709، 2773، 2733، 2734، 2735، 2736، 2738- بېيتلارغا قارالسۇن.

(122) « قۇتادغۇبلىك » ، 2750، 2761، 2762، 2766، 2764، 2765، 2799، 2800، 2791، 2793- بېيتلارغا قارالسۇن.

(123) « قۇتادغۇبلىك » ، 2679، 2771، 2772، 2773، 2774، 2780، 2782، 2783- بېيتلارغا قارالسۇن.

(124) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 426- بەت.

(125) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 427- بەت.

(126) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 631- بەت.

(127) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم 636- بەت.

(128) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى II توم 141- بەت.

(129) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 330- بەت.

(130) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 507- بەت.

(131) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 468- بەت.

(132) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، I توم، 546- بەت.

(133) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، III توم، 73- بەت.

(134) « قۇتادغۇبلىك » ، 2801، 2802، 2803، 2804، 2805، 2806- بېيتلارغا قارالسۇن.

(135) « قۇتادغۇبلىك » ، 2807، 2808، 2815، 2816- بېيتلارغا قارالسۇن.

(136) « قۇتادغۇبلىك » ، 2821، 2822- بېيتلارغا قارالسۇن.

(137) « قۇتادغۇبلىك » ، 2824، 2832، 2835- بېيتلارغا قارالسۇن.

(138) « قۇتادغۇبلىك » ، 2834، 2833، 2829- بېيتلارغا قارالسۇن.

(139) « قۇتادغۇبلىك » ، 2843، 2844، 2859، 2876، 2868، 2896، 2870- بېيتلارغا قارالسۇن.

(140) « قۇتادغۇبلىك » ، 2854، 2855، 2858- بېيتلارغا قارالسۇن.

(141) » قۇتادغۇبلىك » ، 2877، 2878- بېيتلارغا قارالسۇن.

(142) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 83- بەت.

(143) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، III توم 405- بەت.

(144) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 424- بەت.

(145) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 470- بەت.

(146) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 463- بەت.

(147) « تۈركىي تىللار دىۋانى » ، I توم 531- بەت.

(148) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 283-بەت.
(149) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، III توم 81-بەت.
(150) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، III توم 600-بەت.
(151) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 565-بەت.
(152) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 631-بەت.
(153) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 71-بەت.
(154) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 91-بەت.
(155) (156) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 278-بەت
وە 281-بەت.
(157) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، III توم 187-بەت.
(158) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 444-بەت.
(159) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 529-بەت.
(160) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 655-بەت.
(161) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 516-بەت.
(162) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 593-بەت.
(163) « تۆركمي تللار دىۋانى » ، I توم 264-بەت.
(164) « قۇتادغۇبلىك » ، 2884، 28885، 2886، 2888، 2891، 2901، 2902، 2905، 2911-بېيىتلارغا قارالسۇن.
(165) « قۇتادغۇبلىك » ، 2941، 2951، 2916، 2917، 2925، 2926-بېيتلارغا قارالسۇن.
(166) « قۇتادغۇبلىك » ، 2928، 2929، 2930، 2931، 2932-بېيتلارغا قارالسۇن.
(167) « قۇتادغۇبلىك » ، 4031، 4023، 4033، 4037، 4038، 4039، 4040، 4041، 4042، 4043، 4044-بېيتلارغا قارالسۇن.
(168) « قۇتادغۇبلىك » ، 4046، 4047، 4048، 4049-بېيتلارغا قارالسۇن.
(169) « قۇتادغۇبلىك » ، 4055 ــ 4063-بېيتىچە قارالسۇن.
(170) « قۇتادغۇبلىك » ، 4064، 4065، 4066-بېيتىچە

قارالسۇن.
(171) « قۇتادغۇبلىك » 4067، 4068، 4069، 4070، 4071، 4072، 4073، 4074-بېيتلارغا قارالسۇن.
(172) « قۇتادغۇبلىك » ، 4110، 4111، 4112، 4113، 4114، 4115، 4116، 4125، 4126، 4128، 4129، 4130، 4131، 4132، 4133، 4134-بېيتلارغا قارالسۇن.
(173) « قۇتادغۇبلىك » ، 4136 ــ 4148-گىچە قارالسۇن.
(174) « قۇتادغۇبلىك » ، 4171، 4172، 4169، 4168، 4316-بېيتلارغا قارالسۇن.
(175) « قۇتادغۇبلىك » ، 4174، 4175، 4181، 4182، 4183، 4184-بېيتقا قارالسۇن.
(176) « قۇتادغۇبلىك » ، 4201 ــ 4206-گىچە قارالسۇن.
(177) « قۇتادغۇبلىك » ، 4233 ــ 4238-گىچە قارالسۇن.
(178) « قۇتادغۇبلىك » ، 4472، 4473، 4474-بېيتلارغا قارالسۇن.
(179) « قۇتادغۇبلىك » ، 2272، 2270، 2274، 2275، 2276، 2278-بېيتقا قارالسۇن.
(180) « قۇتادغۇبلىك » 2323 ــ 2330-گىچە قارالسۇن.
(181) « قۇتادغۇبلىك » ، 2317، 2271، 2273، 2283، 2284، 2285-بېيتلارغا قارالسۇن.
(182) « قۇتادغۇبلىك » 2294، 2295، 2296، 2297-بېيتلارغا قارالسۇن.
(183) « قۇتادغۇبلىك » ، 2298، 2299، 2300، 2301، 2302-بېيتلارغا قارالسۇن.
(184) « قۇتادغۇبلىك » ، 2309-دىن 2315 گىچە قارالسۇن
(185) « قۇتادغۇبلىك » ، 23332-2340-گىچە قارالسۇن.
(186) « قۇتادغۇبلىك » ، 2341-2439-گىچە قارالسۇن.
(187) « قۇتادغۇبلىك » ، 2350، 2351، 2352-بېيتلارغا قارالسۇن.

(188) « قۇتادغۇبلىك » ، 2355، 2356، 2357، 2358، 2359- بېيتلارغا قارالسۇن.

(189) « قۇتادغۇبلىك » ، 2368 ۋە 2359-2366-گىچە قارالسۇن.

(190) « قۇتادغۇبلىك » ، 2370-2378 گىچە قارالسۇن.

(191) « قۇتادغۇبلىك » ، 2380، 2382، 2381، 2383، 2384، 2385، 2290، 2291، 2293- بېيتلارغا قارالسۇن.

(192) « قۇتادۇغبلىك » ، 2386-2397-گىچە قارالسۇن.

(193) « قۇتادغۇبلىك » ، 2398-2404-گىچە قارالسۇن.

(194) « قۇتادغۇبلىك » ، 2405، 2408، 2409، 2410، 2411، 2412، 2413- بېيتلارغا قارالسۇن.

(195) « قۇتادغۇبلىك » ، 2417، 2418، 2419، 2420- بېيتقا قارالسۇن.

(196) « قۇتادغۇبلىك » ، 4119، 4120، 4121، 4122، 4123- بېيتقا قارالسۇن.

(197) « قۇتادغۇبلىك » ، 2510، 2511، 2512، 2515، 2516، 2514- بېيتلارغا قارالسۇن.

(198) « قۇتادغۇبلىك » ، 163، 164، 165، 166، 167- بېيتلارغا قارالسۇن.

(199) « قۇتادغۇبلىك » ، 1914- بېيتقا قارالسۇن.

(200) « قۇتادغۇبلىك » ، 1609، 1610- بېيتلارغا قارالسۇن.

(201) « قۇتادغۇبلىك » ، 4098، 4099، 4100- بېيتقا قارالسۇن

(202) « قۇتادغۇبلىك » ، 2987، 2988- بېيتلارغا قارالسۇن.

(203) « قۇتادغۇبلىك » ، 5484، 5487- بېيتلارغا قارالسۇن.

(204) « قۇتادغۇبلىك » ، 5495، 5496، 5497، 5498- بېيتقا قارالسۇن.

(205) « قۇتادغۇبلىك » ، 4409- بېيتقا قارالسۇن.

(206) « قۇتادغۇبلىك » ، 5350، 5351- بېيتقا قارالسۇن.

(207) « قۇتادغۇبلىك » ، 5981، 5982، 5983- بېيتقا قارالسۇن.

(208) « قۇتادغۇبلىك » ، 5863، 5864، 5873، 5874، 5876، 5872 ۋە 5877- بېيتلارغا قارالسۇن.

(209) « قۇتادغۇبلىك » ، 4212، 4213- بېيتلارغا قارالسۇن.

(210) « قۇتادغۇبلىك » ، 221، 222- بېيتلارغا قارالسۇن.

(211) « قۇتادغۇبلىك » ، 5198، 5279، 56280، 5281- بېيتلارغا قارالسۇن.

(212) « قۇتادغۇبلىك » ، 5504، 5505- بېيتلارغا قارالسۇن.

(213) « قۇتادغۇبلىك » ، 2860، 2861، 2865، 2866- بېيتقا قارالسۇن.

(214) « قۇتادغۇبلىك » ، 5577، 5546، 5547، 5548 ۋە 5549- بېيتلارغا قارالسۇن.

(215) « قۇتادغۇبلىك » ، 641، 642- بېيتلارغا قارالسۇن.

(216) « قۇتادغۇبلىك » ، 3815، 3816، 3817، 3818، 3819- بېيتلارغا قارالسۇن.

(217) « قۇتادغۇبلىك » ، 295، 296- بېيتلارغا قارالسۇن.

(218) « قۇتادغۇبلىك » ، 5218، 3435- بېيتلارغا قارالسۇن.

(219) « قۇتادغۇبلىك » ، 5555، 5556، 5588، 5589، 5590- بېيتلارغا قارالسۇن.

(220) « قۇتادغۇبلىك » ، 5574-5583-گىچە قارالسۇن.

(221) « قۇتادغۇبلىك » ، 5515-5519-گىچە قارالسۇن.

(222) « قۇتادغۇبلىك » ، 5910، 5911، 5912، 5913، 5914، 5915- بېيتلارغا قارالسۇن.

(223) « قۇتادغۇبلىك » ، 2957-2965-گىچە قارالسۇن.

(224) « قۇتادغۇبلىك » ، 2973، 2974- بېيتلارغا قارالسۇن.

(225) « قۇتادغۇبلىك » ، 1595، 1597، 1598، 1690، 1691- بېيتلارغا قارالسۇن.

(226) « قۇتادغۇبلىك » ، 4527، 4528، 4529، 4530- بېيتلارغا قارالسۇن.

(227) « قۇتادغۇبلىك » ، 4471، 4462، 4463، 4397، 4398، 4399، 4360، 4342، 4348، 4349، 4350، 5553، 5554، 4338- بېيتلارغا قارالسۇن.

(228) « قۇتادغۇبلىك » ، 2493، 2498، 2473، 811، 812، 813، 814- بېيتلارغا قارالسۇن.

(229) « قۇتادغۇبلىك » ، 4504، 4505، 4506، 4507، 4508، 4509- بېيتلارغا قارالسۇن.

(230) « قۇتادغۇبلىك » ، 1218، 1219، 1220، 1223، 1224، 1225، 1226، 1227، 1228- بېيتلارغا قارالسۇن.

(231) « قۇتادغۇبلىك » ، 4510، 4507- بېيتلارغا قارالسۇن.

(232) قۇتادغۇبلىك » ، 4486، 4487، 4488، 4489، 4490، 4491، 4492، 4493، 4494، 4495، 4496، 4497، 4498، 4501- بېيتلارغا قارالسۇن.

(233) « قۇتادغۇبلىك » ، 4517، 4518، 4513، 4514، 4520، 1303، 1304- بېيتلارغا قارالسۇن.

(234) « قۇتادغۇبلىك » ، 4605، 4604، 4066، 4595، 4594، 1614، 4637، 4640- بېيتلارغا، 1456، 1449، 1460، 1547، 1931، 2111، 2179، 2490، 3077، 4016، 4018، 4605، 5735، 5737، 6588، 6593، 6594، 6595، 4309، 1547، 3049، 4720، 4720، 5765، 6344، 6492- بېيتلارغا قارالسۇن.

(235) (236) رېئست رەھمىتى ئارات: « قۇتادغۇبلىك » ، ئىندېكسى، ئىستانبول 1979-يىل نەشرى، تۈركچە، 362-، 458-، 462- بەتلەر.

ئۇچىنچى باب

ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپقا كۆرسەتكەن تەسىرى

« قۇتادغۇبلىك » ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ئۇستىدە توختىلىشتىن بۇرۇن ئۇ ياشىغان دەۋردىكى ئىسلام دۇنياسى ۋە ئۇنىڭ قانۇنچىلىق ئەھۋالاتى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ھەممىگە مەلۇم بولغىنىدەك، ئىسلام دىنى VII ئەسىردە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا مەيدانغا كەلدى. ئىسلام دىنىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئىجتىمائىي خاراكتېرلىك بىر ئىسلاھات بولۇپ، ئۇ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا سىياسىي جەھەتتە تىنچىي تۇراقلىقنى بارلىققا كەلتۈرگەن سىياسىي ۋەزىيەت يارىتىپ كونا قەبىلىۋىي تۈزۈمنىڭ ئىللەتلىرىنى يوقاتتى، جاھىلىيەت دەۋرىنىڭ ئەخلاق قائىدىلىرىگە كۆچلۈك خاتىمە بەردى. دىن، قانۇن ۋە ئەخلاقنىڭ بىرلىكىنى ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇتكۈل ئەرەب دۇنياسىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئۆزگىرىش ھاسىل قىلدى، بۇنداق ئۆزگىرىش بۇرۇنقى قەبىلىۋازلىق ئادەت كۆچلىرىگە قاتتىق تەسىر كۆرسەتتى. قىسقىسى، بۇ ئىسلاھات تامامى ئەرەب قەبىلىلىرىنى ئۆزىنىڭ ئوبېكتى قىلىپ، ئۇلارنى فېئودالىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى راۋاج تاپقان ئىسلام يېڭى ئىجتىمائىي كاتېگورىيىسىگە جەملىدى. ئۇ، گەرچە

شۇنىڭدەك ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ ئەمما، «شۇ جاغدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمنى پاچاقلاپ تاشلايدىغان تامىلما ئايلىنالمىدى. ئەكسىچە، فېئودال كۈچلەر يايدىلىنىدىغان ئەزەلىيۈي قورالغا ئايلىنىپ، ئېزىلىشكە ئۇچراۋاتقان ئاممىنى قايمۇقتۇرۇپ، فېئودالىق تۈزۈمنىڭ ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي جەھەتتىكى ئېكسپلاتاتسىيىسىنى قوغدايدىغان مەنئۇي ئاساسقا ئايلاندى... خەلىپە، ئىمام ۋە ئەمىرلەر مەزھىپىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، دىنىي تونغا ئورىنىۋېلىپ ئۆزلىرىنىڭ شەخسىي قارا نىيىتى ۋە ئىقتىسادىي مەنپەئىتىنى پەردازلىدى. ئۆزلىرىنىڭ دېھقانچىلىق ۋە سودىدىكى ئىشلەپچىقىرىش بايلىق مەنبەلىرىنى تىزگىنلەش يولىدا ئېلىپ بارغان قانلىق ئۇرۇشلىرىنى ئاقلىدى.» (1)

ئىسلامنىڭ دەسلىپىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تۆت نەپەر خەلىپىنىڭ ئادىل، دىيانەتلىك ئىستىلى قانۇن تۈزۈشنىڭ پرىنسىپى قىلىنغان بولۇپ، ئىجتىمائىي تۈرمۇشتا قانۇننىڭ ھەممىگە تەڭ تەدبىق قىلىنىشى ئەمەل قىلىنسا بولمايدىغان مىزانغا ئايلانغانىدى. كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە بۇ پرىنسىپلارغا ئەمەل قىلىنمىدىلا ئەمەس، بەلكى سۇيىقەت جەھەتتە تۆبلۈك يامان ئۆزگىرىش ياسىدى. بۇ ھەقتە بەمەن تارىخچىسى سۇلتان ئەخمەد ئۇمەرنىڭ مۇنداق بىر سۆزىنى ئالغلاپ ئۆتۈشلا كۇپايە. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «خەلىپە ئەبۇبەكرى، ئۇمەر شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھاكىملىرى دەۋرىدىكى ئىسلام ئىتتىھادىدىكى ۋەھىيلەرگە ئاساسەن بۇرگۇزۇپ، كىشلەرنىڭ بەي ياكى كەمبەغەل، قۇلدار ياكى قۇل بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھەممە كىشىنىڭ قانۇن ئالدىدا باراۋەر بولۇشى لازىملىقى ھەققىدىكى پرىنسىپلارغا ئاساسلىنىپ ھۆكۈم قىلاتتى. ئىسلامنىڭ دەسلىپىدە بۇ ھاكىملار ئۆز نەپسىگە جوڭ تارتىدىغان نەپسانىيەتچىلىك ۋە ئاچكۆزلۈكنى

ئۆزىگە زادىلا يېقىن كەلتۈرمىگەن بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئەخلاق پرىنسىپى ئۇلارنىڭ قەلبىدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغانىدى. ئەمما خەلىپە ئوسمان دەۋرىدىن باشلاپ، شۇنىڭدەك كېيىنكى مۇئاۋىيە دەۋرى ھەم ئۆزەمۇۋىلەر بىلەن ئابباسىيلار قاتارلىق ئىككى خاندانلىقنىكى خەلىپىلەر دەۋرىگە كەلگەندە بۇ خىل روھ تەدرىجىي ھالدا ئاجىزلاپ يوقلىشقا باشلىدى. خەلىپىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يېقىن كىشىلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلەپ ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ قابىلىيەتلىك ياكى قابىلىيەتسىزلىكى، پاك دىيانەتلىك ياكى ئەمەسلىكى بىلەن قىلچە ھېسابلاشمىدى، ئالۋان - ياساق، باج-سېلىقلارنى ئاۋۇتۇپ ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەلق ئاممىسىنى تېخىمۇ ئەزدى.» (2)

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆز زامانىسىدىلا يېگىدىن بىرلىككە كېلىپ ئەمدىلا گۈللىنىۋاتقان ئەرەب دۇنياسىدىكى «جاھىلىيەت دەۋرى» دىن پەرقلىق ھالدا مەيدانغا كېلىۋاتقان، ئادالەتنى تەكىتلەيدىغان ئىجتىمائىي پاراۋانلىق بەرپا قىلىش ۋەزىپىسىنىڭ ئەبەدىي بولالمايدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ كەينى-كەينىدىن يەكۈشلىنىدىغان ھۆكۈمدارلارنىڭ ئاينىپ ئۆزگىرىشى بىلەن بۇزۇلۇشقا ئۇچرايدىغانلىقىنى ئالدىنئالا كۆرۈپ يەتكەنىدى. شۇڭلاشقا ئۇ: «ئەگەر ياخشى كىشىلەر مېنىڭ دەۋرىمدە ياشىغان كىشىلەردۇر، ئۇلاردىن قالسا ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە ياشىغان كىشىلەردۇر، ئۇلاردىن قالسا ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋردە ياشىغان كىشىلەردۇر. سىلەردىن كېيىن شۇنداق بىر خەلق كېلىدۇكى، ئۇلار خىيانەتكار، ئىشەنچسىز، ئۆزلىرى گۇۋاھلىق بېرىدىغان ئەمما گۇۋاھلىقنى تارتىلمايدىغان، ئاللاغا قىلغان ۋەدىسىگە ۋاپا قىلمايدىغان ئادەملەردۇر. ئۇلار دۇنياغا تولمۇ ھېرىس ۋە

راهبه تپه‌رەس كېلىدۇ» دېگەنىدى (3).

ئىسلام تارىخىدىن مەلۇم بولۇشىچە، مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن 4-ئورۇن باسار خەلىپە ئەلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلىپىلىك ئەۋلادىنىن-ئەۋلادقا مىراس قالدىغان نەسەپ تۈزۈمى بويىچە ئەمەس بەلكى سايلام تۈزۈمى بويىچە داۋاملاشقان بولۇپ، مۇئاۋىيەدىن كېيىنلا ئۇ، مىراس تۈزۈمگە ئايلاندى. بۇ دەۋرلەردە ئالدىنقىلار تەرىپىدىن مىراس بولۇپ قېپقالغان خەلىپىلىك ھوقۇقىنى تالىشىش كېسىلى قايتىدىن قوزغىلىپ كۆرەش يېتىباشتىن ئەۋجىگە چىقتى. دېمىسىمۇ «ئىسلام دىنىدا خەلىپىلىكنى تالىشىش مەسىلىسىدىنمۇ بەك ئېغىر قان تۆكۈلۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مەسىلە يوق» بولۇپ، «ھەربىر خەلىپە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ بىرىنچى خىزمىتى قىلىپ ئۆز ئاتا - بوۋىلىرىغا سادىقلىق بىلەن ئىشلىگەنلەرنى ۋە باشقا ۋەجدانلىق كىشىلەرنى، ئوقۇمۇشلۇق زاتلارنى ئۆلتۈرۈش، تاندىن ئۆزىنىڭ يېقىن-يىراق ئۇرۇق-تۇغقانلىرى ئىچىدىكى ئۆزىگە رەقىب بولغان ۋە بولۇش ئېھتىمالى بولغانلارنى جەھەننەمگە ئۇزىتىش» (5) بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئۇمەۋىلەر خاندانلىقى دەۋرى (مىلادى 661 — 750) دە، ئوسمان، ئەلى، تۆلەيھە ۋە زۇبەيرە قاتارلىق مەشھۇر زاتلار ئارقا-ئارقىدىن شېھىت قىلىندى. بۇ رېئاللىق كىشىلەرنى قاتتىق ئويغا سالغان بولۇپ، ھەممىلا جايى ئىسلامىيەتنىڭ تەدرىجى ئۆسۈشىدە باش قاتۇرىدىغان مۇنازىرە مەيدانىغا ئايلاندى، خەلىپە ئوسمانىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى توغرىمۇ ياكى خاتامۇ؟ ئەلى ئوسمانىنى ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغۇچىمۇ ئەمەسمۇ؟ تۆلەيھە، زۇبەير، ئائىشە قاتارلىقلار ئەلى بىلەن ئۇرۇش قىلسا بولامتى ياكى بولمامتى؟ ئەلىنىڭ «قۇرئان» ھۆكمى بىلەن ئۇرۇش ئەنزار چىلىقىنى ھەل قىلغانلىقى توغرىمۇ-خاتا-مۇ؟... دېگەندەك ئوخشاش مەسىلەر دائىم بولىدىغان

مۇنازىرىنىڭ تۈگۈنى ئىدى. ئەرەب تارىخچىسى ئىبن سائادنىڭ «ئات-تاباگات ئەل-كۇبرا» (مەشھۇر زاتلار ھەققىدە يېزىلغان خاتىرىلەر) دېگەن كىتابىنىڭ 7-توم 118 — 119-بەتلىرىدە قەيت قىلىنىشىچە، بەسرە قازىسى ھەسەن بەسرە ئىلىم مۇتائىلە قىلىۋاتقىنىدا كىشىلەر دائىم دېگۈدەك ئۇنىڭدىن نۇرغۇن مەسىلەرنى سورىغان. بەزىسى ھەججاجغا (6) قانداق قارايسىز؟ ئۇ ئادەم ئۆلتۈرۈپ قان تۆكسە، بۇلاڭچىلىق قىلسا، يەنە كېلىپ نامازغۇ ئوقۇمسا... دەپ سورىسا؛ بەزىلەر، سىز ئۇرۇشقا قانداق قارايسىز؟ دەپ سورىغان. يەنە بەزىلىرى، يېزىد مۇخالاپ بىلەن ئىبن ئەشئاس قاتارلىقلارغا قانداق قارايسىز؟ دەپ سورىغان. ھەسەن بەسرە: ئۇلارغىمۇ ئەگەشمەيمەن، بۇلارغىمۇ بولۇشمايمەن، دەپ جاۋاب بەرگەن. سۇرىيەلىك بىر ئادەم ئۇنداقتا سىز خەلىپىلەرگىمۇ بولۇشمايدىكەنسىز-دە، دېگەندە، ھەسەن بەسرە ناھايىتى قاتتىق زەردە بىلەن: شۇنداق، ھەتتا ئەگەشمەيمەن، دەپلا جاۋاب بەرگەن. (7)

ئۇمەۋىلەر دەۋرىدىن باشلاپ «بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە مۇقەددەس جاينىڭ مۇھىملىقى تۇپەيلىدىن، مەككە كۇندىن - كۇنگە بېيىپ، كەيپ-ساپا ۋە ئەيش-ئىشرەت تېزدىن ئەۋج ئېلىپ كەتتى.» (8) خەلىپىلەرنىڭ ئوردىسىدا خىزمەتكە سېلىنىدىغان قۇللار ئۇرۇشتا ئەسىرگە چۈشكەن ئەسىرلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە سېتىۋېلىنغان، بۇلاپ كېلىنگەن ئايالار، ئۆسمۈرلەرمۇ بار ئىدى. بۇ ۋاقىتتا قۇللارنى ئېلىپ-سېتىش ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ناھايىتى تېزلا پۇل تېپىپ باي بولۇشنىڭ ۋاستىسىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. «ئىسپانىيەدىن ئېلىپ كېلىنگەن قۇللارنىڭ ھەربىرى 1000 دىنارغا، تۇرك قۇللىرىنىڭ ھەربىرى 600 دىنارغا يارايتتى.» ... ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇمەۋىلەرنىڭ شىمالىي

ئافرىقىغا ئەۋەتكەن ھاكىمى مۇسا ئىبنى نۇسەير (640 — 716) ئافرىقىدا 300 مىڭ ئەسىركە ئىگە بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى خەلىپە ۋەلىدگە سوۋغات قىلغان. ئۇ مىلادى 711-يىلى مۇئاۋىن باش قوماندان تارىق ئىبنى زىيادنى ئىسپانىيەنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىنى بەتھى قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئىسپانىيە گوت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوزغىلىڭىدىن 30 مىڭ قىزغا ئىگە بولغان، مۇسۇلمان گېنېرالىنىڭ تۇركستاندىن 100 مىڭ ئەسىركە ئىگە بولغان.(9)

ھاراق ئىچىش — ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنى — «شەرىئەت» تە مەنئى قىلىنغان «جىنايەت» دەپ قارالغان قىلمىشنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇمەۋىيلەر دەۋرىدە قانۇننىڭ بۇ ماددىسىغا ئەمەل قىلىنمىدى. تارىخىي قەيتلەرگە قارىغاندا، ئۇمەۋىيلەر خاندانلىقىنىڭ 2-خەلىپىسى يېزىد ئۇچىغا چىققان ھاراقكەش بولۇپ، بارغانلا يېرىدە قولىدىن ھاراق رومكىسى چۈشمىگەن. شۇڭا ئۇنى كىشىلەر «ھاراقكەش يېزىد» دەپ ئاتاشقان. مەشھۇر قانۇنشۇناس ھەسەن بەسرە (مىلادى 642 — 728) ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان جاسارىتى بىلەن ئالتۇن تەختىكى «ھاراقكەش يېزىد» نى كۆپ قېتىم يۈزتۇرانە تەنقىد قىلغانىدى. مەرۋان II ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغان چاغ (مىلادى 744 — 750) دا، مەشھۇر ھەزرىتى ئىمام ئەزەم ئەبۇھەنەفە(10) ئىراق ۋالىيسى يېزىد ئىبنى ئۇمەرنىڭ كۆفەدىكى قازىلىق مەنسىپىنى ئېتىراپ قىلمىغانلىقتىن ئەدەبلەپ جازاسى بېرىلگەن. ۋەلىد IIمۇ ئىسمى-جىسمىغا لايىق ھاراقكەش بولۇپ، ئىسلام دۇنياسىدا «شاللاق خەلىپە» دەپ نام ئالدى ۋە ھىجرىيىنىڭ 126-يىلى (مىلادى 743 — 744) ياشقىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئۇمەۋىيلەر دەۋرىدە گەرچە ئىسلامىيەتچە بولغان بەزى مۇئەسسەسىلەر تەسىس قىلىنغان بولسۇ، ئەمما دۆلەتنىڭ

تەشكىلىي قۇرۇلمىسى مەمۇرىي ۋە ئەدلىيە فۇنكسىيىلىرىنىڭ مۇستەھكەم بولغان ئۇلى ئۇستىدە ئەمەس ئىدى. بۇ ئىككى تەرەپتىكى ئەڭ ئالىي ھوقۇق خەلىپىنىڭ قولىدا بولۇپ خەلىپىنىڭ قول ئاستىدىكى زور بىر تۈركۈم تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلار خەلىپىلەرنىڭ نوپۇزى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ باشقۇرىدىغان زېمىنلىرى ۋە مەمۇرىي ھوقۇق دائىرىسىدىكى ئىشلارغىلا قانۇننى يۈرگۈزەلەيتتى. ۋەزىرلەرنىڭ ھوقۇقى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئۇلار مالىيە، ھەربىي ئىشلار، سۇغىرىش قاتارلىق تارماقلارنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇراتتى ۋە شۇلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قانۇن-نىزاملارنى تۈزۈشكە مەسئۇل ئىدى. ھەرقايسى ئۆلكىلەرنىڭ ۋالىيلىرى، ھەربىي قوماندانلار، خەزىنە باشقۇرغۇچىلار، بازار تەپتىشلىرى، سۇ باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ئىچىدىلا سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى، شۇرتا (ساقچى ئەمەلدارى) لار جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلاتتى، ئىلگىرى مەيلى ئۆت خەلىپە دەۋرىدە بولسۇن، مەيلى مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋرىدە بولسۇن، گۇناھكار دەپ قارالغانلار نەسىھەت قىلىش، ئاگاھلاندۇرۇش، تووا قىلدۇرۇش، دەررە ئۇرۇش قاتارلىق جازالارغا تارتىلاتتى، ئەمدىلىكتە بولسا، ئۇلارنىڭ ئورنىنى قاماقتا ئېلىش، ئۆلۈم جازاسى بېرىش قاتارلىق قاتتىق بولغان قانۇنىي جازالار ئالدى. بۇنىڭ بىلەن خەلىپىلەرنىڭ ئوردىسىدا رەسمىي ئادەم ئۆلتۈرىدىغان ئاپپالتىلىق جاللاتلار ۋە ئادەم سولايدىغان زىندانلار بارلىققا كەلدى.

ئابباسىيلار (مىلادى 750 — 1258) دەۋرىدىمۇ ئۇمەۋىيلەر دەۋرىدىكىگە ئوخشاش «كوللېكتىپ توپلىشىپ ھاراق ئىچىش ۋە يەككە ئۆز ئالدىغا ھاراق ئىچىشلەر ئادەتكە ئايلىنىپ كەتتى. ھاراق ئىچىشنى مەنئى قىلىش ئەسلىدە ئىسلام

دىنىنىڭ ئەڭ چوڭ بىر ئالاھىدىلىكى ئىدى. ھالبۇكى...
خەلىپە، پادىشاھ، ۋەزىر ھەتتا سوتچىلارمۇ بۇنىڭغا سەل قارىدى. چىلان چىلانغان ھاراقلار ئەڭ ئېسىل ئىچىملىك ھېسابلىناتتى. زىياپەتلەردە قىزلارنى ناخشا ئېيتقۇزۇش بىلەن بىرگە قىلىش ئەجەللىنەرلىك ئىش ھېسابلانمايتتى... كۆرگىلى بولىدۇكى، بۇنداق زىياپەتلەرگە قاتناشتۇرۇلىدىغان ناخشىچى قىزلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك شەھۋانە چۆرىلەر بولۇپ، بۇ شۇ ۋاقىتتىكى ياشلارنىڭ ئەخلاقىغا نىسبەتەن ئەڭ ئېغىر تەھدىتنى شەكىللەندۈرۈپ تۇراتتى.» (11) بۇنداق چىرىكلىك خەلىپىلەرنىڭ مۇمىن (مۇسۇلمانلار) لەر بىلەن يېراقلىشىپ ئۆزلىرىنىڭ تەختتىن دومىلاپ چۈشۈشىنى تېزلەتتى. ئۇرۇش سەپلىرىدە بولسا، رەقىبلىرىنى كۆپەيتىپ كېشىنى چۆچۈتكۈدەك سۈيىقەست ۋە سىياسىي ئۆزگىرىشلەرنى پەيدا قىلدى.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئابباسىيلار خاندانلىقىدا 37 نەپەر خەلىپە ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقىگە 508 يىل (يەنە بەزى ئېتىلىشلاردا 523 يىل دېيىلىدۇ) ھۆكۈمرانلىق قىلغان بولۇپ، خاندانلىقنىڭ تۇنجى قۇرغۇچىسى بولغان ئەبۇئابباس ئالتىنچى خەلىپە مۇھەممەد ئەمىن زۇلىيەمىن تەرىپىدىن، ئونىنچى خەلىپە موتەۋەككىل ئون بىرىنچى خەلىپە مۇنتەسىر تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان(12). خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى توققۇز خەلىپىسىمۇ قىسقىنىنە 50 يىل ئىچىدە قول ئاستىدىكى تۈركلەردىن تەشكىللەنگەن مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ ئاغدۇرۇپ تاشلىنىشى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلانغان. بۇلارنىڭ بەزىلىرى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن، بەزىلىرى دارغا ئېسىلغان، بەزىلىرى زەھەر بېرىپ ئۆلتۈرۈلگەن، ئەڭ ئاخىرقى خەلىپە ئەلمۇستەئسىم مىلادى 1258-يىلى ھىلاكۇخان تەرىپىدىن ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ بوغۇپ ئۆلتۈرۈلگەن(13). بۇ

ھەقتە پاكىستانلىق مۇسۇلمان تارىخچىسى سەئىد فەيياز مەھمۇدنىڭ ئابباسىيلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى كەيپ-ساپا، چىرىك تۇرمۇشى ھەققىدە بەرگەن مەلۇماتى تېخىمۇ ئەھمىيەتلىكتۇر. ئۇ كىتابىدا: «قىلچە مۇبالىغە قىلمىغان ھالدا ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئوردا تۇرمۇشى ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ياكى پۈتكۈل تارىختا ئۇزۇنىڭ ئەيىش-ئىشرەت، كەيپ-ساپالىقى بىلەن ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇكى، بىرمۇ پادىشاھنىمۇ ئۇنىڭغا سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ، ئۇ دەل شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئۇزۇن گۈناھى تۈپەيلىدىن جاجىسىنى يېدى» دەپ يازىدۇ (14).

ئابباسىيلار دەۋرىدە بىدئەت ئەۋج ئالدى. 2-خەلىپە مەنسۇر ئەبۇجەئفەر تەختتىكى ۋاقىتتا (مىلادى 754 — 775)، ئىمام ئەزەم ئەبۇھەنەفە زىندانغا تاشلاندى ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولدى. 7-خەلىپە مەئمۇن (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 813 — 833) بىلەن 8-خەلىپە مۇستەئسىم بىللاھ (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 833 — 845) دەۋرىدە مۇئتەزىللەر(15) مەزھىپىنىڭ «〈قەدەر〉 ئاللا تەرىپىدىن نازىل بولمىغان، ئۇنى ئادەم يېزىپ چىققان» دېگەن تەشەببۇسى ئېتىراپ قىلىندى ھەمدە دىنىي ئۇلىمالارغا مەجبۇرىي تېڭىلدى. مەئمۇن مۇئتەزىللەردىن بولغان ئەبۇ ئىسھاق دۇۋادنى قازى قۇزاتلىققا تەينەپ، دىنىي سوت تەسىس قىلدى ھەمدە ئۇنى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدىكى ئالىي ئەمرلەرنىڭ مۇشۇ ئەقىدىگە ئېتىقاد قىلىش ئەھۋالىنى مەخسۇس تەپتىش قىلىدىغان ئورۇنغا ئايلاندۇردى. مانا مۇشۇ چاغدا ئىمام ئەھمەد ئىبنى ھەنبەل(16) مۇئتەزىللەر مەزھىپىنىڭ يات تەشەببۇسىنى قوبۇل قىلغىلى ئۇنىمىغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلاندى.

قىسقىسى، بۇ دەۋردە قانۇن ئاياغ-ئاستى قىلىندى،

خەلىپىلەر ئۆز خاھىشلىرىغا ئاساسەن پەرمانلار چۈشۈرۈپ، قانۇن ئورگانلىرىنىڭ خىزمىتىگە ئارىلاشتى، بۇنىڭ بىلەن ئەدلىيە، قانۇن ئورگانلىرى پاسسىپ ھالغا چۈشتى. خۇددى مىسرلىق قانۇنشۇناس ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن «ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە ئىسلام شەرىئىتى» دېگەن ئەسىرىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتكەندەك «ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە ئەدلىيە خىزمىتى سىياسەتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىمای قالمىدى. خەلىپىلەر ئەدلىيە خىزمەتچىلىرىنىڭ ئىشلىرىغا ئارىلىشىۋالغانلىقتىن، قازىلار قانۇننى ئىجرا قىلىدىغان ۋاقىتلىرىدا زادى قانداق قىلىشلىرىنى ۋە قايسىسىنى ئىجرا قىلىشنى بىلەلمەيدىغان ھالغا چۈشۈپ قالدى. خەلىپىلەر ئەدلىيە ئورگانلىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىرىشىغىمۇ ئارىلىشىۋالغانلىقتىن، قازىلار دائىم خىزمىتىدىن ئىستېپا بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان بولۇپ قېلىشقانىدى.»(17) بۇ ھەقتە لوندون ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئاسىيا-ئافرىقا ئىنستىتۇتى قانۇن فاكۇلتېتىنىڭ مۇدىرى، پروفېسسور ن. ج. كورسۇن ئەپەندى مۇنۇلارنى يازىدۇ: «ئابباسىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى 〈شەرىئەت〉 نىڭ ھامىيلىرى بولغانلىقىدىن پەخىرلىنىپ ماختىنىپ يۈرۈشەتتى. ئۇزۇنىڭ سىياسەت توغرىسىدىكى شەخسىي چۈشەنچىلىرىنى 〈شەرىئەت〉 بەلگىلىمىلىرىنىڭ ئاساسى قىلىشقا كۈرسەتمە بېرەتتى، سوتنىڭ مۇستەقىل بولۇشىغا يول قويمايتتى، سوتنىڭ بىردىنبىر مەسئۇلىيىتى 〈شەرىئەت〉 نى بولغا قويۇش دەپ قارايتتى. پۈتۈكچىلەر قازىلار تەرىپىدىن ھۆكۈم قىلىنغان ئىشلارنىڭ خەلىپە ۋە ھاكىملارنىڭ ئۆز ئەمەلىيتىدە كۈرسەتمىگەن ئىشلەنمىسىنى ياشى قانۇرۇپ پۈتۈشكەندەك قىلسىمۇ ئەمما ئۇلارنىڭ كۆپىنچە چاغلاردا پۈتىدىغىنى ھۆكۈمدارلارنىڭ قازىلارغا جۇشۇرگەن ئۇلارنىڭ بەتئالىرىنى بىكار قىلىش توغرىسىدىكى يۈرۈقلىرى بىلەن يۈقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمرانلار-

نىڭ كۆرسەتمىسىگە خىلاپلىق قىلغان سوتچىلارنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش توغرىسىدىكى قىسقا پەرمانلىرى بولاتتى.»(18)

مانا مۇشۇنداق تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈش نەتىجىسىدە ئەينى زامانىنىڭ ئۆزىدە ئەدەبىياتتا ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭ ھامىيلىرى بولغان خەلىپىلەرنى ئەخلاقىي جەھەتتىن توغرا يولغا يېتەكلەشنى مەقسەت قىلغان «ئوردا ۋەزىر-ۋۇزرا مەزھىپى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىيات شەكلى(19)شەكىللەنسە، ئەنگلىيىلىك كورسۇن ئەپەندى تەرىپىدىن «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» دەپ ئاتالغان قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتى قانۇنشۇناسلار ئارىسىدا بارلىققا كەلدى ۋە ھەرقايسى ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى شۇنداقلا قانۇنشۇناسلارنىغا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتتى.

قاراخانىلار سۇلالىسىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرىي، ھەربىي ۋە ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي، ئەخلاقىي، جىسمانىي جەھەتتىكى مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە بىر تۇتاش قېلىپقا سېلىپ ئۆلچەملەشتۈرۈشى — ئەينى ۋاقىتتا ئىسلام دۇنياسىنىڭ مەركەزلىرىدىن بولغان باغدادتا مەيدانغا كەلگەن «جامائەت قانۇن تەلىماتى» ۋە بۇ تەلىماتنى ئۆزىگە يېتەكچى قىلغان قانۇن يېڭىلاش ھەرىكىتى ئۇچقۇنلىرىنىڭ قاراخانىلار سۇلالىسىگە يېتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ قانۇنچىلىق ئەمەلىيىتىدە ئۆز ئىپادىسىنى ناپقانلىقىنىڭ بىر دەلىلىدۇر.

جامائەت قانۇن تەلىماتى — كالامىزم ئىلاھىيەتچىلىكىنىڭ ھوقۇقشۇناسلىق بىلەن قانۇنشۇناسلىققا ماسلاشتۇرۇلۇشى بولۇپ، III — V ئەسىردە ئىسلام قانۇنشۇناسلىرى تەرىپىدىن بىخلاندۇرۇلغان. ئۇنىڭغا تۇنجى ئۇل قويغۇچى كىشى ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ 5-خەلىپىسى ھارۇن رەشىد (ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقتى مىلادى 786 — 809) دەۋرىدە «قازى قۇززات» (ھازىرقى ئەدلىيە

مىنىستىرىغا توغرا كېلىدۇ) لىقا تەيىنلەنگەن كۇفەلىك مەشھۇر قانۇنشۇناس ئەبۇ يۈسۈپ (731 ــ 798) دۇر. ئۇ ھارۇن رەشىدكە تۇزۇپ بەرگەن «كىتابۇل خىراج» (يەر بېجى قانۇنى) دېگەن دەستۇرىدە بۇ تەلىماتنىڭ بەزى چەكلىملىك تەرەپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىدا بۇ مەقتىكى تەپەككۇر ۋە مۇنازىرىلەر باشلاندى. XI ئەسىرگە كەلگەندە ئاندىن رەسمىي بىر مۇكەممەل تەلىمات بولۇپ شەكىللەندى. ئۇنى بۇ ساھەدە ئەڭ ئەتراپلىق، ئەڭ سىستېمىلىق شەرھلىگەن كىشى شافى (20) مەزھىپىنىڭ شەرئىەتشۇناسى ئەبۇ ھەسەن ئەل مەۋەردى (ۋاپاتى مىلادى 1057 ـ يىللار) دۇر. ئۇ «كىتابۇل ئەھكام ئەسسۇلتانىيە» (سۇلتانلارنىڭ ھۆكۈملىرى توغرىسىدىكى قائىدىلىرى) دېگەن ئەسىرىدە بۇ تەلىماتنى ئەتراپلىق ۋە سىستېمىلىق ھالدا شەرھلىدى. كېيىنچىرەك بۇ مۇھاكىمىگە ھەنبەلى مەزھىپىنىڭ تەپسىرچىلىرىدىن بولغان مەشھۇر ئىبن تەيمى (ۋاپاتى مىلادى 1338 ـ يىللار) بىلەن مالىك ئىبن پارخۇن (ۋاپاتى مىلادى 1395 ـ يىللار) لار قاتناشتى ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى.

شۇنداق قىلىپ «XI ئەسىردىن باشلاپ قانۇنشۇناسلىق ئىلمىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى بىر خىل جامائەت قانۇنى تەلىماتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ تەشكىللىي ئەمەلىيىتىدە بۇرۇندىنلا ئۇستۇنلۇكتە تۇرۇۋاتقان «شەرئىەت» نىڭ ئورنىنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئاساسلىدى. بۇ تەلىمات سۇنىي [21] مەزھىپىنىڭ بارلىق قانۇنشۇناسلىق ئېقىملىرىغا ئاساسىي جەھەتتىن ئورتاق بولۇپ، خەلىپىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنى قانۇن قىلىپ بېكىتتى. بۇ شەرتلەر ئىچىدە مۇنداق ئىككى تۈرلۈك مۇھىم بەلگە بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى قاتتىق ئىخلاسمەن ۋە تەقۋادار

بولۇشتەك ئەخلاقىي پەزىلەتكە ئىگە بولۇش ۋە شۇ ئاساستا ھۆكۈم چىقىرىش؛ يەنە بىرى ئاللانىڭ قانۇن ھەققىدىكى كەلىملىرىگە ۋە ئىبارىلىرىگە توغرا تەپسىر ئېيتىش ئىقتىدارى يەنى ئىجتىھات بولۇشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ تەلىمات يەنە يۇقىرىقى شەرتلەرگە ئۇيغۇن كېلىدىغان ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆزى مۇۋاپىق دەپ قارىغان قەدەم باسقۇچلار بويىچە ئىش كۆرۈشىگە، دىنىي قانۇن تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان پرىنسىپلارنى يۈرگۈزۈش ۋە تولۇقلاشقا ھوقۇقلۇق ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلدى.» (22)

بۇ مەسىلەنى ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى قانۇن تەلىماتىنىڭ مەزمۇنلىرى ئىسلام قانۇنچىلىقىدا ئىلگىرى بولمىغان ئادۇوكاتلىق تۈزۈمىنى ئورنىتىپ، قانۇننى ئىجرا قىلىشنى نازارەت قىلىش؛ قانۇننى ئىجرا قىلىشتىكى ناھەقچىلىقلارنى تۈگىتىپ، ئادالەتنى بەرپا قىلىش؛ خەلىپىلەر ۋە ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ يەنى دۆلەت خادىملىرىنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي، ئەخلاقى، جىسمانىي جەھەتتىكى مەجبۇرىيەت ۋە شەرتلىرىنى نىزام قىلىپ بېكىتىپ قانۇنلاشتۇرۇش؛ پۇقرالارغا زۇلۇم سېلىپ قانۇننى بۇزۇپ، يولدىن چىققان ئەمەلدارلار ئۈستىدىن سۇنۇلغان ئەرز-شىكايەت دېلولىرىنى قوبۇل قىلىپ تېزكاۋ قىلىش ۋە جازالاشقا تېگىشلىكلىرىنى قانۇن بويىچە جازالاش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. بۇ مەسىلەكنىڭ تەلىماتى ئېتىراپ قىلىنغاندىن كېيىن، «شەرئىەت» نىڭ ئەدلىيە تۈزۈمىدە ئۆزگىرىش بارلىققا كېلىپ قوش سوت تۈزۈمى يولغا قويۇلدى.

قوش سوت تۈزۈمى ــ يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىرتەرەپ قىلىش سوتى بىلەن ئىلگىرىدىن تارتىپ بولغان دىنىي سوتنىڭ قوبۇل قىلىنمىغان دەۋالارنى تەقسىملىشۈپلىپ ئۆز ئالدىغا تېزكاۋ قىلىش تۈزۈمى بولۇپ،

قانۇنشۇناسلارنىڭ نەزەرىدە، بۇنداق سوت قۇرۇلغاندا دىنىي سوت يالغۇز تۇرغان ۋاقىتتىكىگە قارىغاندا خاتالىق ۋە ئۇۋالچىلىقلار كەم سادىر بولاتتى ياكى ئۇلارنىڭ ئالدى ئېلىناتتى. بۇنىڭ بىلەن دىنىي سوت ھەل قىلالمايدىغان بەزى دەۋالار «ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش سوتى» غا تاپشۇرۇپ بېرىلىدىغان بولدى. ئىلگىرى دىنىي سوت «مەھكىمە شەرئى» دەپ ئاتالغان بولسا، مانا بۇ چاغدا يېڭىدىن تەسىس قىلىنغان ئاغزاكى سۇنۇلغان ئەرزلەرنى بىر تەرەپ قىلىش سوتى «مەھكىمە مەزالىم» دەپ ئاتالدى. «مەھكىمە شەرئى» نىڭ ھامىيلىرىدىن بولغان «قازى» لار ئاللانىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلغۇچىلار بولسا، «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ ھامىيلىرىدىن بولغان «ساھىبۇل مەزالىم» لار مەۋجۇت جەمئىيەتتىكى ھۆكۈمرانلار قانۇنلىرىنىڭ ئادالەتلىك بىلەن يۈرگۈزۈلۈشىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ۋەكالەتچىلەر ئىدى. شۇنداق قىلىپ قانۇن ئەمەلىيەتتە بارا-بارا يەنە بۇ ۋەكالەتچىلەرگە ۋەكالەتەن كونكرېتنى ئىش قىلىدىغان، «قازى» لار تەكشۈرۈشنى رەت قىلغان دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان «ساھىبۇل رادىد» (ۋەكالەتلىك قىلىپ ئېگىسىگە قاينۇچى دېگەن مەنىدە) لەر بىلەن مەخسۇس جىنايى ئىشلار دەۋالىرىنى تەپتىش قىلىدىغان «ۋالىنەلجارائىم» (ھۆكۈمدارغا ۋەكالەتەن جىنايى ئىشلار قىلمىشلىرىنى سۇنلايدىغان كىشى دېگەن مەنىدە) لار مەيدانغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ھوقۇقى «قازى» لار بىلەن «مۇختەسىب» (باكى مۇھتەسىب) دېيىلىدىغان تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭكىدىن خىلمۇخىل ئىدى.

«قازى» لار بىلەن «مۇختەسىب» لەر ئۇممۇۋىلەر دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان مۇئەسسەسىلەر ئىدى. «قازى» —

ئەڭ ئاۋۋال ئۇممۇۋىلەرنىڭ ھەربىي ئاقسۆڭەكلىرى ئارىسىدا مەيدانغا كەلدى. دەسلىپىدە «قازى» دېيىلىدىغانلارنىڭ ۋەزىپىسى خۇسۇسىيلارنىڭ قانۇنغا چېتىلىدىغان شەخسىي جېدەل-ماجىرالىرىنى ھەل قىلىش بولۇپ، ئۇ ھەربىي مۇئەسسەسىلەر ئىچىدىكى بىر خىل مەمۇرىي خىزمەت ھېسابلىناتتى. دەسلىپىدە ئۇلارنىڭ ھوقۇقى دۆلەتنىڭ ھەر خىل قوشۇمچە تارماقلىرىدا كۆپرەك ئىشلىگەن بولسا، ئۇممۇۋىلەرنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە، مەمۇرىي تارماقلىق خاراكتېرىنى يوقىتىپ، مەركىزىي ئەدلىيە ئورگانلىرىغا ئايلاندى. لېكىن ئۇلار ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل تۇرىدىغان ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىدىن بولماي، خەلىپىگە بېقىنىدىغانلاردىن ئىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ چىقارغان ھۆكۈملىرى شۇلارنىڭ ئۆزىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىي ھۆكۈمدارلارنىڭ تەكشۈرۈشىدىن ئۆتەتتى. ئۇلار ھۆكۈملىرىنى ئۆزلىرىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمدارلارنىڭ ياردىمىگە تايانماي تۇرۇپ قانۇنىي كۈچكە ئىگە قىلالمايتتى.

«مۇختەسىب» دېيىلىدىغان تەپتىش ئەمەلدارلىرىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىمۇ دەسلىپىدە ئانچە زور ئەمەس ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭغىمۇ پەۋقۇلئاددە چوڭ ھوقۇقلار بېرىلدى. خۇددى كورسۇن ئەپەندى ئېيتقاندەك: «بۇ ئەمەلدارلار يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئادەتتىكى دىنىي ئەخلاق ئۆلچىمى نورمىلىرىنىڭ ئورۇندىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىشقا قويۇلغان بولۇپ، ۋەزىپىسى — مۇسۇلمانلارنىڭ نامازنى ئۆتەش، پەرھىزلەرنى ئادا قىلىشتىن تارتىپ تاكى ئامىۋى سورۇنلاردا ئەر-ئاياللارنىڭ بىر-بىرى بىلەن ئۇچراشماسلىقىغىچە بولغان ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈش ۋە تەپتىش قىلىش ئىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى يۇقىرى پەللە تارماقلارغا مەنسۇپ بولغان يەرگىلى خاراكتېرىدىكى جىنايى قىلمىشلار ھەققىدە...

بىسمدارلىق قىلىش، تاۋارلارنىڭ قۇسۇرىنى يوشۇرۇپ ناچار ماللارنى ياخشى دەپ سېتىش قاتارلىقلارنى قانداق ۋاقىتتا ئۇچراتسا شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا سوتلاپ بىر تەرەپ قىلىشقا ھوقۇقلۇق ئىدى. بۇ — ئۇلارنىڭ قوشۇمچە ئۇستىكە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ بىر قىسمى ھېسابلىناتتى. ناۋادا ﴿ مەھكىمە مەزالىم ﴾ نى قازىلار تېرىكاۋ قىلىشقا ئامالسىز قالغان دېلولارنى تېرىكاۋ قىلىدۇ دېسەك، ئۇنداقتا قازىلارنىڭ يۇقىرى ئىززەت-ئابروي ئالدىدا بىرەر قېتىم قاراپ قويۇشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ دەپ قارىلىدىغان دېلولارنى ﴿ مۇختەسىب ﴾ لەر سوتلاپ بىر ياقلىق قىلاتتى. » (24)

« مەھكىمە مەزالىم » نىڭ خاراكتېرى ھەققىدە ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى خەلدۇن مۇنداق دەپ يازىدۇ: « بۇ ھاكىمىيەت بىلەن ئەدلىيە ھوقۇقىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان ۋەزىپە ئورگىنى بولۇپ، ئۇنىڭدا ناھايىتى چوڭ ھوقۇق ۋە يۇقىرى ئابروي بولۇش كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ناھەقچىلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇچىلار باستۇرۇلىدۇ، يولدىن چىقىپ كەتكەنلەر جازالىنىدۇ، قازىلار ھەل قىلالمايدىغان جېنجەل دېلولار ھەل قىلىنىدۇ، دەلىل-ئىسپات، ھۆكۈمگە يوللانغان دېلو ماتېرىياللىرى ۋە باشقىلارنىڭ دېلو ئۈستىدە بەرگەن گۇۋاھلىق ئىسپاتلىرىغا قايتا قاراپ چىقىلىدۇ، ھۆكۈملەرنىڭ ۋاقتى كېچىكتۈرۈلۈپ دېلولارنىڭ ھەققىي قىيافىتى ئېنىقلىنىدۇ ياكى دەۋاگەرلەر بىلەن جاۋابكارلار مۇرەسسەگە تارتىلىپ ئىختىلاپلار تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىنىدۇ ياكى بولمسا قايتىدىن يېڭى دەلىل-ئىسپات ئېلىنىپ باشقىدىن ھۆكۈم چىقىرىلىدۇ. بۇ ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسىنىڭ قازىلارنىڭكىدىنمۇ كەڭرەك بولغانلىقىدىندۇر. » (24) ئەرەب تارىخچىسى مەسئۇدى ئۆزىنىڭ « ئالتۇن بايلاق » دېگەن كىتابىنىڭ II تۇم 436-بېتىدە، ئابباسىيلارنىڭ 14-خەلىپىسى مۇھتەدىنىڭ

ھىجرىيىنىڭ 255 — 256-يىللىرى (مىلادى 869-يىللار) تۆت تەرەپكە قارىتىپ دەرۋازا قويۇلغان بىر ئېگىز مۇنار ياساتقانلىقى ھەم ئۇنىڭغا « مەزالىم مۇنارىسى » دەپ نام بېرىپ ئۇنى پۇقرالار ۋە دەردمەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ كېلىپ دەردىنى تۆكىدىغان ھەم ئۆزىنى ئاقلايدىغان جايغا ئايلاندۇرغانلىقىنى يازىدۇ. ھەم « سالىھ ئىبنى ئەلى، بىر كۈنى مەن مۇھتەدنىڭ ﴿ مەھكىمە مەزالىم ﴾ دە بىر ئۆۋال قىلىنغان دېلونى سوراق قىلىشقا قاتناشقىنىمدا ئۇنىڭغا سۇنۇلغان ئەيبنامە بىلەن ئۇنىڭ جايلارغا چۈشۈرگەن پەرمانىنىڭ ناھايىتى تېز ئۇنۇم بېرىپ مېڭىچە بولغاندا، ئەگەر مۇكەممەل دەرىجىگە يەتكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، دېگەندى » دەيدۇ (25).

« مەھكىمە مەزالىم » بىلەن « مەھكىمە شەرئى » نىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىكى پەرقلەرنى مەۋەردى ناھايىتى ئەتراپلىق شەرھلىگەن بولۇپ، ئۇنىڭدىكى پەرق ئاساسلىقى « مەھكىمە مەزالىم » رىياسەتچىلىرىنىڭ قازىلارغا قارىغاندا ناھايىتى چوڭ ھوقۇققا ئىگە بولغانلىقىدىندۇر. ئۇنىڭ شەرھلەشچە، ئۇلار تېررورلۇق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ دەۋاگەرلەرنىڭ ئەيىبكارنىڭ ئۆزىنى ئاقلىشىغا قارشىلىق كۆرسىتىشىنى چەكلەشكە، بۇلاڭچىلىق ۋە زومىگەرلىك تالىشىش قاتارلىق قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى مەنئى قىلىپ توسۇشقا ھوقۇقلۇق، گۇۋاھچىلارنىڭ بەرگەن گۇۋاھلىق ئىسپات ماتېرىياللىرىنى، ئادەم ئىسپاتى، ماددىي ئىسپات قاتارلىقلارنى قايتا تەپتىش قىلىپ ئۇنىڭ راست-يالغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىقىشقا ھوقۇقلۇق، ئەگەر دەۋالاشقۇچىلار لىلا گۇۋاھلىق بەرگۈچىلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىنى تىنچ يول بىلەن ھەل قىلىش توغرىسىدىكى يېكرىگە قايىل بولسا، « ساھىبۇلمەزالىم » لەر دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈشىگە يول قويىدۇ، ئاندىن قازىلار

دەۋالاشقۇچىلارنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ ئېتىراز بىلدۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىدۇ. «ساھىبۇلەزالىم» لەر كۆۋاھچىلارنىڭ كۆۋاھلىقىدىن گۇمانلانسا، ئۇلارنى قەسەم قىلىشقا زورلايدۇ ياكى گۇۋاھچىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ گۇمانىنى يېشىدۇ. گۇۋاھچىلار كەلتۈرۈلۈشتىن بۇرۇن ئۇلارغا ئالدىنئالا خەۋەر يەتكۈزۈلۈپ قويۇلىدۇ. ئەدلىيە ئەمەلىيەتتە دەۋاگەرلەرنىڭ ئېنىق گۇۋاھچىلارنى كۆرسەتمەي ئالدىن بۇيرۇلىدۇ، گۇۋاھچىلار تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئەمەلىيەشكەندىن كېيىن ئاندىن ئۇلارنىڭ بەرگەن گۇۋاھلىق ئىسپاتلىرىنى ئاڭلاشقا بولىدۇ.

«مەھكىمە مەزالىم» دە سوتنى ئادەتتە خەلىپىلەر ياكى خەلىپىلەرنىڭ قانۇنىي ۋەكالەتچىلىرىدىن بولغان «ساھىبۇلەزالىم» لەر ئۆزلىرى بېۋاستە ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئەرز سۇنغۇچى تەرەپ ناۋادا ئەمەلدار بولسا، مۇتەۋەللىلەر سوتنى ئەرز سۇنغۇچىنىڭ تەلەپ قىلغان كۈنىگە تۇغرىلاپ بېرىدۇ. ئايرىم سوتلاشقا تېگىشلىك بولغان دەۋالارغا قارىتا ئۇدا يەتتە كۈن سوتلاش ئېلىپ بېرىلىدۇ. ئەرەب تارىخچىسى سۇيۇتىنىڭ «خەلىپىلەر تارىخى» دېگەن كىتابىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، «مەھكىمە مەزالىم» ئۆزۈمنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئابباسىيلار خاندانلىقىدىكى ۋەزىرلەرمۇ كېيىنچىرەك «مەھكىمە مەزالىم» غا بېرىپ دەۋا سورايدىغان بولغان. بۇ دەۋرده ئوردا ئانىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئۇلار تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سوت ئىشلىرىغا قاتناشاتتى، بەزى ھاللاردا «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ «ساھىبۇلەزالىم» لىكىگە ئايالالاردىنمۇ تەيىنلەنگەنىدى. ئانا سىيلار خاندانلىقىنىڭ 18-خەلىپىسى مۇقتەدىر (ميلادى 908-يىلى تەختكە چىققان، 25 يىل خەلىپە بولغان) نىڭ ئانىسى مانا مۇشۇنداق يۇقىرى مەنسەبكە تەيىنلەنگەن

بولۇپ، ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى ھىجرىيىنىڭ 306-يىلى ئۆزىنى ۋەزىپىگە تەيىنلىگەن ئايال خوجايىنى تومارنىڭ «مەھكىمە مەزالىم» دە مەنسەپكە تەيىنلەنگەن چېغىدىكى ھوقۇقىنىڭ دەرىجىسىگە بىرىپ يەتكەن. تومار خەلىپىنىڭ ئانىسى تەرىپىدىن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ ياساتقۇزۇلغان رىسالىسى شەھىرىدە ئەنە شۇنداق بىر سوت تەسىس قىلىپ، ھەر جۈمە كۈنى پۇقرالارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى تىڭشاپ بىر تەرەپ قىلىشنى ئوردىنىڭ دائىملىق كۈنتەرتىپىگە ئايلاندۇرغاندىدى. ئۇ دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلغان چاغدا قازى ھەم تۆرىلەرمۇ قاتناشتۇرۇلاتتى، قارار ھەم ھۆكۈملەرنىڭ ھەممىسىگە ئۇ ئۆزى بېۋاستە ئىمزا قويىاتتى.(26)

پروفېسسور كورسۇننىڭ تەتقىق قىلىشچە، بۇ چاغدىكى ئىسلام دىنىنىڭ قانۇن تۈزۈش ئەمەلىيىتى قوش سوت تۈزۈمى ئاساسىغا ئورنىتىلغان بولۇپ، دۆلەتنىڭ ئومۇمىي فۇنكسىيىسى نەزەريە جەھەتتىنلا دىنىي خاراكتېرغا ئىگە ئىدى. ئەمما «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ سوت قىلىش ھوقۇقى بىلەن شەرئىەت سوتىنىڭ سوت قىلىش ھوقۇقى ئوتتۇرىسىدا پەرقلىق ئايرىما بولۇپ، ئۇ ئۆرپ-ئادەت سوتى بىلەن دىنىي سوتنىڭ پەرقلىق ئايرىمىسىغا بەكمۇ ئوخشايىتتى. كورسۇننىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «(مەھكىمە مەزالىم) نىڭ يۇرگۈزىدىغان ھوقۇقىنىڭ دائىرىسىنى ئەڭ ئالىي ھۆكۈمران ئۆزى ناھايىتى ئېھتىياتچانلىق بىلەن بەلگىلەيتتى ھەمدە ئۇنى داۋاملىق كېڭەيتىپ (مەھكىمە شەرئى) لەرگە ئۇرۇش ئېلان قىلىش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئەھۋاللارنى ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى (ھاجىپ) نىڭ مەسئۇلىيىتىگە داخىل قىلىنغان مەسىردا كەڭ دائىرىلىك سوت قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە بولغانلىقى ئارقىلىق چۈشىنىش مۇمكىن.»(27) پروفېسسور كورسىن بۇ يەردە بىر تەرەپتىن، «ھاجىپ» نى «مەھكىمە مەزالىم» نىڭ

مەلۇم دائىرە بويىچە ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرەرى بىلەن خاراكتېرلەپ «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» دەپ ئاتىسا، يەنە بىر تەرەپتىن، «ھاجىپ» لارنىڭ مىسردا سوتقا چىقىپ دەۋا سوتلىغانلىقىدىن ئىبارەت بىر ئەھۋالدىن شەپە بېرىدۇ ھەمدە «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۈتۈۋېلىش ئىشلىرى سوتى» (ھاجىپ) دا، خۇسۇسىي قانۇنلارغا چېتىلىدىغان دەۋالارنى كۆپىنچە قازىلار تەرگاۋ قىلىدۇ، دەيدۇ.(28)

مەلۇمكى، بۇ يەردە XX ئەسىردە ياشىغان ئەمما «قۇتادغۇبىلىك» بىلەن قاراخانىلار تارىخىنى تەتقىق قىلغانلىقى تېخى بىزگە مەلۇم بولمىغان ئەنگلىيىلىك بىر قانۇنشۇناسنىڭ يۇقىرىقى مۇھاكىمىلىرى بىلەن XI ئەسىردە قەشقەردە ياشىغان، قاراخانىلارنىڭ قانۇنشۇناسى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىسىدىكى چوڭ بىر ئوخشاشلىق ئۇلارنىڭ «ھاجىپ» سۆزىگە بەرگەن تەبىرلىرىدە كۆرۈلمەكتە. بۇ ئوتتاقلىق «ھاجىپ» نى ھەر ئىككىلىسىنىڭ، ئەرز ئېيتىپ كەلگەن يۇقىرالارنى كۈتۈۋالىدىغان، يېتىم ئوغۇل، تۇل خوتۇنلارنىڭ ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلاپ ئەڭ ئالىي ھۆكۈمرانغا مەلۇم قىلىدىغان، زۇلۇمغا ئۇچرىغۇچى ۋە جەبر-لەنگۈچىلەرنى قوبۇل قىلىپ، دەردىنى ئەھۋالغا يېتىدىغان، ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى نامۇۋاپىق ناچار قىلىقلارنى ئوردىنىڭ قائىدە-قانۇنلىرى بىلەن تۈزەپ بولغا سالىدىغان ھوقۇقلۇق خادىم دەپ ئېتىراپ قىلغانلىقىدا بولۇپ، يەرقى يۈسۈپ خاس ھاجىبنىڭ «ھاجىپ» كەلىمىسىنى كورسۇنغا ئوخشاش «سوت» دەپ ئاتىمىغانلىقىدۇر.

ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئەرەب تارىخچىلىرىدىن مەۋەردى، ئىبنى خەلدۇن، مەسئۇدىلەر «مەھكىمە مەزالىم» مەقىدە كەڭ مەلۇمات بەرگەندەك، سەلجۇقىيلار تارىخچىسى

نىزامۇلمۇلك،(29) غەزنەۋىلەر تارىخچىسى بەيھەقى(30) يېقىنقى زامان مىسر تارىخچىسى ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن، پاكىستان تارىخچىسى سەئىد فەيياز مەھمۇدلەرمۇ «مەھكىمە مەزالىم» غا زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان «ھاجىپ» لەر ھەققىدە بەزى مەلۇماتلارنى بېرىدۇ.

ئۇلارنىڭ قەيتلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، «ھاجىپ» — ئۇمۇمۇيۈزلەر، ئىباسىيلار، سامانىلار، سەلجۇقيلار، غەزنەۋىلەر، مەملۇكلەر شۇنداقلا قاراخانىلارنىڭ دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ ھەممىسىدە بىردەك تەسىس قىلىنغان مۇئەسسەسە بولۇپ، ئۇنىڭغا تەيىنلەنگەنلەر ھەربىر ھاكىمىيەتلەردە ۋە ھەربىر دەۋرلەردە ئوخشاش بولمىغان تارىخىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەنىدى. ئۇمۇمۇيۈزلەرنىڭ ئاندالۇزىيە (ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبى) دە قۇرغان بىر تارماق ھاكىمىيىتىنىڭ خەلىپىسى ھىسام II (مىلادى 976 — 1000) دەۋرىدە مۇھەممەد ئىبنى ئەبى ئامۇر ئىسىملىك بىر كىشى يۈكسەك تالانتىغا ئاساسەن دەسلەپتە ساراي مۇشاۋىرلىقىغا كۆتۈرۈلۈپ كېيىن «خاس ھاجىپ» دەپ ئاتالغانىدى. ئۇ بىر يېڭى ساراي سالدۇرۇپ، ئۇنىڭغا «مەدىنە قەسرىسى» دەپ نام بەرگەن. مېتال پۇل ئۇستىگە ئىسمىنى ئويدۇرۇپ، نامىنى خۇتبىدە ئوقۇتقان. ئاندالۇزىيىگە 30 يىل ھۆكۈمران بولۇپ، ئارمىيىنى قايتىدىن قۇرۇپ تەشكىللىگەن، «مەنسۇر» (غالىب كەلگۈچى دېگەن مەنىدە) دېگەن نام بىلەن 50 قېتىمدىن ئارتۇق ھەربىي يۈرۈشكە قوماندانلىق قىلغان. ئۇ ئوردىدا خەلىپىنىڭ مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنى تەشكىللىگەن(31)، ئىباسىيلاردا ئۇمۇمۇيۈزلەردىن ئىكەنلىكى بىلىنگەن بىر كىشى ھاجىپ مەنسىپىدە خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئارىسىدا ئەلچىلەر، شىكايەت قىلغۇچى ۋە تەلەپچى ئادەملەرنىڭ سۇنغان ئەرز ئىلتىماسلىرىنى ئاڭلاپ ھۆكۈمدارغا مەلۇم قىلىش قاتارلىق ئىشلارغا ئائىت مەسىلىلەر ئورۇن

ئالمىغان.

سامانىلار خانلىقى (مىلادى 874 ــ 999) دا، «ھاجىپ» لار ساراي ئۇنۇۋانلىرىنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى ھېسابلىناتتى. «الھاجىپ» دېيىلدىغانلار ھاجىپلار ھاجىپى يەنى باش ھاجىپلار بولۇپ، باش ھاجىپلار ساراي ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلىرىنى باشقۇراتتى. نۆۋەتتىكى ناسىر (ھاكىمىيەت بۇرگىۋزگەن ۋاقتى مىلادى 943 ــ 954) نىڭ ۋارىسى ئابدۇلمەلىك دەۋرى (954 ــ 961) دە، ئۇ ئۇزۇنىڭ قول ئاستىدىكى تۈرك ئەسكەرلىرى باشلىقى ئىل تىگىنىنى سارايىنىڭ ئۇلۇغ ھاجىپلىقىغا تەينىلىگەنىدى.(32)

بۇيۇك سەلجۇقىيلار ئىمپېراتۇرلۇقىدا «ئۇلۇغ ھاجىپ» ئۇنۋانى قوللىنىلغان ھەم يەنە «ھاجىپى دەرگاھ» (ساراي ھاجىپى) دېگەن بىر مۇئەسسەسمۇ بارئىدى. سالجۇقىيلاردىكى ھاجىپلارنىڭ بەزىسى ساراي خىزمەتچىلىرىنى كۆرسەتسە، بەزىسى ئەمىرلىك مەنسىپىدىكى ھەربىي قوماندانلارنى كۆرسىتەتتى، بۇنداق ھەربىي قوماندانلار تەخمىنەن 50 كىشىلىك ئەسكەر بىرلىكلىرىنى باشقۇراتتى. نىزامۇلمۇلكنىڭ ئائىلە بىر مەلۇماتتىن بىلىنىشىچە، سەلجۇقلار ۋەزىرى نىزامۇلمۇلۇك ئۇزۇنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ئەھمىيىدىن بىر ھاجىتا «مەن سېنى پەقەت ھۇزۇرۇمغا كېلەلمەيدىغان ئاجىز قېرى بوۋايلار بىلەن مومايلار ئوچۇنلا خىزمەتكە سېلىۋاتىمەن، سەن ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ماڭا يەتكۈزمىگەنلىكىڭدىن ماڭا ئېھتىياجىم قالمىدى» دېگەنىكەن. بۇنىڭدىن سەلجۇقىيلاردىكى ھاجىپلارنىڭ ھۆكۈمرانلار بىلەن بۈقرالار ئوتتۇرىسىدا ئارىيولىق رول ئوينىغان، بۈقرالارنىڭ دەردۇ ئەھۋالىنى ھۆكۈمدارغا يەتكۈزۈپ، بۇ ئىككىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتلەرنى تەڭشەپ تۇرۇشتىن ئىبارەت مۇھىم بىر ۋەزىپىسىنىڭ بارلىقى، ئاۋادا بۇ ۋەزىپىلەرگە تەينەنگەن

كىشىلەرنىڭ ۋەزىپىسىنىڭ ئەھدىسىدىن چىقالمىغان چاغلىرىدا خىزمىتىدىن تەخىرسىز قالدۇرۇلۇۋېتىلىدىغانلىقى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

غەزنەۋىلەردە «ھاجىپ» لار ساراي ھاجىپى ۋە قوماندان ھاجىپى دەپ ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى. سۇلتان مەسئۇدنىڭ ئەرتىكىن ئاتلىق بىر ساراي ھاجىپى، ئالتۇن تاش، بەگ تۇغدى، بەي تېكىن، تاش - فەررۇخ قاتارلىق قوماندان ھاجىپلىرى بولغانىدى. ساراي ھاجىپلىرى ساراي ئىشلىرىنى باشقۇرسا، قوماندان ھاجىپلار قوشۇن تۇزۇش، جەڭ قىلىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. غەزنەۋىلەردە ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ئىشلارنى «ھاجىپ» لار ئىشلەمەيتتى، بەلكى «رەسۇلدار» دېيىلدىغان بىر مەنسەپتىكى ئەمەلدار ئىشلەيتتى.

مەملۇك خاندانلىقى (1250 ــ 1517) سارىيىدىكى «ھاجىپ» لار ئاساسەن دەۋا ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلاتتى. قاراخانىلاردىكىدەك ئەلچىلەرنى كۈتۈۋالىدىغان ئىشلار «ھاجىپ» لارنىڭ بولماي، «مېھماندار» دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئەمەلدارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىدا چوڭ ھاجىپ ۋە ھاجىپ دېگەن ئەمەلدەر تەسىس قىلىنغانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «ئۇلۇغ ھاجىپ باشقا ھاجىپلارغا باش بولسۇن»(33) شەكلىدىكى قەبىنى ئۇنىڭ ئەمرىدە ھەر خىل مەرتىۋىدىكى ھاجىپلارنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتسە، «قۇتادغۇبلىك» دىكى ئايتولدى ھېكايىسى ئۇلۇغ ھاجىپلار بىلەن باشقا ھاجىپلارنىڭ قول ئاستىدا ئۇلارنىڭ ئىشلىرىنى ئۈيان-بۈيان چېپىشىپ يۈرۈپ ئىشلەيدىغان «ئوغلان»(34) لار ۋە «ھاجىپ كىشىسى»(35) نىڭ بولىدىغانلىقىنى يورۇتماقتا. ھاجىپلار خان، بەگلەرنىڭ قوبۇل قىلىشلىرىدا «بروق» (بۇيرۇق) دەپ ئاتىلىدىغان

بىر كۆتكۈچى ئەمەلدارنىڭ ۋاستىسى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ۋەزىپىسىنى ئورۇندايتتى. مەھمۇد قەشقەرى، قوبۇللاردا دۆلەت چوڭلىرىنى ھۆكۈمرانلارنىڭ ھۇزۇرىغا مەنسەپ ۋە مەرتىۋىلىرىگە قاراپ ئورۇن ئالغۇزۇش ئىشى «بروق» دەپ ئاتىلىدىغان ئادەمنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەنلىكىنى قەيت قىلىپ ئۆتكەنىدى (36) ئۇنىڭ قارىشىچە، دەربجىسىگە قاراپ ئولتۇرۇش «قورام ئولتۇرۇش» دېيىلەتتى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، X I ئەسىرنىڭ ئاخىرى، X II ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياركەنت رايونىدا يېزىلغان تېرىلغۇ يەرلەرنى سېتىش ھۇججەتلىرىگە تۆت نەپەر ھاجىپنىڭ ئىسمى ئايرىم-ئايرىم يېزىلغان. بۇ قاراخانىلاردا تۇرلۇق ھاجىپلارنىڭ بارلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، يەنە قاراخانىلاردا ھاجىپلار چەت ئەللەرگە ئەلچى بولۇپمۇ چىقاتتى. مەنبەلەردىكى بۇغراخان ھارۇننىڭ ئۆزىنىڭ بىر ھاجىپىنى غەزنەۋىلەرگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتكەنلىكى بۇنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام ئەدەبىيە ئەسەرلىرىنىڭ مەيدانغا كەلگەن «مەھكىمە مەزالىم» دىن ئىبارەت بۇ ئىلغار شەيئى ئابباسىيلار خانداناللىقىنىڭ 14-خەلىپىسى مۇھتەدى دەۋرىدە بىر مەزگىل جانلىنىپ ئۇنىڭ سۈيىقەستلىك ئۆلۈمى بىلەن ئاجىزلىدى. 18-خەلىپە مۇقتەدى دەۋرى (مىلادى 908 — 933) دە ۋە تۈرك قوللىرىدىن تەشكىللەنگەن مەملۇك خانداناللىقى دەۋرلىرىدە قايتىدىن جانلاندى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ پائالىيەت سورۇنى باغدادتىن ئاندالوزىيە (بۇگۈنكى ئىسپانىيىنىڭ جەنۇبىي قىسمى)، مەغرىپ (مىسىر ۋە سۈرىيە قاتارلىق جايلار) ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارغا كېڭەيدى.

گەرچە، بىز ھازىرغا قەدەر مەلۇم بولغان مەنبەلەردىن قاراخانىلار سۇلالىسى دەۋرىدە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىدىكىگە

ئوخشاش «مەھكىمە مەزالىم» دەپ ئاتالغان ئالاھىدە مەھكىمىلەرنىڭ تەسىس قىلىنىپ، خەلىپە مۇھتەدىنىڭ تۆت تەرەپكە قارىتىپ دەرۋازا قويۇلغان ئىمارەت ياسىتىپ، ئۇنى پۇقرالارنىڭ ۋە دەردمەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ زۇلۇم سالغۇچىلار ئۈستىدىن ئەرز-شىكايەت ئېيتىدىغان ئورۇنغا ئايلاندۇرغىنىدەك بىرەر پاكىتلىق ماتېرىيالنى ئوتتۇرىغا قويالمىغۇدەك ئەھۋالدا بولمىساقمۇ، كۆزىتىشلەر بىر تەرەپتىن، ئەبۇ يۈسۈپنىڭ «كىتابۇل خىراج» ى بىلەن مەۋەردىنىڭ «كىتابۇل ئەھكام ئەسسۇلتانىيە» لىرىنىڭ يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» دىگە كۆرسەتكەن تەسىرىنى ئىنكار قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى، «قۇتادغۇبلىك» دىكى قانۇن ھادىسىلىرى ۋە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىندىيىسى ھەققىدە گەپ قىلغاندا، بۇ مەسىلىگە ماكان، زامان نۇقتىسىدىن ياندىشىش كېرەكلىكىنى ۋە بۇ ئىككىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورتاق كۆرۈنۈشلەرنى ئېتىراپ قىلىشىمىزنى ئۇقتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئىلىم ساھەسىگە باغداد، ئاندالوزىيە، مىسىردىكى ئەرەبلەر بىلەن سەمەرقەند ۋە قەشقەرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئەدلىيە مۇئەسسەسىلىرىنىڭ ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا چاك بېرىپ تۇرىدىغان بەزى پاكىتلارنى تېپىپ بەرمەكتە.

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، غەربىي قاراخانىلارنىڭ مەشھۇر ھۆكۈمدارى تامغاچ بۇغراخان ئىبراھىم ئىبن ناسىر ھاكىمىيەت ئۈستىدە تۇرغان چېغىدا ئەبۇناسىر مەنسۇر ئىبن ئەخمەد ئىبن ئىسمايىل دېگەن كىشىنى سەمەرقەند ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يەرلەرنىڭ «ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم» (ئەدلىيە باشلىقى ۋە ھاكىم) لىكىگە تەينىلىگەنىدى. تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىدا «ھاجىپ» ئۇنۋانىدىكىلەرنىڭ بار-يوقلۇقى،

« ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم » لىككە تەيىنلەنگەن بۇ ئادەمنىڭ « ھاجىپ » لار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ قانداقلىقى، ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئادەمنىڭ « ھاجىپ » - لارنىڭ ۋاستىسى بىلەن تەيىنلەنگەن-تەيىنلەنمىگەنلىكى قاتارلىق مەسىلىلەر ھەققىدە مەلۇماتىمىز يوق (تارىخىي مەنبەلەردە تامغاچ بۇغراخانىڭ ئوغلى شەمسۇلمۇلۇك دەۋرىدە ئونىڭ ئوردىسىدا ئۇلۇغ ھاجىپ ئونۋانىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بولغانلىقىغا ئائىت مەلۇماتلار كۆرۈلمەكتە) . ئەمما ئالىملار تەرىپىدىن قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىنى تەتقىق قىلىشنىڭ مەنبەسى دەپىلىۋاتقان « قۇتادغۇبلىك » تە « ساھىب » ۋە « مەزالىم » لارنىڭ « ئۇلۇغ ھاجىپ » مەنسىپىدىكى يۇسۇپنىڭ قەلىمى ئاستىغا چۈشۈرۈپ قويۇلغانلىقى « ساھىب- بۇلمەزالىم ۋەلھەكەم » لەرنىڭمۇ « ئۇلۇغ ھاجىپ » لارنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى ئىچىدىكى خادىملار ئىكەنلىكىدىن بېشارەت بەرمەكتە .

ئەدلىيە ئەمەلىيەتتىدە مانا مۇشۇنىڭغا ئوخشىغان غايەت زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىۋاتقان ۋاقىتتا غەربىي قاراخانىلارنىڭ بايەخىي بولغان سەمەرقەندتە يەنە « قازى قۇزات » (باش سوتچى) بىلەن « قازى ئەسكەر » (ھەربىي سوتچى)لەر بار ئىدى. ئەمما شەرقىي قاراخانىلاردا بولسا، ئەھۋال ئۇنداق ئەمەس بولۇپ، دەۋالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان ئەدلىيە خادىملىرى غەربىي قاراخانىلاردىكىدەك « ساھىبۇلمەزالىم ۋەلھەكەم » دېيىلمەي « قازى ۋەلھەكەم » (سوتچى ۋە ھاكىم) دېيىلەتتى. بۇ بىزگە جامائەت قانۇنى مەلۇم بىر دەرىجىدە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىغا تارقىلىپ ئۆزلەشكەنلىكىنى، شەرقىي قىسمىغا بولسا تېخى يېتىپ كەلمىگەنلىكىنى ئۇقتۇرىدۇ.

بۇقىرىدىكى تارىخىي پاكىتلار ۋە مۇلاھىزىلەردىن كېيىن

قاراخانىلاردىكى « ھاجىپ » لارنىڭ خاراكتېرىنى تۆۋەندىكى سخېما بويىچە چۈشىنىشكە ئىمكانىيەت تۇغۇلدۇ.

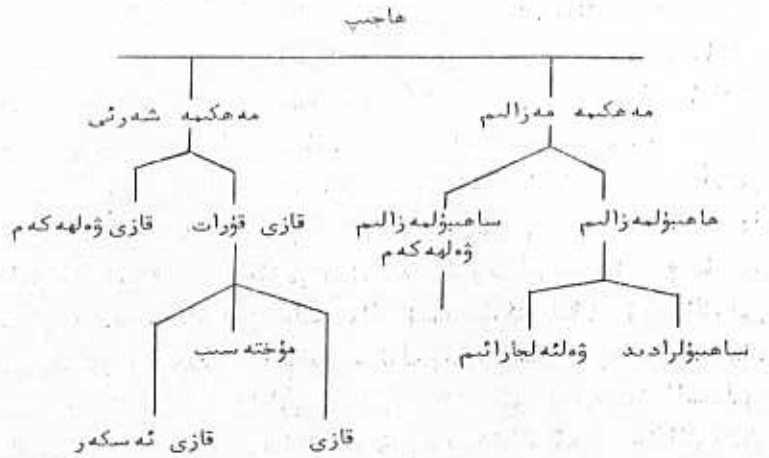

بۇقىرىدىكى سخېمىدا كۆرسىتىلگەن « ساھىبۇل رادىد » ۋە « ۋالئەل جارائىم » لار ھەققىدە « قۇتادغۇبلىك » ۋە باشقا قاراخانىلار تارىخىغا ئائىت مەنبەلەردە ھازىرغىچە مەلۇمات ئۇچرىتمىدۇق، ئەمما بىزچە « تۇركىي تىللار دىۋانى » دە قەيت قىلىنغان « چاپتىقان ئەر » دەپ ئاتالغان گۇناھكارلارنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدىغان ئەمەلدار شۇلارنى، « چاۋۇش » دەپ ئاتىلىپ ئارمىيە ئىچىدىكى قانۇنسىزلىق ھەرىكەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مەنسەپدار « قازى ئەسكەر » نى كۆرسەتسە كېرەك. بۇ سخېما بىر تەرەپتىن قاراخانىلاردىكى « ھاجىپ » لارنىڭ قانۇن جەھەتتە ئۇستىگە ئالغان ۋەزىپىلىرىنىڭ دائىرىلىرىنى، شۇنداقلا ئونىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىكى مۇئەسسەسىلەرنىڭ ئارىسىدىكى پارالىللىقنى كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ « قۇتادغۇبلىك » تە ، « ھاجىپ » لار-

نى بەگ ۋە ۋەزىردىن كېينكى ئۇچىنچى ئورۇنغا قويىدۇ.
« ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشى لايىملىقى توغرىسىدا »
مەخسۇس بىر باب ئاجرىتىپ، ھاجىپلارنىڭ شەرتلىرى
ۋەزىپىلىرى ھەققىدە كەسكىن يولىيورۇقلار بېرىدۇ، بۇيرۇقلار
قىلىدۇ، « ھاجىپ » سۆزىنىڭ 47 بېيىتتا تىلغا ئالىدۇ (37).
« ئۇلۇغ ھاجىپ » لىق سالاھىيىتى بىلەن « شەرىئەت » كە
كۆرسەتمە بېرىدۇ، « شەرىئەت » نىڭ بولغانلىقىدىن قاتتىق
كايىيدۇ. « شەرىئەت » دېگەن سۆزنى سەككىز جايدا
تىلغا ئالىدۇ (38). « قازى » لارنىڭ ۋەزىپىلىرى (39)، « مۇختەسەب » لەرنىڭ ۋەزىپىلىرىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە بۇلارنى
كۆچەيتىش لايىملىقى ھەققىدە سۆزلەيدۇ. ئاللا تەرىپىدىن زىنا،
تۆھمەت، ئوغرىلىق، ھاراق ئىچىش، بۇلاڭچىلىق ۋە دىنغا ئاسىيلىق
قىلىش قىلمىشلىرىغا قارىتا مەخسۇس بەلگىلەنگەن جازالاردىن
بولغانى ئىلاھىي جازا — « ھەد » نى تىلغا ئالىدۇ. (40) « خەلپەت »
ۋە « مۇئەززىم » لەر ھەققىدە گەپ قىلىدۇ. (41) « ھاجىپ » لارنىڭ
خىزمەت ئوبيېكتلىرىدىن بىرى بولغان « زۇلۇم كۆرگۈچى » لەرنى
« مەزالىم » دەپ ئاتايدۇ (42).
« مەزالىم » — ئەسلىدە ئەرەبچە سۆز بولۇپ، كورسۇن
ئۇنى خەت مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەرز قىلماق، دەرد
ئېيتماق، شىكايەت قىلماق، ئىزھار قىلماق دېگەننى بىلدۈرىدۇ.
كەڭرەك مەنىسى بويىچە چۈشەنگەندە سىياسىي جەھەتتىكى
ئاددىي ئاۋام ئۇلارنىڭ ۋەكالەتچىلىرىنىڭ يۈرگۈزىدىغان سوت
قىلىش ھوقۇقىنى كۆرسىتىدۇ، دەيدۇ (43). تىلشۇناس مۆمىن
ئابدۇللا « مەزالىم » نى « زۇلۇم »، « ئەدلىيە ئىدارىسى »
دەپ ئىزاھلايدۇ (44). « قۇتادغۇبىلىك » نىڭ ھازىرقى زامان
ئۇيغۇرچە نەزمە نۇسخىسىنى ئىشلىگۈچىلەر ئۇنى « زۇلۇم
كۆرگۈچى » دەپ ئىزاھلايدۇ. ئۇ كورسۇندا mazalim ، مۆمىن
ئابدۇللادا mezalim ، « قۇتادغۇبىلىك » نىڭ مىللەتلەر

نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان نۇسخىسىنىڭ
ترانسكرىپسىيىدە mazalim شەكلىدە ئۇچرايدۇ.
ئاۋادا بىز « قۇتادغۇبىلىك » تە ئۇچرايدىغان « مەزالىم »
سۆزىگە يەنە شۇ « قۇتادغۇبىلىك » دىكى « ئول » (45)
دېگەن باغلىغۇچى بىلەن « ئىگىسى » دېگەن مەنىنى
بىلدۈرىدىغان « ساھىب » (46) سۆزىنى قوشىدىغان بولساق،
ئۇ ھالدا مۇنداق بىر فورمۇلا كېلىپ چىقىدۇ:
ساھىب + ئول + مەزالىم = ساھىبۇلمەزالىم.
يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبىلىك » دىكى
« مەزالىم ۋاقتى » شەكلىدىكى قەيتى بىلەن بىزنىڭ بۇ
فورمۇلىمىز قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ پۇقرالارنىڭ
ئەرز-شىكايەتلىرىنى ئاڭلاش ئۇچۇن « مەزالىم » (ئەدلىيە
ئىدارىسى) غا كېلىپ دەۋا سوراشقا بۇاستە چىققانلىقىدىن
دېرەك بېرىدۇ.
دېمەك، « قۇتادغۇبىلىك » تە خاتىرىلەنگەن زۇلۇم
يەتتى دەپ ئادالەت تىلەپ دەۋاغا كەلگەن كىشىلەرنىڭ
ئىشىنى ساقلاتماي، پىچاقنىڭ نەرسىنى كەسكىنگە ئوخشاش
تېز كېسىپ، تېز ھەل قىلىپ بېرىش ھەم شېكەر يېگەندەك
سۆيۈندۈرۈپ قايتۇرۇۋېتىشتىن (47)، ئادالەتنىن يىراقلىشىپ،
پۇقراغا كۈچ ئىشلىتىپ زۇلۇم قىلغۇچىلارغا قاپاقنى تۇرۇپ
يۈزسىزلىك قىلىش، ھۆكۈم قىلغان چاغدا ئۇراغۇن (زەھەر)
ئىچكەندەك قىلۇېتىش (48) توغرىسىدىكى قەيتىلەر بىلەن
قوشۇلۇپ، « مەھكىمە مەزالىم » دىن ئىبارەت مۇشۇنداق
بىر ئالاھىدە ئەدلىيە ئورگىنىنىڭ تەسىس قىلىنىشىغا روھىي
تۈرتكە بولۇپ تۇرغان « جامائەت قانۇنى تەلىماتى » نىڭ
ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى قانۇنچىلىققا جانلىق
تەتبىق قىلىنغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.
« تارىخىي خاتىرىلەرنىڭ ئىسپاتلىشىچە، يۇسۇپ خاس

هاجىپ قانۇن-تۈزۈملەرنى ئىسلاھ قىلىش، ئاقچا ۋە مالىيەنى تەرتىپكە سېلىش، سودا ۋە قاتناش شارائىتىنى ياخشىلاش، دېھقان ۋە چارۋىچى خەلقلەر مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇش قاتارلىق جەھەتلەردە زور كۆلەملىك ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان» (49) ئىدى. ئۇ، «مەھكىمە شەرئى» لەرنىڭ ئىشلىرىغا ئاشكارا ئارىلىشالايتتى. خان، بەگلەرگە قانۇنلارنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى ۋاقتى-ۋاقتىدا ئىنكاس قىلىپ، ئەلنى ئادىل قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش توغرىسىدا تەكلىپلەر ۋە مەسلىھەتلەرنى بېرەتتى. قانۇننى ئىجرا قىلىشتا ئادىللىقتىن چەتنىگەن، قانۇننى ئۆزى تۈزگەن تۈرۈقلۇق ئۆزى بۇزىدىغان ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ھەم ئەدلىيە خادىملىرىنى باشقۇرۇشقا قۇربى يېتەتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى تۈتۈپ جازالىيالايتتى. بۇ پىكرىمىزنىڭ دەللىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكىلەرنى كىتابخانلارنىڭ سەمىگە سېلىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ تۈركىيە ئالىمى رەھمىتى ئارات تەرىپىدىن تۈرغۇزۇپ چىقىلغان ترانسكرىپسىيلىك تېكىست ئىچىدە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزى تەرىپىدىن ئىلاۋە قىلىنغان ئۇيغۇر بارچە لىرىكا بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچىسى بولغان «يىگىتلىككە ئىچىنىپ قىرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» نىڭ بىر بېرىدە، ئۇ، «ئەسا بولۇپ كۆككە ئۇچۇپ چىقتىم. نوشىرۋاندەك ئادىل قانۇن يۈرگۈزتۈم» دېسە، يەنە بىر بېرىدە «قانچىلىغان كىشىلەرگە كايىدىم، ئۇلارنى تىللىدىم، كۈناھسىزلارغا قولۇمنى ئۇزارتتىم. كىشىلەرنى تۈتۈپ زورلۇق ئىشلىتىپ پۇلىنى ئالدىم، بىرىگە ئازار بەرسەم، يەنە بىرىنى رەنجىتتىم» دەيدۇ (50). ھەممىگە مەلۇمكى، خان، بەگلەرنىڭ سۆز - ھەرىكەتلىرى قانۇن ھېسابلىنىدىغان ئاشۇ فېئوداللىق ئىجتىمائىي تۈزۈمدە دۆلەتنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش، قانۇننىنى تۈزۈش ۋە ئۇنى قانداق ئىجرا قىلىش مەسىلىسىنى خان، ۋەزىر ياكى

ھاجىپقا ئوخشاش پۇقرالارنىڭ دۆلەت خادىملىرى ئۈستىدىن سۇنغان ئەرز شىكايەتلىرىنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدىغان ھوقۇقلۇق خادىملار ئاغزىغا ئالمىسا باشقا ھەرقانداق بىرەر شەخسنىڭ ئاغزىغا ئېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قانداقتۇ «نوشىرۋاندەك ئادىل قانۇن يۈرگۈزۈش» (قانۇن تۈزۈش)، كىشىلەرنى «ئۇرۇش» (تەن جازاسى بېرىش)، «تىللاش» (خورلاش ياكى ھاقارەتلەش)، «تۈتۈش» (قاماققا ئېلىش)، «كۆچەپ پۇلىنى ئېلىش» (مال-مۈلۈكنى مۇسادىرە قىلىش) قاتارلىق جىنايى جازالارنى قوللىنىشتىن ئىبارەت ئىچىشقا تېخىمۇ بولمايتتى. ئىسلامىزكى، بۇ قەدىمدىمۇ، ھازىرمۇ پەقەت ھۆكۈمران سىنىپلار ۋە ئۇلار تەرىپىدىن پەۋقۇلئاددە ھوقۇق بېرىلگەن مەخسۇس ئەدلىيە ۋە قانۇن خادىملىرىنىڭلا قولىدىن كېلىدىغان ئىش، مۇشۇ نۇقتىدىن يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ يەنە بىر قېتىم، قانۇن خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان دەپ ھۆكۈملەشكە توغرا كېلىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىدا بارلىققا كەلگەن جامائەت قانۇن تەلىماتى بىلەن بولغان ئوخشاشلىقىدا دىققەت-ئېتىبارىمىزنى قوزغايدىغان بىر مەسىلە بار. يەنى ئۇ بولسىمۇ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 85-بابى — «ئىلىكنىڭ ئۆگدۈلمىشكە تەزىيە بىلدۈرگەنلىكى بايانى» دا، ئۇنىڭ «خەلقتىن ۋاپا كەتتى، جاپا غولدىدى، ئىشەنچ قىلغۇدەك بىرمۇ كىشى قالمىدى» دېگىنى، كىتابنىڭ ئاخىرىدىكى ئىككىنچى لىرىكا — «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ جاپاسى توغرىسىدا» دا: «ئەگەر ئىشەنچ، ئەمەلنىڭ ئانت (قەسەم) بىلەن ئىشقا ئاشىدىغان بولسا، بۇ ئانتنى تۇتقۇچى كىم؟ ئۇنى مەن ئەر ئاتاي» دېگىنى شۇنداقلا 71-بابى — «ئودغۇرمىشنىڭ ئېلىكك، نەسىھەت قىلغانلىقى بايانى» دا: «غۇبار، چاڭ - تۈزاندىن ئۈزۈگنى نېرى تارت، ئۇلۇغ مەگگۈ

يۇرت كۆت، سۆزۈك مەڭگۈ ئەل كۆت» دېگەنلىكىدۇر (51).
بۇ قەيتلەرنىڭ مۇھىم سىياسىي ئارقا كۆرۈنۈشى بارلىقىدا
گۇمان يوق، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئۆتكىنىمىزدەك، «مەھكىمە
شەرئى» نىڭ ئەدلىيە ئەمەلىيىتىدە يولغا قويۇلغان
«قەسەمنى دەلىل-ئىسپات ئورنىدا قوللىنىش» تىن ئىبارەت
ئۆلۈكلۈك ۋە قاتمالليق كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە بارا-بارا
ئېھتىياجنى قاندۇرالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالغان. مىسال
ئۈچۈن تۇرمۇشتا ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان زىنا قىلىش جىنايىتىنى
ئالساق، ئۇنىڭدىكى دەلىل-ئىسپات پەقەت بىراۋنىڭ زىنا
قىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن تۆت كىشىنىڭ گۇۋاھلىق
بېرىشى ئارقىسىدا تۇرغۇزۇلۇپ قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولىدۇ.
لېكىن بۇنداق ئۆلۈك ھالدىكى ئىسپات ئېلىش ئۆلچىمىنىڭ
بەلگىلىنىشى ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا كۆپلىگەن ناھەق-
چىلىقلارنى پەيدا قىلىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇنداق
ئىسپاتلارنىڭ تەڭدىن تولىسى شۇ خىل تەستە ئىشقا ئاشۇرغىلى
بولىدىغان گۇۋاھلىق بېرىش مەسئۇلىيىتىنى دەۋاگەرگە
مەجبۇرىي تاڭىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بەزى يۇزى قېلىن
شەرمەندە زىناخورلار ئۆزلىرى جەزمەن ئۈستىگە ئېلىشقا
تېگىشلىك بولغان دەۋا مەسئۇلىيىتى ۋە جىنايى مەسئۇلىيىتىدىن
پەڭگىللىك بىلەن قۇتۇلۇپ قالالايدۇ-دە، بۇ ئارقىلىق
«مەھكىمە شەرئى» ھېچ بولمىغاندا، قانۇننىڭ مەلۇم
ساھەلىرى بويىچە دەۋاگەرلەرنى تولۇق رازى قىلالمايدىغان
ئورگانغا ئايلىنىپ قالىدۇ، ئەينى ۋاقىتتا قاراخانىلاردا ئەنە
شۇنداق ئىشەنچ، ئەمىلكىنى قەسەم قىلىش ئارقىلىق ئىشقا
ئاشۇرغىلى بولمايدىغان بوپقالغاچقا خانلىقتا «مەھكىمە
شەرئى» دىن باشقا يەنە «مەھكىمە مەزالىم» نىگمۇ
تەسىس قىلىنىشى زۆرۈر بوپقالغانىدى. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ
يۇقىرىقى بايانلىرى ۋە «قۇتادغۇبلىك» نىڭ 16 - بابى —

«بەخت - دۆلەتنىڭ سۈپىتى توغرىسىدا» دېگەن كونا
نەرسىلەرنىڭ يېقىمسىز بولىدىغانلىقى، پۈتۈن تەم ۋە لەززەتنىڭ
يېگى نەرسىدە بولىدىغانلىقى، ئىنسان شۇ لەززەتنى ئىزدەپ
كۆپ قېتىملىدىغانلىقى ھەققىدىكى مەنىلىك، قاراتمىلىق قەيتلىرى
ئۇنىڭ مانا مۇشۇ «مەھكىمە مەزالىم» دىن ئىبارەت يېگى
شەيئىنى قوبۇل قىلىش كۆز قارىشىنى قۇۋۋەتلەپ، «مەھكىمە
شەرئى» لا بولسا، قەسەم قىلىش بىلەن ئىشەنچ ۋە
ئەمىلكىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولمايدىغانلىقى تۈپەيلىدىن يېگى
نەرسىلەرنى قوبۇل قىلىشنىڭ لازىملىقىنى بىزگە ئۇقتۇرىدۇ.
مېنىڭچە بولغاندا، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «يېگى نەرسە»
دەۋاتقىنى «جامائەت قانۇن تەلىماتى» بىلەن «مەھكىمە
مەزالىم» دۇر.

تارىخىي تەجرىبىلەردىن قارىغاندا، ئۆتكۈر، ئەقىللىك،
قابىلىيەتلىك، تۇز كۆڭۈل، ھەقىقىي ئادەملەرنىڭ كۆشەندىسى
كۆپ بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تارىختا يەنە ئاقىللاردىن ياخشى
كۆڭگە قالغانلىرى ناھايىتى ئاز. خۇددى يۇسۇپ خاس ھاجىپ
ئېيتقاندەك: «بۇ جاھان بىلىمسىزلەرگە جەننەت، ئۇلار ھۆزۈردا
ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن ھەرقانداق زاماندا ھېچ نەرسىگە موھتاج
بولمايدۇ، ئەكسىچە بۇ دۇنيا ئاقىللارغا تىكەن، ئاياغ باسسىلا
سانجىلىپ تۇرىدۇ. بۇ دۇنيا بىلىملىك كىشىلەرگە بىر ئوغا، شۇڭا
ئۇلار ئاش يېيىلمەي كۆچى ئاجىزلاپ بارىدۇ» (52). ئۇنىڭ
دېگەنلىرى دەرھەققەت بولغاچقا، ئۇ ئۆزىمۇ ئۆزىنىڭ چىقارغان
دانا يەكۈننىڭ سىرتىدا قالمىدى. شۇڭا ئۇ: «يىگىتلىككە
ئېچىنىپ، قېرىلىق ھەققىدە ئېيتقانلىرى» دا ئۆزىگە سوئال قويۇپ:
«ھاياتقا پايدىلىق قانداق ياخشىلىقلارنى قىلدىم، تىرىكلىكتە
قەيەرگە دان چاچتىم؟» دېسە، ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىپ:
«نېمە تېرىغان بولسام ئاخىر شۇنى ئوردۇم، نېمە ئورغان
بولسام ئۆزۈمگە ئۆزۈم تەمىنى تېتىتتىم» دەيدۇ. (53) يۇسۇپ

خاس هاجىپ بۇ يەردە ئۇزۇنلۇك شۇغۇللانغان كەسپنى ۋە ئۇنىڭ خىزمەت ئۇنۇمىنى ناھايىتى ئۇستىلىق بىلەن دېھقانغا ۋە دېھقانلىقنىڭ ھوسۇل يىغىنىغا ئوخشىتىپ، ئۇزى چاچقان داندىن ئۇنۇپ چىققان زىرائەتنى ئۇزۇنلۇك ئورغانلىقىنى، نېمە ئورغان بولسا شۇنىڭ نەمىنى ئۇزۇنلۇك نېتىغانلىقى ئارقىلىق ئوبرازلاشتۇرىدۇ. شۇنىسى ناھايىتى ئېنىقكى، ئۇ ھەرگىز زىرائەت تېرىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان ئىشلەمچى دېھقان ئەمەس بەلكى «قانۇن» ئۇرۇقىنى چاچقۇچى. ئۇنىڭ بۇ يەردە سۆرەتلەۋاتقىنى قانداقتۇر دېھقانلىق مول - ھوسۇلدىن كېيىنكى شادلىنىشتىن كېيىن كېلىپ چىققان ھۇزۇرلىنىش كارتىنىسى ئەمەس بەلكى، ئۇزۇنلۇك قاراخانىلارنىڭ بوز يەرلىرىگە «قانۇن» ئۇرۇقىنى چېچىش ئارقىلىق سىڭدۈرگەن مېھنىتى بەدىلىگە كەلگەن ھالاللىقنىڭ ئاخىرىدا باشقىلار تەرىپىدىن خارلىنىپ قالغانلىقىغا بولغان قاتتىق پۇشايمان، ئۆكۈنۈش ۋە ئۇنىڭغا بولغان غەزەپ، نارازىلىق، مانا مۇشۇلار يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ كىتابخانىلارغا دېمەكچى بولغان راست كېپىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىدۇر. بۇ يوشۇرۇن مەنە ئۇنىڭ «بىلىملىك كىشى كىشىنىلەگلىك بولۇپ، ئەركىن يۈرەلمەيدۇ، بىلىمسىزلەر تىلەكچە بېرىلگەن بولىدۇ. ئالىم سەن كىشىنىڭ، بىلىمسىزلەر بولسا ئەركىن-ئازاد يۈرۈۋاتىدۇ» دېگەنلىرىدە يېتىلىدۇ (54).

«قۇنادغۇبىلىك» كە ئىلاۋە قىلىنغان 2-لىرىك پارچە — «زامانىنىڭ بۇزۇقلۇقى ۋە دوستلارنىڭ چاپاسى» دا، خۇداغا يۈزلىنىپ ئېيتىلغان «ئىگەم، ۋاپاسىزغا ئۇچراپ مۇڭغا چۆمدۈم، كىم ۋاپالىق بولسا، شۇنىڭغا شېرىن جېنىمنى بېرەي» (55) دېگەن سۆزى بىلەن يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئۇمرىنىڭ ئاخىرىدا بىر ۋاپاسىز، نائەھلى ھۆكۈمرانىنىڭ ئىلكىدە بۇرۇۋانقانلىقىنى ئەسلىتىدۇ، ئۇ مانا مۇشۇنداق چاغدا «مەن كىمگە كۆكۈل بېرەي. دەردىمنى كىمگە ئېيتاي. مەن مۇڭلاندىم،

ئەمدى بىرئاز مۇڭ تۆكەي» (56) دەپ خۇداغا يىغلايدۇ. «ئەگەر ۋاپالىق، سېخىي ئەرتاپسا، ئۇنى يەلكىسىدە يۈدۈپ، كۆزىگە سۈر» مەكچى، «تاپالمىسا ياۋايى كېيىك بىلەن ئۆمۈر سۈر» مەكچى، «ئوت-كۆكنى يېمەكلىك، يامغۇرنى سۇ، قۇمنى تۆشەك قىلىپ، تاغار تون كىيىپ» يۈرمەكچى، ياكى «ۋەھشىيلىشىپ بايۋاندا يۈگۈرۈپ، كىشىدىن يىراقلاپ، جاھاندىن يىت» مەكچى، «ئەگەر ئۇمۇ بولمسا، بۇ دۇنيانى تاشلاپ ئېقىندەك ئېقىپ، شامالدەك ئۇچ» ماقچى، ياكى ئوچۇقراق قىلىپ ئېيتقاندا، «بۇنداق ياخشىلىق تاپالمىغان شەھەر-يۇرتنى تاشلاپ، كىشىلەردىن قاچ» ماقچى، ياكى ئۇزۇنگە «جەبر - جاپالار كەلمىسۇن» ئۇچۇن «بۇ گۇستاخ پەسلەردىن يىراقراق تۇر» ماقچى بولىدۇ (57). ئۇ بۇ چاغدا ئۇزۇنىنى «خاس هاجىپ» لىق مەنسىپى بىلەن ئەمەس بەلكى يۇسۇپ بىلەن ئاتايدۇ ھەمدە «ئېتىمنى بىلمىسۇن، مېنى كۆرمىسۇن، تىلەپ تاپمىسۇن» دەپ قاتتىق خىتاب قىلىدۇ (58). ئۇز زامانىسىنىڭ ئادەملىرىدىن ئىخلاسى شۇنچە يېنىپ كەتكەن يۇسۇپ خاس هاجىپ ناھايىتى زور ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە دەۋردىن بىزار بولغان بولسىمۇ، ئاخىرىدا يەنە دۆلەتكە ھەم ئۇزۇنگە ئۇمىدۋارلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ، ئۇز-ئۇزۇنگە: «تەلۇە ياكى ئەخمەق بولۇپ ئايىنىدىمۇ ياكى سەۋدا كۆچىپ مېڭەم بۇزۇلغانمۇ؟ ياكى ئەھۋال كۆزۈمگە شۇنداق كۆرۈندىمۇ؟ ياكى شۇنداق كىشىلەر ماڭا دۇچ كەلدىمۇ؟ ياكى ئۇزۇم تەتۇرمۇ؟» دەپ سوئال قويىدۇ (59). نەتىجىدە ئۇزۇنىڭ ئۇز زامانىسىدىكى ئادەملەر ھەققىدە چىقارغان يەكۈنلىرىنىڭ تامامەن توغرا ئىكەنلىكىگە تولۇق ئىشىنىدۇ، ھەم «ماڭا بۇ جاھىللار ئارا ئەلەم يەتتى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ (60). ئاخىرىدا غەيرەتكە كېلىپ «ھېلىمنى تۆرگە ئۆتكۈزۈپ، جاھىلنى سۈرۈپ»، يېگىباشتىن «قانۇن-يوسۇنلارنى

تۆز» مەكچى، تۆزىنىڭ «ئاداش قولداشلىرى ئىچىدە ئىشەنچلىكلەر بولسا، يۈنى بەگ قىلىپ» تىكلەپ، ئۇنىڭغا شەخسەن «ئۆزى قۇل بول» ماقچى بولىدۇ.(61)

يۇ — ھەم يامانلارنى يوق قىلىپ ياخشىلارنىڭ ئورنىنى كۆتۈرىدىغان ئىسلاھاتچى روھى، ھەم ئۆز نەپسىنى كۆزلىمەي ئەل نەپسىنى كۆزلەپ، ئەلنى روۋناق تاپقۇزىدىغان پەزىلەت ئەھلى روھىدۇر.

قىسقىسى، مانا مۇشۇ روھقا ۋەكىللىك قىلغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» تە كۆپ قېتىم شەرھلىگەن دۆلەت، ھوقۇق، قانۇن ۋە ئەخلاق مەسىلىلىرىگە ئائىت ئىدىيىلىرى ئۇنى قانۇنشۇناس دەپ مۇئەييەنلەشتۈرسە، بىزنىڭ يۇقىرىقى مۇھاكىمىلىرىمىز بىلەن «قۇتادغۇبلىك» تە خاتىرىلەنگەن «قانۇن ۋە يوسۇن ناھايىتى نازۇك ئىشتۇر. ھاجىپ بولغان كىشى ئۇنى رەتلەپ ئىشىك ئاچىدۇ» (62) دېگەن قەيتىلەر ئۇنى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىسلام قانۇنچىلىق تارىخىدا بارلىققا كەلگەن «جامائەت قانۇنى تەلىماتى» نى ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دەۋرىدىكى قانۇنچىلىقىغا جانلىق تەتبىق قىلىپ، دۆلەت ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان قەدەم-باسقۇچلار بويىچە ئىش كۆرگەن ئادىل قانۇنچى ھەم «ئەرز سۇنۇپ كەلگەنلەرنى كۆتۈرۈپلىش ئىشلىرى سوتى» نىڭ ئادىل رىياسەتچىسى دەپ بېكىتىشىمىزنى ئەمەلىي ئاساسلايدۇ.

(1) سۇلتان ئەخمەد ئۈمەر: «يەمەننىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىيات تارىخىغا بىر نەزەر» (نخازەفى تعلورالمجتمح اليمنى). بېيجىڭ خەلق نەشرىياتى، خەنزۇچە. 1975-يىل 9-ئاي 1-نەشرى، 75-، 76-بەتلەر.

(2) يۇقىرىقى كىتاب، 54-، 55-بەتلەر.

(3) مۇستەفا مۇھەممەد ئەمارە: «سەھۋلىۋخارى جەۋھەرلىرى

ۋە قەستەلانى شەرھى». مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە، 1981-يىلى 10-ئاي 1-نەشرى، 127-، 128-بەتلەر.

(4) فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە، ARABS A SHORT HISTORY(THE) خەنزۇچە. شاڭخەي نەشرىياتى 1973-يىلى 1-ئاي 1-نەشرى، 76-بەت.

(5) زارىپ دۆلەت: «ئوتتۇرا ئەسىر مەدەنىيەت تارىخىدىكى كۆرۈنەرلىك نامايەندە — X ئەسىر ئىبنىسكلوپىدىستلىرى توغرىسىدا»، شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1980-يىل 3-سان 15-بەت.

(6) تولۇق ئىسمى ھەججاج ئىبنى يۈسۈپ، ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شۇ چاغدا ئىراقتا تۇرۇشلۇق باش ۋالىيسى.

(7) ئەھمەد ئەمىن: «ئەرەب-ئىسلام مەدەنىيەت تارىخى» خەنزۇچە، شاڭخەي نەشرىياتى 1982-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 196-بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(8) خاملتۇن. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى» (قىسقىچە تارىخى) ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 10-ئاي 1-نەشرى، 61-بەت.

(9) فىلىپ ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى» خەنزۇچە، شاڭخەي نەشرىياتى 1973-يىل 1-ئاي دەسلەپكى نەشرى، 118-، 119-بەتلەرگە قارالسۇن.

(10) ئىسلام دىنىنىڭ سۇننىي مەزھىپى ئىچىدىكى مەشھۇر ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. تولۇق ئىسمى ئەبۇ ھەنەفە ئەل نومان ئىبنى ساخابىت. مىلادى 699-يىلى كۇفەدە تۇغۇلغان. باللىق دەۋرىدە شەرىئەتشۇناس خاممات ئىبنى ئابى سۇلايمان (? — 738) ھەم كۇفەلىك مۇدەررىس ئامىرئىبنى شاراخىل شابى (? — 728) لاردىن بىلىم ئالغان، ئىمام جەففەر سادىق (700 — 765) نىڭ شاگىرتى. 767-يىلى ۋاپات بولغان. ھەنەفى مەزھىپى «قۇرئان» غا ئاساسلىنىدۇ، «ھەدىس» نى ئىھتىياجىغا

قاراپ قوللىنىدۇ، «قىياس» قا ئەھمىيەت بېرىدۇ، «ئۇما» غا جانلىق مۇئامىلە قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى ئەبۇ يۈسۈپ (731 ــ 798) ۋە مۇھەممەد ئىبن ھەسەن شەيبانى (749 ــ 805) قاتارلىقلاردۇر.

(11) فلىپ ھىتتى: «ئەرەب قىسقىچە تارىخى»، شاڭخەي نەشرىياتى، 1973-يىلى 1-ئاي دەسلەپكى نەشرى، 148-، 149-بەتلەر.

(12) موللامىرسالىھ قەشقەرى: «چىڭگىزنامە». ئۇيغۇرچە، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1985-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 50-بەت.

(13) بۇ ھەقتە ك. گ. فىدروۋنىك: «چەت دۆلەتلەر ۋە ئۇلارنىڭ قانۇن تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 9-بابى ــ «ئەرەب خەلىپىلىك دۆلىتى» گە قارالسۇن. جۇڭگو خەلق داشۋىسى قانۇن فاكۇلتېتىدىن يې جاڭلياڭ رۇسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان تەرجىمىسى، 1984-يىلى 7-ئاي شېنگراف باسمىسى 6-بەت.

(14) سەئىد فەياز مەھمۇد: «ئىسلام دىنى قىسقىچە تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 112-، 113-بەتلەر.

(15) بۇ ئەرەبچىدە «الموتا زىلە» دېيىلىدۇ. مەنىسى بۆلۈنۈپ كەتكۈچىلەر دېگەنلىك بولىدۇ. ئاساسلىق ۋەكىللىرى ۋاسىل ئىبنى ئاتا (699 ــ 748) بىلەن ئەمىر ئىبنى ئۇبەيد (699 ــ 761) لەردۇر. بۇ ئىككىلەن ئەسلىدە ھەسەن بەسرە (تولۇق ئىسمى الھەسەن ئىبن ئەبى الھەسەن ئالبەسرى) نىڭ شاگىرتلىرىدىن بولۇپ، بىر قېتىم ئىلىم مۇنازىرىلە قىلىۋاتقىنىدا ئاتىكاچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن دەرسخانىدىن ھەيدەپ چىقىرىلغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار ئايرىم مەزھەپ بولۇپ شەكىللەنگەن.

(16) ئىسلام دىنىدىكى مەشھۇر تۆت ئىلمىي مەزھەپنىڭ بىرى بولغان ھەنبەلى مەزھىبىنىڭ ئاساس سالغۇچىسى. ئۇ مىلادى 780-يىلى باغدادتا ئۇغۇلغان. ئىمام شافىدىن قېيىنى بىلىملىرىنى ئۆگەنگەن.

ئىمام شافىي مىسىرغا كەتكەندىن كېيىن ئۆز ئالدىغا ئايرىم تەلىمات يارىتقان، مىلادى 855-يىلى باغدادتا ۋاپات بولغان.

(17) «جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى» ژۇرنىلى 1982-يىلى 2-سان، خەنزۇچە، 27-بەت.

(18) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 100-بەت.

(19) تارىخىي قەيتلەرگە قارىغاندا بۇ ئەدەبىيات شەكلىنى ئۆمەۋىيە خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى خەلىپىسى مەرۋان IIنىڭ ۋەزىرى ئابدۇلھەمىت ئىبنى يەھيا (ۋاپاتى 750-يىل) نىڭ پارس شاگىرتى روزبى (يەنە بىر ئىسمى ئىبنى مۇقپە، 757-يىلى ۋاپات بولغان) ئىجاد قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا شاھزادىلەر، ئوردا خىزمەتچىلىرى، ۋەزىر-ۋۇزۇرالار ۋە ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەرىكىتىگە قارىتا ئوچۇق نىزاملار بەلگىلەنگەن، ئەخلاقىي قائىدە-يوسۇنلارنى ئۆگىتىش ۋە ئۇنى مەدھىيىلەش رولىنى ئويناغان. بۇ ھەقتە خاملتۇن. ئا. گىببېنىڭ «ئەرەب ئەدەبىياتى» دېگەن كىتابنىڭ 86-، 87-بەتلىرىگە قارالسۇن.

(20) ئىسلام دىنىدىكى تۆت ئىلمىي مەزھەپنىڭ بىرى. پەلەستىننىڭ ھازىرقى دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان مەككە قۇرەيش قەبىلىسىدىكى ھاشىملار ئۇرۇقىدىن بولغان ئىمام مۇھەممەد ئىبن ئىدرىس شافىي (767 ــ 820) بۇ مەزھەپنىڭ ئاساس سالغۇچىسىدۇر. بۇ مەزھەپتىكىلەر قانۇن تۈزگەندە مالىك ۋە ھەنەفە مەزھەپلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى قوبۇل قىلىدۇ، «ھەدىس» بىلەن «قىياس» نى بىرلەشتۇرۇۋېتىدۇ، ئەمما «قىياس» قا قاتتىق چەك قويىدۇ، «ئۇما» غا مالىك مەزھىپىگە قارىغاندا بەكرەك ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئاساسلىق دەستۇرى «شەرئىەت» توغرىسىدىكى «رىسالە» سىدۇر.

(21) ئىسلامىيەتتىكى ئىپتىدائىي ئەنئەنىلەرگە ۋارىسلىق قىلغۇچى ئاساسىي مەزھەپ. بۇ مەزھەپتىكىلەر ئەبۇبەكرى (خەلىپىلىكتە ئولتۇرغان ۋاقتى مىلادى 632ــ634)، ئۆمەر (634ــ644)، ئوسمان

(644–656)، ئەلى (656–661) قاتارلىقلارنى قانۇنلۇق خەلىپىلەر دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ. «شەرىئەت» تە ھەنەفى، شافى، مالىك ۋە ھەنبەل تەلىماتلىرىغا ئەمەل قىلىدۇ. تارقىلىش دائىرىسى ناھايىتى كەڭ. دۇنيادىكى مۇتلەق زور كۆپچىلىك مۇسۇلمانلار مۇشۇ مەزھەپكە كىرىدۇ.

(22) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 105-بەت.

(23) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى». خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 107-، 108-بەتلەر.

(24) ھەسەن ئىبراھىم ھەسەن: «ئابباسىيلار خاندانلىقىنىڭ ئەدلىيە تۈزۈمى ۋە ئىسلام شەرىئىتى» دە «ئىبنى خەلدۇن مۇقەددىمىسى» نىڭ 193-بېتىدىن كەلتۈرۈلگەن نەقىل. بۇ ھەقتە جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ژۇرنىلى خەنزۇچە 1982-يىل 2-سان 31-، 32-بەتلەرگە قارالسۇن.

(25) يۇقىرىقى مەنبەدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(26) يۇقىرىقى مەنبەدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل.

(27) كورسۇن: «ئىسلام قانۇنى تارىخى»، خەنزۇچە جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 105-بەت.

(28) يۇقىرىقى كىتاب.

(29) ئەسلى ئىسمى ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى قۇس بولۇپ، سەلجۇقىيلار خاندانلىقىدا ۋەزىر بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە «دۆلەتنى ئىدارە قىلىش توغرىسىدا» ۋە «سىياسەتنامە» قاتارلىق ئەسەرلەرنى يازغانلىقى ئۈچۈن «نىزامۇلمۇلك» (مەملىكەتنىڭ نىزامى) دەپ ئاتالغان. 1092-يىلى سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

(30) تولۇق ئىسمى ئۇبۇل فەزى مۇھەممەد ئىبنى ھۆسەيىن

بەيھەقى (996 — 1077) دۇر. غەزنىۋىلەر خاندانلىقىنىڭ سۇلتانى سۇلتان مەھمۇد (998 — 1030) ۋە سۇلتان مەسئۇدنىڭ خارجى ۋەزىرى بولغان. ئۇمرىدە 30 تومدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان، ئەمما بۈگۈندىن سۇلتان مەسئۇد (ميلادى 1030-يىلى) نىڭ ۋەقەلىرىگە ئائىت بېزىلغان «مەسئۇدنامە» دېگەن كىتابلا دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

(31) سەئىد فەيياز مەھمۇد: «ئىسلام دىنى قىسقىچە تارىخى»، خەنزۇچە، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1981-يىل 3-ئاي 1-نەشرى، 192-، 193-بەتلەر.

(32) ھاجى نۇرھاجى: «قاراخانىلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، ئۇيغۇرچە، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 7-ئاي 1-نەشرى، 54-، 55-ۋە 52-بەتلەر.

(33) «قۇتادغۇبلىك»، 2432-بېيىت.

(34) «قۇتادغۇبلىك»، 574-، 575-بېيىتلار.

(35) «قۇتادغۇبلىك»، 520-بېيىت.

(36) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1980-يىل 8-ئاي 1-نەشرى، 1-توم 490-بەت.

(37) «قۇتادغۇبلىك»، A 27، A 28، C 35، B 62، B 63، 505، 507، 509، 512، 520، 521، 522، 523، 526، 529، 530، 538، 553، 559، 560، 562، 568، 574، 576، 577، 578، 580، 2431، 2432، 2436، 2442، 2464، 2483، 2484، 2485، 2487، 2489، 2490، 2492، 2493، 2501، 2503، 2519، 2524، 2555، 4065، 4144-بېيىت.

(38) «قۇتادغۇبلىك»، 54، 59، 89، 446، 2844، 4345، 5488-، 5552-بېيىت.

(39) «قۇتادغۇبلىك»، 5329-بېيىت.

(40) «قۇتادغۇبلىك»، 5555، 5588-بېيىت.

(41) «قۇتادغۇبلىك»، 4982-بېيىت.

(42) « قۇتادغۇبلىك » ، 5330- ، 4364- بېيت.

(43) « قۇتادغۇبلىك » ، 2499- بېيت.

(44) كورسۇن: « ئىسلام دىنى قانۇنى تارىخى » ، خەنزۇچە ، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى 1986- يىل 8- ئاي 1- نەشرى، 199- بەت.

(44) مۇمىن ئابدۇللا: « تۈركچە- ئۇيغۇرچە لۇغەت » ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1989- يىل 11- ئاي 1- نەشرى 549- بەت.

(45) « قۇتادغۇبلىك » ، 3010- بېيت.

(46) « قۇتادغۇبلىك » ، 3007- بېيت.

(47) « قۇتادغۇبلىك » ، 811 ، 812 ، 813- بېيت.

(48) « قۇتادغۇبلىك » ، 814 ، 815 ، 816- بېيت.

(49) ئابدۇشۈكۈر مەھەممەتئىمىن: « يۈسۈپ خاس ھاجىپ فارابى ئىلغار ئىجتىمائىي ئىدىيىلىرىنىڭ مۇنەۋۋەر ۋارىسى » ، شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1981- يىل 1- سان 5- بەت، ئۇيغۇرچە.

(50) « قۇتادغۇبلىك » ، 6550 ، 6538 ، 6543- بېيت.

(51) « قۇتادغۇبلىك » ، 6466 ، 6588 ، 5425 ، 5426- بېيت.

(52) « قۇتادغۇبلىك » ، 6382 ، 6383 ، 6384- بېيت.

(53) « قۇتادغۇبلىك » ، 6556 ، 6555- بېيت.

(54) « قۇتادغۇبلىك » ، 6614 ، 6615- بېيت.

(55) « قۇتادغۇبلىك » ، 6574- بېيت.

(56) « قۇتادغۇبلىك » ، 6581- بېيت.

(57) « قۇتادغۇبلىك » ، 6569 ، 6570 ، 6571 ، 6572 ، 6573 ، 6599 ، 6603- بېيت.

(58) ، (59) ، (60) « قۇتادغۇبلىك » ، 6589 ، 6590 ، 6591 ، 6602 ، 6627 ، 6600- بېيت.

(61) ، (62) « قۇتادغۇبلىك » ، 2490 ، 6586 ، 6594- بېيت.

تۆتىنچى باب

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنىشى

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ئۇزى ياشىغان ئىسلام مۇھىتى ئاستىدا قانۇن ئارقىلىق تۈزەش بىلەن ئىنسان تەبىئىتى نەزەرىيىسىنىڭ يۇغۇرۇلۇشىدىن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، قاراخانىلار دەۋرىدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي ھاياتنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە تاقالغان. يېغىنچاقلىغاندا، ئۇ تۆۋەندىكىدەك بىرقانچە تەرەپتىكى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بىرىنچى، كونا ئۆرپ- ئادەت، قائىدە- يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىپ ياخشى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش

كونا ئۆرپ- ئادەت، قائىدە- يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىپ ئەلنى ياخشى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىش — يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ دۆلەت ئاپپاراتىنى ئىسلاھ قىلىش ئىدىيىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم بىر تەركىبىي قىسمى. ئۇ ئالدى بىلەن ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ بالدۇرقى قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇنىڭ ئىلغار ۋە ئادىل بولغان تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىپ ۋارىسلىق قىلىش، چەت ئەلدىكى بەزى قانۇن ئىسلاھاتچىلىق ھەرە-

كەتلرىنىڭ پايدىلىق تەرەپلىرىنى قوبۇل قىلىش، قاراخانىلارنىڭ قانۇن-تۈزۈملىرىدىكى زامانغا لايىقلىشالمايۋاتقان تەرەپلەرنى بىكار قىلىپ، كوننىڭ ئورنىغا يېڭىنى دەسستىپ، ئۆرپ-ئادەت، قائىدە-يوسۇنلارنى ئىسلاھ قىلىش، قانۇننى ئەقىل-ئىدراك ۋە بىلىم بىلەن تۈزەش، تۈزۈلگەن ئەنە شۇ ياخشى قانۇنلار بىلەن ئەلنى ئىدارە قىلىپ، خەلقنى بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۈرۈش قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇ، مۇنداق دەيدۇ: «ئادەمزات دۇنياغا ئاپىرىدە بولغاندىن باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاقىللار ياخشى قانۇن تۈزۈپ كەلگەن. جاھان بەگلىرىدىن كىم ئالىم بولغان بولسا، شۇلار قانۇننى ياخشى تۈزگەن، قايسى بەگ دۆلەتنىدە قانۇن تۈزۈپ يولغا قويالىغان بولسا، شۇ دۆلىتىنى ئوبدان تەرتىپكە سالغان ۋە تەبىيارلىق قىلىپ تىرىكلەر ئۈچۈن ئۇنى پۈتۈپ قويغان. بۇ ياخشى قانۇنلار (ئاندىن) كېيىنكىلەرگە مىراس بولۇپ قالغان. (بۇگۈنكى كۈندە) كىم ئۇنى ئۇقۇپ بىلەلسە ۋە قولىغا ئېلىپ ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالىسا، ئۇنى ئۇلگە قىلىپ خەلقلىرىگە بەخت يارىتىپ بۇقىرى ئۈرلىيەلەيدۇ.» (1)

يۈسۈپ خاس ھاجىپ پادىشاھ نۇشىرۋاننىڭ دۆلەتنى ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرۇپ، ئەلنى قۇدرەت تاپقۇزغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «نۇشىرۋان ئەقىل كۆزى بىلەن جاھاننى يورۇتۇپ قانۇننى توغرا تۈزگەنلىكى ئۈچۈن دۆلىتى بېيىغانىدى. (شۇڭا) بىر ھېكمەت: ئۇ دوزىخى بولسىمۇ شۇ قىلغان ساۋابى ئۈچۈن ئۇنىڭغا قىيامەت ئازابى بولمايدۇ، دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان.» (2)

تارىخى ھەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئالاھىدە تىلغا ئالغان نۇشىرۋان (خۇسراۋ I دەپمۇ ئاتىلىدۇ، 531 ـ 578) غەربىي ئاسىيادىكى قەدىمكى دۆلەت ـ پاتىيا خانىدانلىقى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 247-يىلدىن مىلادى

224-يىلغىچە) يىمىرىلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئورنىغا تىكلەنگەن ساسانىلار سۇلالىسى (مىلادى 224 ـ 651) نىڭ يېگىرمىنچى ئەۋلاد خانىي بولۇپ، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. بۇ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپلا «باج تۈزۈمى ۋە ھەربىي ئىشلارنى ئىسلاھ قىلغان. بارلىق تېرىلغۇ يەرلەرنى ئېنىقلاپ چىقىپ، بىر يىلدا ئىككى قېتىم ئېلىنىدىغان يەر بېجىنىڭ مۇقىم ئۆلچىمىنى بېكىتكەن. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئېلىنىدىغان باج ۋە ئۇنىڭ نورمىسى ئەمەلدارلار ۋە يەرلىك فېئودالالار تەرىپىدىن خالىغانچە بېكىتىلەتتى. بۇ ئىسلاھات دۆلەت خەزىنىسىگە توپلىنىدىغان كىرىمنى ئاشۇرغان. نۇشىرۋاننىڭ ھەربىي جەھەتتىكى ئىسلاھاتى ساۋۇتلۇق ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن دېھقانلاردىن تولۇقلانغان پىيادە ئەسكەرلەرنى بىرلەشتۈرۈپ مۇنتىزىم ئارمىيە قۇرۇشتا بىر تەجرىبە بولغان. نۇشىرۋاننىڭ مۇشۇنداق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىشى نەتىجىسىدە خان جەمەتى بىلەن مەركىزىي ھۆكۈمەت بارغانسېرى مۇستەھكەملىنىپ، پۈتكۈل دۆلەت تېخىمۇ بەك قۇدرەت تاپقان» (3). يۈسۈپ خاس ھاجىپ يۇقىرىقى نۇشىرۋان ھەققىدىكى بايانلىرىدا ئۇنىڭ ئىسلاھات ئېلىپ بارغان ھەربىكەتلىرىنى قانۇن يېگىلاش جەھەتتىكى ھەربىكەتلىرى دەپ قارايدۇ ھەمدە قاراخانىلارنىڭ خانلىرىنىڭمۇ ئاشۇنداق ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، خەلقنى باي، دۆلەتنى قۇدرەت تاپقۇزۇشقا دالالەت قىلىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قارىشىچە، قانۇن بىر قېتىم تۈزۈلۈپلا ئىككىنچىلەپ ئۆزگەرمەيدىغان قاتمال نەرسە ئەمەس ئىدى. ئۇ، قانۇننى زامان ۋە ماكانغا قاراپ ئۆزگەرتىپ داۋاملىق يېگىلاپ تۇرۇشنى، ئۇسسۇلۇلمىدا بىر ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، كونا ئادەت كۈچلىرىدىن ئالاقىسىنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاشنى دائىم ئويلايتتى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بىكار قىلىشقا تېگىشلىكلىرى كونا نەرسە، قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىكلىرى يېڭى

ئاپتورنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى، 1949 - يىلى سېنتەبردە ئاقسۇ شەھرى يېڭى بازار كوچىسىدا ئوقۇمۇشلۇق بىر ياپكار ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1963 - يىلدىن 1966 - يىلغىچە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇغان، 1969 - يىلى ئاۋغۇستتا ھەربىي سەپكە كىرگەن، ھازىر خەلق قوراللىق ساقچى قىسملىرى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق باش ئەترىتى سىياسىي بۆلۈمىدە ئىشلەيدۇ.

ئاپتور 1983 - يىلدىن باشلاپ ئىلمىي تەتقىقاتقا كىرىشكەن. بۇنىڭ ھازىرغىچە «ۋاھابىيە مەزھىپى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى»، «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ھەققىدە» قاتارلىق 15 پارچىدىن ئارتۇق ئىلمىي ماقالىسى «شىنجاڭ گېزىتى»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» قاتارلىق گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى. ئۇ كۆپ قېتىم مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق ھەرخىل ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىلىرىغا قاتناشتى. ھازىر ئۇ، ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ مۇدىرىيىتى ئەزاسى، «قۇتادغۇبلىك» تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق قانۇن ئىلمى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى.

«〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن بۇ كىتاب ئاپتورنىڭ تۇنجى يېرىك ئەسىرى بولۇپ، ئۇ بۇ ئەسىرنى 1986- يىلى ۋە 1989 - يىلى قەشقەردە ئۆتكۈزۈلگەن ئىككى قېتىملىق مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇغان ماقالىلىرى ئاساسىدا 1990 - يىلى مارتتا يېزىپ تاماملاپ نەشرگە سۇنغانىدى، 1992 - يىلى يانۋاردا تولۇقلىدى. ھازىر «مازار ھەققىدە قىسسە» ناملىق سەككىز بابلىق ئىككىنچى كىتابنى نەشرىياتقا تاپشۇردى، يەنە «ئۇيغۇر قانۇن - تۈزۈملىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئۈچىنچى كىتابى ئۈستىدە ئىشلىمەكتە.

قىسقىچە مەزمۇنى

بۇ كىتابتا XI ئەسىردە ياشىغان مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى ۋە ئۇنىڭدىكى قانۇن مەسىللىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بۇ كىتاب «مۇقەددىمە»، يەتتە باب ۋە «خاتىمە» دىن تەركىب تاپقان. بىرىنچى بابتا يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇنىڭ مەشھۇر ئەسىرى — «قۇتادغۇبلىك» قانۇنچىلىق جەھەتتىن تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئىككىنچى بابتا يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» (قانۇن) ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى شەرھلىنىدۇ. ئۈچىنچى ۋە تۆتىنچى بابتا ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى تەلىماتىنىڭ «قۇتادغۇبلىك» كە كۆرسەتكەن ئەسىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. بەشىنچى، ئالتىنچى بابتا «قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان قاراخانىلارنىڭ ئەلنى قانۇن بىلەن ئىدارە قىلغان دەۋرلىرى، يۈسۈپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى تەتقىق قىلىنىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخىدا تۇتقان ئورنىغا باھا بېرىلىدۇ. ئەڭ ئاخىرقى بابتا «قۇتادغۇبلىك» تە بۇگۈن ئۈچۈن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدە ئاھايىتى نۇرغۇنلىغان مول ۋە نادىر مۇۋەپپەقىيەتلەر مۇجەسسەملەنگەن. سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۈگۈنكى بىگى تارىخىي دەۋردە، ئۇنىڭ قانۇن ئىدىيىسىدىكى مۇۋاپىق تەرەپلەرگە ۋارىسلىق قىلىش — يولداش

جالاق زېمىنىمىز «مىللىي ئەنئەنىۋى مەدەنىيەتنىڭ جەۋھىرىنى ئىلىپ، شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ ۋە ئۇنى دەۋر ئالاھىدىلىكىگە بىرلەشتۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇپ، كونىسىنى چىقىرىپ تاشلاپ يېڭىسىنى يارىتىپ، ئۇزلۇكسىز جارى قىلدۇرۇشىمىز كېرەك. بىز يەنە ئىنسانىيەت يارانقان بارلىق ئېسىل مەدەنىيەت نەتىجىلىرىنى پائال قوبۇل قىلىپ، ئۇنى جۇغگوچە سوتسىيالىستىك مەدەنىيەتكە سىڭدۈرۈشىمىز كېرەك» (1) دېگەن يولبورۇقىنى ئىزچىللاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم مەزمۇنلىرىدىن بىرىدۇر.

بۇ كىتابتا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەنىۋى مەدەنىيەت ۋە قانۇن مەرىپەت تارىخىنىڭ ئۆتمۈشى دىئالېكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزملىق كۆز قارىشى بىلەن تەھلىل قىلىنغان. ئاپتور بۇ كىتابتا جەمئىيەتكە نۇرغۇن يېڭى كۆز-قاراشلارنى تەقدىم قىلغان ۋە قىممەتلىك تەكلىپلەرنى بەرگەن. بۇ كۆز-قاراشلار بالغۇز ئەدلىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن پايدىلىنىش قىممىتى بولۇپلا قالماستىن، ھەر ساھە، ھەر كەسىپتىكىلەرنىڭ پاكلىق قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ئۈچۈنمۇ ئىجابىي رول ئوينايدۇ.

يېغىنچاقلىغاندا، بۇ ئەسەرنى «قۇتادغۇبلىك» نىڭ زامانىمىزدىكى ۋە دىيارىمىزدىكى شەرھى دېيىشكە بولىدۇ. تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمىتى ئارات «قۇتادغۇبلىك» نى تەتقىق قىلىشنىڭ خاسىيىتى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ كىتابنى ئوقۇغان ھەم بۇ بېيتلەرنى (باشقىلارغا) بىلدۈرگەن (كىشى بۇ) كىتابىنىمۇ ئەزىزراقتۇر» دېگەنىدى. (2) ئىشىنىمىزكى، ئىلىم دۇنياسى بۇ كىتابقا مۇۋاپىق باھا بېرىدۇ.

---

(1) جالاق زېمىن: «جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى قۇرۇلغانلىقىنىڭ 70 يىللىقىنى مۇناسىۋەتلىك يىغىندا سۆزلەنگەن سۆز» گە قارالسۇن. شىنجاڭ گېزىتى 1991-يىل 7-ئايدىكى 4-كۈندىكى سان، ئۇيغۇرچە.

(2) «قۇتادغۇبلىك»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي بېسىلىش 1-نەشرى «ئا»، مۇقەددىمە»، 15-، 16-قۇرلار.

كىرىش سۆز ئورنىدا

يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى يازغان «(قۇتادغۇبلىك) ۋە قانۇن» دېگەن كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى. مەن ئاپتونوم رايونلۇق «قۇتادغۇبلىك» ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ پەخرىي رەئىسى بولۇش سۈپىتىم بىلەن بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنغانلىقىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن ھەمدە بۇ كىتابنىڭ ئاپتورىغا چىن قەلبىمدىن تەشەككۈر ئېيتىمەن.

ئۇيغۇرلار — ئىسلامىزنىڭ قەدىمكى مىللەتلىرىدىن بىرى، ئۇ ۋەتىنىمىز جۇڭخۇا زېمىنىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈشتە، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى يارىتىشتا ئۇلۇغ تۆھپە قوشقان.

«قۇتادغۇبلىك» — ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت، شۇنداقلا ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى بىر نامايەندە، ئۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسى ھەم ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىق ۋەسىقىسى. ئۇ، جۇڭخۇا مىللەتلىرى مەدەنىيەت خەزىنىسى ۋە قانۇنچىلىق خەزىنىسىدىكى جەۋھەرلەرنىڭ بىرى.

«قۇتادغۇبلىك» — دۇنيادا خېلى بۇرۇنلا تونۇلۇپ تەتقىق قىلىشقا كىرىشىلگەندى. ۋەتىنىمىزدە بولسا بۇ ھەقتىكى تەتقىقات پارتىيىمىزنىڭ 11-نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3-ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن باشلاندى. جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەتلەر پەلسەپە-ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي

جەمئىيتى ئۇنى 1983-يىلى نۇقتىلىق تەتقىق قىلىنىدىغان تېما قىلىپ بېكىتتى، شىمالىي جۇڭگو ئاز سانلىق مىللەت تىلەر پەلسەپە-ئىجتىمائىي ئىدىيە تارىخى ئىلمىي جەمئىيتىنىڭ 1981-يىلىدىن 1984-يىلىغىچە ئاچقان ئۇچ قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيسى تەرىپىدىن 1983-يىلى ئېچىلغان ئاپتونوم رايونلۇق ئاز سانلىق مىللەت تىلەر كلاسسىك ئەدەبىيات تەتقىقات ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ۋە ئاپتونوم رايونىدىكى ھەر قايسى ئالىي مەكتەپلەر بىرلىكتە ئاچقان كلاسسىك ئەدەبىيات يىغىلىرىدا «قۇتادغۇبلىك» مۇھىم ئورۇننى ئويۇلۇپ تەتقىقات قىلىنىدى. 1984-يىلى شىنجاڭ داشۇ «قۇتادغۇبلىك» ھەققىدە مەسئۇل ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئاچتى. 1986-يىلى ۋە 1989-يىلى قەشقەردە ئىككى قېتىم مەملىكەتلىك «قۇتادغۇبلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئوتكۈزۈلدى. يىغىلىچا قىلىنغاندا، تۆۋەن ئېنىق مائارىپ مەنبەسى «قۇتادغۇبلىك» نە تەتقىقاتىدا كۆشكىلى خوشال قىلغۇدەك ئىلمىي نەتىجىلەر ۋە مۇۋەپپەقىيەتلەر بارلىققا كەلدى.

«قۇتادغۇبلىك» تەتقىقاتى ھازىر مەملىكەت ۋە دۇنياغا يۈزلەنمەكتە. يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامنىڭ «قۇتادغۇبلىك» ۋە قانۇن» دېگەن ئەسىرى ئەنە شۇ يۈرلىنىش بويىچە مەملىكىتىمىزنىڭ ئون يىللىق «قۇتادغۇبلىك» تەتقىقاتىدا تېز مەيدانغا كەلگەن دەسلەپكى مېۋە. ئاپتور بۇ ئەسەردە «قۇتادغۇبلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقاتنى ئۇزلۇكسىز چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇنىڭدىكى قانۇنغا ئائىت مەسىلەلەرنى تۈرلەرگە ئايرىپ، بىر-بىرلەپ سۆزۈپ چىققىلى ھەم ئونى پىششىقلاپ ئىشلەپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇرچە كۆتۈردى. ئەسەرنىڭ ئىدىيىسى، مەزمۇنى قارىغۇچىلارنى شەۋلەنگەن.

«قۇتادغۇبلىك» ۋە قانۇن» نىڭ نەشر قىلىنىشى —

«قۇتادغۇبلىك» تەتقىقاتىدىكى زور ئىلگىرىلەشنى، ئۇنىڭ بىر تەرەپتىن يۇقىرى مەملىكەتلىك خەلقىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى توغرىسىدىكى چۈشەنچىسىنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر ئۆلكىسىدە ياشاۋاتقان خەلقىنىڭ ئۆزىنى مەدەنىيەت ۋە قانۇن مەرىپەت تارىخىنى قوشنىلىرىغا ئايەتلىك زور تۆھپىسىگە يولىغان. يۇقىرىقىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتەن ئالدىدىكى خوتانىلىق تۇيغۇسىنى كۈچەيتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئەمەلىيەتتە ئىسپىرىنتلىق ئېتىقادىنى ئىدىيە، قىلىپ، دائىمالىكتىك ماتېرىيالىزم ۋە تارىخىي ماتېرىيالىزم پرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ ئەسىرنىڭ قانۇنشۇناسلىق جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن ئۇتۇقلىرىنى ۋە تېخىمۇ يېڭى تۈگۈنلەرنى ئۆز قولۇل قىلىپ، قەدىمكى يۇنان ئۇيغۇن خاراكتېرلىك قىلدۇرۇپ، مۇئەييەن قېرىنداشلىق روھىنى ئەسلەتكەن ئۇنىڭغا تەقدىرى ۋە ئىجابىي ھالدا ئۇيغۇرلاشقان قىلدىغانلا بولماي، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىنىڭ ياراتالايدىغانلىقىنى نامايان قىلدى. مۇئەللىپ، سوتسىيالىستىك قانۇن-تۈزۈم كۆندىن-كۈنگە كۈچەيتىلىۋاتقان ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش تېخىمۇ چوڭقۇرلىشىۋاتقان يۇگۇنكى كۈندە مۇھىم تارىخىي ۋەزىپە ئەمەلىيەتكە ئىگە.

مەن 1986-يىلى ئۈتكۈزۈلگەن مەملىكەتلىك تۇنجى قېتىملىق «قۇتادغۇبلىك» ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىنىڭ ئېچىلىش مۇراسىمىدا: ئىلىمزدە «قۇتادغۇبلىك» نى ئاساسىي تېما قىلغان كۆچلۈك بىر تەتقىقات قوشۇنى كۆندىن-كۈنگە شەكىللەنمەكتە. بۇ تەتقىقات قوشۇنىدا ئىلىم-بىلىمى مۇكەممەل مۇتەخەسسىسلەر بار، شۇنداقلا كۈچ-قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق ئالىملارمۇ بار. بۇلاردىن باشقا يەنە، ئىلمگە قاتنىق ئىنتىلىۋاتقان، ياش ئىلمىي تەتقىقات خادىملىرىمۇ بار، دېگەنىدىم. يولداش يۈسۈپجان ئەلى ئىسلامى دەل ئەنە شۇلارنىڭ بىرى، ئۇ، ئالىي مەكتەپتە

ئوقۇيالمىغان، ئۇ، بۇ ئەسىرى ئارقىلىق ئالىي مەكتەپتە ئوقۇيالمىغانلىقتىن ئۆزىگە ئۇمىدسىز قاراۋاتقان بارلىق ياشلارغا ئىلھامات، ئېچىۋېتىش جەريانىدا ئالىي مەكتەپتە ئوقۇمايمۇ نى-نى ئىشلارنى قىلغىلى بولىدىغانلىقى، ئۇلۇغ بىر مەقسەت يولىدا تىرىشقان ئادەمگە چىققىلى بولمايدىغان چوققا يوق ئىكەنلىكىدىن ئىبارەت بىر ھەقىقەتنى تونۇتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنشۇناسلىق تارىخى ۋە «قۇتادغۇبلىك» ئۇستىدىكى تەتقىقات ناھايىتى نازۇك ھەم مۇشەققەتلىك بولغان بىر ئىلمىي ئەمگەك بولۇپ، ئۇ راستچىللىق، ئەستا-يىدىللىق، تىرىشچانلىق، چىداملىق، مەسئۇلىيەتچانلىق، يۇقىرى سەۋىيە ۋە كۈچلۈك ئىلمىيلىكنى تەلەپ قىلىدۇ. يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامى مەخسۇس تەتقىقاتچى خادىم ئەمەس. ئۇنىڭ «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن ئەسىرى ئۇنىڭ ئىشتىن سىرتقى بوش ۋاقىتلاردىن ئوبدان پايدىلىنىپ، چىداپ ئولتۇرۇپ، مۇستەقىل كۆچ سەرپ قىلىپ، قېتىرقىنىپ ئىزدەنىگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى. پرولېتارىياتنىڭ ئۇلۇغ ئۇستازى ۋىلادىمىر ئىلىچ لېنىن: «مۇستەقىل زور كۆچ سەرپ قىلىنمايدىكەن، مەيلى قانداق مۇھىم مەسىلىرده بولمىسۇن، ھەقىقەتنى تېپىپ چىققىلى بولمايدۇ. كىمكى كۆچ سەرپ قىلىشتىن قورقىدىكەن، ئۇ، ھەقىقەتنى تاپالمايدۇ» دېگەنىدى.(1) «〈قۇتادغۇبلىك〉 ۋە قانۇن» دېگەن ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئەگەر كۆچ سەرپ قىلىشتىن قورقۇپ ئىرادىسىزلىك قىلغان بولسا ئىدى، بۇ كىتابنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا يېزىپ چىقالمىغان بولاتتى. كىتابخانىلارغا مەلۇم بولغىنىدەك، بۇ ئەسەر بىرقەدەر ياخشى يېزىلغان، ئەمما خاتالىق ۋە

(1) «لېنىن ئەسەرلىرى»، 19-توم، 136-بەت، خەنزۇچە، «مۇنازىرە قىلىشىدىغان بىر قانچە مەسىلە» گە قارالسۇن.

سەۋەنلىكلەردىن خالىي بولۇشى ناتايىن. مەن يولداش يۇسۇپجان ئەلى ئىسلامنى قۇتلۇقلاش بىلەن بىللە، كېيىنكى تەتقىقاتىنى تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ نۇقسانسىز ئىلىپ بېرىپ، خەلقىمىزگە تېخىمۇ كۆپلەپ ياخشى ئەسەرلەرنى تەقدىم قىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

خۇمۇر داۋامەت

1992-يىل 18-سېنتەبىر

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە 1
بىرىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى
قانۇن دەستۇرى 1
ئىككىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەلەمى ئاستىدىكى
« تۆرۈ » ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك
مەزمۇنلىرى 10
ئۈچىنچى باب ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام جامائەت قانۇنى
تەلىماتىنىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپقا كۆرسەتكەن
تەسىرى 117
تۆتىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسى
ۋە ئۇنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى 159
بەشىنچى باب « قۇتادغۇبلىك » ۋە خاراخانىلار دەۋرى
ئەلنىڭ قانۇن بىلەن ئىدارە قىلىنىشى
ھەققىدە 232
ئالتىنچى باب يۇسۇپ خاس ھاجىپ قانۇن ئىدىيىسىنىڭ
ئالاھىدىلىكى ۋە ئۇنىڭ قانۇنشۇناسلىق
تارىخىدا تۇتقان ئورنى 255
يەتتىنچى باب « قۇتادغۇبلىك » تە يۆگۈن ئۇچۇن
ئەينەك قىلىنغا تېگىشلىك ئالتە مەسىلە .. 322
خاتىمە 414

مۇقەددىمە

ئۇيغۇر خەلقى ئىلىمىزدىكى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرگە ئوخشاش ئۆز تارىخىدا ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى، يۇرتدارچىلىق قائىدە - قانۇنلىرى، ھەربىي قوشۇن قائىدە - تەرتىپلىرى، يۇرت نىزاملىرى، خەلقچىللىق ئۆلچەملىرى، ئەخلاق نورمىلىرى شۇنىڭدەك قانۇن تۈزۈمىنى ئالغان ھەرخىل ھۆكۈم، يارلىق، توختام، ئادەت ۋە رەسىمىيەتلەرنى تۈزۈپ چىققان، قائىدە - نىزام ئورناتقان، قانۇن-يۇسۇنلارنى ئىنسان پائالىيىتىنىڭ ھەرىكەت مىزانى دەپ تونۇغان ھەم ئۆزگىچە قانۇن ئىدىيىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ئىگە بىر خەلقتۇر.

ئۇيغۇرلاردا قانۇننىڭ قاچان ۋە قانداق پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە ھازىرغا قەدەر ئىشەنچلىك مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز. ئەمما «قانۇن» ئاتالغۇسىنىڭ بېقىنقى زامانداشكى تارىخىي مەنبەسىنى ئاختۇرۇپ كۆرگەندە، ئۇنىڭ ناھايىتى ئۇزاق بىر دەۋرنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان «تۆرۈ» سۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىغا ئۆزلىشىپ كىرگەن ئەرەبچە ۋارىيانتى ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زامانداﻻ «قانۇن» نى «تۆرۈ» دەپ ئاتايتتى. شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋردە، قانۇن شامان باخشىلىرى تەرىپىدىن ئاغزاكى بايان قىلىناتتى. زورۇ ئاستر (ئاتەشپەرەست) دىنىغا ئېتىقاد قىلغان چاغلاردا پۇقرالارغا جازا

بولسا « tore » (ئادەت، ئەدەب - ئەخلاق)، « torel » (قائىدە - يوسۇن)، « tore bilim » (ئەخلاق بىلىمى)، « torel Cilik » (ئەخلاقسىزناسلىق) تەرىزىدە قوللىنىپ، « قانۇن » نى بولسا « yasa » ، « ئاساسىي قانۇن » نى « Anayasa » « قانۇن تۈرغۇزماق » نى « yasamak » ، « قانۇنشۇناسلىق » نى « yasa bilim » دەپ ئاتىماقتا (2).

« دۇنيادا قانۇنى بولمىغان دۆلەت ۋە دۆلىتى بولمىغان قانۇن يوق » (3). ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پۈتكۈل قانۇنچىلىق ۋە قانۇنشۇناسلىق پائالىيەتلىرىدىن مەلۇمات بېرىدىغان يازما مەنبەلەر ناھايىتى كۆپ. بۇنىڭ ئىچىدە XI ئەسىردە ياشىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ « قۇتادغۇبلىك » ناملىق مەشھۇر كىتابى ئەڭ ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ، دۇنيادىكى بارلىق قانۇنشۇناسلار تەرىپىدىن ئورتاق ھادىسە دەپ ئېتىراپ قىلىنغان « قانۇن » نىڭ مەنبەسى بولغان « ئۆرپ - ئادەت » نى شۇنداقلا ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ مۇھىم ۋە ئالدىنقى ئامىللىرىدىن بولغان « قانۇن » نى تارىخي ھالدا بىرقەدەر سىستېمىلىق ۋە كەڭ دائىرىدە شەرھىلەيدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرى توغرىسىدىكى تەتقىقات بۈگۈنكىچە تېخى يۈزەكى باسقۇچتا تۇرۇۋاتقان بىر تېما، ئۇ — قانۇن - تۈزۈم تارىخى ۋە قانۇن ئىدىيە تارىخىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. « قۇتادغۇبلىك » دىكى « قانۇن » ھادىسىلىرىگە قارىتا ئىزدىنىش ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇن ئىدىيە تارىخى ساھەسىدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇشتىكى ئاساسلىق مەنبەلەردىن بىرى. شۇڭا مەن بۇ ئەسەرگە « (قۇتادغۇبلىك) ۋە قانۇن » دەپ ئات قويدۇم.

كىتاب « مۇقەددىمە » ، يەتتە باب ۋە « خاتىمە » دىن تۈزۈلدى. كىتابنىڭ ئالدىنقى بەش بابىدا ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى زاماندىكى قانۇنچىلىق پائالىيەتلىرىدىن مەلۇمات

بىلەك لەيدىغان قانۇن - نىزاملار ئاتەشكۈرەلەرگە يېزىپ قالدۇرغانتى. بۇددىزم دەۋرىدە بۇددا دىنىنىڭ قائىدە - قانۇنلىرى « تارما » ياكى « درم » دېيىلسە ، ئۇنىڭغا رىئايە قىلىش « نامۇدرم » دېيىلەتتى، بۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ يازما دەستۇرلىرى « نوم » دەپ ئاتالدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشى دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولدى. ئىسلام دىنىنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتكەن قاراخانىلار ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئەنئەنىلىرى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئەنئەنىلىرىنى ئىسلامىيەت مۇئەسسەسىلىرى بىلەن گىرەلەشتۇرۇۋېتىپ، ئەمەلىي گەۋدە قانۇننى « تۆرۈ » دېسە ، دىنىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن - قائىدىلەرنى « شەرىئەت » دېگەن نام بىلەن ئاتىدى. ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدە تاكى XV ئەسىرگىچە « قانۇن » ئاتالغۇسىنىڭ قەدىمكى نامى بولغان « تۆرۈ » قوللىنىلىپ كېلىنگەنىدى. لېكىن، ئۇ بۇددىزم مەزمۇنى بىلەن تەبرلەنىدى. موڭغۇل ئىستېلاسى دەۋرىدە جىنگىزخانىڭ ئادەت قانۇنلىرى قەدىمكى ئۇيغۇرچىدىكى « تۆرۈ » سۆزى بىلەن ياكى « جاسا » ، « جاساق » سۆزلىرى بىلەن ئىپادە قىلىنىدى. جاغاتاي دەۋرىدىن باشلاپ « تۆرۈ » يازما مەنبەلەردە ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان بولدى. مەزمۇنىدىكى « ئۇلۇمى شەرىئەت » (شەرىئەت ئىلمى) دېيىلىپ، « قانۇن » دېگەن سۆز پەقەت ھازىرقى زامانىمىزغا خاس ئاتالغۇسىغا ئايلىنىپ قالدى.

ئىسلام « تۆرۈ » — ئۇيغۇرلاردا ئىسلامىيەتنىڭ بۇرۇن ۋە ئىسلامىيەتنىڭ كېيىن خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە قوللىنىلغان « القانون » دېگەن ئەرەبچە ئاتالغۇ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىش ئادەتكە ئايلانغاندىن كېيىن بارا - بارا ئىستېمالدىن قالغان. ھازىر دۇنيادا ئۆزى مۇستەقىل دۆلەت، ھاكىمىيەت، قانۇن، نىزام، سىياسىي - قانۇن، نام - ئابروي مەنبەلىرىدە ئىشلىتىدۇ[1]. تۈركىيە تۈركلىرى

بىرىنچى باب

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ۋە ئۇيغۇرلاردا تۇنجى قانۇن دەستۇرى

يۈسۈپ خاس ھاجىپ — ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ئالىمى بولۇپلا قالماستىن، يەنە بەلكى شۇ دەۋرنىڭ قانۇنشۇناسلىق ساھەسىدىمۇ كۆزگە كۆرۈنگەن بۇيۈك قانۇنشۇناسىدۇر. ئۇ تەخمىنەن ھىجرىيىنىڭ 409 - يىلى (مىلادى 1019—1018 - يىللىرى)دا، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى پايتەختى بالاساغۇن شەھىرىدە تۇغۇلغان، كېيىن سۇلالىنىڭ ئىككىنچى پايتەختى بولغان ئوردۇ كەنت (قەشقەر)گە كەلگەن، ھىجرىيىنىڭ 461 - يىلى (مىلادى 1069 — 1068 - يىللىرى) دىن باشلاپ «قۇتادغۇبلىك» نى يېزىشقا كىرىشكەن، ھىجرىيىنىڭ 462 - يىلى (مىلادى 1069 — 1070- يىللىرى) يېشى ئەللىكتىن ئاشقان بۇ قانۇنشۇناسنىڭ ئون سەككىز ئايلىق مېھنەتى بىلەن دىلىگە كەلگەن بۇ ئەسەر قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى خانى تاۋغاچ بۇغرا قاراخان ئەبۇ ئەلى ھەسەنگە سۇنۇلغان، ھەسەن بۇغراخان ئۇنى دۆلەتنىڭ «خاس ھاجىپ» لىقىغا تەينىلىگەن(1). ئۇ شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ھايانسىنىڭ ناھىرىغىچە قاراخانىلار ئوردىسىدا «خاس ھاجىپ» لىق مەنسىپىدە تۇرغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ھىجرىيىنىڭ 478 - يىلى (مىلادى 1085 - يىللىرى) تەخمىنەن ئاتمىش يەتتە يېشىدا قەشقەردە ۋاپات بولغان ۋە جەسىتى تۇمەن دەريالىسى بىلەن قىزىل

بېرىلسە، كېيىنكى ئىككى بابتا سېلىشتۇرما قانۇنشۇناسلىق نۇقتىسىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇن ئىدىيىسىگە مۇۋاپىق باھا بېرىلىدۇ ھەم ئۇنىڭدا يۈگۈن ئۇچۇن ئەينەك قىلىشقا تېگىشلىك دەپ قارالغان نۇقتىلار ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» تەتقىقاتچىلىرىدىن تۇركىيىلىك ئا. دىل ئاچار: «(قۇتادغۇبلىك) پارىلداپ تۇرغان كوچىلار بىلەن تولغان بىر شەھەردۇركى، كۆركەملەرنىڭ كۆزلىرى قامىشىدۇ. ھەممە كوچىلارنى تاماشا قىلىپ چېقىش تېخى ھېچكىمگە مۇيەسسەر بولغىنى يوق. ھەركىم ئۆزى كۆركەن كوچىسىنى تەرىپلەۋاتىدۇ» (4) دېگەنىدى. «قانۇن» — «قۇتادغۇبلىك» تىن ئىبارەت بۇ شەھەرنىڭ ئەڭ ئۇزۇن، ئەڭ كەڭ، ئەڭ پارقىراق «كوچا» لىرىدىن بىرى. قانۇنچىلىق كۇندىن - كۇنگە دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلار كۇنتەرتىپىگە قويۇلۇۋاتقان بۇگۈنكى كۇندە مۇشۇنداق بىر «كوچا» نى «تاماشا قىلىپ چېقىش» بەكمۇ زۆرۈر ھەم ئەھمىيەتلىكتۇر.

---

(1) «موڭغۇل تىلىنىڭ قىسقىچە ئىزاھلىق لۇغىتى»، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل-ئەدەبىيات تەتقىقات ئورنى تۈزگەن، 1966-يىل نەشرى، 551-بەت.

(2) مۇمىن ئابدۇللا: «تۈركچە-ئۇيغۇرچە لۇغەت»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1989-يىل 11-ئاي 1-نەشرى، 949- ۋە 1011-بەتلەر.

(3) يۈخۇنىي: «قانۇننىڭ پارالىللىقى ۋە ۋېرتىكاللىقى ھەققىدە»، شاڭخەي ماتارىپ نەشرىياتى، 1987-يىل 12-ئاي 1-نەشرى، خەنزۇچە 19-بەت.

(4) ئەھمەد زىيائى: «تارىخى مىراس (قۇتادغۇبلىك) توغرىسىدا» دا كەلتۈرۈلگەن نەقىل. شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى 1983-يىل 4-سان 100-بەت.

دەريانسىنىڭ قوشۇلۇش ئېغىزىدىكى «ئەسكى ھىسار» (ئەسكىسار) قەدىمكى شەھىرىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىدىكى «بارىگاھ» دېگەن يەرگە دەپنە قىلىنغان. XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇنىڭ مازىرى يەكەن-سەئىدىيە خانلىقى (مىلادى 1514 — 1678 - يىللار) نىڭ ئىككىنچى خانى سۇلتان ئابدۇرېشىتخان دەۋرى (مىلادى 1533 — 1559) دە، كەلكۈندىن ساقلاپ قېلىش مەقسىتى بىلەن «ئەسكى ھىسار» قەدىمكى شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى پاي ئاب (پارسچە سۆز بولۇپ، سۇنىڭ ئايغى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ، جانلىق تىلدا پاياپ دېيىلىدۇ) دېگەن جايغا يۆتكەپ كېلىنگەن ھەم قايتىدىن ياسالغان(2). «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا چېقىپ تاشلانغان. 1989 - يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەبرىگاھى بۈرۈنقى ئۆز ئورنىدا كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك ھالدا ياسىلىپ، مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئالىملار ۋە ساياھەتچىلەرنىڭ مۇھىم ئېكسكۇرسىيە قىلىش ئورنىغا ئايلاندى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ بىئوگرافىيىسىگە ئائىت تارىخىي ماتېرىياللار ناھايىتى كەمدىن - كەم بولۇپ، بۇ ھەقتە مەلۇمات بېرىدىغان مەنبە دەپ «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئۆزىدىن باشقا يەنە، تۈركىيە ئالىمى رەشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ 1947-يىلى ئۇرغۇزۇپ چىققان «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ترانسكرىپسىيىلىك تولۇق تېكىستىنىڭ بېشىدا بېرىلگەن «مۇقەددىمە» سىنى ئېيتىش مۇمكىن. رەشىت رەھمىتى ئاراتنىڭ «A نەشرى. مۇقەددىمە» دەپ ئاتالغان، ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموف تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان نەسرىي مۇقەددىمىدە: «بۇ كىتابنى يازغۇچى بالاساغۇندا ئۇغۇلغان بىر تەقۋادار زاتنۇر؛ ئەمما، بۇ كىتابنى قەشقەر ئېلىدە تاماملاپ مەشرىق

شاھى تاۋغاچ بۇغراخان ھۆزۈرىغا سۇنغاندۇر. شاھ بۇغراخانمۇ ئۇنى قەدىرلەپ (ۋە) ئۇلۇغلاپ، ئۇنىڭغا خاس ھاجىپلىقنى ئىلتىپات قىلغان (ۋە) شۇنىڭ بىلەن يۈسۈپ ئۇلۇغ خاس ھاجىپ دەپ نام - شۆھرەتنى دۇنياغا يېيىلغاندۇر» (3) دېيىلگەن. يەنە شۇ «مۇقەددىمە» دە «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ئۇلىمەس قىممىتى ھەققىدە توختىلىپ: «مەشرىق ۋىلايىتىدە، يۇتۇن تۈركىي خەلقلەر ياشايدىغان يەرلەردە بۇغراخان تىلىدا تۈركىي سۆز بىلەن (ھېچكىم) بۇنىڭدىن ياخشىراق كىتابنى ھەرگىز يازغىنى يوق. بۇ كىتاب قايسى پادىشاھلىققا ياكى قايسى ئىقلىمغا يەتسە، غايەت ئۇزلۇقى ۋە پەۋقۇلئاددە گۈزەللىكىدىن، ئۇ ئەللەرنىڭ ھېكىملىرى بىلەن ئالىملىرى قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەربىرى بىر تۈرلۈك ئات ۋە لەقەب بەردى. چىنلىقلار ‹ ئەدەبولمەلەك › دەپ ئاتىدى؛ ماچىن مۇلكىنىڭ ھېكىملىرى ‹ ئاينۇل مالىكە › دېسە، مەشرىقلىقلار ‹ زىننەتۇلئۇمرا › دېدى؛ ئىرانلىقلار ‹ شاھنامەئى تۈركى › دەپ ئات قويدى، بەزىلىرى ‹ پەندنامەئى مەلىك › دەپ ئاتىدى؛ تۈرانلار ‹ قۇتادغۇبلىك › دەپ ئات قويدى» دېيىلگەن (4).

«قۇتادغۇبلىك» مەيدانغا كېلىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق ئەھۋالاتى توغرىسىدا بىزنى ئەڭ يېراق مەنبە بىلەن تەمىنلەيدىغان بەزى قانۇن ۋەسىقىلەرمۇ بولغانىدى. بۇلاردىن V—VIII ئەسىرلەردىن X ئەسىرگىچە ۋە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىنكى مەزگىللەرگە تەئەللۇق بولغان ئۇرقۇن - روناك يېزىقلىرىدىكى ۋەسىقىلەرنى ۋە بۇنىڭدىنمۇ بالدۇرقى دەۋرگە تەئەللۇق دەپ قارىلىۋاتقان قارۇشتى يېزىقى يادىكارلىقلىرىنى تىلغا ئېلىش مۇمكىن. ئالدىنقىسىنى رۇس تىلشۇناسى باسكاكوۋ «ئۇيغۇرچە سىياسىي قانۇن ھۆججەتلىرى» (5) دەپ ئاتىسا، كېيىنكىسىنمۇ ھازىرقى كۈندە نۇرغۇن ئالىملار پاكىتلار ئارقىلىق

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ياشىغان ۋاقىتتىكى قانۇن ۋەسىقىلىرى دەپ دەللىلەشمەكتە. ئەمما بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى قانۇن ھادىسىلىرىنى «قۇتادغۇبىلىك» تېكىدەك يۇكسەكلىككە كۆتۈرۈپ بايان قىلىپ يېرەلمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككىلەنمەي ئېيتىمىزكى، «قۇتادغۇ بىلىك» — قارىماققا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى نۇقتىلىق ئەكس ئەتتۈرۈپ، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ قائىدە - نىزاملىرى ھەققىدە مۇلاھىزە ئېلىپ بارغان پەلسەپە كىتابىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ، پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا بىردىنبىر تۇنجى قانۇن دەستۇرى بولۇشقا مۇناسىپتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن، پۈتۈن دۇنيا جامائەتچىلىكىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. نۇرغۇنلىغان ئالىملار ئۇنىڭ قىممىتى ھەققىدە ئۆزلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا «قۇتادغۇبىلىك» نى «دەۋلەتنى قانۇن بىلەن باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسى» ۋە «قانۇنچىلىق دەستۇرى» دېگۈچىلەرنىڭ كۆز قاراشى ۋە ھۆكۈملىرى بىرقەدەر ئادىلراق ھەم بۇ [illegible] ئۇچۇن مۇۋاپىقتۇر.

ئۇركىسە ئالىمى، پروفېسسور ئى. كاھىبوغلو مۇنداق دەيدۇ: «(قۇتادغۇبىلىك) بىر پەلسەپە ياكى ئەخلاق كىتابى [illegible] كۆپرەك، قانۇن ۋە ھۆكۈمرانلىقنىڭ شەرتى ۋە [illegible] ئوتتۇرىغا قويغان، دەۋلەت قۇرۇش بوللىرىنى [illegible] بۇ ئەسەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى شەكىللەندۈرگەن» (6). ئۇنىڭدىن باشقا بۇركسىلىك يەنە بىر ئالىم سادىرى مەقسۇدى ئوغلۇ «قۇتادغۇبىلىك» كە قانۇن جەھەتتىن باھا بېرىپ [illegible] «قانۇنچىلىق دەستۇرى» دەپ ئاتىغان مەھمەد بۇ [illegible] ئەسەرنىڭ مەزمۇنىنى خەلقلەرنىڭ «ئەسىر-

لەردىن بېرى توپلانغان ئەخلاق، سىياسەت ۋە قانۇنغا دائىر پىكىرلىرىنىڭ يىغىندىسىدۇر» (7). دېگەن خۇلاسىگە كەلگەن. ئۆزبېك ئالىمى قەييۇم كەرىموف «قۇتادغۇبىلىك» نى «دەۋلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى، سىياسىتى، قانۇن - قائىدىلىرى شۇنىڭدەك خەلقنىڭ رەسىم - يوسۇنلىرىنى، ئەخلاق پرىنسىپلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملەشتۇرگەن نىزامنامە» دەپ ئاتايدۇ (8).

يىغىنچاقلىغاندا، «ھەقىقىي مەنىسى بويىچە ئېيتقىنىمىزدا ئۇنى ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن دەۋلەتنى ئەخلاق، قانۇن، ئىلىم، ئادالەت بىلەن باشقۇرۇشنىڭ پروگراممىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ» (9). ئۇنىڭدا «ئوتتۇرىغا قويۇلغان سىياسىي دەۋلەت ئاپپاراتى ۋە قانۇنشۇناسلىققا ئائىت تەلىماتلار كەڭ دائىرىنى — دەۋلەت باشلىقى، ۋەزىر ۋە سەركەردە، ھەر خىل ئىچكى-تاشقى ئىشلار بويىچە ۋەزىپە ئۆتىگۈچى بەگ - ئەمەلدارلار، دەۋلەت خادىملىرىنىڭ كەسپىي ۋە ئەخلاقىي شەرتلىرى، خىزمەت ئىستىلى، ئىقتىسادىي قانۇنچىلىق، دەۋلەتنىڭ ھەرقايسى ئىجتىمائىي تەبەقە ۋە كەسىپ ئەھلىگە قارىتىلغان سىياسەت پرىنسىپلىرى قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئوتتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىقنىڭ مۇھىم بىر دەستۇرىنى شەكىللەندۈرگەن» (10) بولۇپ، «قۇتادغۇبىلىك» - تە «خەلق ھىمايە قىلىدىغان دەۋلەت تەشكىلىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى، دەۋلەتنى بىلىم ۋە ئادىل قانۇن بىلەن باشقۇرغاندىلا ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆمۈر سۈرەلەيدىغانلىقى، قانۇن ئالدىدا ھەممە كىشىنىڭ باراۋەرلىكى، ھەر ئىشتا ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىم - ئەخلاقنى يولباشچى قىلىش كېرەكلىكى، دەۋلەت باشلىقى ياكى ھۆكۈمدارنىڭ ھەممە ئىشتا ئۆلگە بولۇشى لازىملىقى، شۇنىڭدەك خەلقنىڭ دەۋلەتكە نىسبەتەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش ۋە دەۋلەت خادىملىرىنىڭ خەلقە

نسبه‌تەن قانداق مۇئامىله قىلىشى، جەمئىيەت ئەزالىرىنىڭ ئورنى ۋە ۋەزىپىسى قاتارلىق ناھايىتى نۇرغۇن مەسىلىلەر نوتۇرىغا قويۇلىدۇ ۋە بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۈسۈللىرى كۆرسىتىپ بېرىلىدۇ» (11).

ھەممىزگە مەلۇمكى، «قانۇن» دېگەن بۇ ئاتالغۇ قانۇننىڭ بىر پۈتۈن گەۋدىسىنى ۋە كونكرېت قانۇن-بەلگىلىمىلەر-نى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭ كەڭ ۋە تار ئىككى مەنىسى بار. ئۇنىڭ كەڭ مەنىسى قانۇننىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى يەنى دۆلەت تەرىپىدىن تۈزۈلگەن ياكى ئېتىراپ قىلىنغان ھەمدە دۆلەت زورلۇق كۈچىنىڭ كاپالىتى بىلەن يولغا قويۇلىدىغان ھەر خىل ھەرىكەت-قائىدىلىرىنىڭ ئومۇمىي يىغىندىسىنى بىلدۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ تار مەنىسى مەخسۇس قانۇن چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە دۆلەت ئورگىنىنىڭ قانۇن تۈزۈش تەرتىپى بويىچە تۈزۈپ ئېلان قىلغان قائىدە خاراكتېرلىك ھۆججەتنىنى يەنى ماددىلىق يازما قانۇننى كۆرسىتىدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ قانۇنچىلىق دەستۇرى — «قۇتادغۇبلىك» تە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بىر قاتار قانۇن مەسىلىلىرى ئەنە شۇ «قانۇن» نىڭ كەڭ مەنىسىدىن ئىبارەت. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ، قاراخانىلار سۇلالىسىنىڭ دۆلەتلىك قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىش توغرىسىدا ئومۇمىي بىروكرامما خاراكتېرىدىكى ھۆججىتى بولۇپ، ھەرگىزمۇ «شەرئى مەھكىمە» دە تۈزۈلگەن پەتىۋالار مەجمۇئەسى ئەمەس. گەرچە يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىتابىدا دۆلەتنىڭ قانۇننىڭ قانداق تۈزۈلۈشى، ئەلگە قانداق «نىزام ۋە شەرتلەر كېرەك» لىكى، «ئەل-يۇرتنى ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ كىم» لىكى، «ئۇرۇشقاندا لەشكەرنى قانداق قۇرۇش» لازىملىقى، «كىمنى ئۆزىگە يېقىن تۇتقۇلۇق، كىمنى يامان دەپ بىراق قىلغۇلۇق» كېرەكلىكى، «خان ئۈستىدە خەلقلەرنىڭ ھەققى بار» لىقى، «خانىنىڭمۇ خەلقتە ھەققى بار» لىقى،

پۇقرالارنىڭ شاھلارنى، شاھلارنىڭ پۇقرالارنى «كۆزىتىپ تۇرۇش كېرەك» لىكى ۋە «خەزىنىنى نەچۈك توپلاپ ئاراتاق كېرەك» لىكى قاتارلىق مەسىلىلەرنى «سەرەلەپ ئېچىپ بېشىپ ئايرىغان» (12) بولسىمۇ، ئەمما ئۇ، بىزگە جىنايەتنىڭ تۈرلىرى ۋە جىنايەتكە قوللىنىدىغان جازانىڭ خىللىرى، شۇنىڭدەك سوت قىلىش تەرتىپى قاتارلىق كونكرېت مەسىلىلەر ھەققىدە ئېنىقراق كۆرسەتمە بېرەلمەيدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» نىڭ دۇنياغا كېلىشى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق دەۋرلەردىن باشلانغان مەدەنىي ھاياتىدىكى قانۇنچىلىق پائالىيىتى ھەم ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان قانۇنشۇناسلىق (قانۇن ئىلمى) نىڭ خېلى يۇقىرى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مەلۇمكى، ئىجتىمائىي پەندە قانۇننى ئاساسىي تەتقىقات ئوبيېكتى قىلغان ئىلىم قانۇنشۇناسلىق دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ، ئىجتىمائىي پەننىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇ، جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي سىياسىي مەدەنىيىتى يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ نسبەتەن مۇكەممەل بولغان قانۇن سىستېمىسى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئاندىن شەكىللىنىدۇ ھەم تەرەققىي قىلىدۇ. ئېنگېلس قانۇن، دۆلەت ۋە قانۇن-شۇناسلىقنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە توختىلىپ: «جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئىلگىرىكى مەلۇم بىر باسقۇچىدا مۇنداق بىرخىل ئېھتىياج تۇغۇلغانكى، ھەر كۈنى تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ئىشلەپچىقىرىش، تەقسىمات ۋە مەھسۇلات ئالماشتۇرۇش ئىشىنى بىر ئورتاق قائىدىگە يىغىنچاقلاپ، شەخسلەرنى ئىشلەپچىقىرىش ۋە ئالماشتۇرۇشنىڭ ئومۇمىي شەرتلىرىگە بويسۇندۇرغان قىلىشقا توغرا كەلگەن، بۇ قائىدە ئاۋۋال ئۆرپ - ئادەت بولۇپ ئىپادىلەنگەن، كېيىن بولسا قانۇنغا ئايلىنىپ كەتكەن. قانۇننىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەگىشىپ، قانۇنىي قوغداشنى

ئۇزىكە ۋەزىيە قانۇن ئورگان — جامائەت ھاكىمىتى يەنى دۆلەت تەشكىلا بەيدا بولغان. قانۇنچىلىقنىك تەرەققى قىلىپ مۇرەككەپ ۋە كەڭ بىر يۈتۈنلۈككە ئايلىنىشىغا ئەگىشىپ، يېڭى ئىجتىمائى ئىش تەقسىماتىنىك زۆرۈرلۈكى كېلىپ چىقتى. بىر كەسپى قانۇنشۇناسلار قاتلىمى شەكىللەندى، شۇنىك بىلەن بىر ۋاقىتتا، قانۇنشۇناسلىقمۇ پەيدا بولدى» (13) دېگەنىدى. ئۇيغۇرلاردا دۆلەت ۋە قانۇننىك شەكىللىنىشى تارىخى تەرەققىيات جەريانىنىك يۇقىرىقى ھۆكۈمگە ئۇيغۇن بولۇپ، ئۇنىك ئۇيغۇر قانۇنشۇناسلىقىنىك مەنبەسىنى مۇھاكىمە قىلىشقىمۇ ناھايىتى باپ كېلىدىغانلىقى ئۈز-ئۈزىدىن مەلۇمدۇر.

---

(1) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى 1984-يىل 5-ئاي 1-نەشرىنىك «مۇقەددىمە» سىگە قارالسۇن.

(2) بۇ ھەقتە مۇھەممەت سىدىق زۇنۇننىك «يۈسۈپ خاس ھاجىپنىك مازىرى ھەققىدە» ناملىق ماقالىسىگە قارالسۇن. «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنىلى 1986-يىل 4-سان 1-بەت، ئۇيغۇرچە.

(3) «قۇتادغۇبلىك»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5-ۋە 7-بەت.

(4) «قۇتادغۇبلىك»، مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى، ئۇيغۇرچە نەشرى، 5-، 7-بەتلەر.

(5) ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار» مىللەتلەر نەشرىياتى 1986-يىل 6-ئاي 1-نەشرى، ئۇيغۇرچە، 70-، 71-بەتلەر.

(6) ئى. كافىسوغلو: «قۇتادغۇبلىك ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى ئورنى» غا قارالسۇن. «جەت ئەل ئالىملىرى — «قۇتادغۇبلىك» توغرىسىدا». ش ئۇ ئا ر ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنى. 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 151-بەت.

(7) ئى چىنىك «قۇتادغۇبلىك» نىڭ خەلقارا ئىلىم ساھەسىدە تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى» دېگەن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل. «تارىخىي مىراس — قۇتادغۇبلىك» ھەققىدە بايان». 4-توپلام. قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى 1988-يىلى 2-ئاي 1-نەشرى، 356-بەت.

(8) قەيۇم كەرىمۇف: «قۇتادغۇبلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇزبېك تىلىدىكى تەۋسىنىك كىرىش سۆزى» گە قارالسۇن. «جەت ئەل ئالىملىرى — «قۇتادغۇبلىك» توغرىسىدا». 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى، 53-بەت.

(9) ھاجى نۇرھاجى: «قارا خانىلارنىك قىسقىچە تارىخى». شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983-يىل 7-ئاي 1-نەشرى، 137-بەت، ئۇيغۇرچە.

(10) ئابدۇشۇكۇر مەھەممەتئىمىن: «ئۇنتۇرا ئەسىر قانۇنشۇناسلىق تارىخىدىكى ئۇلۇغۋار نامايەندە» گە قارالسۇن. شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى (ئىجتىمائىي پەن قىسمى) 1984-يىل 3-سان 35-بەت، ئۇيغۇرچە.

(11) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «قەدىمكى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى يارلاق نامايەندە — «قۇتادغۇبلىك» توغرىسىدا». شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى، ژۇرنىلى 1983-يىل 2-سان 48-بەت، ئۇيغۇرچە.

(12) يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبلىك». مىللەتلەر نەشرىياتى نەشرى []. نەزمى مۇقەددىمە، 36، 35، 14، 50، 39، 42، 43، 51، 49-بېيىتلەرگە قارالسۇن.

(13) «ماركس-ئېنگېلس تاللانما ئەسەرلىرى» 2-توم، 1981-يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 933-بەت.

ئىككىنچى باب

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» ۋە ئۇنىڭ دەۋر خاراكتېرلىك مەزمۇنلىرى

كىتابىمىزنىڭ «مۇقەددىمە» سىدە قەيد قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى زاماندا «قانۇن» نى «تۆرۈ» (Törü) دەپ ئاتىغانىدى. بۈگۈنكى كىشىلەر قەدىمكىلارنىڭ «قانۇن» نى ئەنە شۇنداق دەپ ئاتىغانلىقىنى ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنى ئىسپاتلايدىغان مەرخىل خاراكتېرگە ئىگە ماتېرىياللار (تارىخىي تەزكىرە، قەۋزە تەزكىرىسى، ۋەقەلەر خاتىرىسى، خانلارنىڭ تەرجىمھاللىرى-نى مەزمۇن قىلغان ئابىدىلەر، قەدىمكى ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر، دىنىي تەرجىمە ئەسەرلەر، ئېتىقاد ۋە ئۇرۇپ-ئادەت مەزمۇن قىلىنغان قائىدە-يوسۇنلار، ئاغزاكىي راۋايەت قىلىنىپ كەلگەن ئەنئەنۋى ئادەتلەر شۇنىڭدەك بۇلار ھەققىدە قەلەمگە ئېلىنغان يازما خاتىرىلەر، داستان، لۇغەت ۋە تارىخىي ئەسەرلەر) نىڭ ئىنتايىن نۇرغۇنلۇقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمەكتە.

ھازىر قولىمىزدىكى «Törü» تىلغا ئېلىنغان نەق بىر ھۆججەتلەرنى ۋە يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «تۆرۈ» لەرنى دەۋرلەر تەرتىۋى شۇنداقلا

مەزمۇنلار خاسلىقى بويىچە مۇنداق توققۇز خىلغا بۆلۈش مۇمكىن. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

بىرىنچى، قەدىمكى تۈرك (ئۇرقۇن) يېزىقىدىكىلىرى

1. «كۆلتېكىن مەڭگۈ تېشى» (1) دۇر. ئۇنىڭ شەرقىي تەرىپى 1-قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: «ئۇلۇرىپان تۈرك بودۇنىڭ ئىلىن **تۆرىسىن** تۆتۈ بىرمىس ئىتى بىرمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار تەختىتە ئولتۇرۇپ، تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى قۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭ **قانۇن-تۆزۈمىنى** تۆزۈپ بېرىپتۇ)». مەزكۇر ئابىدىنىڭ شەرقىي تەرىپى 3-قۇردا يەنە مۇنداق دېيىلدۇ: «ئانى ئۈچۈن ئېلىگ ئانچا تۆتمىس ئەرىنچ، ئېلىگ تۆتىپ، **تۆرۈگ** ئىتمىس (تەرجىمىسى: ئۇلار دۆلەتكە ئەنە شۇنداق ھۆكۈمرانلىق قىلىپتۇ، ئەلنى باشقۇرۇشنىڭ **قانۇن - تۆزۈملىرىنى** ئورنىتىپتۇ).»

شەرقىي تەرىپى 8 -، 9 - قۇرلاردا مۇنداق دېيىلدۇ: «تابغاچ قاغانغا **ئىلىن تۆرۈسىن** ئالى بىرمىس (تەرجىمىسى: ئۇلارنىڭ **دۆلىتى ۋە ھاكىمىيىتىنى** تابغاچ خاقانغا ئېلىپ بېرىپتۇ).»

شەرقىي تەرىپى 13 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: «يەتى يۈز ئەر بولۇپ، ئەلسىرەمىس قاغانسىرامىس بودۇنىڭ، **تۆرك تۆرۈسىن ئىچىنىمىس بودۇنىڭ ئەچۈم ئاپام تۆرۈسىنچە** يارا تمىس، بوسغۇرمىس (تەرجىمىسى: يەتتە يۈز كىشى بولغاندىن كېيىن 〈ئاتام خاقان〉 ئاتا - بوۋامنىڭ **قانۇن-تۆزۈملىرى** بويىچە دۆلىتىدىن، خاقانىدىن ئايرىلغان خەلقەرنى، دېدەككە ئايلانغان، قۇل بولغان خەلقەرنى تەشكىللەپتۇ ۋە تەربىيەلەپتۇ).»

شەرقىي تەرىپى 15 -، 16 - قۇرلاردا مۇنداق دېيىلدۇ:

« نىڭ ئىلگ تۆرۈگ قازغانىپ، ئۇچابارمىس (تەرجىمىسى: ئانام خاقان ئاشۇنداق قىلىپ دۆلەت قۇرغان ۋە قانۇن-تۆزۈم ئورناتقاندىن كېيىن بۇ دۇنيادىن ئۆتۈپتۇ)。»

شەرقىي تەرىپى 16 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « ئول تۆرۈده ئوزه ئەجىم قاغان ئولۇرتى (تەرجىمىسى: كېيىن قانۇن - تۆزۈمگه ئاساسەن، ئانام خاقان بولۇپ ئولتۇرۇپتۇ)。»

شەرقى تەرىپى 22 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « ئانچا قازغانىپس ئىتمىس ئىلىمز تۆرۈمز ئەرتى (تەرجىمىسى: بىز تەرىشىپ قۇرغان دۆلەتنىڭ قانۇن - تۆزۈمى ئەنە شۇنداق ئىدى)。»

شەرقىي تەرىپى 30 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « بۇنچا تۆرۈگ ,قازغانىپ ئىلىم كۆلتىگىن ئوزىنچە كەرگەك بولتى (تەرجىمىسى: ئىنىم كۆلتىگىن مۇشۇنچە قانۇن - تۆزۈمنى تۇرغۇزۇپ، تۆبۈقسىزلا قازا تاپتى)。»

شەرقى تەرىپى 31 - قۇردا مۇنداق دېيىلدۇ: « ئالتى يىگىرمى ياشىغا ئەجىم قاغان ئىلىن تۆرۈسىن ئانچا قازغانىپ (تەرجىمىسى: ئۇ ئون ئالتە ياش ۋاقتىدا ئانام خاقان دۆلەت ۋە قانۇن - تۆزۈمنى ئەنە شۇنداق ئورنا ئەلۋىدى)。»

2. باڭگە خاقان مەڭگۈ تېشى»(2) ئۇنىڭ شەرقى تەرىپى 3 - قۇردا: « بودكه ئوزۇم ئولۇرۇپ بۇنچا ئاغىر تۆرۈگ تەرت بۆلۈگدائى بودۇر، ئۆچۈن ....ئىندىم. (تەرجىمىسى: ئۆزۈم تەختكە ئولتۇرۇپ تۆت ئەتراپتىكى خەلقلەر ئۈچۈن تۇرغۇن مۇھىم قانۇن - تۆزۈملەرنى ئورنىتىپ بەردىم)。»

شەرقى تەرىپى 36 - قۇردا: ئىلگ تۆرۈگ يىگدى ...ئاغاندىم... (تەرجىمىسى: مەن دۆلەتنى، قانۇن - تۆزۈملەرنى ياخشى ياشتۇرۇشقا تىرىشتىم)» دېيىلگەن.

3. « توققوز ئۆيغۇر قاغانى مەڭگۈ تېشى»(3) بۇنى ئۇرخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ 9 - خانى قارا بالغاسۇندا ملادى 814 - يىلى تۇرغۇزغان. بۇ سوغدى تىلى، تۇركى تىلى ۋە خەنزۇ تىلىدا ئۈچ خىل يېزىلغان بولۇپ، سوغدى، تۇركى تىلى بىلەن يېزىلغان يۇزى بەك ئۆچۈپ ئۇقۇلۇپ كەتكەچكە تونۇغلى بولماس بولۇپ قالغان. خەنزۇچىسى بىرقەدەر تولۇق ساقلانغان. ئۇنىڭ 1 - ۋە 2 - قۇرلىرىدا مۇنداق دەپ يېزىلغان:

闻夫乾坤开辟，日月照临。受命之君，光宅天下，德化昭明，四方辐凑，刑罚峭峻，八表归仁(信……。)？当先骨力悲罗之父护输袭国于北方之隅，建都于唱昆之野，以明智治国，积有岁年。

(بۇنىڭ مەنىسى مۇنداق:

كۆك ئاسمان بىنا بولۇپ، كۈن ۋە ئاي نۇر چاچتى. خاقان ئاشۇ نۇرىنىڭ تەقدىرىدىن يوروق ئوردىدا تۇرۇپ تۆت تەرەپكە پەرمان ۋە ئەمىر تارقاتتى، قاتتىق قانۇن، تۆلەم بويرۇقىدى، سەككىز تەرەپ بەگلىرى قارام بولدى....؟ كۆل بىلگەنىڭ ئاتىسى قۇشۇ شىمالىي تەرەپتە ئەل قۇرۇپ، ئۇرقۇن دالاسىنى پايتەخت قىلدى. دۆلەتنى ئەقىل ۋە بىلىم بىلەن تۇزەپ، نۇرغۇن بىللارنى ئاشۇنداق ئۆتكۈزدى).

بۇقىرىقى پارچىدا بىز گەرچە ئۆزىمىز تەتقىق قىلۇاتقان Terü نىڭ قەدىمكى ئەسلى تۇركى شەكلى بىلەن ئوچراشمىساقمۇ، شۇنىڭغا مەنداش بولغان « 刑罚 »خېتىنى كۆردۇق. قەدىمكى زامانىدا 刑 خېتى « جازالماق، جازا قانۇنى» دېگەن ئىككى مەنىنى، 罚 بولسا « تۆلەم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. « قۇتادغۇ بىلىك» تە « سىياسەت» دەپ ئوچرايدىغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى گىك شىمىن بىلەن خاۋ گۈەنجۇگلار بىردەك « 刑罚 »، « 法纪 » دەپ تەرجىمە قىلغان. قەدىمكى نۇرغۇن ئۇيغۇرچە مەنبەلەردە « سىياستى

قىلىچتىن تۆتكۈزۈلدى» دېگەن گەپلەر ئۇچرايدۇ. بۇ «قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى» دېگەن سۆز. شۇڭلاشقا «ئابدە» دىكى 罰刑 نى «جازا قانۇنى»، «جنايى جازا» ياكى «قانۇن، تۆرە» دەپ چۈشەنسەك بولمايدۇ. شۇ مەنىدىن ئۇ، «قانۇن» نى بىلدۈرىدىغان Terü بىلەن ئوخشاشتۇر. يۇقىرىقى بايان قىلىنغان قەدىمكى تۈركىي يېزىقىدىكى ئابدىلەردە «ئاغىر تۆرۈ» دېگەن سۆز ناھايىتى كۆپ جايدا ئۇچرايدۇ. بۇ «قاتتىق قانۇن-تۈزۈم» دېگەن سۆز بولۇپ مۇشۇ مەڭگۈ تاشتىكى 罰峭岐刑 دېگەن سۆزگە باراۋەر كېلىدۇ. شۇ مەنىدىن 罰峭岐刑 نى «ئاغىر تۆرۈ» (قاتتىق قانۇن-تۈزۈم) نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

4. «تېرخىن مەڭگۈ تېشى» (4) بۇ ئۇرقۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قاغانى ئىل ئېتمىش بىلگە قاغان (مىلادى 747-759 - يىللار) نامىدىن يېزىلغان ئىل ئېتمىش بىلگە قاغان ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى يىللاردىكى ئىشلار خاتىرىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا، «تەڭرىنىڭ ئىل ئېتمىشكە كۆرسەتكەن ھامىيلىقى بىلەن دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە قانۇننىڭ بەلگىلىنىشى ھەققىدىكى بايان» لار ئۇپۇچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي يۈزى 3 - قۇرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئۈزەكۈك تەڭرى يارلىقادۇق ئۈچۈن ئاسرا ياغىزىمدا ئىگە (ـ) ۋاك ئۈچۈن ئەلىمىم **تۆرۈمىن** ئەتمىتتى» (مەنىسى: يۇقىرىدا كۆك تەڭرىنىڭ بويرۇشى، تۆۋەندە قوڭۇر يەرنىڭ بېقىشى بىلەن، ئىلىمنى قۇردۇم، **قانۇن - تۈزۈملىرىمنى** ئورناتتىم).

ئىككىنچى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكىلىرى

1. «ئوغۇزنامە» (5) ئۇنىڭ 325 - قۇرىدا «ئاي

قاغانۇم سەنكۈ **تۆرۈلۈك** بولسۇنغىل تۈزۈن» دېيىلگەن. بۇنى پروفېسسور شەرىپىدىن ئۆمەر «ئەي خاقانىم، سېنىڭ ئەل نىزامىڭغا ئادالەت يار بولسۇن» دەپ ناھايىتى ئامماباب ئۆزلەشتۈرسە («ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىدىن ئوچېركلار» ئۇيغۇرچە 204 - بەت)، گېپىڭ شىمىن ئەپەندى «ئەي خاقانىم، بىزنىڭ **دۆلىتىمىزنىڭ قانۇن - تۈزۈمى** ئادىل بولسۇن» («ئوغۇزنامە»، خەنزۇچە 1980 - يىل نەشرى، 9 -، 26-، 39- بەتلەرگە قارالسۇن) دەپ تەرجىمە قىلغان.

2. «ئالتۇن يارۇق» (6) ئۇنىڭ 607-قۇرىدا: «ئۇرۇك ئۇساتى كونى نومچە **تۆرۈچە** باشلاتاچى، ئىمەرىگمە قاماغ بودۇننى قاراسىن ئاشمىش ئوكلىتمىش، قوپتىن سىڭار ياغسىز ياۋلاقسىز ئەرتى (مەنىسى: ئۇ دائىم توغرا نوم بويىچە، **قانۇن-تۈزۈملەر بويىچە** ئەلنى باشقۇرۇپ، ئەتراپىدىكى يۇقىرالارنى ئاۋۇتقان، ھەممە ئەتراپنى دۈشمەنسىز قىلغاندى) ». دېيىلسە، 627-قۇرىدا: «قاچان تاپىغ ئودۇق قىلغۇلۇق **تۆرۈسىن** ئەرتدۇر دۈكتە ئوترۇ ئەستۈپ ئىچىنتە بەكلەدىلەر (مەنىسى: ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلدۈرۈش مۇراسىمى ئاياغلاشقاندىن كېيىن مۇنار ئىچىگە دەپنە قىلدى)» دېيىلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە «ئالتۇن يارۇق» تا: «**ئىل باسلارۇ تۆرۈسىن** ئوتۈنۈر سىزنىڭار ئايتۇ (مەنىسى: ئىززەت-ئىكرام بىلەن **دۆلەتنى ئىدارە قىلدىغان قانۇن-نىزاملاردىن** سوراڭلار)» دېيىلگەن. (ۋاك جايىغىنىڭ «(قوتادغۇبلىك) ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى» دېگەن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن نەقىل).

3. «ئىككى تېكىننىڭ ھېكايىسى» (7) ئۇنىڭ 9-قۇرىدا: «ئىلگ **تۆرۈگ** ئاغىنا بارىم تۈتار، ئاغىنا بارىم ئالقىنسار ئىل تۆرۈنەچۈك تۈتار (مەنىسى: **دۆلەتنى، قانۇننى** مال-دۇنيا

تۇتۇپ تۇرىدۇ، «مال-دۇنيا تۆكۈپ كەتسە، **دۆلەتنى، قانۇننى** قانداقمۇ تۇتۇپ تۇرالايمىز؟» دېيىلگەن.

4. «**مائىترى سىمىت**»(8). ئۇنىڭ «ئۇچۇنچ ئۇلۇس ئوچ پتر A» (ئۇچىنچى بۆلۈم ئۇچىنچى يايراق A) دىكى 16-، 17-، 18-، 19-، 20- قۇرلاردا: «قۇنچۇيلار ئەرسەر ئاراغ **چخا پتلاغ تۆرۇ** ...لى ئەرۇر، قايۇ نومتا ئۇزۇن تونلىغ... لار ئەۋدىن بارقتىن ئۇنۇپ **دنتار تۆرۇسىن** تۇتسار - لار ئول نوم ئالقنچۇقا تەگكى ئارىغىن تۇرۇقتن تۇرماز.» (مەنىسى: مەلىكلەر بولسا ساپ **پەرھىز ساقلاش نىزام** .....بولىدۇ. قايسى نومدا خۇتۇن-قىزلار..... ئۆي-ۋاقىدىن (ئايرىلىپ) چىقىپ **دىنتار** (**تاللانغان مانى دىنىي مۇرتى**) **نىزامنى** تۇتسا، ئۇ نوم يوقلىشقا يۈز تۇتۇپ، ساپ-تازا تۇرالمايدۇ) دېيىلگەن.

ئۇنىڭ «ئۇچۇنچ ئۇلۇس تورت پتر A» (ئۇچىنچى بۆلۈم تۆتىنچى يايراق A) دىكى 25-، 26-قۇرلاردا: «ئەد ئاۋار ئۇزە سەۋنىچ ئۇتلى **تۆرۇسىنچە** تاپاغ ئۇدۇغ قىلايىن (مەنىسى: مال-دۇنيا بىلەن خۇشاللىققا جاۋاب قايتۇرۇش يوسۇنى بويىچە (بۇرھانغا) ئاۋاب قىلاي)» دېيىلگەن.

5. «**شۆەنزاڭىنىڭ تەرجىمھالى**»(9) ئۇنىڭ A_3 13-قۇرىدا: «يرلىغ يرلىقار تۆرۈچە ئىتدى (مەنىسى: **يۇرتتا** مۇقەددەس قانۇن داۋاملاشتۇرۇلدى)» دېيىلگەن بولسا، A_5 23، 24-قۇردا: «مۇنتاغ ئۇلۇغ **تۆرۈن** (مەنىسى: مۇشۇنداق تەنتەنىلىك مۇراسىم)» دېگەن سۆز ئۇچرايدۇ. B_5 12-دىن 17-قۇرلارغىچە «بۇ **تۆرۈكى** يىلان كۆنكە بولتى. **بۇ تۆرۈ** ئەرتىستە كىن تورتۇنچ كۈن ژىم بىچىن كۆنكە تركەن تىگىن تويىن كىرگۈ-لۈك كوسۇسى بولتى» (مەنىسى: **بۇ مۇراسىم** يىلان كۈنى ئوتكۈزۈلدى. **بۇ مۇراسىم** ئوتكۈزۈلۈپ تۆتىنچى كۈنى يەنى مايمۇن كۈنى تەركەن

تىگىن راھىبلىققا كىرمەكچى بولدى) دېيىلسە، B_7 21، 22، 23-قۇرلاردا: «يانتۇرۇ لاغكىغا ئىلتىپ ئانتا **ئۇلۇغ تۆرۈ** قىلتۇرۇپ ئۇنتۇردىلەر (مەنىسى: (خانىنىڭ جەسىتىنى) لاغكىغا قايتۇرۇپ ئەكەلگەندىن كېيىن **كانتا دەپنە مۇراسىمى** ئوتكۈز دى)» دېيىلگەن.

6. «**قۇل بنتۇڭنىڭ بەگ ھۇزۇرىغا سۇنغان ئىلتىماسى**»(10) بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان «ئىجتىمائىي ۋە ئىقتىسادىي ھۇججەتلەر» نىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنى مىلادى 1913-يىلى روسىيىلىك پروفېسسور س. ئى. مالوۋ ئۇرۇمچىدىكى بىر خرىستىئان چېركاۋىدا تۇرۇشلۇق F. Hogers ئىسىملىك بىر پوپتىن سېتىۋالغان ھەمدە ئۇنى لاتىن ھەرپى بىلەن ترانسكرىپسىيەلەپ رۇس تىلىغا تەرجىمە قىلغان. كېيىن بۇ ھۇججەتنى «قەدىمكى تۇركىي يېزىق يادنامىلىرى» دېگەن كىتابنىڭ كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ 8-قۇرىدا مۇنداق دېيىلدۇ:

«كىچىكمىتە بىتىگ ئۇجىڭ نوم بوقشۇت ئورگەنمىس ئۇچۇن نەتەگ ئەرسەر تويىن بۇلۇپ، **تويىن تۆرۈسىنتە** يورىقاي مۇمەن ساقىنىپ، تىگۈي تايشى باشلاپ، قىتاي تايشىلارقاكەگە سەرمەن (مەنىسى: كىچىكمىدە خەت-ساۋاتسىنى چىقىرىپ نوم تەلىم ئۆگىنىش ئۇچۇن، قانداقلا بولمىسۇن، راھىب بولۇپ، **راھىبلار قائىدىسى** بويىچە ئىش تۇتاي دەپ ئويلاپ، تىگۈي تايشى باشچىلىقىدىكى قىتاي تايشىلىرى بىلەن كېگەشكىلى باردىم)».

7. «**مانى ئىبادەتخانىسى يارلىقى**»(11) بۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ھۇججەت بولۇپ، ئىدىقۇت پادىشاھلىقى تەرىپىدىن مانى ئىبادەتخانىسىغا يارلىق قىلىپ چۈشۈرۈلگەن، ھۇججەتنىڭ 11 بېرىنى. ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرىنىڭ تامغىسى بېسىلغان. ھازىر بېيجىڭ تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا. (نومۇرى:

82، 8782T). خوالق ۋنىبى نەپەندى شىنجاڭدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندا قولغا چۈشۈرگەن، 1954-يىلى ئەشىر قىلىنغان «تۈرپاننى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشتىن خاتىرە» دېگەن كىتابنىڭ كىرگۈزگەن. ئۇنىڭ 3-، 4-، 5-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«كىگۈرسىن... داكى تۆرۈچە ئىلكى (؟) داكى تۆرۈچە ئىس ئايغۇچى مۇزاق ئىلمكا تۇتۇق ئىسلەتزۇن (تەرجىمىسى: ئەلنىڭ قانۇنى بويىچە كىرىم-چىقىم قىلىدىغان راسخوتنى تۇتۇق (ئاختا قىلىنغان راھىب) لار ئىش باشقۇرغۇچى مۇجاك (سوغدىچە، مانى دىنىنىڭ باش راھىبى) ئۇچۇن ئىشلەتىلگەن)».

34-، 35-، 36-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«ئىس ئايغۇچى ئاغىلىققا كىرۈر بولغۇلۇق يىر تۇسى تۆرت مىك يۈز بىس ئوتۇز قوقۇ بۇرقان تۆرۈچە سىر سىبە قانىسقا كىگۈرزۈن (تەرجىمىسى: خەزىنىگە كىرگۈزۈشكە تېگىشلىك بولغان يەر ئىجارىسى تۆت مىك بىر يۈز يىگىرمە بەش قوقۇ. ئۇ بۇددا قانۇنى بويىچە زىرۋىنتا[12] كىرگۈزۈلۈپ خەزىنىدە ساقلانغان)».

54-، 55-، 56-قۇرلىرىدا مۇنداق دېيىلگەن: «مانى-ئاتا نەتەگ ئىس كۈچ بولۇپ تېرى مۇجاگقا ئۆتۈككا كىلىر ئىلكىداكى تۆرۈچە شىروشانلار ئىس ئايغۇچسىز كىرمازۇن (مانى ئىبادەخانىسى ئىچىدە قانداقلا بولمىسۇن بىرەر ئىشنى باش راھىبنىڭ بىلمەكچى بولۇپ، سوراشقا توغرا كەلسە، دىنىي قائىدە-يوسۇن بويىچە، تەرىقەت باشلىقى يەنى مۇكاپاتلاش ئىلەن جازالاشقا مەسئۇل ئەمەلدارلار ئىش باشقۇرغۇچىلارنى بىللە ئالماي تۇرۇپ، ئۇنىڭ قېشىغا يالغۇز كىرمىسۇن)».

بۇ مۇججەت ئۇيغۇرلارنىڭ مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلغان

ۋاقىتلىرىكى قانۇن-تۈزۈملىرى ھەققىدە بىزنى ئەڭ يىراق مەنبە بىلەن تەمىنلەيدۇ، ئۇنىڭدا يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە Toru دېگەن بەلگىلىمىلەرگە خىلاپلىق قىلغانلارغا «قىزغۇت» جازاسى بېرىش (13-، 15-، 82-، 92-قۇرلار)، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش (98-قۇر)، ئىشنى بۇزۇپ قويغانلارنى ئاۋۋال «ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇش» ئاندىن «قىزغۇت جازاسىغا تارتىش» (99-قۇر)، چوڭ راھىب ئاغرىپ قالسا داۋالىتىش (105-، 106-، 107-قۇرلار) ئاغرىپ قالغان راھىبلاردىن ياخشى خەۋەر ئالمىغانلارنى ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇش ھەمدە گۇناھىنى سۇرۇشتۇرۇپ سوراقتا تارتىش (108-، 109-قۇرلار)، راھىبلارنىڭ تامىقى خام قالسا ئۇچ يۈز دەررە ئۇرۇش (119-قۇر)، ئالىي راھىبلارنىڭ يېمەكلىكى يېتىشمىسە خىزمەتتىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمىغانلارغا سولىمى (13) دېگەن مانىستان (مانى ئىبادەتخانىسى) ئىچىدە قىزغۇت جازاسى بېرىش (33-، 34-قۇرلار) قاتارلىق مەزمۇنلار قەيت قىلىنغان.

ئۇچىنچى، خاقانىيە ئۇيغۇر تىلىدىكىلىرى

1. «تۈركىي تىللار دىۋانى»[14] ئۇنىڭ I تۇم 144-بەت، II تۇم 23-، 32-، 33-بەت، III تۇم 166-، 167-ۋە 305-بەتلىرىدە «Toru» ئاتالغۇسى ئۇچرايدۇ، بولۇپمۇ I تۇم 144-بەتتىكى شېئىر تولىمۇ ئەھمىيەتلىك ھەم ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگىدۇر. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن:

ئەندىك كىشى تەتىلىمۇن
ئەل تۆرۈ يەتىلىمۇن
توقلى بۆرى قاتىلىمۇن
قازغۇ يەمە ساۋىلىمۇن.

(مەنىسى مۇنداق:

ئەخمەق ئادەملەر هوشىنى تاپشۇن، دۆلەتنە **قانۇن-تۈزۈم** تۈزەلسۇن، قوزا بىلەن بۆرىلەر قېتىلىپ بىر جايدا بىللە ياشايدىغان بولسۇن، بىزدىن غەم-قايغۇ كەتسۇن).

2. « **قۇتادغۇبىلىك** » (15) بۇ Tərü قەبىت قىلىنغان يازما مەنبەلەر ئىچىدىكى ئەڭ مۇكەممەللىرى. ئۇنىڭدا تىلغا ئېلىنغان Tərü ئاتالغۇسىنىڭ كۆپلۈكى هەم كەڭ مەنىگە ئىگىلىكىدىن ئۇنى « قانۇن كىتابى » (كىتابول تۆرۈ) دەپ ئاتىسۇ بولىدۇ. « قۇتادغۇبىلىك » تە Tərü 114 بېيتتە 124 قېتىم يالغۇز ئۇچرايدۇ. ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

103, 103, 219, 252, 269, 286, 291, 355, 429, 454, 454, 800, 800, 812, 815, 822, 893, 939, 1041, 1374, 1435, 1451, 1456, 1458, 1458, 1458, 1461, 1570, 1642, 1643, 1686, 1690, 1670, 1772, 1911, 1927, 1931, 1941, 2015, 2017, 2022, 2032, 2033, 2034, 2036, 2058, 2111, 2128, 2133, 2134, 2136, 2165, 2171, 2474, 2490, 2531, 2713, 3093, 3107, 3108, 3121, 3192, 3207, 3463, 3463, 3739, 3997, 4001, 4002, 4006, 4008, 4010, 4016, 4016, 4018, 4038, 4082, 4082, 4140, 4153, 4170, 4309, 4309, 4321, 4446, 4449, 4473, 4595, 4604, 4605, 4605, 4606, 5170, 5172, 5197, 5285, 5287, 5288, 5302, 5471, 5491, 5498, 5559, 5576, 5734, 5735, 5737, 57541, 5743, 5744, 5765, 5887, 5903, 5944, 5944, 6266, 6273, 6409, 6489, 6492, 6550, 6593, 6591, 6595.

تۆۋەندىكى بېتىلەر ئىچىدە 103، 800، 3463، 4016، 4082، 4309، 4605 - ۋە 5944 - بېيتىلەردە Tərü ئىككى قېتىمدىن، 1458 - بېيتتە Torü تۆرۈ قېتىمدىن بەكرار كەلگەن.

تۆتىنچى، چاغاتاي دەۋرىدىكى ئۇيغۇر — تۈركىي تىلدا يېزىلغان ئەسەرلىكلىرى

1. « **خەزائىنۇلمائانى** » (16). (ئىسىم-مەرىپەت خەزىنىلىرى). ئەلىشىر ناۋايى (1441 — 1501) نىڭ بۇ مەشھۇر دىۋانىدىكى بىر مەسنەۋىدە « تۆرۈ » (Tərü) « تۆرە » (Tera) شەكلىدە مۇنداق كەلگەن:

تۆرە بىرلە باش ئۇرۇپ تۇت خانغە،
سەرقۇتنى بەر مېنى بى سامانغە.

(مەنىسى: پادىشاهقا **قائىدە-يوسۇن** بويىچە باش ئۇرۇپ تۇتقىن، ساقىندىسىنى مەندەك بىر بىچارىگە بېرىۋەت).

« تۆرۈ » (Tərü) بۇ دىۋاندىكى يەنە بىر مەسنەۋىدە مۇنداق كەلگەن:

غەم غىزاسى ئاراسىندا قەنى تۈركانە ئاياغ
تۆرە ئايىنى بىلەتاما توقۇز، ئاخسا ئوتتۇز.

(مەنىسى: غەمنىڭ غىزاسىنى يەۋاتقىنىمزدا بىر تۈركچە قەدەھ كەلتۈرۈلگەن بولسا ئىدى، **تۆرەدىكى** قائىدە بويىچە ئۈچ قېتىم ئۇچتىن ئىچىۋەتكەن بولاتتۇق) (17)

2. « **تارىخىي رەشىدى** » (18) بۇ كىتابنىڭ II توم 43-بابى — « رەسمىي تارىخنىڭ داۋامى » دا مۇنداق دېيىلگەن:

« ئۇ چاغلاردا بىشقەدەم مۇغۇل ئەمىر هەم ئېسىلزادىلەر ناهايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ يېشى پۈتكۈل مۇغۇل ئولۇسى تەۋەسىدىكى هەرقانداق ئادەملەرنىڭ يېشىدىنمۇ چوڭ ئىدى. تۆرە (Tera) ۋە قائىدە-تەرتىپ (Tuzuk) ئورنىتىش قاتارلىق چوڭ-چوڭ ئىشلارنىڭ هەممىسى ئۇلارنىڭ مەسلىھىتسىز هەرگىز بولمايتتى، زور كېڭەش ۋە مەجلىسلەردە ئۇلارنىڭ

ئونئورغا قويغان يەكرلىرى بىردەك ھۆرمەتلىنەتتى».

يۇقىرىقى بىر ئابزاس پارچىدا مۇغوللارنىڭ بارلاس قەبىلىسى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، تارىخچى مىرزا مەھمۇد مەيدەر كوراگانى كىتابىدا بۇ ئاقساقاللارنىڭ جۇملىسىدىن قىلىپ ئەلى مىلىغ مىرزا، ئاغايبەك، قاراباش مىرزا، سەئىدئەلى ئاغا، ئەلى قۇل كۆكولداش ھەم ئابدۇئەزىز مىرزا قاتارلىقلارنى تىلغا ئالىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ 61-بابى — مۇنداق دېيىلگەن:

«قۇياش مەشرىقتىن كۆتۈرۈلۈشى بىلەنلا ئۇلۇغ تۆھپىكار خوجائەلى (ئۇنىڭ تۆھپىلىرى ئالدىنقى بابلاردا بايان قىلىندى) نىڭ ئىنىسى تاھا ئەسىرگە چۈشكەن مەھمۇد قىرغىزنى باغلاقلىق پېتى خانىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كىردى. خان ئۇنىڭغا: (ئەسلىدە تۆرە دېگى قائىدە بويىچە ئۆلتۈرۈلۈشىڭ كېرەك ئىدى. ئەمما بۇ قېتىم مۇراد-مەقسەت ئىزدەپ كەچىلىك قىلىپ خۇنىگدىن كەچتىم)» دېدى.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەر قەدىمكى تۈركلەر، ئۇيغۇرلار ۋە كېيىنكى مەزگىلدە باش كۆتۈرۈپ چىققان موگغوللار شۇنداقلا ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن مۇغوللارنىڭ تارىخىدا «ئادەت» ۋە «قانۇن-تۈزۈم» نى بىلدۈرىدىغان «تۆرۈ» (törü) نىڭ ئاھانىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. لېكىن تارىخى مەنبەلەردە كۆپ تىلغا ئېلىنغان «Törü» (قانۇن) دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمى قانۇنلاردىن «خاموراپى قانۇنى» (19) باكى ئېلىمىزنىڭ ئەمنىسە دەۋرىدىكى «زى سەن قانۇنى» (20) دەك مەلۇم دەۋرىدىكى بىرەر خانلىقنىڭ ئۇقتۇرى قانلىمىدىكى مۇئامىرانلار تەرىپىدىن يەرمان بىلەن خاكارلىنىپ ئىسما كىرىشتۈرۈلگەن يازما «قانۇن توپلىمى» نىڭ نامى بولماستىن بەلكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى دىنىي ئېتىقاد، ئۇرۇپ-ئادەت، ھاكىمىيەت،

ھوقۇق چۈشەنچىلىرى، ئىجتىمائىي ئەخلاق ئۆلچەملىرى، مەجبۇرلاش تەدبىرلىرى، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش ئادەتلىرى ۋە جازا ئۇسۇللىرى قاتارلىقلارنىڭ كۆپ خىللىق بولۇشى بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان، ئىپتىدائىي ئۇۋچىلىق دەۋرىدىن باشلاپ بىخلىنىپ، ئەل تۇتۇش مەزگىلىگە كەلگەندە نوتىلانغان، ئادەتكە ئايلىنىپ كەتكەن برخىل ئەنئەنۋى قانۇننىڭ — نامىدۇر.

قەدىمكى ئۇيغۇر ئىجتىمائىي مۇھىتىدا بارلىققا كەلگەن «قانۇن» نى ئىپادىلەيدىغان «Törü» ئاتالغۇسىنىڭ ئېتىنىڭ مەنىسىگە نىسبەتەن ئىلىم ساھەسىدىكىلەرنىڭ كۆز قاراشلىرىدا (باشقىچە ئىختىلاپ يوق.

مەشھۇر رۇس تىلشۇناسى ۋ. رادلوف: «سىناق تەرىقىسىدە ئىشلەنگەن تۈركىي تىللىرىڭ تەلەپپۇز لۇغىتى» (В. В. РаДлов): «ОЛЫТ СЛоВаРЯ ТюРкСкИх НаРЧЫЙ» (پېتېربۇرگ 1905-يىل III توم، I-قىسىم، 1254-بەت) دە، ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان Törü ئاتالغۇسىنى «ئادەت»، «قانۇن» ۋە «ھوقۇق» دەپ شەرھلىدى (21). شەرقشۇناس بارتولد بىلەن كونتۇرۇلار بولسا «قانۇن»، «ئۇرپ-ئادەت»، «نىزام» دەپ ئاتىدى (22). ياپونىيە ئالىمى بەيئىياۋ كوجى ئەپەندى «توگغۇسلار ھەققىدە تەتقىقات» (东胡民族考) دېگەن ئەسىرىدە، «Törü» نى «قانۇن» ۋە «ئادەت» دەپ ئاتىدى (23). گېرمانىيە ھامبۇرگ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ پروفېسسورى ۋە قەدىمكى زامان تۈركشۇناسى ئا.ۋ.گابائىن «قارا قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى» (مىلادى 850 — 1250-يىللار) دېگەن ئەسىرىدە «Törü» نى Töra شەكلىدە تىلغا ئالىدۇ ھەم ئۇنى ئۇيغۇرلارنىڭ «ئادەت قانۇنى» دەيدۇ (24).

«قەدىمكى تۈركچە - رۇسچە لۇغەت» (ДРЕВНЕ

دەپ تەبىر بېرىلگەن (27).

تارىخىي مەنبەلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، زاھىرىددىن بابۇر (مىلادى 1483 — 1530-يىللار) شاھ Təra (ئادەت قانۇنى) نى دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن. مەلۇم بولۇشىچە، Tərü (ئادەت قانۇنى) ئۇنىڭ دەۋرىدە يەزى كۆچمەن قەبىلىلەر ئارىسىدا قوللىنىلغان بولسىمۇ، بىراق دۆلەت قانۇنىغا ئايلىنالمىغان. «چۈنكى ئۇ، ئىسلام دىنى تارقىلىپ كىرىشتىن بۇرۇن بولغا قويۇلغان قانۇن بولۇپ، ئۇرغۇن تەرەپلىرى ﴿قۇرئان﴾ غا ماس كەلمەيدۇ». («بابۇرنامە»، 48-بەت) (28). «تارىخىي رەشىدى» دە قەيت قىلىنىشچە، بابۇر «قوللىنىشقا ناھايىتى ئەپلىك بولغان بىر قانۇن قوللانمىسى يازغان» («تارىخى رەشىدى»، 2-كىتاب 35-بەت، خەنزۇچە). مىرزا ھەيدەر كوراگانى بابۇرنىڭ بۇ كىتابى ھەققىدە توختىلىپ: «ئۇ قوللانما ھازىرمۇ كىشىلەر تەرىپىدىن ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلماقتا» دەپ يازىدۇ. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، خۇۋۇس ئۆزبېكنىڭ «ھىندىستان تارىخىئولوگىيىسى» دېگەن كىتابىدا «ياسا» (yasa) ۋە «تۆرە» (tera) لەر ھەققىدە كۆپ توختالغانىكەن. پوپ چەندىماك (Amyot, pe — re) تۆزگەن «تاتارچە-مانجۇچە-فرانسۇزچە سۆزلۈك» (1789-يىل نەشرى 18-بەت) تە terü ياكى tolit دېگەن سۆزلەر نەرەبچىدىكى «ياسا» (yasa) سۆزىگە باراۋەر كېلىدۇ، دەپ شەرھلەنگەن (29).

ئۇيغۇرلارنىڭ XI ئەسىردىكى «قانۇن دەستۇرى» بولغان «قۇتادغۇبىلىك» ھەققىدە كۆپرەك تەتقىقات ئېلىپ بارغان تۈركىيە ئالىمى كافەسۇ ئوغلۇ ئىبراھىم «﴿قۇتادغۇبىلىك﴾ ۋە ئۇنىڭ مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئورنى» دېگەن ئەسىرىدە، «قۇتادغۇبىلىك» تە تىلغا ئېلىنغان «Terü» نى Terü شەكلىدە ئىستېمال قىلىدۇ ھەم ئۇنى تۈركىيىنىڭ

ТЮРКСКИН СЛОВАРЬ) تە، «Torü» گە «دىۋان لۇغەتتىت تۈرك»، «تۈرپان تېكىستلىرى» 6-توم 184-بەت، «مانىخەي دىنىدىكىلەرنىڭ دۇنيا-تىلاۋەتلىرى» (V — VII ئەسىرلەرگە تەئەللۇق) نىڭ 115-قۇرى، «بىلگە خاقان ئابىدىسى» ھەم گېرمانىيىلىك مۇللېر (Mullur. k. w. F) نىڭ «Uigurica» (ئۇيغۇرنىكا — ئۇيغۇرشۇناسلىق) لىرى قاتارلىق كىتاب مەنبەلىرىدىن جاۋاب تەپىيارلىنىپ «تەرتىپ»، «قائىدە»، «تۈزۈم» ۋە «قانۇن» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ تەبىر بېرىلگەن. (25)

«مەركىزىي تۈركىي تىلىنىڭ ئېتىمولوگىيىلىك لۇغىتى» (An Etymological Dictionary of pere — Thirteenth — Century Turkish 1972. 1. 11) دە، «Torü» نىڭ «ئەنئەنە»، «قائىدە-قانۇن»، «قانۇن»، «نىزام»، «پەرمان»، «قانۇن»، «دائىملىق»، «ئادەت»، «جامائەت ئېتىراپ قىلغان قانۇن-نىزام»، «ئىسلام دىنىدە، فارسىي تۈرۈشقا بولمايدىغان، قەتئىي ئەمەل قىلىنىدىغان قانۇن»، «رەسىم-يوسۇن» دېگەنگە ئوخشاش مەنىلىرىنىڭ بارلىقى قەيت قىلىنغان ھەمدە مۇڭغۇللاردا «dore» ياكى «tore» دېيىلىدىغانلىقى، ئۇنىڭ VIII ئەسىردىكى تۈركىلەرنىڭ تىلىدا، «torküterü» دېيىلىدىغانلىقى، VIII ئەسىردىكى ئۇيغۇر مانى، بۇددا، سانسكرىت تىللىرىدىمۇ teru دېيىلىدىغانلىقى، XI ئەسىردىكى خاقانىيە تىلى، X V ئەسىردىكى چاغاتاي تىللىرىدىمۇ torü ياكى toru دېيىلىدىغانلىقى شۇ زامانداۋ سېرىلغان بازما مۇجەللەلەردىن مىسال كەلتۈرۈشلەر ئارقىلىق ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن (26).

ئاۋاتى ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان «تۈرۈ» (Terü) لەرگە «ئاۋاتى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى» دە، «قائىدە»، «قانۇن»، «ئىنتىزام» ۋە «ئادەت»

يەنە بىر ئالىمى، مەشھۇر قانۇن تارىخچىسى سەدرى مەخسۇدى ئارسالىنىڭ سۆزىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، «ئىجتىمائى ھاياتنى قېلىپقا سالىدىغان مەجبۇرىي قائىدىلەر» دەپ تەبىرلەيدۇ. ئۇ، «ئومۇمەن ئېيتقاندا، (قانۇن، نىزام) دەپ تونۇلىدىغان (törü)، (ئۆرپ-ئادەتكە ئاساسلانغان قانۇنىي مۇئەسسە) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا ۋە ھازىر قوللىنىۋاتقان تۆرەن (مەريكە مۇراسىم) سۆزىدىن كەلگەن ئۇقۇمغا قارىغاندا، törü تۈرك ئۆرپ-ئادەت ۋە ئەنئەنىلىرى ھۆكۈملىرىنىڭ يىغىندىسى ئىدى» دەيدۇ ھەم كەسكىن ھالدا «تىلىمىزدىكى قەدىم مەدەنىي كەلىمىلەردىن بىرى بولغان (Töra) تەبىرىنىڭ ئۆتمۈشىگە 1600 يىل بولدى» دەپ ھۆكۈم قىلىدۇ (30).

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 1979-يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان تۇنجى خەنزۇچە تۇسخىسى ھەم 1988-يىلى مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان مۇكەممەل خەنزۇچە تۇسخىسىدا گېلىك شىمىن نەبەندى، خاۋگۇەنخۇا نەبەندى قاتارلىقلار Törü (تۆرۈ) گە "法" (518)، "法度" (355)، "法制" (6541)، "法令" (0556)، "礼法" (5956)، "礼义" (5954)، "现知" (5064)، "公正" (5341)، "正义" (218)، "正道" (1511)، "典章制度" (1491)، "法度典章" (0042) ۋە "法典" (515) دەپ تەبىر بەرگەن.

تارىخىي جەھەتتىن ئېنىقلاپ چىقىشقا مۇناسىۋەتلىك ئىش بولۇپ، ھازىرچە مەنبەلەردە ئۇنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى يېزىلغان خاتىرىلەر بولمىغانلىقتىن ئۇنى تىلشۇناسلىق جەھەتتىن ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

Törü نىڭ ئېتىمىك تەركىبى ھەققىدە ئەڭ بۇرۇن بېشارەت بەرگۈچى تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى بولەن قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپتۇر. مەھمۇد قەشقەرى Törü ۋە Töra لەر ھەققىدە قىسقا ئەمما ناھايىتى مېغىزلىق توختالغانىدى. ئۇنىڭ تەبىرىچە، «Töra تۆرۈ، رەسىم-يوسۇن، قائىدە» نى، «Töra (لەۋلەشتۇرۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ) تۆر، ئۆينىڭ تۆرى» نى كۆرسىتىدۇ. tora دېگەن «بۇ سۆز بەزىدە (töra) دەپمۇ ئېيتىلىدۇ» (31).

مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «Törü» سۆزىگە di ۋە ti قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ياسالغان «törüdi» ۋە «törütti» سۆزلىرىگە بەرگەن تەبىرلىرى törü نىڭ ئېتىمىك تەركىبىنى ئېنىقلاشتا ئىنتايىن مۇھىم ئاچقۇچتۇر. ئۇ، törüdi گە «تۆرەلدى، يارىتىلدى» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ تەبىر بېرىدۇ ھەم ئۇنىڭغا «ئىنسان تۆرەلدى، يارىتىلدى» دېگەننى مىسال قىلىدۇ، ئاندىن «بۇ پېئىل مەجھۇل مەنىدىكى ئۇتۇمىسزدۇر» (32). دەپ ئەسكەرتىدۇ. «törütti» ھەققىدە توختىلىپ، بۇ سۆز «تۆرەتتى، تۆرەلدۈردى» دېگەنلىك بولىدۇ، «ئەگىرى ئادەمنى تۆرەلدۈردى» دېگەنگە مۇشۇ سۆز ئىشلىتىلىدۇ. «باشقا مەخلۇقاتلارنى تۆرەلدۈرسىمۇ شۇنداق دېيىلىدۇ». «ئوغۇزچىدا بىر ئەرسىنى ئۇلچەمگە دۇۋاپىق تۆزىتىشكىمۇ (törütti) دېيىلىدۇ» (33) دەيدۇ. دېمەك، يارىتىش، تۆرەلدۈردى دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغان «törüdi» ۋە «törütti» لەر «قانۇن» نى بىلدۈرىدىغان «törü» سۆزىدىن كەلگەن. «يارىتى» (yaratti)

سۆزى بولسا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە «لايىق قىلدى، ئوبدۇرۇپ چىقاردى» (34) دېگەنلىكتۇر.

«قۇتادغۇبىلىك» نە «ter» (35) دېگەن سۆز يىلتىزىدىن ياسالغان «tera» (36)، «terka» (37)، «terde» (38)، «terdaki» (39)، «terdin» (40)، «teri» (41)، «terinda» (42) دېگەنگە ئوخشاش ياسالما سۆزلەر بار. بۇنىڭدىن باشقا يەنە ئونىڭدا «Terü» گە باشقا ئۇلانمىلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان «Terüni» (تۆرۈنى) (43)، «terüda» (تۆرۈدە) (44)، «terüqa» تۆرۈچە (45)، «terüm» (تۆرۈم) (46)، «terüsin» (تۆرۈسىن) (47)، «terülüg» (تۆرۈلۈگ) (48)، «terülsüz» (تۆرۈسۈز) (49)، «terüsüzlük» (تۆرۈسۈزلۈك) (50)، «terüsa» (تۆرۈسە) (51)، «terügli» (تۆرۈگىل) (52)، «terümixka» (تۆرۈمىشكە) (53)، «terütigan» (تۆرۈتكەن) (54)، «terütiganni» (تۆرۈتكەننى) (55)، «terütganka» (تۆرۈتگەنكە) (56)، «terütügli» (تۆرۈتۈگىل) (57)، «terütürda» (تۆرۈتۈردە) (58)، «turütmazda» (تۇرۇتمەزدە) (59)، «terütmak» (تۆرۈتمەك) (60)، قاتارلىق سۆز تۈركۈمى ۋە «terümix» (تۆرۈمىش) (61)، «Terümix» (تۆرۈمىش) (62)، «teriitmix» (تۆرۈتۈلمىش) (63)، «terütülmix» (تۆرۈتۈلمىش) (64)، «terütülmixti» (تۆرۈتۈلمىشتى) (65)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان ھېكايە پېئىلى، «terütüüng» (تۆرۈتكۈك) (66)، «terütti» (تۆرۈتتى) (67)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان پېئىلى، «terütmadi» (تۆرۈتمەدى) (68)، قاتارلىق ئۆتكەن زامان ئىمكانىيەت پېئىلى ۋە «terütür» (تۆرۈ-تۈر) (69)، «teriir» (تۆرۈر) (70) قاتارلىق كەلگۈسى زامان پېئىلى كۆرسەتكەن ئالاھىدە جىلىقلىپ تۇرىدۇ.

«بۇركى بىلار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇبىلىك» نە

ئۇچرايدىغان بۇنداق سۆز تۈركۈملىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا «tər» (تۆر)، «tərgi — qihmak» (تۆرگە چىقماق)، «təre» (تۆرە)، «torilix» (تۆرىلىش)، «təreldürmak» (تۆرەلدۈرمەك)، «təraldürüx» (تۆرەلدۈرۈش)، «təralma» (تۆرەلمە)، «təralmixunas» (تۆرەلمىشۇناس) ۋە «təriqilik» (تۆرىچىلىك) شەكىللىرى (71) بىلەن دەۋرىمىزگە يېتىپ كەلدى. بۇ بىر تەرەپتىن تىلنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە ئۆزگىرىشىنىڭ ئادەتتە كىشىلەر بىردىنلا بايقىۋالالمىغۇدەك دەرىجىدە ئاستا بولىدىغانلىقى، يەنى ئاملىنىڭ مەيدانغا كېلىشى كونا ئاملىنىڭ يوقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ گرامماتىكىسىدا تەدرىجىي ياخشىلىنىش ۋە مۇكەممەللىشىش بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن «Terü» نىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدىكى ئىزدىنىشلەرنى ھەققەتكە يېقىنلاشتۇرىدۇ.

تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، «قانۇن» نى بىلدۈرىدىغان Terü (تۆرۈ) نىڭ قەدىمكى تۈركىي شەكلى 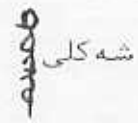 قەدىمكى ئۇيغۇرچە شەكلى ئىدى. «قانۇن» نى مانا شۇنداق «تۆرۈ» دەپ ئاتاۋاتقان ئاشۇ VII — VIII ئەسىرلەردە، ۋېزانتىيىدىن تارتىپ چاڭئەنگىچە سوزۇلغان پۈتۈن يىرەك يولىنى بويلاپ ئولتۇراقلىشىپ ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىگە بۇاستە تەسىر كۆرسەتكەن دېيىلۇاتقان سوغدىلار «قانۇن»، «ئادەت» لەرنى PSKh (ئوقۇلۇشى: يدكھ، پاداكھا، يەدەكھە) سۆزى بىلەن ئىپادە قىلاتتى (72).

بۇنىڭدىن قارىغاندا، «قۇتادغۇبىلىك» تە كەڭ ئورۇن ئالغان «تۆرۈ» «Terü» ۋە «تۆرە» (Toru) لەر ياشقا-ياشقا ئۇقۇم بولماستىن (ئۇيغۇر تىلىدا ə نىڭ ü گە

ياكى ü نىڭ ə گە ئالمىشىپ قېلىشى دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان ئىر خىل فونىتىكىلىق ھادىسە) ياكى باشقا تىلدىن كىرگەن سۆزگە ئۇيغۇر تىلى قوشۇمچىسىنىڭ ئۇلىنىشىدىن ياسالغان ياكى بولمىسا ئۇيغۇر تىلغا خاس سۆزگە باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن قوشۇمچە قوشۇلۇپ ياسالغان بىرىكمە سۆز بولماسىتىن، بەلكى، دەل ئۇيغۇر تىلىدىكى «يۇقىرى ئورۇن»، «ئۆينىڭ يۇقىرىسى»، «ئۆينىڭ تۆرى» دېگەنىنى بىلدۈرىدىغان «تۆر» (Tər) گە ü ۋە ə باغلىغۇچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشىدىن بىرىكىپ ياسالغان ساپ ئۇيغۇر تىلىدۇر.

رۇس تىلشۇناسى بودلاكوۋ تارىخىي مەنبەلەردە قەيت قىلىنغان «تۆرە» (Tere) ۋە «تۆرۈ» (Terü) لەرنىڭ ئۈدۈم، قائىدە، ئۆرپ-ئادەت، رەسىم-يوسۇن، تەرتىپ-ئىنتىزام، قائىدە-نىزام، سوت ھۆكۈمى، مەرتىۋە، ئۇنۋان قاتارلىق مەنىلىرى بارلىقىدىن سىرت يەنە يارىتىلىش، كېلىپ چىقىش دېگەندەك ئوخشاش (73) كۆچمە مەنىلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى خېلى بۇرۇنلا ئىلىم ساھەسىگە كۆرسىتىپ ئۆتكەنىدى. ئىلىمىزدە بۇنداق نەشىر قىلىنغان «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» دە: «مائىرى سىمىت» تەكى Təru نىڭ «قانۇن-تۈزۈم»، «مۇراسىم» نى: «ئالتۇن ياروق» تەكى Təru نىڭ «قانۇن»، «ئۆرپ-ئادەت»، «قائىدە-يوسۇن» نى: «تۆرپاندىن سىلىغان ئىجتىمائىي-ئىقتىسادىي ھۆججەتلەر» تەكى Təru نىڭ «تۇغما»، «تۆرەلمەك» نى بىلدۈرىدىغانلىقىنى: «ئەنە بۇ تۆلەگە قايىق» تەكى terut ۋە Teret نىڭ، «قەدىمكى ئۇيغۇرچە تۆرىان تېكىستلىرى» تەكى Tərutmek نىڭ، «ئالتۇن ياروق» تەكى Tərqimek نىڭ شۇنداقلا «تۆركىي تىللار دىۋانى» دىكى Tərumek لەرنىڭ ياراتماق، پەيدا بولماق، ئۇغدۇرماق، تۆرەلمەك، يارلىقاش كەلمەك، يارىتىلماق دېگەندەك ئوخشاش مەنىلىرىنىڭ يارلىقى ئالاھىدە ئىزاھلانغان (74).

بۇ ئىزاھلارنى قانۇنشۇناس يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قانۇننىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە ئېيتقان «ئەل يۇرتنى تەرتىپتە تۇتۇمەك، جاھانىنى سۈزمەك ئۈچۈن بەگلەر تىكلەندى، كىشىلەر ئەل تۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۈچۈن قانۇن-يوسۇنلارنى تۈزۈپ چىقتى» دېگەن بايانلىرى (75) بىلەن Terü نىڭ ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن تۈزۈلىدىغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ ئېيتقان «بەگلىك ئىشىنى ھەممە بەگلەر بىلىدۇ، تۆرۈ (قانۇن)، ئۆگدى (تەرتىپ)، قىلىق (ئادەت)، ياك (قېلىپ) شۇلاردىن كېلىدۇ» (76) دېگەن ھۆكۈملىرىگە پاراللېل قويۇپ كۆزىتىدىغان بولساق مەسىلە تېخىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ.

قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدا دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان «تۆرۈ» (Terü) نىڭ مەزمۇنى تولىمۇ مول ۋە كەڭرى بولۇپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلار، جازا، ئائىلە، نىكاھ، ئەخلاق، ئۆرپ-ئادەتلەردىكى قائىدە-رەسىمىيەت، ھەربىر كەسىپ مىزانى قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

«قۇتادغۇبلىك» تىن بۇرۇنقى ئۇرقۇن ئابىدىلىرىدە ئۇچرايدىغان «تۆرۈ» (Terü) ھەققىدە مەخسۇس تەتقىقات ئېلىپ بارغان پروفېسسور سەيي خۇگشىن ئەپەندى ئۆز تەتقىقاتىنى خەنزۇچە مەنبەلەردىكى قەيتلەر بىلەن تولۇقلاپ، «تۆرۈ» (Terü) نى «يەرلەرنىڭ تەقسىم قىلىنىشى» ۋە «مال تامغىسى»، «قانۇل» ۋە «يۇقىرا»، ئائىلە ۋە نىكاھ ئىشلىرى، تەختىگە ۋارىسلىق قىلىش قانۇنى ھەم شۇنداقلا جىنايى ئىشلار قانۇنى دەپ بەش چوڭ تۈرگە بۆلگەندى (77). يۈسۈپ خاس ھاجىپ بولسا «قۇتادغۇبلىك» تەكى «تۆرۈ» (Terü) نى «بەگلەرگە تاپىنىلىق تۆرۈسىنى توقۇسىن» (بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى)، «ئاشقا بارماق تۆرۈسىن» (زىياپەتكە بېرىش قائىدە-يوسۇنلە-

ری)، «ئاشقا ئوقماق تۆرۈسىن» (زىيانەتكە چاقىرىش قائىدىلىرى) ھەم «ئەل ئەتكۈ تۆرۈسىن» (مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى) دەپ تۇتكە بۆلىنىدۇ (78). ئەمما ئۇنىڭ بايان قىلماقچى بولغان Terii (قانۇن)لىرى يالغۇز مۇشۇ تۆت تەرەپ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ، بەلكى پۈتۈن ئەسەرنىڭ ھەممە قۇرۇلمىلىرىغا ئورگانىك ھالدا سىڭدۈرۈپ بايان قىلىنىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ قەلەمىدىكى Terü كەلىمىسى ئاستىدا ئابستراكتنى ئەمەس بەلكى روشەن دەۋر خاراكتېرىگە ئىگە ئۇزگىچە كەڭ ۋە كونكرېتنى بولغان مەزمۇنلار ياتىدۇ.

قۇتادغۇبىلىكنىڭ 47-بابى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى بابلىرىدا يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋاتقان Terii (قانۇن) ۋە Toku (يوسۇن)لارنىڭ قىسقىچە مەزمۇنلىرى سۆزلىنىپ ئۇنىڭ مەجبۇرلاش خاراكتېرىنى ئالغان قانۇن، نىزامنىڭ دەل ئۆزى ئىكەنلىكى بىزگە ئۇقتۇرۇلىدۇ. بۇنىڭ دەللىلى سۆپىتىدە تۇۋەندىكىلەرگە نەزەر سالساق ئايدىڭ بولمىغان بەزى ئۇگۇنلەر بىشىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى ۋەقەلىككە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭدىكى تۇنجى شەخس ئودغۇرمش ئۇچىنچى شەخس ئۇگدۇلمىشنىڭ كۆپ قېتىم تاللاپ كۆرسىتىشى بىلەن خان تەرىپىدىن ئوردىغا چاقىرتىپ كېلىنىدۇ. ئودغۇرمش ئۇزاقتىچە ئاغدا ئىشكاپ قىلىپ شەھەر ۋە سارايغا ئەھلى بىلەن باردى-كەلدى قىلمىغان تەقۋادار زاھىت بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئاغدا ئوردىدا خالىق تەرىپىدىن يۈرگۈزۈلۈۋاتقان قانۇن، يوسۇنلاردىن بىخەۋەر ئىدى، شۇڭا ئۇ خانىنىڭ يارلىقىنى رەت قىلىپ، ئۇگدۇلمىشكە: «كىشىلەر ئەل ئۇنۇتۇش ۋە بەگ ئىشى ئۇچۇن قانۇن، يوسۇن ۋە ئۆسۈل ئۇزۇپ چىققان»، جاھان ئۇچۇن ئەرسەك «ئەتىلىك بولۇش ۋە ئەل-يۇرتنى سوراشتا قورقماس بولۇشك» بولۇشىدىن تاشقىرى يەنە، «قانۇن

ۋە ئۆسۈلنى بىلمەكلىكى زۆرۈر» دۇر، «مەن كىشىلەردىن يىراق يۈرگەنلىكىم ئۈچۈن قانۇن ۋە ئۆسۈللاردىن بىخەۋەرمەن»، ئۇنداقتا «بىگنىڭگە قانداقمۇ خىزمەت قىلالايمەن؟» شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە، «مېنى نېمىشقا بەگكە خىزمەت قىل دەپ چىڭ ئۇتۇپ كۇچەيسەن؟» دەيدۇ. ئۇگدۇلمىش ئۇنىڭ بۇ پىكىرلىرىنى قەتئىي رەت قىلىدۇ ۋە: «كىشى بىلمىلىك بولۇپ تۇغۇلماس»، «قانۇن، يوسۇنلارنى بىلىش قىيىن ئىش ئەمەس»، «كىشى بىلمىگەنىنى ئۇگەنسە بىلەر»، «بۇ قانۇن-يوسۇنلارنى مەن بىلمەن، ئۇنى ساڭا ئېيتاي، سەن ئۇگەن» دەيدۇ. ئودغۇرمش ئاخىرى مۇنازىرىلەر ئارقىلىق ئۇگدۇلمىشكە قايىل بولۇپ، ئوردىغا كېلىشكە ماقۇل بولىدۇ ھەمدە: «قانۇنلار نەچچە تۇرلۇك، ماڭا ئېيتقىن، يوسۇننى بىر-بىرلەپ ئاتلىرى بويىچە ساناپ بەر» دەيدۇ. ئۇگدۇلمش: «ئۇگەنمەكچى بولساڭ ئاڭ، ئەقلىڭ بىلەن شۇڭ تۇرۇپ ئاڭلا ۋە ئۇگەنگىن، بۇ ئۇگۇنلەر ساڭا بېشىلىۋن» دەيدۇ (79). شۇنداق قىلىپ ئۇگدۇلمىشنىڭ ئاغزىدىن ئەچىللىك بىلەن پايدىلانغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ «قانۇن»، «يوسۇن»لار-نى بىر-بىرلەپ بايان قىلىشقا كىرىشىدۇ. مانا مۇشۇ كىچىككىنە دراماڭنىڭ تۈس ئالغان بىر ۋەقەلىك بىزگە يۈسۈپ خاس ھاجىپ دەۋاتقان «قانۇن»، «يوسۇن» لارنىڭ نېمىلىكىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ.

«ئەگۈتەر ئەشتىگل تۆرۈ بەرگۈچى، تۆرۈ بىرلە بەگلىك ئىشنى ئەتكۈچى» (بەگلىكنىڭ ئىشلىرىنى قانۇن بىلەن قىلغۇچى كىشى، سەن ئاڭلا، قانۇن تۇرگۈچى نېمە دەيدۇ) دەپ سۆزىنى باشلىغان يۈسۈپ خاس ھاجىپ بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرىنى بايان قىلسا، «ئەگۈتەر ئەشتىگل تابۇغ قىلغۇچى، تۆرۈ بىرلە

باشلاپ قاپۇغ تۇزگۈچى» (دەرگاھ ئىشلىرىنى نىزام بىلەن تۇزگۈچى كىشى، سەن ئاڭلا! خىزمەت قىلغۇچى نېمە دەيدۇ) دەپ سۆزىنى باشلاپ «قاپۇغ تۇرۇسى» (دەرگاھ ياكى ساراي نىزامى)نى بايان قىلىدۇ. «نەگۈتەر ئەشتىگل تۇرۇلۇگ كىشى، ئونوندىن يىرامىش ئۇقۇشلۇغ باشى» (ئادانىدىن يىراق تۇرىدىغان ئاقىللار بېشى، قانۇن بىلدىغان كىشى نېمە دەيدۇ، سەن ئۇنى ئاڭلا) دەپ گەپ باشلىغان يۇسۇپ خاس ھاجىپ پۇقرالارنىڭ دۆلەت ئالدىدىكى مەجبۇرىيىتىنىڭ دۆلە تكە بولۇشۇش، ئۇنىڭ بىلەن يارىشىش، ئۇنىڭ بىلەن ئۆچە كەشمەسلىك ئىكەنلىكىنى بايان قىلسا، «ئەدى ياقتى ئايمىش تۇرۇبلىمىش ئەر، تۇرۇ ئۆگدى بىرلە بۇدۇن تۇزمىش ئەر». (قانۇن بىلدىغان، قانۇن-نىزام بىلەن ئەلنى تۇزگەن ئەربەكمۇ ياخشى دەپتۇ) دېيىش ئارقىلىق ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئادەمگەرچىلىك، ھۇرمەت مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلىدۇ. ئۇ يەنە «ئېلىنى يىغۇچى» ۋە «ئۇزىنىڭ كىلىغا ئىگە بولغۇچى» لار ئاغزىدىن «تۇرۇ»، «ئۆگدى تۇرۇ» ۋە «تۇرۇ ئۆگدى» لەرنى بايان قىلسا، «ئىلى ئەركىنى (ئىلى رايونىنىڭ چوڭى، بۇرت باشلىقى دېگەن مەنىدە) تاپقىنى تۇرۇسىن (خىزمەتچىلەر قائىدە-يوسۇنى)نى ئىنسىپ بېرىدۇ، دېققەت بىلەن ئاڭلا» دېيىش ئارقىلىق مۇناسىۋەتنى تەرتىپى بايان قىلىدۇ (80). يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قاناداغۇبىلىك» نە «قانۇن»نى ھەم ئۇزىنىڭ ئاغزىدىن، ھەم ئۇزىدىن بۇرۇنقى قانۇنچىلارنىڭ ئاغزىدىن، ھەم ئۇز دەۋرىدىكى قانۇنچىلارنىڭ ئاغزىدىن بېرىدۇ. يەرلىرىنى ئۇدۇل [illegible] يەرلىرىنى بولسا يان تەرەپتىن [illegible] بايان قىلىدۇ.

[illegible] «قاناداغۇبىلىك»نە «قانۇن»نى نەسىھەت بېرىدىغان [illegible] ئالقىشى بىلەن بىرلىشە يەنە «ئادەت»،

«دۇزىن» (تۇزۇم) ۋە «تۆرى» (Töre) مەنىلىرىدە كېلىدىغان «توقۇ» (toku) كەلىمىسى 1643، 2490، 2531، 3739، 4001، 4002، 4010، 4038، 4321-بېيىتلاردا ئايرىم كۆزگە چېلىقىدۇ. «سىن» (sin) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «tokusin» (توقۇسىن) كەلىمىسى C 54، 2497-بېيىت ۋە 47 - بابنىڭ ماۋزۇلىرىدا، «لارىم» (larm) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «توقۇلارىم» (tokularm) كەلىمىسى 4026-بېيىتتە، «لۇگ» (lug) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «توقۇلۇگ» (tokulüg) كەلىمىسى 4014-بېيىتتە، «سۈز» (süz) قوشۇمچىسى ئۇلانغان «توقۇ سۈز» (zokusüz) كەلىمىسى 4447-بېيىتتە ئۇچرايدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك»تىكى «توقۇ» (Toku) ئاتالغۇسىنى يەنە شۇ «قۇتادغۇبىلىك»نىڭ 3466، 4794، 5093 قاتارلىق ئۇچ بېيىتتە تۆت قېتىم ئۇچرايدىغان «دايانىك»، «دەستەك» مەنىلىرىدىكى «توقۇم» (toküm) ئاتالغۇسى شۇنداقلا ئىلتۇناس مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «توقۇ»غا بەرگەن ئەنىلىرى ئارقىلىق شەرھلەش مۇمكىن. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ «قوم» بۆلۈكىدە «نۆگە يوپۇقىنىڭ ئىچىگە سامان تىقىپ تىكىلىدۇ. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى تۆگە تۇرغىنىدىن ئۇزۇنراق بولىدۇ، ئادەتتە ئۇنىڭغا توقۇلىدۇ» دەپ ھايۋانىنىڭ دوممىسىگە تونۇرۇم تونۇلدىغانلىقىنى سۆزلىسە (81)، «توقۇ» بۆلۈكىدە، «توقۇلادى» (tokuladı) گە نەزەر بېرىپ يۈ «توقۇ بىكتى» دېگەنلىك بولىدۇ، دەيدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا «ئادەم قېيىنغا توقۇ بىكتى» (ئەر ياۋىس توقۇلادى) دېگەنتى مىسال كەلتۈرىدۇ (82). مەھمۇد قەشقەرىنىڭ يۇقىرى بويىچە بولغاندا، ئادەم قېيىنغا توقۇ بىكتى ئېتىغا، ئالدى بىلەن [illegible] «قېيىس تىلى [illegible] كېيىن ئۇزۇلدۇ» (83)، ئاندىن «قېيىس تىلى [illegible] ئۇزۇلدۇ» (84). نەتىجىدە توقۇم ياسىلىدۇ. ئەم ھا ئاسىك دوممىسىگە توقۇلىدۇ.

بۇ ئۇيغۇرلاردا بىرەر نەرسىنى ئۆلچەيدىغان «پېچىم» مەنىسىدە كېلىدىغان قانۇننىڭ «تۆرۈ» (Törü) دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنىڭ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولغىنىدەك، يەنە «توقۇ» (Toku) دەپ ئاتىلىشىنىمۇ ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇپ، «تاينىش»، «دەسىنەك قىلىش»، «يۆلەنچۈك قىلىش»، «تىزگىنلەش»، «يۈگەنلەش»، «ئۆتۈپ ئۇرۇش»، «باشقۇرۇش»، «دائىرە ئىچىگە ئېلىپ ئۇرۇش» ۋە «كونترول قىلىش» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدىغانلىقىنى شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ناھايىتى ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان بىرخىل «تۇنقا» مەنىسىدە چۈشىنىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

ئەسلى كېيىمىزگە كەلسەك، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «تۆرۈ» (Törü) دېگىنى دۆلەتنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەجبۇرلاش، تەدبىرلىرىنى كۆرسەتسە، «توقۇ» (Toku) دېگىنى تۇرمۇشقا ئائىت ئۇرۇپ-ئادەت قائىدىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. «تۆرۈ» (Törü) بىلەن «توقۇ» (Toku) مەنىدىكى ئومۇمىي بايان ئەسەرنىڭ 47-بابىغا مەركەزلەشتۈرۈلگەن بولسا، ئۇنىڭ تەپسىلىي شەرھىلىرى 28-باشتىن 38-بابقىچە بولغان 11 باب، 48-باشتىن 66-بابقىچە بولغان 19 باب ۋە 72-بابلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان. بۇ ئۈيغۇرلارنىڭ بەختكە مالىك بولۇش ئىجتىمائىي پائالىيىتى بىلەن كۆرەلمىسىگە تەتبىقلانغان «ئادەت قانۇنى» نىڭ يۇسۇپ خاس ھاجىپ تەرىپىدىن «قۇنادغۇ بىلىك» تە ئۇنىڭ قېتىم ئەتراپلىق قەلەمگە ئېلىنىشىدۇر.

«قۇنادغۇ بىلىك» تە قەيت قىلىنغان «قانۇن»، «يۈسۈن» لارنى ئۇنىڭ تەدبىقلىنىش دائىرىسى جەھەتتىن خاس تەكشىلەپ ۋە ئورتاق بەلگىلەپ دەپ، مەزمۇنى جەھەتتىن ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يۈسۈنلار، لەشكەرلىرى

ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يۈسۈنلار، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يۈسۈنلار، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋانلىققا ئائىت قانۇن-يۈسۈنلار، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يۈسۈنلار دەپ بىرقانچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ. خاس بەلگىلىمەر ھاكىمىيەت بېشىدىكى ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن مەخسۇس تۈزۈلگەن قائىدە-قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئورداـ ئەمەلدارلىرىدىن تارتىپ تۆۋەندىكى چوڭ-كىچىك بەگلەرنىڭ ئۆتە شىكە تېگىشلىك بولغان ھوقۇق، مەجبۇرىيەتلىرى، ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان ئەقلىي-ئەخلاقىي ۋە جسمانىي شەرتلىرى قانۇن شەكىلدە مۇقىملاشتۇرۇلغان. ئورتاق بەلگىلىمەر — ھۆكۈمرانلار بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ ئورتاق ئەمەل قىلىشى ئۈچۈن تۈزۈلگەن قائىدە-قانۇنلار بولۇپ، ئۇنىڭدا ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى كۈنسايىن ئۆتكۈر-لىشۋاتقان زىددىيەتنى قانداق ھەل قىلىش ۋە ھەرقايسى تەبىقىلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق تەڭشەش مەسىلىسى تىزاملاشتۇرۇلغان. خاس بەلگىلىمەر بىلەن ئورتاق بەلگىلىمەر ئەمەلىيەتتە بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يۈسۈنىنىڭ ئۆزى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئەسەردىكى «بەگلىككە لايىق بەگنىڭ قانداق بولۇش كېرەكلىكى»، «بەگلەرگە ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ قانداق بولۇش لازىملىقى»، «ئۇلۇغ ھاجىلىققا قانداق كىشى لايىملىقى»، «ئىشكاغىسىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قانداق كىشى يارايدىغانلىقى»، «پۇتۇكچى قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئاغىچىلىققا قانداق كىشى لازىملىقى»، «باش ئاشپەزنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «ئېچىلىك بېشىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى»، «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى»، «ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش»، «ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە

بولۇش» قاتارلىق تېمىلار 12 بابتا بايان قىلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى يەكۈنلىمە تەدبىقلىنىش دائىرىسى ئەڭ كەڭ بولغان يەكۈنلىمە بولۇپ، ئۇنىڭدا پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىبلار، ئەپسۇنچىلار، چوش ئۆرنىگۈچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە پېقىرلار قاتارلىق بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان 12 خىل تەبىقە بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. لەشكىرىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى» بابىدا، جىنايى ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى» بابىدا، خەلق دەۋا، ھەق تەلەپ، پاراۋانلىق ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «خىزمەتچىلەر بىلەن قانداق مۇئامىلە قىلىش» بابىدا، نىكاھ ۋە ئائىلە ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار «ئۆيلىنىشنىڭ قانداق بولۇشى»، «يەرزېمىنلەرنى قانداق تەرىبىلەش» ئۇندىلا «رىيايەتكە بېرىش ۋە چاقىرىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» بابىدا ئۇقتىلىق ھالدا بايان قىلىنغان.

ئۇنداقتا بىز بۇ قانۇن-يوسۇنلار بىلەن تەپسىلىي تونۇشۇپ ئۆتەيلى:

بەشىنچى، ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

«ۋەزىرلەرنىڭ» تەربىيىلىنىشى توغرىسىدىكى يەكۈنلىمىدە كۆرسىتىلىشىچە، ئاۋام خەلق بىلەن ئوردا ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىدىيە ساپاسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش، ئۇلارنى ئىلىم-پەن بىلىملىرىنى ئىگىلەشكە يېتەكلەش، ئۇلارنىڭ ئەخلاق-پەزىلەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، ئۇلارنى ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتكە يېقىنلاشتۇرۇش، ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتتىكى ئىقتىدارىنى ئۆستۈرۈش لازىم. ئۇنداق بولمىغاندا، ئۇلار ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، بەگ

ئىشلىرى ئىزامىدۇر. ئۇنىڭدا بەگلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، پۇقرالار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ۋەزىپىلىرى ۋە نوپۇزى قانۇنىي يوسۇندا نىزاملاشتۇرۇلغان.

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، ئالدى بىلەن بەگ بولماقچى بولغان كىشىنىڭ نەسەبى ئېسىل بولۇشى، يەنى بەگ نەسەبىدىن بولۇشى كېرەكلىكى، باتۇر، كۆچلۈك جەسۇر بولۇشى، ئەقىللىك، بىلىملىك، سېخىي، سىلىق بولۇشى، ئاقىل بولۇشى، كۆڭلى، تىلى تۈز، خۇلقى ئۈز بولۇشى، كۆزى توق، دىلى كەڭ بولۇشى، پەزىلەتلىك بولۇشى، تەقۋادار، ئېرىق بولۇشى، ئېغىر-بېسىق، سەۋر-تاقەتلىك بولۇشى، شاشماق (ئالدىراڭغۇ) بولماسلىق، غەزەپلىك بولماسلىق، مۇلايىم، ئۇيغاتچان بولۇشى، ئاچكۆز بولماسلىق، خۇلقى-مىجەزى، سۆز-ھەرىكىتىدە ئوچۇق-يورۇق بولۇشى، سەگەك، ھوشيار بولۇشى، بېپەرۋا بولماسلىق، غاپىل بولماسلىق، خەلقتە زۇلۇم سالماسلىق، خەلقنىۋەر بولۇشى، پالغانچىلىق قىلماسلىق، راست سۆزلۈك بولۇشى، پىتنە-پاساتچى بولماسلىق، ئوبۇن-تاماشا، كەيپ-ساپاغا بېرىلمەسلىك، كىچىكىدىن تارتىپلا دۆلەتنى باشقۇرۇشنىڭ ئۇسۇللىرىنى، قانۇن-يوسۇنلارنى ئۆگىنىش، بەگ بولغانكەن ئىلىم بىلەن ئەلگە ياخشى قانۇن تۈزەپ بېرىش قاتارلىق قىلىشقا ھەم قىلماسلىققا تېگىشلىك ئىشلار نىزام قىلىپ بېكىتىلگەن.

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا يەنە بەگلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى ھازىرلاشنا تېگىشلىك شەرتلىرى ھەققىدە توختىلىپ: «بەگلەر چىرايلىق، ساقاللىرى كېلىشكەن، ئوتتۇرا بوي، شۆھرەتتە بەركامال بولسۇن» دېيىلگەن ھەمدە چىرايلىق بولۇشنىڭ خەلق ۋە ئەلگە سۆيۈنچ ئېلىپ كېلىدىغانلىقى، كۆركەم، ھەيۋەتلىك بولۇشنىڭ دۆلەتكە ئابروي، ياۋغا قورقۇنچ كەلتۈرىدىغانلىقى، بويى ئېگىز كىشىنى بىلىم خوپ

كۆرمەيدىغانلىقى، بويى پاكار بولسا، خۇش بېچىم بولمايدىغانلىقى، پاكار كىشىنىڭ ئۆزى ناچىز، ئاچچىقى يامان بولىدىغانلىقى، شۇڭا بەگلەرگە ئوتتۇرا بوي كىشىنىڭ تازا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن (85).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، «ئۇشتۇمتۇت بىرەر چاتاق تەگمىگەي دېسە، بەگ بىلىملىك، ئاقىل ۋە ئويغاق بولسۇن، ئېتىمغا داغ تەگمىسۇن دېسە، بەككە ياخشى خۇلق، مىلك تۇمەن خىل يەزىلەت كېرەكتۇر. بەگ خەلق ئۈچۈن جەسۇر، قەھرىمان بولغاي، بۇنىڭ بىلەن چوڭ-چوڭ ئىشلار قىلىنار. بەگنىڭ ياخشىلىق قىلىشقا قولى ئۇزۇن، ئۇياتچان، سىلىق، قىلىقى تۈزۈت بولسۇن. خان ئەقىللىك، ئالىم، توغرا بولغاي، قەھرىمان بولۇپ شۇھرىتىنى ئاشۇرسۇن. سېخىي، ئېسىل، ھايالىق، سىلىق، كۆيۈمچان بولۇپ، خەلقنى بەك كۆزەتسۇن. ئۇ، دائىم كۆزى توق، سەۋرلىك ھەم مۇلايىم، ئەدۇجان، ئۇز خۇلق بولسۇن. خانىنىڭ پۇتۇن پەزىلەتلىرى ئىچىدە مەمىدىن ئۇستۇن تۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇ ئەلگە ياخشى قانۇن تۈزۈپ بېرەلسۇن. قايسى ئەلنىڭ خىنى شۇنداق بولسا، خەلقى دەردىنەمەدىن خالاس بولۇپ، زۇلۇم ۋە ئازابىنى قوزغىلغاي. بۇقرالىرىنىڭ بەختى كۇنى تۇغۇلۇپ، ئەلدە تىنچلىق ئورنىغاي» دېيىلگەن (86).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، «بەگ جاھان تۇنجاي دېسە، لەشكەر، ئەر ۋە ئات توپلاش كېرەك. ئەر ۋە ئات بولۇش ئۈچۈن كۆپ-مال دۇنيا بېغىش كېرەك. مال-دۇنيا بېغىش ئۈچۈن يايى بولغان خەلق كېرەك. ئەلنى بېيىتىش ئۈچۈن ئادىل يانۇن تۈزۈش كېرەك. بۇنىڭدىن بۇرى كەيلىسە تۇتى قالىدۇ، ئۇنى بوۋالسا بەگلىك تۈگەيدۇ. بەگ ياخشى شۇھرەت ۋە نام ئالاي دېسە، بۇ بەتنى ئىشنى ئامام بىراق تۇرغۇلۇق: ئىسرىنىچى، شاشىماقلىق: ئەكسىنچى، بېخىللىق: ئۇچىنچى،

غەزەپ؛ تۇتىنچى، ئۆزەمچىلىك؛ جاھىللىق، بەشىنچى، بىشەك يالغان ئېيتماق. بۇلارنىڭ ئەڭ يامىنى ئۆزەمچىلىكتۇر. يەنى قىلمىغانىنى ئۆزەمچىلىك قىلار، شۇڭا ئۆزەمچىلىككە ئوق ئېتىش لازىم. بەگ تولا ئەل تۇتاي دېسە، قۇربى يەتسە مۇنداق ئۇچ ئىشنى قىلغۇلۇق: بىرىنچى، ئوڭ قولدا قىلىچ ئۇرغۇلۇق؛ ئىككىنچى، سول قولدا غەنىمەتلەرنى ئىلەشتۇرگۈلۈك؛ ئۈچىنچى، سۆزنى شېكەردەك چۈچۈك قىلغۇلۇق لازىم» دېيىلگەن (87).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا يەنە، بەگ بولغان كىشىنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيالىق ئۈچۈن يەنە مۇنداق بىرقانچە ئىشنى قىلماقلىق كېرەكلىكى بەلگىلەنگەن. ئۇلار: كۆڭۈلنى، تىلنى دۇرۇس تۇتۇپ خۇداغا سېغىنىش، خۇدانىڭ بۇيرۇقىنى مۇھىم بىلىپ تېۋىنىش، خۇدادىن كەلگەن ياخشىلىقلارغۇ، يامانلىقلارغۇ شۈكۈر قىلىش، خەلقە چىن كۆڭلىدىن كۆيۈمچان بولۇش ۋە دائىم ياخشىلىق قىلىش، خەلقە مەنپەئەت يەتكۈزۈش، ھەرگىز زىيان بولىدىغان ئىشلارنى قىلماسلىق، يامانلارنىڭ خەلقە سالىدىغان زۇلۇم-كۈلپەت، زىيان-زەخمەتلىرىنى يوق قىلىش قاتارلىقلاردۇر (88).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، بەگلەر ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك شەرت، مەجبۇرىيەت، ۋەزىپە قاتارلىقلارنىڭ بەلگىلىنىشىدىن سىرت يەنە ئالاھىدە قىلىپ: «بەككە مۇشۇنداق يەزىلەت ۋە بىلىملەر كېرەك. قايسى ئەردە مۇشۇنداق ئەردەم، يوسۇنلار بولسا، ئۇنى بەگ ئاتاپ، ئۇستۇن ئورۇن بەرسە بولار. شۇنداق ئەرلەرلا تولۇق بەگ ھەم ئەل بېشى بولار، ئۇنىڭدىن كىشىلەر تۇرلۇك خۇۋلۇقلارنى تاپار. ناۋادا بىرەر بەگ تولغان بەگ بولاي دېسە، پەزلىنى تولۇق تۇتقۇلۇق لازىمدۇر.» دەپ بەلگىلەنگەن (89).

بەگ ئىشلىرى نىزامىدا، بەگلەرنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى

نوپۇزى قانۇنلاشتۇرۇلغان. ئۇنىڭدا: «بەگلەر ئارزۇلىرىغا تەلەپ پېتەلمەى قالسا، ئۇ تەختۇك بەگ بولار. ئەل ئىچىدە ئۇنىڭ پەرمانى ئۆتمىسە، ئۇ قانداق قىلىپ ئەلنىڭ كاتتىسى ۋە خانى بولار. ئەل بېگى — خەلقنىڭ ئۇلۇغى. ئۇنىڭغا پۇتۇن خەلق تامام ئېھتىرام قىلغۇلۇقتۇر. بەگ يارلىقى پۈتۈرگا ۋاجىپتۇر. چوڭ-كىچىكلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۇنى قەدىرلەپ تۇتمىقى لازىمدۇر. بەگ پۈتۈگا سېتىۋالغان قۇل بولسۇن، ئۇنىڭ ئۆزىگە ھەم سۆزىگە رىئايە قىلىش كېرەك» دېيىلگەن (90).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلەرگە ۋەزىر بولىدىغان كىشىلەرنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئىككىنجىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ۋەزىرلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك بولغان شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، ئالدى بىلەن ۋەزىرلەر ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: «بەگگە ئىتتىھاملىك ۋەزىر كېرەكتۇر. ۋەزىر ياخشى بولسا، خان تىنچ ئولتۇرالايدۇ. ۋەزىر بەگلەرنىڭ يۈكىنى يۇدگۈچى ھەم خانلىقنىڭ ئۇلۇنى ھەرگىز ملكۇچىدۇر. ۋەزىرلىك ئۇلۇغ ئىش، ئۇنىڭغا ھەرگىز ھەمەل، بېسىكەن، خۇش بېشل، سەرخىل كىشى قويۇلۇشى كېرەك. ...(91).

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، «ئەلدە بەگدىن تالسىلا ھەۋەسمەك دىلى ئۆزۈلىدۇر، ۋەزىر بەگلەرنىڭ سۆزلىرىنى ۋە ھالىغا قارى بولمان ئىشلىرىنى ئەلگە يەتكۈزگۈچىدۇر. شۇڭا ۋەزىر ئەدىللىك، بىلىملىك، سىلىق، تەقۋادار، ئىناتلىق، ئىرىق، ئىناتلىق، كۆزى توق بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن (92). بۇ ۋەزىرلەرنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بولغان ئەخلاقى

جەھەتتىكى شەرتلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەقلى جەھەتتىكى شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ۋەزىرلەر ھېساب بىلىدىغان بولسۇن ھەم ئالىم كىشىلەردىن بولسۇن. ئۇ تۈرلۈك بىتىكلەرنى بىلىم بىرلە بىلسۇن. ۋەزىرلەرنىڭ ھەممە ئىشى ھېساب بىلەن بولار. ئادەم يېزىق بىلەن بىلگەنلىرىنى يازار، شۇڭا ۋەزىرلىككە بەكمۇ پۈتۈن ئەر كېرەك، ئۇقۇملۇق، ساۋاتلىق بەك ئاقىل كېرەك. ۋەزىر مۇلايىم ۋە تىلى يۇمشاق بولسۇن، بۇ خەلقتە ئۆزىنى سۆيگۈزۈشنىڭ بولىدۇر.» (93)

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىدا، ۋەزىر بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى: «ۋەزىردە بەھەيۋەت چاچ - ساقال بولغاي، بەھەيۋەت بولسا، ئۇ ئىش راۋاج تاپار. ۋەزىرنىڭ چىرايى ھەم چاچ - ساقاللىرى كېلىشكەن بولۇشى كېرەك. خۇلقى خۇددى خەلقتە ئۇلۇش بولغۇدەك ئۆز (گۈزەل) بولۇش كېرەك. ۋەزىرنىڭ قىلىقى دۇرۇس، خۇلقى ئوڭاي بولسا. ئۇنىڭدىن ئەلگە ھەركۈنى ياخشىلىق تېگەر» دەپ بەلگىلەنگەن (94).

ۋەزىرلىك ئىشلىرى نىزامىنىڭ ئاخىرىدا، ۋەزىر بولىدىغان كىشىنىڭ يۈكسەك خەلقپەرۋەر بولۇپ، تىلى بىلەن دىلى بىر، ئۇياتچان، كۆيۈمچان، كۆزى توق، سەگەك، ساق ھەم ئىش بىلگۈچى، پاراملىق بىلەن پارامسىزلارنى بەرق ئەتكۈچى، ۋاپادار، ئىشچان، ئەيمەنگۈچى، ئامانەتتە كۆڭۈلنى ساپ تۇتقۇچى كىشىلەردىن تاللاپ قويۇلۇشى كېرەكلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە «مۇشۇنداق بەزىلەت، بىلىملەر كىشى تولۇق بولسا، ئىلگى شۇنىڭغا ۋەزىرلىكنى بەرسە بولغاي، مۇشۇنداق كىشىلەر بەگگە ۋەزىر بولسا، بەگ ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى ئاسايىش تاپىدۇ. ئەگەر مۇشۇنداق ۋەزىر تېپىلسا، خان ھۆزۈردا ياشايدۇ، خەلق بەخىرامان ئۇخلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن خان مەقسىتىگە يېتىدۇ. ئىشى ئوڭۇشلۇق بولىدۇ. ئېلى

تۇزۇلۇپ، خەلقى باى بولىدۇ. ۋەزىر يارامسىز پاكى يامان بولسا، ئۇ ئەل خەلقى بۇزۇلىدۇ، پايلارمۇ پەقىرلىشىدۇ.» دەپىلگەن (۹۹).

«قۇناداغۇ يىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئۇلۇغ ھاجىپلىققا قانداق كىشىلەرنىڭ بارايدىغانلىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋرىمىزدىكى ئىشلارغا ئانىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئۇچىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ھاجىپ نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ھاجىپلارنىڭ ئەقلىي، ئەخلاقى، جىسمانى جەھەتتىكى شەرتلىرى، ھۆكۈمدار ۋە پۇقرا ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى، ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى شۇنىڭدەك رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ھاجىپ نىزامىدا، بەگلەرنىڭ شادلىنىپ ئۇزاق ئۆمۈر كۆرۈشى ئۈچۈن ئۇلۇغ ھاجىپلىققا دۇرۇس كىشىلەرنى تاللاش كېرەكلىكى، ئۇ جاغدىلا بەگلىك ئىشلىرىنىڭ كۆڭۈلدىكىدەك بولىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن. ئالدى بىلەن ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلۇغ ھاجىپ بەكمۇ چىن ئىنسان بولۇشى، چىن بولۇش بىلەن تەڭ بەنە بەڭ دىندار بولۇش كېرەك. ئۇ، ئەسىە بىلىك، خۇلقى ئۆز بولسۇن، تېگى پاختى بولسا، ئەر پاختى بولىدۇ. بۇنداق پاختى ئەرلەر ئەلگە پاختىلىق تېلەيدۇ. كىشى پاختىلىرىدىن ئەزگۈلۈك كېلىدۇ، خۇي پاختى ئەر مىزىنى دەكسەپ قىلىدۇ، بۇ خىل ئەرنىڭ ئىشى ئالا-مىزۇك بولىدۇ. كۆزى توق كىشى ئىشتا پارا ئالمايدۇ، كىشى ھايالىق، سىلىق بولسا، خۇيى نازۇك بولىدۇ، بۇنداق ئادەمنىڭ خۇيى، مىزىدىن ئۇمۇر بويى پاختىلىق كېلىدۇ. ئۇياتلىق كىشى، پامان ئىش قىلمايدۇ، پارامىزغا قوشۇلمايدۇ، كىشى ئالدىمايدۇ. سىلىق ئەرگە دۆلەت سىكىملىق بولىدۇ، سىلىق بولسا، يەنىمۇ لايىقلىق بولىدۇ. زېرەك بولسا مالدىن قىيالماس بولىدۇ، بىلىم بولسا ئىشتا يېگىلمەس بولىدۇ. شۇڭا

ھاجىپ بولىدىغان كىشىنىڭ، تېگى ئېسىل بولسۇن. تەقۋادار، دىن ئىگىسى، ئېرىغ بولسۇن. كۆزى توق، ھايالىق، ئۇياتچان، ئېغىر-بېسىق، سىلىق، نازۇك بولسۇن. تۇمەن خىل بىلىملىك، زېرەك ۋە سەگەك بولسۇن.» (۹۶)

ھاجىپ نىزامىدا: «ھاجىپ ئاقىل، كەمتەر، مۇلايىم بولسۇن، پەقىر، تۇل-يېتىملەرگە دائىم كۆيۈنسۇن. ھەممە كىشىلەرگە ئوخشاشلا كىچىك دىل بولسۇن. تىلى يۇمشاق ھەم چۇچۇك بولسۇن. كىشىلەرگە كۇلۇپ تۇرۇپ ئوچۇق يۈز كۆرۈنسۇن. خۇش پېئىل بولۇپ، كىشىلىك ساقلىسۇن. ئۇ چىداملىق بولسۇن ھەم ئۆزىنى تۇتسۇن. كۆزىنى بەك كۆزىتىپ سۆزىنى چىك تۇتسۇن. قۇلقى ساق، ئەقلى، ئىلمى كەڭ بولسۇن. مىجەزى تۆز، تىلى-كۆڭلى تەڭ بولسۇن. پەزىلەتتە كامىل بولسۇن، بىتىك بىلىسۇن. يۇتۇن ئىشتا ئۇ ئەقلىنى ئىنتىك قىلسۇن» دېيىلگەن (۹۷).

ھاجىپ نىزامىدا: «ھاجىپلىققا مۇنداق ئون نەرسە كېرەك. بىرىنچى، ئىنتىك كۆ؛ ئىككىنچى، ساق قۇلاق؛ ئۈچىنچى، كەڭ كۆكۈل؛ تۆتىنچى، گۈزەل يۈز؛ بەشىنچى، بوي؛ ئالتىنچى، تىل؛ يەتتىنچى، ئاڭ؛ سەككىزىنچى، ئەقىل؛ توققۇزىنچى، بىلىم؛ ئونىنچى، خۇلق-مىجەزدۇر» دېيىلگەن (۹۸).

ھاجىپ نىزامىدا، ھاجىپ بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرى يەنە: «ھاجىپنىڭ ساقال-چېچى، يۈزى چىرايلىق بولسۇن، ئاۋازى ئەرمىچە ۋە سۆزى ئوچۇق بولسۇن» دېيىلگەن (۹۹). ھەمدە يۇ شەرتلەر كۆرسىتىپ بولۇنغاندىن كېيىن: «يارا دېققەت بىلەن قارالسا، ھاجىپلىق يۈتۈن ئىشلار ئىچىدە تولمۇ ئىنچىكە ئىشتۇر. ھاجىپ بولىدىغان كىشىگە مۇشۇنداق بەزىلەتلەر كېرەك. كىشى شۇ بەزىلەتلەر بىلەن ھاجىپ بولغىلى، باشتا تۇرۇپ ئەلگە يول كۆرسەتكىلى بولىدۇ. ئەگەر كىمىكى پەزىلەت ۋە بىلىمدە شۇ خىل بولسا،

ئۇنى ئۇلۇغ هاجىپلىققا مۇناسىپ دەپ بىلىپ، ئورنىنى كۆتۈرسە بولىدۇ» دەپ قەيت قىلىنغان (100).

هاجىپ نىزامىدا، هاجىپلارنىڭ ۋەزىپە هەم هوقۇقلىرى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدا: «ئۆرپ-ئادەت، قانۇن، ئۇسۇل نازۇك ئىشتۇر. هاجىپ بولغان كىشى بۇلارنى رەتلەپ ئىشنى ئاچىدۇ. هاجىلىق ئىشى ئۇلۇغ ئىشتۇر. بۇ ئىشنى شۇنىڭغا لايىق كىشىلەرلا قىلالايدۇ. شۇڭا ئۇ ناھايىتى بەك قانۇن بىلەرمەن بولسۇن. ئوردىغا ئەرز ئېيتقىلى كېلىپ-كېتىپ تۇرىدىغان چوڭ-كىچىك كىشىلەرنى، ئاغىچى، خەتچى، ئىش ئۆتكۈچى، تونچى، موزدۇز قاتارلىق هۇنەرۋەنلەرنى، يات ئەل ئەلچىلىرىنى كۆتۈۋېلىپ، ئۇلارنىڭ قونالغۇ جايلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش، ئات - ئۇلاغلىرىنىڭ بوغۇز، پەم-خەشەكلىرىنى هەل قىلىش، ئېهتىياجلىرىنى-تاراتماسلىق، سوۋغات بېرىش-بەرمەسلىك قاتارلىقلارنى بىلىگىلەش قاتارلىقلار هاجىپلارنىڭ ئىشى بولسۇن. كىشىلەر يول ئاغزىدا تۇرۇپ قالسا، ئۇ باشلىسۇن، كەلگەن كىشى نىزام، ئۆرپ-ئادەتتە خاتالاشمىسۇن. بىقىر، تۆل، بېتىملەر ئۆتۈنۈپ هال ئېيتسا، ئۇ دەرهال بېرىپ بەگكە يەتكۈزسۇن. ئۇ، زۇلۇم كۆرگۈچىنى قوبۇل قىلىپ، ئەھۋالنى سوراپ بۇل كۆرسەتسۇن. ئوردىنىڭ ئىچى هەم سىرتىدا ياراملىق قىلغىلارنى كۆرسە، ئاگاه قىلسۇن، توسسۇن، تامام بوقاتسۇن» دېيىلگەن هەمدە «مۇشۇنداق بىر نالاي ئىشلارنىمۇ دەل ئۇلۇغ هاجىپ ئۆز قولىدا هەل قىلىدۇ» دەپ ئەسكەرتىلگەن (101).

هاجىپ نىزامىدا. هاجىپلارنىڭ ئوردىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملارنى كۆرسىتىلگەن. ئۇنىڭدا: «هاجىپلار مۇنداق بىرقانچە ئىشتىن ساقلانمىقى شەرت: بىرىنچى، بەكلەرنىڭ سۆزىگە بەك چېقىلىسۇن. ئىككىنچى، ئەقلىنى مەۋەسكە جۇلا ئەيلىسۇن. ئۈچىنچى، بەگ ئالدىدا ئۆزىنى ئۇنۇت بۇرمىسۇن. ئاغرىغا كەلگەن سۆزنى دېمىسۇن. پۈتۈن

ئىشلارنى قىلسۇن. ئەمما پارا ئالمىسۇن، بىراقلارنى بەگكە يېقىن ئەيلىسۇن» دېيىلگەن (102). نىزامدا يەنە هاجىپلارنىڭ رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «هاجىپنىڭ بەگكە قاراپ تۇرۇپ سۆزلىگەن چېغىدا ئۆزىنى ۋە كۆزىنى بەك كۆزەتمىكى كېرەكتۇر. هاجىپلار بەگ بىلەن كۆرۈشۈش ۋاقتى كەلمىگۈچە بەگنىڭ قوبۇلخانىسىغا ئۆزى بىلىپ كىرمىسۇن. بەگدىن سورىمای تۇرۇپ ئۆتۈنۈش قىلمىسۇن.» (103)

هاجىپ نىزامىنىڭ ئاخىرىدا خاننىڭ هاجىپنى خاتا تاللاپ قويماسلىققا ئىشارەت قىلىپ: «مۇنداق ئىككى نەرسە كىمدە بولسا، يەنى ئۇنىڭ بىرى يالغان ئېيتسا، يەنە بىرى ئىنسانىنى ئەگرىلىك قىلىپ ئازدۇرسا، خاننىڭ ئۇنىڭغا هەرگىز ئىش بەرمەسلىكى، زادى قول تۇتقۇزماسلىقى لازىمدۇر.» دېيىلگەن (104).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ئىشكاغىسىنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى هەققىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ تۆتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئىشكاغىسى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئىشكاغىسىنىڭ هازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، كۆپىنچەرەك ۋەزىپىلىرى، هوقۇقلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئىشكاغىسى نىزامىدا: «ئىشكاغىسى بەك كۆيۈمچان بولۇش كېرەك هەم تېنى-جېنى بىلەن تىرىشچان بولۇش كېرەك. ئۇ، قارا تونىنى ئىشكىتە يورۇتسۇن، يورۇق كۈننى ئىشكىتە پاتۇرسۇن. ئۇ، خىزمەتتە ئۇسۇل ۋە قانۇن بىلسۇن. خۇلقى مۇلايىم ۋە ئۆز بولسۇن، نان، تۇزى كەڭرى، سېخىي بولسۇن. ئالتۇن-كۈمۈش بېرىپ كىشى يىغسۇن. تىلى يۇمشاق، ئۆزى كەمتەر بولسۇن هەم يۇزى ئوچۇق، تەۋەزۇلۇق بولسۇن» دېيىلگەن (105).

ئىشكاغىسى نزامدا ئىشكاغلىرىنىڭ ۋەزىپىسى ۋە هوقۇقلىرى كەڭ دائىرىدە بەلگىلەنگەن. بۇلارنى ئوردا ئىچىدىكى ۋەزىپىلىرى ۋە ئوردا سىرتىدىكى ۋەزىپىلىرى دەپ ئىككى خلغا ئايرىشقا بولىدۇ. ئىشكاغلىرىنىڭ ئوردا ئىچىدىكى ۋەزىپىلىرى نزامدا مۇنداق بەلگىلەنگەن: «كېچىسى ياتاقتا يېتىشتىن بۇرۇن، نۆۋەتچىلەرگە ئۇ ئورۇن كۆرسەتسۇن. تونۇشسۇز ۋە ياتلارنى تەكشۈرسۇن. كىم زېرەك بولسا، ئۇ ئىشىغا سالسۇن. ئۇ، ساراي دەرۋازىسىنى بېكىتسۇن. شۇ چاغدا شۇ بىر كۈنلۈك ئىش پۈتكەن بولىدۇ. ئەتسى يەنە قوبۇپ ئىش باشلىسۇن، سەھەر-شام نۆۋەتچى تەۋرەتمىسۇن. قوبۇل ۋاقتىدا ئۆز تەۋەلىكىدىكى ھەممە قىسمنى باشلاپ كىرىپ خانغا كۆرۈنسۇن. كۆرۈنسۇن-دە، چىقسۇن، ئۇزۇن تۇرمىسۇن. ئىشكتە ئادەم قويسۇن، خالى قويمسۇن. ئەگەر قوبۇل ۋاقتىدا خىزمەتچىلەر توپ-توپ بولۇپ كىرسە، ياراملىق-يارامسىزلىرىنى كۆرۈپ تۇرسۇن. قوبۇل پۈتكەندە ئەگەر بىراۋنىڭ خانغا دەيدىغان سۆزى بولسا، ئۇنى قايتىدىن ئۆزى ئېلىپ كىرسۇن. كىم ئىستىكىنى دېسە، تىلەك تىلىسە، ئۇ، بۇ موهتاج كىشىگە يۆلەك بولسۇن. ئالتۇن-كۈمۈش ئېھسان قىلىشقا تېگىشلىكلىرىگە ئالتۇن-كۈمۈش، ئۇنۋان بېرىشكە تېگىشلىكلىرىگە ئۇنۋان، ئىش بېرىشكە تېگىشلىكلىرىگە ئىش ئېلىپ بەرسۇن. كىم ئىشنى چىن يۈرەكتىن سۆيۈپ قىلىدۇ، كىم ۋاقتىنى بوشقا ئۆتكۈزۈپ زايە قىلىدۇ، ياراملىقى كىم، يابدىلىقى كىم، بولۇشلۇقى كىم، قاۋۇلراقى كىم، بۇلارنى نەزۇقى بىلەن بېگىگە دېسۇن، لايىقىنى ئۆستۈرسۇن. خان جىنارغان ياخشى يارلىقلارنى ئوبدان تىلى بىلەن يەتكۈزسۇن، ئۇنىڭ بىلەن خىزمەتكارلارنىڭ دىلى ئىسسىسۇن. ئىشكاغلىرى ئىشكتە ئۇرۇشقا ئورۇن راسلىسۇن. بىرەرمۇ كىشى ئوچۇقچىلىقتا ئۇرۇپ قالمىسۇن. لېكىندە ئاش كىرسە ئۆزكۆزى بىلەن

كۆزەتسۇن، مۇناسىپ ئەمەسلەرنى توسسۇن. شىرە ئېلىپ چىقسا ئۇنى كۆرۈپ چىقسۇن. ئۇنىڭغا بېرىم بولدا ھېچقانداق قول تەگمىسۇن. ئاشلار ئېشىپ قېلىپ ئىشككە يېنىپ چىقسا، ئۇنى بەگكە مۇناسىپ ئۇلەشتۇرسۇن. ئۇ، شارابچى، تۇشەكچى، ئاشپەز، تۇغچى خادىملارنمۇ دائىم كۆزەتسۇن. ئىشكتە دائىم قۇشچىنى يەنە ئۇۋچى بىلەن ئوقياچىنى تۇرغۇزسۇن. ئەگەر خىزمەتكە بىرەر يات كىشى كەلسە ئۇنىڭغا ياتاق بەرسۇن ھەم ئەش (ھەمراھ) قوشسۇن، خادىملىرىنىڭ ھالىنى — ئاچ-توقمۇ، تونلىرىنىڭ كونا-رېغان-كونىرىمغانلىقىنى سوراپ تۇرسۇن. قولى قىسلىقتىن ئۇ موهتاجلىق تارتقان بولسا، ئۇنىڭغا ھەق بېرىپ، ئۇنىڭغا بىر ئىلاج ئەيلىگەي. كىمكى ئىشككە نەچچە كۈنگىچە كەلمىسە، ئۇنىڭدىن ھال سوراپ سەۋەبىنى ئوقسۇن. ئۇ ئەگەر ئاغرىق بولسا، ھال سوراش كېرەك، بىكار، بوش يۈرسە، توسۇش لازىمدۇر» ①.

نزامدا ئىشكاغىسىنىڭ ئوردا سىرتىدىكى ۋەزىپىلىرى يەنى خان دالاغا چىققان ۋاقتىدىكى ۋەزىپىلىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ئەگەر بەگ چەۋگەن ئويۇنغا ياكى ئوۋغا، ياكى ئەل-يۇرت كۆرگىلى، ياكى سەپەر قىلغىلى ئاتلانسا، ئۇ يەردە يامان ھادىسىلەرنى ناھايىتى ساقلىق بىلەن كۆزەتمەك ھەم توسماق كېرەك. ئەگەر بەگكە بىرەر ھادىسە كەلسە، قۇش ئوۋلاشتا، ئوۋدا، سەپەردە كېلىدۇ. شۇڭلاشقا ئىشكاغىسى خادىملار ئارىسىدا ئىشەنچىسىزلەر بار بولسا، ئۇنى يىراق قىلسۇن. گۇمانلىق كىشىدىن ھوشيار تۇرماقلىق كېرەكتۇر. ئىشەنچلىك، سۆيۈملۈك، كۆيۈمچان كىشىلەر خانىنىڭ يېنىدا تۇرۇپ، ئۇنىڭ بېشىنى كۆزەتسۇن، قوماندان قوروغداش توپى قۇرسۇن، ئالدى-كەينىنى يېغىپ رەتكە سالسۇن. كىچىكلەر ئۇلۇغلار ئارىسىغا كىرمىسۇن، يىراقتا يۈرگۈچىلەر يېقىن كەلمىسۇن.

سارايدىكى ئولتۇرۇش-قوپۇش قانداق بولغان بولسا، بۇ ۋاقىتتىكى ئولتۇرۇش-قوپۇشمۇ شۇنداق بولسۇن. ئىشكاغىسىنىڭ كۆيۈمچانلىقى مۇشۇنداق بولسۇن.» (107)

ئىشكاغىسى نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «مۇنداق ئىككى نەرسە ساراي ھۆسنىدۇر. ئۇ بەگلەرنىڭ نامىنى زورايتىپ بەختكە يول ئاچىدۇ. ئۇنىڭ بىرى ئۇلۇغ ھاجىپ ئازاد كىشى بولسا، يەنە بىرى ئىشكاغىسى ياراملىق بولسا، بۇ ئىككى كىشى بىلەن ساراي گۈللىنىدۇ، ئۇلۇغلۇق بىلەن خانىنىڭ نام-ئىبتى يېيىلىدۇ» دېيىلگەن (108) ھەمدە ئىشكاغىسىنىڭ بىرئات، تون ھەم قورال ساقلىشىنىڭ لازىملىقى ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن (109).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ئەلچىلىككە ئەۋەتىشكە قانداق كىشى ياراىدىغانلىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ بەشىنچىسى بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەلچىلەر نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئەلچىلەرنىڭ ئەقلى، ئەخلاقى، جىسمانىي جەھەتتىكى ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى قانۇنىي يوسۇندا نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئەلچىلەر نىزامىدا «خۇدانىڭ قوللىرى ئىچىدىكى ئەڭ خىللىرى ۋە كىشىلەرنىڭ ئەڭ ياخشىلىرى ئەلچىلەردۇر. ئەلچىلەر بىلەن كۆپ ئىشلار قىلىنىدۇ، نۇرغۇن ياخشى ئىشلار ئەلچىدىن كېلىدۇ. جاھاندا بەگلەر بىر ئەلدىن يەنە بىر ئەلگە ئەلچىلەرنى گۇمانسىز ئەۋەتىدۇ. ئەلچى قانداق بولىشى كېرەك؟ بەگلەر قانداق ئەلچىلەرگە ئىشىنىپ ئىش تاپشۇرسا بولىدۇ؟ بۇلارنى بىلىشكە ئىلگ ناھايەت چوڭ بىلگ ئىگىلەنسۇن» دېيىلگەن ھەم «ئەلچى بولۇشقا سەزگىل ئەر كېرەك. ئەلچىلەر بىلىملىك، ئەقىللىك، چەسۇر، تاغ يۈرەك بولسۇن. ھەرقانداق ئىشقا ئېغىر-بېسىق بولغاي، سۆز قىلىشنىڭ چىق

يوللىرىنى بىلىش ئۈچۈن ئەلچىگە بىلىم، ئەقىل لازىمدۇر. ئەلچىلەر ئۆز ئىشلىرىنى ئۈتۈقلۇق ئورۇنداي دېسە، سۆزنىڭ ئىچى-تېشىنى تۆزۈك ئۇقماق كېرەك» دېيىلگەن (110).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئەلچىلەر كۆيۈمچان، كۆزى، كۆڭلى توق، ئىشەنچلىك، دۇرۇس ھەم ئۆز خۇلق بولغۇلۇق. كۆيۈمچان كىشى بەگ پايدىسىنى تىلەيدۇ، پايدىسىنى تىلسە بېگىنى سۆيىدۇ. كۆزى ئاچ كىشىلەر ئۆزىنى تۇتالمايدۇ، ئۇ ئەلچى بولۇشقا تېخىمۇ يارىمايدۇ. كۆزى توق پېقىر باي سانىلىدۇ، تەمەخور ئادەم قەلەندەر بولىدۇ. كۆز ئاچلىقى كىمنى پېقىر قىلسا، جاھاننىڭ توقچىلىقىمۇ ئۇنى باي قىلالمايدۇ. كىمكى تەمەگە ئەسىر-قۇل بولسا، ئۇ ئۇنىڭدىن ئۆلمەي تۇرۇپ قۇتۇلالمايدۇ» دېيىلگەن (111).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئۇيات بولمىسا ئەر كىشى جاھىل ۋە پەس بولىدۇ، ئۇيات بىلەن ئىنسان دۇرۇس ئىش قىلىدۇ. ئىنسان ئېغىر-بېسىق بولسا ھېكىم ئاتىلىدۇ، خۇلقى سىلىق بولسا ئۆزىنى سۆيدۈرىدۇ. شۇڭلاشتا، ئەلچى ئۇياتچان، سىلىق، تەمكىن بولسۇن» دېيىلگەن. يەنە: «ئادەم چېچەن ۋە بىلىملىك بولغاندا، ھەرقانداق ئىشتا ھەردەم ئۈتۈققا ئېرىشكەي. شۇڭا ئەلچى نەچچە خىل بىلىم بىلسۇن. ئۇ، نەچچە خىل پەزىلەتلەرنى تولۇق بىلسۇن. كۆپ كىتاب ئوقۇپ مەنىسىنى بىلسۇن. چۈشەنسۇن ھەم ئۆزى شېئىر يازسۇن. ئىلمىي نۇجۇم، تىبابەت ۋە چۈش ئۆرۈشىنى بىلسۇن، ئۆرۈگەن چۈشلىرى ئۈدۈل كەلسۇن. ئۇ، ھېساب، گېئومېترىنى، كەسىر، يەر ئۆلچەش بىلىملىرىنى بىلسۇن. دامكا-شاھمات بىلسۇن ھەم ئويۇنغا چۈشكۈچىنى ئۈتۈۋالسۇن. چەۋگەن بىلسۇن، ئوق ئاتار بولسۇن، ئۆزى قۇشچى بولۇپ ئوۋدا تەڭدىشى يوق بولسۇن، بۈتۈن تىلدا سۆزلەشنى بىلسۇن. بۈتۈن خەتلەرنى ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغان بولسۇن. ئەلچى ئۈچۈن مۇشۇنداق

ەزىلەتلەر كېرەك، بۇنداق ئەلچىلەر مۇۋەپپەقىيەت تاپىدۇ» دېيىلگەن (112).

ئەلچىلەر نىزامىدا يەنە: «ئەلچىنىڭ تىلى ئۇزۇن، كۆكۈلدىكى بولۇشى كېرەك ھەم ئۇزۇن سۆزگە ئۇستا بولۇشى كېرەك. ئەلچىلەرنىڭ ئىشىنىڭ كۆپىنچىسى سۆز بىلەن بولىدۇ، سۆزنى ياخشى ئادەم تىلىگىنىنى تاپىدۇ. سۆزنى يۇمشاق، شېكەر دەك چۈچۈك بولسا، ئۇنىڭغا ئۇلۇغتىن تارتىپ كىچىكىمۇ يۇمشايدۇ. تىلى ئۇزۇن كىشىنىڭ سۆزنى سىغىملىك بولىدۇ ھەم قىلغان ئىشى كىشىلەرگە يارايدۇ. شۇڭلاشقا ئەلچى چېچەن، سوئالغا تېز، توغرا جاۋاب بېرەلەيدىغان ھازىر جاۋاب بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن (113).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچىلەرنىڭ بەكلا سادىق بولۇشى، مەخپىيەتلىكىنى ساقلىشى ھەققىدىمۇ بەلگىلىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدا: «ئەلچىلەرنىڭ زېھنى ئوچۇق بولسۇن، ئۇنتۇغاق بولمغاي. قانداق سۆز ئاڭلىسا ئۇنى قاتتىق مەخپىي تۇتۇپ بوشۇرسۇن. ئەگەر ئەلچى بوش، تۇراقسىز، يامان بولسا، ئۇنداقتا ئۇنىڭ بەگنىڭ ئابرويىنى تۆكۈشى بىگۇماندۇر» دېيىلگەن (114).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچىلەرنىڭ ئەلچىلىككە چىققان ۋاقىتدىكى ئىنتىزاملىرى بېكىتىلگەن. ئۇنىڭدا ئەڭ مۇھىم قىلىپ ئەلچىلەرنىڭ ھاراق ئىچىشى چەكلەنگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئەلچىلەر بەكمۇ ياخشى كىشىلەردىن بولسۇن: ھاراق ئىچمەيدىغان، ئۇزىنى تۇتالايدىغان بولسۇن. ئالىمۇ ھاراق ئىچسە ئىلمسىز بولىدۇ، ھاراق بىلىم ۋە ئەقىلنىڭ دۈشمىنىدۇر، راستىنى ئېيتقاندا، جەھەل-غەپلەتنىڭ ھاراقنىڭ ئىچىدۇر. نە ياخلىغ ئەقىلىك، بىلىملىك كىشىلەرنىڭ مەيگە بېرىلىپ كەتكىنى ئۈزۈلمەي، نە ياخلىغ ھايالىق، ئۇز خۇلق، سىلىق كىشىلەر مەي ئىچسە پەسكەش قىلمىلارنى قىلغاي.

كىشى بۇنىڭلىق بىلەن ئاڭ-بىلىم، ھوش، ئۇياتنى نەجىس ھاراقتا تېگىشكەي. ئەلچى مەي ئىچسە، سىرى ئىچىدىن تېشىغا قاراپ چىققاي. بىلىملىك مەي ئىچسە، بىر قارا نەرسىگە ئايلانغاي، نادان مەي ئىچسە، كىچىكلەپ بالا بولغاي. كىمكى مەي ئىچسە، ئېنتى تەلۈە، ئۇزى ئەخمەق بولۇپ، دۆلتى قولىدىن كەتكەي» (115).

ئەلچىلەر نىزامىدا، ئەلچى بولىدىغان كىشىلەرنىڭ جىسمانىي جەھەتتىكى شەرتلىرىمۇ بېكىتىلگەن. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «بويى كۆركەم، يۈزى چىرايلىق، ساقال-چاچلىرى، تۇرقى كېلىشكەن بولسۇن. يەنە ئۇزى باتۇر، ھىممىتى بۈيۈك بولسۇن، بۇنىڭ بىلەن قىممىتى ئاشقاي» (116).

ئەلچىلەر نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «ئەگەر خان مۇشۇنداق كىشىنى تاپسا، ئۇنىڭغا ھامان ئەلچى ئېتىنى بەرسۇن» دېيىلگەن ھەمدە: «ئۇنى يىراق يات ئەللەرگە ياكى قۇدىلاشقان تۇغقانلىرىنىڭ قېشىغا ئەلچىلىككە ئەۋەتسە بولىدۇ» دەپ ئەسكەرتىلگەن (117).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان پۇتۇكچىلەرنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋانقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئالتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، پۇتۇكچى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا پۇتۇكچىلەرنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، ۋەزىپىلىرى، ھوقۇقلىرى ۋە ئىنتىزاملىرى نىزامىلاشتۇرۇلغان.

پۇتۇكچى نىزامىنىڭ دەسلىپىدىلا پۇتۇكچىلەرنىڭ دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلايدىغان ئىشەنچلىك كىشىلەردىن تەيىنلىنىشى لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇنىڭدا: «ئەگەر خان قانچە ئالىم كىشى بولسا، پۇتۇكچىنىڭ ئۇنىڭ سۆزىنى يازماقلىقى شۇنچە كېرەكتۇر. خان پۇتۇكچىگە ئېچ سۆزلىرىنى

ئېيتسا، پۇتۇكچى ئۇنىڭ مەخپىيەتلىكىنى يوشۇرغاي. سىر تۇتۇشقا چىن ئىنسان كېرەك، ئىشەنچلىك بولۇشقا چىن ئىمان كېرەك. ئەگەر پۇتۇكچى سىر تۇتمسا، بەگنىڭ سىرىنى ئېچىپ ئۆزىنى يوق قىلىدۇ. بەگلەر سىرىنى قانچە يوشۇرماقچى بولسىمۇ، مۇنداق ئىككى كىشىگە بارچە سىرىنى ئاچىدۇ، بۇنىڭ بىرى ۋەزىر، بىرى پۇتۇكچىدۇر. شۇڭا بۇ ئىككى كىشىگە سىر ئاچماق كېرەك، سىر ئاچسا، نازىنى كۆتۈرمەك كېرەك. بارلىق سىر مۇشۇ ئىككى كىشىدە بولىدۇ، ئەگەر بۇلار سىر ساقلىيالمسا ئۆز ئىشىنى بۇزىدۇ. شۇڭا بەگ سىرىنى چىڭ ساقلىسۇن، ھېچكىم ئۇقمىسۇن» دېيىلگەن (118).

پۇتۇكچى نىزامىدا: «پۇتۇكچى بىلىملىك، ئەقىللىك، خېتى چىرايلىق، چىرايى بەك يېقىملىق بولسۇن. پۇتۇكچى كۆزى توق، بىتەمە، كۆيۈمچان، ساپ كۆڭۈل، موھتاجلىقى يوق بولسۇن. كۆزى توق كىشى مالغا كۆزىنى سالمايدۇ ھەم ئۆزىنى مالغا ئالداتمايدۇ. تەمەگەر كىشى ئەسىر ھەم قۇلدۇر، تەمەگەر كىشى ئەگەر ئۇ، خان بولسىمۇ ھەرقاچان يەسىۋر. پۇتۇكچى ھېرىسمەن بولسا، بىلىمنى بۇزىدۇ، خەتنىمۇ تەمە بىلەن يازىدۇ. ئالتۇن-كۈمۈشنى كۆرسە ئۇنىڭغا قىزىقىدۇ-دە، ياكى بېگىنىڭ پېشىنى يەيدۇ، ياكى ئۆزىنىڭ پېشىنى يەيدۇ» دېيىلگەن (119).

پۇتۇكچى نىزامىدا: «پۇتۇكچى پاك بولۇپ، ھاراق ئىچمىگەي، ياماق خۇلقىنى ئۆزىدىن يىراق قىلسۇن. پۇتۇكچى مەي ئىچسە بىلىمى يوق بولىدۇ، بىلىمدىن جۇدا بولسا، خېتىدىن ئازىدۇ. پۇتۇكچى سۆيۈمدىن شامغىچە ئىشكىتە بۇرسۇن. ئۇ نەدە، قاچان كېرەك بولسا، دەرھال تېپىلغاي» دېيىلگەن (120).

پۇتۇكچى نىزامدا يەنە مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «بەگلەر-نىڭ ئىشىغا يارايدىغان كىشىلەر مۇنداق ئۈچ خىلدۇر. بىرى

ئەقىللىك، بىلىملىك ھېكمىدۇر، يەنە بىرى بەگنىڭ ئاغزى بولغان خەتچىدۇر، يەنە بىرى يېغىلارغا تاقابىل تۇرىدىغان تاغ يۈرەك جەسۇر ئەر-يىگىتتۇر. بىلىملىك، ئاڭلىق، ئەقىللىك ھېكىم كېچە-شەمەككە پايدىلىق. پۇتۇن ئەلنىڭ ئىشىنى بىتىك تۇزەيدۇ، ئەلنىڭ كىرىمىنى تېتىك خەت بىلەن تۇتىدۇ، جەسۇر ئەر قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياۋ بويىنىنى دەسسەپ تۇرۇپ كېسىدۇ. قەيەرگە مۇشۇنداق ئۈچ تۇرلۈك ئەر توپلانسا، كىشى ھەممە ئارزۇ-تىلەكلىرىگە يېتىدۇ. بەگلەر ئەل ئىچىدە مۇنداق ئىككى خىل كىشىنى تاللۇۋېلىش ھەم ئىشىغا سېلىش لازىم، ئۇنىڭ بىرى يېزىشنى بىلىدىغان پۇتۇكچى، يەنە بىرى سۆزخەندان-ئەلچىدۇر. يېقىن-يىراق، دوست ياكى ياتلار ئارا ئەگەر بىرەر جاڭجال چىقسا ياكى بىرەر ئىش كەلسە شۇلاردىن كېلەر، ناۋادا ئىشلار تۇزەلمىسۇ شۇلار تەرىپىدىن تۇزۇلەر. شۇڭا ئەگەر بىرىنىڭ خېتىدە سۆزى خاتا بولسا، تىلىدا يەنە بىرى ئۇنى تۇزەتسۇن. ئەگەر پۇتۇكچى شۇنداق بولسا، خان ئۇنىڭغا ئىشەنسە ۋە ھامان ئۇنىڭغا قول بەرسە بولىدۇ» (121).

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان خەزىنىدارلىققا قانداق كىشىنىڭ لازىملىقى ھەققىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ يەتتىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، خەزىنىدار نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا خەزىنىدارلىققا قويۇلىدىغان ئادەمنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، ۋەزىپە، مەجبۇرىيەتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ يۇسۇپ خاس ھاجىپ دەۋرىنگىچە تامغىلاپ خەزىنىدە ساقلايدىغان «ئاغىن» دەپ ئاتىلىدىغان بىرخىل يۇل ئىشلىتەتتى، ئۇنىڭدىن تاشقىرى يېپەك رەختلەرمۇ «ئاغىن» دېيىلەتتى. خەزىنىگە ئالتۇن-كۈ-

مۇش نۇللار بىلەن يىپەك رەختلەرلا سېلىناتتى، پۇل بىلەن رەختلەرنى ساقلايدىغان خەزىنىدار «ئاغچى»، خەزىنە «ئاغىر قازاقى» دېيىلەتتى. بۇ دۆلەتنىڭ بىردىنبىر مالىيە سىي بولۇپ، خەزىنىدارلار ئەمەلىيەتتە مالىيە ئىشلىرىنى راسخورغۇچىلار ئىدى.

ئاغچى نىزامىدا ئالدى بىلەن: «خان بەخت تېپىپ مال-ئاۋارلىرىم كۆپەيسۇن دېسە، خەزىنىدارلىرىنىڭ كۆزى يوق، بەلكى ئۆز بولسۇن، كۆيۈمچان، ساق، ئويغاق، تېتىك، ئۇبابلىق بولسۇن. خەزىنە ئىشلىرىغا بېخىل ياخشىراق، بېخىللىق بىلەن مالنى ساقلىماق كېرەك. ئاغچى ئۆزىنى تۇتقۇچى، مەي ئىچمەس بولسۇن. ئەگەر مەي ئىچسە مېلىغا بەك سېخىيلىق قىلىدۇ، ئاندىن كىشىگە مال بېرىپ ئالالمايدۇ قالىدۇ. شۇڭا، خەزىنىدار قولى چىڭ، سېخىي ئەمەس، ساق بولسۇن. خەزىنە مېلىنى جاجمەسۇن. سېخىيلىق ياخشى ئىش، ئۇنى ئۆگىنىماسلىق كېرەك، لېكىن ئۇنى خەلق مېلى بىلەن قىلماسلىق كېرەك» دېيىلگەن. ئاندىن كېيىن ئۇنىڭ سارايدىكى رېئايە [illegible] ئىسراملىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «سارايدا [illegible] مۇنداق بولىدۇ: بۇ باغلىغ كىشى ئۆزىنى بەك [illegible] مالنى ئۆزى تەگمىسۇن دېسە، كۆڭلى، تىلى [illegible] بولسۇن. ئۆزىنى كۆزىنسە، تىلىنى ساقلىسۇن، [illegible] بىلەن بېرگىلىسۇن.» (122)

[illegible] «ئەمما خەزىنىچى ئىشنى بۇزمای [illegible] مالنى ھېسابلىق يۈرىدۇ. ئەقىلسىز [illegible] ئەقىلسىز خەزىنىچى ئۆز ئىشىنى [illegible] ئەگەر [illegible] كېرەكتۇر، ئەگەر [illegible] شۇڭا ئاغچى بېرىش ھەم [illegible] مېلىنى يوقىتىپ قويماسلىقى بار بولسۇن. [illegible] ئۆزى ساقلىسۇن ھەم ئىشتاك

قىلسۇن. خەزىنىدار تۆت ئەمەلنى چىڭ ئىگىلەپ، ھېسابتا كۆڭلىنى بەر قارار تۇتسۇن. ھېسابتا تۆت ئەمەلنى ئۇققاچ، ئۇ يەنە ھەندەسە بىلەن شۇغۇللانسۇن» دېيىلگەن (123).

«قۇتادغۇ بىلىك» مەيدانغا كېلىۋاتقان چاغدا، سودىدا كۆپىنچە چىندا ئىشلەنگەن يىپەك رەختلەر ئالاھىدە ئورۇندا تۇراتتى. «چۇز» دېيىلگەن قىزىل رەڭلىك زەرياپ (124)، كەز (كەس) (125)، «زۇنكۇم» (126)، «چىناخسى» (127)، «قاچاچ» (128) قاتارلىق چىندا ئىشلەنگەن گۈللۈك يىپەك رەخت (دۇردۇن) لەر، «لوختاي» دېيىلدىغان چىندا ئىشلەنگەن سېرىق تەگگە گۈللۈك يىپەك رەخت (129)، شۇنداقلا «خۇلىك» دەپ ئاتىلىدىغان چىندىن كەلتۈرۈلگەن يىپەك رەخت (130) لەر يىپەك رەخت سودىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. «باقىر» (131) ۋە «قامدۇ» (132) دەپ ئاتىلىدىغان، چىندا قۇيۇلغان مىس ئاقچا چىن سودىگەرلىرى بىلەن بولغان ئېلىم-بېرىمدا كۆپرەك ئىشلىتىلەتتى. چىن سودىگەرلىرى ئۇيغۇرلار يېرىگە كېلەتتى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىمۇ چىن يەرلىرىگە باراتتى. چىن سودىگەرلىرىنىڭ مۇسۇلمان شەھەرلىرىگە كېلىۋاتقان خەۋەرلىرىنى ئالدىن يەتكۈزگۈچى خەۋەرچىلەر «بۇگۇرگەن» (133) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ چاغدىكى ئاغچىنىڭ يەنە بىر ۋەزىپىسى خانىدانلىقنىڭ خەزىنىسىگە قارار ساقلاشتىن تاشقىرى، يەنە سودا قىلىشمۇ بار ئىدى. شۇڭا ئاغچى نىزامىدا شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مۇنداق بەلگىلىمە رەمۇ تۇرغۇلگەن: «ئۇ، تىجارەت يولىنى بىلسۇن، ئەگەر ئۇنى بىلمەيدىكەن، ئايان تاپالماس. ئۇ، پۇتۇن مال-ئاۋارلارنى بىلىشى كېرەك، باھالىق، باھاسىزلىرىنى ئوقىماق كېرەك. ئۇ، باھانى بىلسۇن ھەم ئالدانمىسۇن، مالنى ئېلىپ-ساتاردا زىيان تارتمىسۇن. ئېلىم-بېرىمدە مۇلايىم بولسۇن، ئۇلۇغ ھەم كىچىككە دائىم جۇۋاك سۆز بولسۇن. ئەمە ئۆتنە

ئالما ئوننى بىر بەرسۇن. ئۇ ئالماق-ساتماقا مۇلايىم بولسا، ئۇنىڭغا كېرەكلىك مال كېمەيمەس.» (134)

خەزىنچىلەر نىزامىدا: «ئەگەر خان ئەسكەرلىرىگە ئىنئام قىلسا، ئۇ، ئۆزىنى يۆزلۈك بىلەن شۇ زامان بەرسۇن. ئەگەر ئېھتىياج تېسىلسا، قوشۇن دىل بۆزىدۇ، قوشۇننىڭ كۆڭلى سۇنسا بەگلەر داغ يۆقىدۇ. خىزمەتچى قىسىلىپ، ھاجەتمەن بولسا، بەگ يارلىق قىلىپ ئۇنىڭغا ئېھتىياجلىق ئەتسە، ئۇنى ئەگەر خەزىنىچى كەينىگە سوزۇپ بەرمىسە، موھتاج خىزمەتچى يۈز ئۆرۈپ كېتىدۇ» دېيىلگەن (135).

ئاغىچى نىزامىدا، خەزىنىچى بولىدىغان كىشىنىڭ ئۆقىرىغىدەك شەرتلىرى كۆرسىتىلگەندىن كېيىن يەنە ئەڭ ئاخىرىدا: «خان ئەگەردە مۇشۇنداق ئۆياتچان، مۇلايىم، ئاقىل، بىلىملىك كىشىنى تاپقاندا، ئۇنىڭ ھەققىنى ئۆتەپ ئۇنىڭغا ئىشەنسە، مال-خەزىنىنى ئۇنىڭغا ئۆتقازسا بولىدۇ» دېيىلگەن (136).

«ئۆتادغۇبىلىك» تە قەبىت قىلىنغان باش ئاشپەزنىڭ [illegible] بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز [illegible] ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ سەككىز [illegible] بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنىسى بويىچە ئىستقاندا، باش [illegible] ئاشپەزلار نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا باش ئاشپەز- [illegible] ۋەزىپىلىرى ۋە شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلغان.

[illegible] ئاشپەزلەر نىزامىدا ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ [illegible]: «باش ئاشپەز سارايدا داستىخان [illegible] ئامرىگە ھەمدەم كەلگەندىن كېيىندۇ. باش [illegible] بولسا، بەگلەرنىڭ ئوزۇقلىنىشى [illegible] دېيىلگەن (137).

[illegible] نىزامىدا، بەگلەرنىڭ ئوزۇقلىنىدىغان [illegible] ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ئىشلارنىڭ ئومۇمىي تەرتىپلىرى بىلەن باش ئاشپەزلەرنىڭ بەگلەرگە داستىخان سالىدىغان ۋاقتىدىكى رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ئىنتىزاملىرى تەڭ بەلگىلەنگەن. ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن: «خەلق باشلار ئەرگە يېغىنىڭ ئوزىقى ھەمىشە قۇرۇقلۇق ئوزىدۇ. شۇڭا بەگلەر ھەمىلا يەردە ئوزىنى كۆزەتسۇن. يېمەك-ئىچمەكتە كۆزىنى ئاچسۇن. كىشىلەر ئارا چىن، توغرابىر كىشى تېپىلسا، بەگ ئاش-سۇ ئىشلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرسۇن» دېيىلگەن (138).

باش ئاشپەز نىزامىدا: «باش ئاشپەز كۆزى توق، كۆڭلى باي، ئوزى پاكىز ھەم يۇزى كۆركى ئاي بولسۇن. ئۇ تەقۋادار، شەرىئەت بىلەر بولسۇن، ئۇ، توغرا، چىن، قىلىقتا راستگۇي بولسۇن. باش ئاشپەز بېگىگە كۆيۈمچان بولسۇن، نەپسىنى يېغىپ ئۆياتچان بولسۇن. باش ئاشپەزگە ئەقىللىك، بىلىملىك، تاماق ۋاقتىدا تېتىكلىك كېرەك. ئۇ ئىشنى نىزاملىق بۇرۇپ ئىشلىسۇن، كىرەردە-چىقاردا كۆزى توز بولسۇن. ئەقىل بىلەن ئىشلەپ ئوزىنى كۆزەتسۇن، بىلىم بىلەن ئىشلەپ كۆزىنى تېيسۇن» دېيىلگەن (139).

باش ئاشپەز نىزامىدا: «باش ئاشپەزنىڭ يۇزى، ھۆسنى كۆركەم، خۇلقى ئوز بولسۇن، ساقال-چاچى رەتلىك، تىلى-كۆڭلى توز بولسۇن، كۆركەم كىشى كۆزگە ئېرىڭ كۆرۈنىدۇ، ئاش ئېرىڭ بولسا، ئۇ بوغۇزغا قېرىڭ تېتىيدۇ. شۇڭا ئاشقا ناپاك كىشى يېقىن كەلمىسۇن» دېيىلگەن (140).

باش ئاشپەز نىزامىنىڭ ئاخىرىدا: «ئاشچى بېشى مۇشۇ خىلدا بولسۇن، شۇ چاغدا ئۇ داستىخان سېلىپ، ئاش-ئاياق سۇنسا، بەگ ھېچ گۇمان قىلماستىن ئاشنى يېسە بولىدۇ» دېيىلگەن (141).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەبىت قىلىنغان ئىجىلىك باشنىڭ قانداق بولۇشى لازىملىقى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ توققۇزىنچىسى

بولۇپ، ئۇ، ئەسلى مەنسى بويىچە ئېيتقاندا، ئۇچملىك باشى نىزامىدۇر. ئۇنىڭدا ئۇچملىك بېشىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەتلىرى، ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى نىزامىلاشتۇرۇلغان.

«قۇتادغۇبلىك» مەيدانغا كېلىۋاتقاندا، قاراخانىلار ئوردىسىدىكى ئۇچملىك ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلار «ئۇچملىك باشى» دېيىلەتتى. ئۇچملىك كۆپىنچە ھاللاردا «ئىدىش» دەپ ئاتىلىدىغان قاچىغا قاچىلانغاچقا ئۇچملىك ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچىمۇ «ئىدىشچى باشى» دەپ ئاتالغانىدى. مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تەبىرىچە، قاچا-قۇچىلار «ئىدىش» دەپ ئاتىلاتتى. ياغما، توخسى، ئوغۇز تىللىرىدا داس، چۆگۈن، لېگەن، تاۋاقلا ئوخشاش نەرسىلەرمۇ «ئىدىش» دېيىلەتتى(142). ئىدىشلار سىر بىلەن نەقىشلەپ بېزىلەتتى. سىرچى ئۇستىلار «ئاياقچى» ياكى كۆلال دېيىلەتتى(143). ئىدىشلارنى سىرلاشقا «سىر» دەپ ئاتىلىدىغان، چىندىن كەلتۈرۈلگەن بىرخىل بىلىملىك بويۇق ئىشلىتىلەتتى (144).

ئۇچملىك دەپ ئاتىلىدىغان ئىستېمال سۇيۇقلۇقى ئۇچ تۈرگە بۆلۈنەتتى. بىرىنچىسى ھاراق بولۇپ، ئۇ، «قۇتادغۇبلىك» تە «بور»، «دىۋان لۇغەتىت تۈرك» تە «خامر»(145) دەپ ئاتالغان. ئۇ زامانىدا مەخسۇس شاراب ساندىغان شاراب دۇكانلىرى بولۇپ، بۇنداق دۇكانلار «كەبىس»(146) دەپ ئاتىلاتتى. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغۇچى ياغما، توخسى، چىگىل قەبىلىلىرى شارابنى «قىزىل سۇرخاب»(147) دەپ ئاتايتتى. «سۇچۇك» دېيىلىدىغان يەنە بىرخىل شەربەت بولۇپ، ئۇمۇ شاراب ئۇرنىدا ئىشلىتىلەتتى. ئۇ قاينىتىپ ياسالغاندىن كېيىن سوغۇق يەرگە قويۇپ سوۋۇتىلاتتى. قاينىتىلغىنى «پىشىق سۇچۇك»(148)

دېيىلەتتى. ئىككىنچىسى، ئۇچملىك دەپ ئاتالغان بىرخىل ئېچىتقۇ بولۇپ، ئۇ شارابتىن پەرقلىنەتتى. بۇ خىلدىكى ئۇچملىكلەر بۇغداي، ئارپا، تېرىق قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرىدىن ئېچىتىلىپ ئايرىم-ئايرىم ھالدا «بوزا»(149)، «ئاغارتقۇ»(150) «بەگنى»(151)، «بوخسۇم»(152) دەپ ئاتىلاتتى. بۇلاردىن باشقا مەخسۇس بۇغداي شارابى ياسىلاتتى.(153) ئۇزۇم شىرنىسى (مۇسەللەس) ياسىلاتتى ھەم كۆتەكتىن ئويۇپ ياسالغان ئولاقتا قۇيۇپ سوۋۇتۇلاتتى(154). بۇلارنى باشقا يەنە «فۇقا» ۋە «مىزاب» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇچملىكلەرمۇ ياسىلاتتى. سىركە ئېچىتىلىپ كۆپتا قاچىلىناتتى(155) ئۇچملىكلەر يەنە «تىم» (تۇرسۇق) دېيىلىدىغان تۇلۇملاردا ساقلىناتتى. ئۇنى ساتقۇچىلار «تىمچى» دېيىلەتتى، بەزىلەر ئۇچملىك ساتقۇچىنىمۇ «تىم» دەپلا ئاتايتتى.(156) شاراب ۋە سۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەرنى ئۇلچەيدىغان كەمچەن «بارت» دېيىلەتتى(157). ئۇچملىكلەر يەنە «ساغىر» دەپ ئاتىلىدىغان تۇۋى تار، ئاغزى كەڭ بىرخىل قاچىغا قاچىلاپمۇ ساقلىناتتى(158). ئۇچىنچىسى، جۇۋارىش، مەنجۇن، سۇركە قاتارلىق دورا-دەرمەكلەرگە قۇرۇق ھۆل يېمىش، گۈل، ھەسەل، گۈلئاب (گۈل سۇيى) قاتارلىقلار قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان قۇۋۋەت كۈمۈلىچى ۋە سۇيۇقلۇقى بولۇپ، بۇمۇ «ئۇچملىك» دەپ ئاتىلاتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى يېيىشكە، بەزىلىرى تىل بىلەن يالاشقا، بەزىلىرى بولسا شاراب ئورنىدا ئىشتىھانى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىچىشكە تەييارلىناتتى. ئۇچملىكلەر ئۇرىقتا، كۆزنىقا ياكى ئىدىشقا قاچىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئاغزى مەخسۇس ياغاچتىن تەييارلانغان تىقىن بىلەن مەھكەم ئېتىلىپ ساقلىناتتى. بۇنداق تىقىن ياغاچ «توغاقلىق»(159) دېيىلەتتى. ئۇچملىكلەرنى ئىشلىتىدىغان چاغدا ئۇچملىك مەخسۇس سۇزگۈچ بىلەن سۈزۈپ دۇغلىرى بىرتەرەپ قىلىنغاندىن

كېيىن ئاندىن ئىستېمال قىلىناتتى. ئىچىملىكلەرنى سۈزۈش ئۈچۈن قاچىلارنىڭ (ئىدىش ۋە ئۈرۈنۈق) ئاغزىغا بېكىتىلىدىغان بىمەك سۈزگۈچ «ساردىم» (160) دەپ ئاتىلاتتى. ئىچىملىكلەر ئىدىشلارغا قاچىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن «ئىدىشچى باشى» ئۇنىڭغا تامغا بېسىپ پېچەتلەپ ساقلايتتى. قىش كۈنلىرى دوستلار ئارا ئۆۋەت بىلەن «قاتار بەزمە» (مەشرەپ) ئۇيۇشتۇرۇلاتتى. بۇنداق قاتار بەزمىلەر «سوغدىچ»[161] دېيىلسە، كېچىلىك ئولتۇرۇشلار «سۈرچۈك» (162) دېيىلەتتى، ئىچىملىكلەر مانا مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىچىلەتتى.

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ئىچىملىك بېشى نىزامىدا بەلگىلەنگەن قانۇن-يوسۇنلار يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەن ئۇچ خىل ئىچىملىك ئىچىدىكى ئۈچىنچى خىل ئىچىملىككىلا قارىتىلغان بولۇپ، بۇ خىل ئىچىملىك خان، بەگلەرنىڭ كۈندىلىك ئوزۇقلىنىشىدا، زىياپەت ۋە كۆڭۈل ئېچىشلىرىدا كەم بولسا بولمايتتى. شاراب ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان مەست قىلغۇچى ئىچىملىكلەرنى ئىچىش بۇ چاغدا خاندىن تارتىپ ئوردا خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەرقاندىقىنىڭ شۇغۇللىنىشى مەنئى قىلىنغان ئىشلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئىچىملىكلەر «بوشغۇت» دېيىلىدىغان «ساقى» (مەنىسى قەدەھ تۇتقۇچى) لار تەرىپىدىن ئىجرا قىلىنىدىغان تارقىتىپ بېرىلەتتى. «بوشغۇت» لار يېشىل، كۆك، سېرىق ياكى ھال رەڭ تون كىيەتتى.

ئىچىملىك بېشى نىزامىدا، «ئىدىشچى باشى» نىڭ شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «ئىدىشچى باشى خان بىلەن بىر قېرىنداش بولۇشى، ھېچ بولمىغاندا كۆپ يىل سىناقلىق كىشى بولۇشى، ئەپسۇنى يېغىپ تۇز بولدا ماڭغان ئەر بولۇشى لازىم. ئىدىشچى باشى ئىشەنچلىك، كۆيۈمچان، كۆزى-كۆكلى توق بولۇش، خۇلقى-مىجەزى خۇددى ئۇقتەك تۇز بولۇش. كۆچى يېتىشىە مەينىمۇ ئۆزى ياسىيالايدىغان

بولۇش. ئۇنىڭدا يېيىشكە، يالاشقا ۋە ئىچىشكە تەييار ھەممە دورىلار تېپىلۇش. ئاشچى، ئىدىشچى بىگىگە سادىق بولمسا بەگنىڭ يېيىشى-ئىچىشى بەك قىيىن بولىدۇ. شۇڭا ئىدىشچى باشى بۇتۇن ئىشنى دۇرۇسلۇق بىلەن قىلسۇن، يارامسز، يامانلارنى يېقىن يولاتمسۇن. مەينى ئۆز قولى بىلەن تۇتۇپ ياسىسۇن، تامغا بېسىپ ئۆزى ساقلىسۇن. ئۆز خىزمىتىنى سۆيۈپ ۋە كۆيۈنۈپ مېھرىبان بولۇپ، ئىدىشنى كۆزەتسۇن. شۇ ياڭلىغ ئىدىشچى بېشى تېپىلسا، ئىدىشچى ئىشنى ئۇنىڭغا بەرسە بولغاي.» (163)

ئىچىملىك باشى نىزامىدا «بوشغۇت» (ساقى) لارنىڭ شەرتلىرى ۋە ئىنتىزاملىرى دەپ مۇنۇلار بەلگىلەنگەن: «ئۇ ياش ئوغلان، يۈزى تولۇندەك، بويى تال چۇبۇقتەك، چېچى قاپقارا، ئۆزى سۈرەتتەك بولسۇن. بېلى نازۇك، بەلكىسى كېڭ، تېنى ئاق، مەگزى قىزىل بولسۇن. بىمەكلىكلەرنى كۆتۈرۈپ مېڭىشقا ياراشقاي دېسە، يېشىل، كۆك، سېرىق ياكى ھال رەڭ تون كىيسۇن. مەيگە قىل، تۈك ياكى خەس چۈشمىسۇن دېسە، ساقى ئېرىنچ ۋە ساقالسىز بولسۇن. ئىدىشچى بېشى ئاشۇنداق، قەدەھ تۇتقۇچىلار مۇشۇنداق بولۇشى كېرەك. ئۇ چاغدا بەگلەر ئۇلارغا چىنىۋۇتۇپ ئىشەنسە ۋە ئۇلارنى دۇرۇس ئەر بىلىپ ئۆزىگە يېقىن تۇتسا بولغاي.» (164)

قىسقىسى، «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدە خانلىققا كېلىدىغان بالا-قازالار مۇنداق تۆت خىل كىشىلەر تەرىپىدىن بولاتتى، ئۇنىڭ بىرى ئەلچى، ئىككىنچىسى پۇتۇكچى، ئۈچىنچىسى ئىدىشچى، تۆتىنچىسى ئاشچى ئىدى. شۇڭلاشقا بۇ ئىش ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ يۇقىرىقى توققۇز ماددىسى ئىچىدە ئالاھىدە ئورۇنغا قويۇلۇپ: «ئەگەر ئەلچى، پۇتۇكچى نالايىق بولسا، ئەلگە ئۇنىڭدىن كۆپ زىيان-زەخمەت تېگىدۇ.

ئەگەر ئىدىشچى ۋە ئاشچى يامان بولسا، هايات يولى — جانغا زىيان يېتىدۇ. شۇڭلاشقا بۇ برقانچە كىشىنى خىللاشقا تىرىشىش، تولۇق خىللاپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇنىڭغا ئىش تاپشۇرۇش لازىم» دەپ بەلگىلەنگەن (165).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى ئەمەلىيەتتە پۇقرالارنىڭ هۆكۈمدار ئالدىدىكى مەجبۇرىيەتلىرى بولۇپ، ئۇ بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئونىنچىسىدۇر. «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، بەگ ئوردىسىدا خىزمەت قىلىدىغان ئۇنۇۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، قانداق شەرتلەرنى هازىرلىشى كېرەكلىكى قاتارلىق مەسىلەلەر نىزاملاشتۇرۇلغان.

ئۇنىڭدا ئالدى بىلەن بەگگە خىزمەتكە قويۇلىدىغان كىشىنىڭ بالىلىق ۋە چوڭ بولغان ۋاقتىدا خىزمەتكە قويۇلىدىغانلىقى، بۇنىڭدىن ئەڭ ياخشىسى ئادەم بالىلىق ۋاقتىدا بەگ ئىشىغا ئارىلاشسا ناهايىتى ياخشى بولىدىغانلىقى ئەسكەرتىلگەن هەمدە ئېنىق قىلىپ: «خىزمەتچىلەر مۇنداق ئىككى تۈرلۈك بولىدۇ: بىرى بالىلىق ۋاقتىدا ئىشقا كىرىدۇ، يەنە بىرى بەگلەر ئىشىنى قىلىش ئۈنىڭغا چوڭ بولغان چاغدا تەسىپ بولىدۇ. بۇنىڭدىن ياخشىراقى كىچىك ۋاقتىدا خىزمەتكە كىرىپ كۆكۈل تۇزەتكىنىدۇر. كىم خىزمەتكە ئىشىك ئاچاي دېسە، كىچىك ۋاقتىدىن خىزمەت قىلىشقا كىرىشكەي. قائىدە-يوسۇن، ئۇسۇل بىلىپ، كىرىش-چىقىش بىلەن ئەدەبنى ئۆگەنسۇن. سەھەر تۇرۇپ ئىشقا تەييار بولسۇن، مۇلايىم بولۇپ دىلى ۋە تىلىنى كىچىك تۇتسۇن. ئۇ بۈگۈرۇپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىپ، قۇلاق-كۆزىنى ئىتتىك قىلغاي. ئۆزىدىن ئۇلۇغقا خىزمەت قىلغاي، تىلىنى چىك تۇتۇپ، سۆزىنى كۆزەتسۇن. ئەگەر كىچىك ئىشلارنىمۇ مۇشۇنداق بېجىرسە، بىگىگە يېقىنلاپ

كېچىك ئاسانلايدۇ. ئۇ، ئۇتۇنۇچتە دەل بولۇپ، كىرىش-چىقىشتا قائىدە-يوسۇنلارغا ئەمەل قىلغاي. كىچىكلەر شۇ هالغا ئېرىشسە، ئۇرلەپ نېمە ئىشقا يارايدىغانلىقىنى بېگى بەلگىلەيدۇ» دېيىلگەن (166).

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، بەگ ئوردىسىدا ۋە بەگگە تەۋە جايلاردا خىزمەت قىلىدىغان ئۇنۇۋانلىق خىزمەتچىلەرنىڭ خىزمەتلىرى ئوچ دەرىجىگە ئايرىلغان. ئۇنىڭ بىرىنچىسىدە بەش خىل مەنسەپ-تىكى خادىملارنىڭ ۋەزىپىگە تەيىنلەش شەرتلىرى نىزاملاشتۇرۇلۇپ: «جەسۇر، مەرگەن بولسا ئوقياچى بولىدۇ، خۇلقى دوراس بولسا تامغىچى بولىدۇ، خۇيى پاك، يۈزى چىرايلىق بولسا ساقى بولىدۇ. هېساب ۋە خەت بىلىسە هېسابچى بولىدۇ، ئەگەر ئاقىل بولسا، پۇتۇكچى بولىدۇ. هەر كىشىكى بۇلاردىن قايسىسىغا ئۇلاشسا، دىققەت بىلەن ئەيمىنىپ، ئىشنى ئۇز قىلغاي» دېيىلگەن (167).

بۇ بەش خىل خادىملار «قۇتادغۇبىلىك» دەۋرىدە خانلىقنىڭ ئوڭ تۇۋەن قاتلىمىدا خىزمەت قىلىدىغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بەگلەر بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت قىلغان چاغلىرىدىكى دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك قائىدە-يوسۇن ۋە ئىنتىزاملىرى ئالاهىدە بەلگىلەنگەن. ئۇلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1. بەگگە روبىرو تۇرغاندا كۆزى يەردە، قۇلاق تۆردە بولۇشى، پۇتنى تۇزەپ، ئوڭ قولنى سول قولنىڭ ئۇستىگە قويۇپ قۇۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشى.

2. ئىشكتىن كىرگەندە ئوڭ پۇتنى ئىلىپ كىرىش، ئەمر قىلسا، پاراسەت بىلەن ئاڭلاش.

3. ئۇتۇنۇچ قىلاردا قولنى تۇۋەن تاشلاپ، سىلىق، يۇمشاق بولۇپ، ئىككى تىز بىلەن چۆكۈش، ئوڭ-سول تەرەپكە قىيا قارىماي، ئەيمىنىپ تۇرۇپ سۆزىنى ئاڭلاش.

4. سوئال سورىسا راستلىق بىلەن جاۋاب بېرىش، يارلىقىنى راستلىق بىلەن تولۇق بەجا كەلتۈرۈش.

5. بىكار لاغايلاپ يۈرمەسلىك، ھاراق ئىچمەسلىك، يارامسىز، يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرۇش.

6. قۇلاق بىلەن ئاڭلىغان سۆزنى ئاڭلىماسقا، كۆز بىلەن كۆرگەن ئىشنى كۆرمەسكە سېلىپ يۈرۈش.

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، يۇقىرىقى بەش خىل حادىسلارغا ئالتە خىل ئىنتىزام بەلگىلىنىپ بولۇنغاندىن كېيىن: «كىشى خىزمەتكە مۇشۇنداق يارىسا، بەختنى كۈندىن-كۈنگە ئېشىپ ئىشى تۈزۈلىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن (168).

ئۈنۈملۈك خىزمەتچىلەرنىڭ ئىككىنچىسىدە بەش خىل مەنسەپ نەسىس قىلىنىپ: «بىرى توپ چېرىككە توپ بېشى بولىدۇ، بىرى ئات ئۈزرە ئەل باشى بولىدۇ، بىرى ھاجىپ بولىدۇ، بىرى قوماندان بولىدۇ، بىرى كاتىپ بولىدۇ. ئەركىشىگى خىزمەتتە مۇشۇنداق ئورۇنغا يېتىشسە، ئۈلۈغلۇق تېپىپ مەقسەتكە يېتىدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن (169).

ئۈنۈملۈك خىزمەتچىلەرنىڭ ئۈچىنچىسىدە ئوقۇغۇز خىل مەنسەپ نەسىس قىلىنىپ: «بىرى ئەقىل بىرلە كېچە-شچى بولىدۇ، بىرى «كۆك ئايۇق» ئۇق ئۈنۈلىنى ئالىدۇ. بىرى ئىنانچ بەگ، بىرى چاغرى بەگ، بىرى تىكىن بەگ، بىرى چاۋلى بەگ بولىدۇ. بىرى يابغۇ، بىرى يۈغرۇش بولىدۇ. بەنە بىرى نامسىز ئىش - مۇنشاۋىرلىقنى قىلىدۇ» دېيىلگەن ھەمدە «حادىسلارنىڭ دەرىجىسى شۇ قەدەر بولۇپ، رۇتبىسى ئۈنۈكلىدىن ئارتۇق ئوسمەس. بەگ ئۆز خادىملىرىنى شۇ ھالىغا يەتكۈزسە، ئۇ خادىملىرىنىڭ ھەقىنى ئادا قىلغان بولىدۇ. ئەركىشى مۇشۇنداق ئورۇنغا ئىگە بولۇپ خىزمەت قىلسا، بېگىمۇ كۆپ نەپ ئېلىپ ئارزۇسىغا يېتىدۇ. ئەگەر بۇ

دەرىجىگە يەتكەنلەر ئىچىدە گۇستاخ ئەردىن بىرەۋى چىقىپ قالسا، بېگىگە چوڭ زىيان يېتىدۇ. شۇڭا بۇ دەرىجىنى نالايىقلارغا بەرمەسلىك كېرەك» دەپ بەلگىلەنگەن (170).

بەگ ئوردىسى ۋە بەگگە تەۋە جايلاردىكى ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلغۇچىلارنىڭ ئىككىنچىسىدىكى بەش خىل مەنسەپ بىلەن ئۈچىنچىسىدىكى توققۇز خىل مەنسەپتىكىلەر خانلىقنىڭ يۇقىرى قاتلىمى ۋە ئوتتۇرا قاتلىمىنى تەشكىل قىلىدىغان ئەمەلدارلار بولۇپ، «بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، ئۇلارنىڭمۇ سارايغا كىرىپ-چىقىدىغان چاغدا ئەمەل قىلىشى زۆرۈر بولغان بىرقانچە بەلگىلىمە، قائىدە-يوسۇنلىرى بەلگىلەنگەن. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1. سارايغا كىرگەندە بايقاپ، چېچەن يۈرۈش، ئۆزىنى قەدىرلىگەنلەرنى ئەزىز كۆرۈش.

2. كۆرەڭلەپ قولىنى سېلىپ كىرمەسلىك، باشقىلارنىڭ سالىمىنى ئېلىك ئېلىش، غاپىل بولماسلىق.

3. ئولتۇرار بولسا ئۆزىنىڭ قەيەردە ئولتۇرىدىغانلىقىنى بىلىپ ئولتۇرۇش، سالىق بولۇش، كىشىلەرنى رەنجىتمەسلىك.

4. قالايمىقان تۇكۇرمەسلىك، گىلىنى قاتتىق قاقىرتماسلىق.

5. بەدداشقان قۇرۇپ ئولتۇرماسلىق.

6. پېنىچە ياتماسلىق.

7. قاقاقلاپ قاتتىق ئۇن سېلىپ كۈلمەسلىك.

8. تىرناق ئالماسلىق.

9. پۇتىنى مىنگەشتۈرۈپ ئولتۇرماسلىق.

10. قەسىرگە ھاراق ئىچىپ مەست كىرمەسلىك.

11. ۋاقتى كەلمىگۈچە بەگگە كۆرۈنمەسلىك، بەگ قىچقىرىش بىلەن تەڭ شۇئان كىرىپ كۆرۈنۈش.

12. بەگ سوئال سورىسا قىسقا جاۋاب بېرىش، بىلگىنىنى تولۇق ئېيتىش، بەگ سۆزىنى توختاتسا توختاش.

13. بەگلەر ئاشقا قىچقارسا ئەدەب بىلەن يېيىش، تاماقنى ئوڭ قول بىلەن ئېلىش، ئاۋۋال بسىمللاھىررەھمانىررەھىم-نى ئېيتىش، كىشىنىڭ ئالدىغا قول ئۇزارتماسلىق، ئۆزىنىڭ ئالدىدىكىنى يېيىش، پىچاق چىقىرىپ سۆڭەكنى غاجىماسلىق، يېيىشنى ئۇزارتماسلىق، تويمىغۇردەك ئالدىراپ يېمەسلىك ھەم ئاياللاردەك ناز قىلىپمۇ تۇرماسلىق، ھەرقانچە توق بولسىمۇ بەگ ئېشىنى يېيىش.

14. بەگ ھەرقانداق ئىشقا بۇيرۇسا سەممىي ئىشلەش(171).

«بەگلەرگە خىزمەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى» دا، خانلىقنىڭ بۇقىرى ۋە ئوتتۇرا قاتلىمىدا خىزمەت قىلىدىغان مەنسەپدارلار ھەققىدە باشقىچە بىر لايىھىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. بۇ لايىھە «قۇتادغۇبىلىك» تە «بىر ئالىم ئەجەب ياخشى گەپ ئېيتقان، بۇ گەپتىن ساپ ئالتۇن كەبى نەپ تېگىدۇ» دېگەن مۇقەددىمە بىلەن بايان قىلىنغان. بۇلار: بىرىنچى، بەگ، ئىككىنچى، يابغۇ، ئۈچىنچى، لەشكەر بېشى (سۇ ئەركى)، تۆتىنچى، ھايىل (بىر توپ لەشكەر)، بەشىنچى، ئون ئوتاغ (ئون چادىر باشلىقى)، ئالتىنچى، ۋەزىر، يەتتىنچى، كېگەشچى، سەككىزىنچى، كۆك ئايوق، توققۇزىنچى، ئەل باشى (ئۇلايەت بېشى)، ئونىنچى، لەشكەر باشى (سۇ بېشى)، ئون بىرىنچى، ھاجىپ، ئون ئىككىنچى، خەزىنە (ئاغىلىق)، ئون ئۈچىنچى، خاس كاتىپ (بېتىكچى) قاتارلىقلاردۇر. بۇ لايىھىنىڭ ئاخىرىدا: «ئۇنۇنلۇق خىزمەت قىلغۇچى شۇلاردۇر، بۇلەكلىرى بۇلارغا تەۋە بولغۇچە-دۇر» دېيىلگەن ھەمدە ئۇنۇنلۇق خىزمەتنى قىلغۇچىلارنىڭ قاتارىدا يەنە «يەنە بىرقانچە ئىشچى، تۇشەكچى، قۇشچى، ئاشخانىمۇ بار» دەپ ئەسكەرتىلگەن(173).

«قۇتادغۇبىلىك» تە قەيت قىلىنغان ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش، ئاۋام خەلق بىلەن قانداق

مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئوردا ئىشلىرىغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلارنىڭ ئون بىرىنچىسى بولۇپ، ئۇ ئەسلى مەنىسى بويىچە ئېيتقاندا، تەركىيدۇنيالىقتىن ۋاز كېچىپ، خان ئەمرىنى تۇتۇشقا تەمشىلۇاتقان زاھىدلارنىڭ ساراي ئەھلى ۋە ئاۋام خەلق بىلەن قانداق مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ يوللىرى كۆرسىتىلگەن پۇقرادارچىلىق ۋە مۇناسىۋەت نىزامىدۇر.

ئۇنىڭدا ئەڭ ئاۋۋال قىلىپ: «بەگ بىلەن ئۆزۈڭنىڭ يېقىنلىقىنى تىلىسەڭ، ساراي ئەھلى بىلەن يېقىنلىق تىلە، ئۆزۈڭگە ئۇلۇغلۇق تاپاي دېسەڭ، خادىملار بىلەن خوپ ئۆت. ئەگەر ساراي ئەھلى بىلەن ياراشمىساڭ، ھاياتىڭ تېتىقسىز بولىدۇ، شۇڭا ساراي ئەھلى بىلەن چېقىشماق، ئۇلارغا قېتىلماق، ئۇلار بىلەن بىرىش-كېلىش قىلماق كېرەك. شەھەر-كەنت ئارا كىرمەكچى بولساڭ، خەلقە قوشۇلماق كېرەك» دېيىلگەن(173).

پۇقرادارچىلىق نىزامىنىڭ ساراي ئەھلى بىلەن قانداق مۇئامىلىدە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىسىدە، ساراي ئەھلى ساراي ئەھلى بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقان ئوبيېكت ئۇچۇن ئېيتقاندا، چوڭلار، تەڭ-تۇشلار ۋە كىچىكلەر دەپ ئۈچ گۇرۇھقا بۆلۈنگەن ھەمدە ئۇلار بىلەن قانداق مۇناسىۋەت قىلىشنىڭ قائىدە-يوسۇنلىرى نىزاملاشتۇرۇلۇپ: «ساراي ئەھلى دەل ئۈچ گۇرۇھ كىشىدۇر. بىرى، ئۆزۈڭدىن چوڭلار، ئۇلۇغلاردۇر، بىرى تەڭ-تۇشۇڭدۇر، يەنە بىرى سەندىن كىچىكلەردۇر. چوڭلارغا ئىشلەڭ بەختىڭ ئېچىلىدۇ، شۇڭا ئۇلارنى ئۇلۇغلا، سۆزلىرىنى قەدىرلە، ئۇلار يۈزىنى يورۇتۇپ سېنى ياخشى كۆرگەي. تەڭ-تۇشلىرىڭنى يىراقلاتساڭ بېغى، يېقىنلاتساڭ ئاداش بولىدۇ، شۇڭا ئۇلارنىڭ جاۋابىغا مۇناسىپ جاۋاب بەر. كىچىكلەر بىلەن كۈنۈڭ ئاچچىق-چۈچۈك ئۆتكەي.

شۇڭا كىچىككە بوزەك بولمىغىن، تىلىڭنى بېيتىپ تۇت، ھەزىللەشمىگىل» دېيىلگەن (174).

بەلگىلىمىدە، دوست تۇتۇشنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئىشەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «كىشىلەر ئوتتۇرىسىدىكى يېقىنلىق ئىككى تۈرلۈك ئىش ئۈچۈن بولىدۇ ھەم شۇ ئىككى تۈرلۈك ئىش ئۈچۈن كىشى دوست تۇتىدۇ. بىرى، تەڭرىلىك ئۈچۈن يولداش تۇتىدۇ، بۇنىڭدا ئەڭرىلىك ئۈچۈن ئورۇن يوق، يەنە بىرى، نەپ ئېلىش ئۈچۈن دوست تۇتىدۇ، بۇ دوستلۇق ئىگىزسىز، مەجبۇرىي بولىدۇ. ئەگەر تەڭرىلىك ئىشنى تۇتسا، يۈكىنى يۇد، ئاچچىق بولسا، يۈزۈڭنى پۈرمە، بۇنىڭ پايدىسىنى بۇندا كۆتمە، چىدا، بۇنىڭ ئەجرىنى خۇدا تاڭنا كۈنى بەرگەي. دوستلۇق ئەگەر جاھان ئەپىنى ئۈچۈن بولسا، ئۇنداق دوستلۇققا قېتىلما، قېتىلغان بولساڭ قولۇڭنى ئۈز.» (175)

بەلگىلىمىدە يەنە: «كىشىلەرنىڭ ياخشىسىنى تاللاپ ئاداش تۇت. يېقىن بولغىلى تولۇق ئەر تىلىسەڭ، بۇنىڭغا بەتكىلى مۇنداق ئىككى خىل كىشى بار. بىرى، ئەسلى ياخشى، تولغان كىشى. ئەگەر شۇنداق كىشى تېپىلسا، ئۇنى سەن ئاداش تۇت، يەنە بىرى، تەقۋادار كىشى، ئۇنداق كىشى، خۇدانى بىلىدۇ، كىشىلىك شۇنىڭدەك كىشىدىن كېلىدۇ. شۇڭا شۇ ئىككى خىل ئەركە يېقىنلاش، ياخشىلىق شۇلاردىن ئىزدا يانىدۇ، ياماق ئاتلىق كىشىدىن يىراق بول، چۈنكى، بۇ ياخلىغ كىشىلەرنىڭ قىلىقى قارا بولىدۇ. مۇنداق ئىككى خىل ئەركە قېتىلما، يىراق تۇر، قېتىلساڭ چاتاق چىقىدۇ: بىرى چېقىمچى، بىتنە-پاساتچى، بىرى ئىككى يۈزلۈك، ئۈزۈمدىنە ئەنجى. يەنە مەيخورنى ئاداش تۇتمىغىن، چۈنكى بۇ ۋاياسىز بولۇپ دىلىنى غەش قىلىدۇ. خۇدىن دوستقا ھەركىز كۆڭۈل بەرمە، ئەگەر نەپ تەگمىسە ھامان ئاۋ

بولىدۇ» دېيىلگەن (176).

پۇقرادارچىلىق نىزامىنىڭ ئاۋام بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولۇش توغرىسىدىكى بەلگىلىمىدە، ئاۋام خەلق ئاۋام بىلەن مۇناسىۋەت قىلىۋاتقان ئوبېيكت ئۈچۈن ئېيتقاندا، پەيغەمبەر ئەۋلادلىرى، ئالىملار، تېۋىپلار، ئەپسۇنچىلار، چۆش ئۈرۈگچىلەر، مۇنەججىملەر، شائىرلار، دېھقانلار، سودىگەرلەر، چارۋىچىلار، قول ھۈنەرۋەنلەر ھەم پېقىرلەر دەپ بىر-بىرىگە ئوخشايدىغان 12 خىل گۈرۇھقا بۆلۈنگەن. بەلگىلىمىدە، ئۇلارنىڭ مەجەز-خۇلقى، ھال-ئەھۋالى، ئىش ھەرىكىتى، غەم-غۇسسىلىرى، پەزىلەت-خۇسۇسىيەتلىرى، ئارتۇقچىلىقلىرى، نۇقسان، ئاجىزلىق، قۇسۇر، كەمچىلىكلىرى، ئۇنسانچىلىققا كەلتۈرىدىغان پايدا-زىيانلىرى، شۇنىڭدەك مۇناسىۋەت قىلغۇچىلارنىڭ ئۆزئارا بىر-بىرىگە چۈشىدىغان ھاجەت، موھتاجلىقلىرى قىسقىچە بايان قىلىنغان ھەمدە: «ئەلدە بولىدىغان تۈرلۈك قوشۇلغۇ كىشىلەر شۇلاردۇر. ئۇلاردا ئىشىك بولسا ياكى ئۇلارنىڭ سەندە ئىشى بولسا، كۆيۈمچان بولۇپ ئىشلىرىنى ھەل قىلساڭ، ئۇلار ساڭا يېقىنلاپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سېنىڭمۇ ئىككىلا ئالەمدە ئېتىك ياخشى بولغاي، ئۇنۇڭ تارالغاي» دېيىلگەن (177).

ئالتىنچى، ھەربىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن-يوسۇنلار

ھەربىي ئىشلارغا ئائىت قانۇن — دۆلەتنىڭ قانۇن سىستېمىسى ئىچىدىكى قوراللىق كۈچلەرنىڭ تەشكىللىنىشى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە ئالاقىدار بولغان قىسمى بولۇپ، ئۇنىڭ مەزمۇنى دۆلەتنىڭ سىنىپىي خاراكتېرى ۋە جەمئىيەتنىڭ ئىقتىسادىي تۈزۈمى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ. ئۇ، قوراللىق كۈچلەر ئىچىدىكى ئادەتتىكى قانۇن، ھەربىي ئىشلار قانۇنى، ئۇستاپ، قوماندان ۋە باشلىقنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن

ئورنىتىلغان مۇناسىۋەت تۈزۈملىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ئەسكەر باشلىغۇچى كىشىنىڭ قانداق بولۇشى كېرەكلىكى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلەر بىز دەۋاتقان ئەنە شۇ ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ نەزمە شەكلىدىكى تۈرۈلگەن ۋارىيانتىدۇر.

«قۇتادغۇبلىك» تە قەيت قىلىنغان ھەربىي ئىشلار قانۇنىدا، قوشۇن تەشكىللەش، قوشۇننىڭ تۈزۈلۈشى، قوشۇنغا باشچىلىق قىلىدىغان ھەربىي قوماندانلىقنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى، بولۇشقا تېگىشلىك خۇسۇسىيەتلىرى، قوشۇننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى، ئەسكەرلەرنى قوماندانغا ئىتائەت قىلدۇرۇش ۋە بېقىندۇرۇش تەدبىرلىرى، ھەربىي يۇرۇش ۋەجەڭ قىلىشنىڭ پرىنسىپلىرى، جاسۇس ۋە ھىيلە ئىشلىتىپ دۇشمەننىڭ ئاخباراتىنى ئىگىلەش، جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى مۇكاپاتلاش قاتارلىق ئىشلار بەلگىلەنگەن.

ھەربىي ئىشلار قانۇنىنىڭ قوشۇن تەشكىللەش قىسمىدا:
«لەشكەر تۈزۈپ قوشۇن باشلىماق ۋە ياۋنى قىرىپ تاشلىماق ناھايەتى چوڭ ئىشتۇر. شۇڭا بەككە جەزمەن ياۋنىڭ ئۇيقۇسىنى ئېچىشقا پاراشىماس قوشۇن باشچىسى كېرەكتۇر» دېيىلگەن ھەمدە قوشۇن تەشكىللەيدىغان قوماندانلىقنىڭ قانداق شەرتلەر بىلەن قوشۇننى قانداق تەشكىللەيدىغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ: «بۇ ئىشقا جەسۇر، بېشىدىن ئىش ئۈتكەن، ناھايىتى قاتتىق ئەركەك يۈرەك، خىل ۋە ھوشيار ئەرەن كېرەكتۇر. شۇ چاغدا ئۇ، غاپىللىق بىلەن تۇيمەت كۆرمىگەي. ئۇ، مۇلايىم، باتۇر، سېخىي، تەمكىن، نان-تۇزى كەڭرى بولسۇن. قوشۇن باشلار كىشى سېخىي بولسا، ئۇنىڭ قېشىغا سەرخىل كىشىلەر يېغىلغاي، ئۇ ئۈزۈمگە بېرىلمە، ئون ۋە قورال قالدۇرۇپ، بارلىق مېلىنى جېرىكلەرگە ئولەشتۇرۇپ بەرسە، ھەممىنى ئۆزىگە

ئاداش-دوست ۋە قولداش تۇتسا، ئېتى جاھانغا مەشھۇر بولسا، شۇنىڭ ئۈزى كۆپايىدۇر».

قانۇندا ھەربىي قوماندانلىقنىڭ ھازىرلاشقا تېگىشلىك شەرتلىرى مۇنداق بەلگىلەنگەن: «قوماندان يوسۇن تۇزەپ ئۆزىنىڭ مۇنداق بىرقانچە ئىشنى رەتكە سېلىشى كېرەك. بىرىنچى، سۆزى چىن، ئېيتقىنى تامام راست بولسۇن. چۈنكى ئۇلۇغ يالغانچى بولسا، ئاۋام پۇتمەس. ئىككىنچى، سېخىي بولسۇن، چۈنكى، ئالارمەن كىشى بېخىلغا يولماس. ئۈچىنچى، يۈرەكلىك ۋە جەسۇر بولسۇن. چۈنكى يۈرەكسىز ئادەم ياۋنى كۆرسە ئاغرىپ ياتىدۇ، تۆتىنچى، ئۇ ھىيلە ۋە پىلان بولسۇن. چۈنكى كىشى ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتىدۇ. قوشۇننى بۆسۈشكە چىڭ بولماق، چېرىك قوزغىتىشقا تېز بولماق كېرەك. ئەگەر قوماندانلار مۇشۇ خىسلەتلەر بولسا، يېغىنى يېگۈچە ھەيۋىسىنى يوقىتىدۇ. شۇ خىل قوماندان قوشۇننى باشلىسا، دۇشمەن ئۈستىدىن ھامان غالىپ كېلىدۇ» دېيىلگەن (179).

قانۇندا يەنە ھەربىي قوماندانلىقنى كۆيۈنۈش لازىملىقى ھەققىدە توختىلىپ: «تۇز، نان، ئىشى كەڭ بولغۇلۇق، ئات، قورال، تونمۇ ھەم تەڭ بولغۇلۇق لازىم» دېيىلگەن بولسا، ھەربىي قوماندانلىقنىڭ قورقماس يۈرەكلىك بولۇشى ھەققىدە توختىلىپ: «يۈرەكسىز كىشى سوقۇشتا كارغا كەلمەيدۇ. چۈنكى ئۇ چىشنا ئوخشايدۇ. ئۇ، قوشۇننى بۇزىدۇ. قوشۇن بۇزۇلسا، قوشۇندىكى ئەرلەر بىر-بىرىنى بۇزىدۇ. شۇڭا ئۇرۇشتا قوماندان يۈرەكلىك، چىداملىق بولۇش كېرەك» دېيىلگەن (179).

قانۇندا: «قوشۇن بېشى كەمتەر، مۇلايىم بولسا، ئۇ ئۆزىنى دائىم خەلقە سۆيدۈرىدۇ. كىچىك دىل كىشى كىشىنى بىللىتىدۇ، ئىنتاك تىل كىشى كىشىنى قاچۇرىدۇ. قوماندان ئۆزىنى يوغان تۇتارکەن، دۇشمىندىن بىگۇمان تايماق بېگەي.

نەكەبۇر كىشىلەر غاپىللىق قىلىدۇ، غاپىللار بۇزۇلىدۇ ياكى بۇاقىت ئۆلىدۇ» دېيىلگەن (180).

قانۇندا ھەربىي قوماندانىنىڭ رولى، قوشۇندا بولۇشقا تېگىشلىك ھەربىي ئىنتىزاملارنىڭ قانداقلىقىنىڭ قوشۇننىڭ ھايات-ماماتلىق تەقدىرىگە بولغان مۇناسىۋىتىنى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ: «قوماندان ئېتىم چىقىۋن دېسە، جەسۇر، ساقال-چېچى رەتلىك، بەھەيۋەت، غەيۇر بولسۇن. قوماندانداپ يامانغا قورقۇنچلى ھەيۋەت، ياۋاشلارغا سۆيىدۇرگىلى ياخشىلىق بولۇش كېرەك. قوشۇننىڭ بارلىق ئىشى سىياسەتكە باغلىقتۇر، شۇڭا قوشۇن بېشى سىياسەت بۇيرۇتسۇن. قوشۇن سىياسەت بىلەن باشچىسىز قالماس، باش بولسا قوشۇن شۇبھىسىز ئۈيۈشقاي. قايسىبىر قوشۇن باشسىز، بوشاڭ بولسا، ئۇنداق قوشۇن بۇزۇلىدۇ» دېيىلگەن (181).

ھەربىي ئىشلار قانۇننىڭ دۇشمەنگە بۇرۇش قىلىۋاتقان قىسمىنىڭ قوماندانلىرىنىڭ قانداق بولۇشىغا ئاجرىتىلغان بۆلىكىدە مۇنداق دېيىلگەن: «ياۋغا يۈرۈش قىلغاندا، قوماندان مۇنداق بىرقانچە ئىش ئۈچۈن يوسۇن تۈزۈش كېرەك: ئۇ سوقۇشقاندا بولۇاستەك يۈرەكلىك، تۇتۇشقاندا يىلپىز بىلەكلىك، توگكۈزدەك تەرسا، بۆرىدەك كۆچلۈك، ئېسىقمەك ئېتىلغاق، قوتازدەك ئۆچ ئالغۇچى، قىزىل تۆلكىدەك ھىيلىگەر. بۇغرا تۆگىدەك ئاداۋەتچى بولسۇن. سېغىزخاندىن سەگەكرەك، كۆزى قېيا قۇزغۇندەك بىراقنى كۆرىدىغان، كېچىسى ھەر زامان ھۇقۇشتەك ئۇيغاق، ھەممەتتە ئارسلاندەك بولسۇن. ئۇ مۇشۇ خىل سۈپەتلەر بىلەن ئاندىن جەڭچى بولالايدۇ.» (182).

ھەربىي ئىشلار قانۇننىڭ قوشۇنىنىڭ تۈزۈلۈشى ھەققىدىكى بۆلىكىدە: «قوشۇن بېشىغا كۆپ چېرىك ئەمەس بەلكى خىل چېرىك كېرەك. چېرىككە جىلالانغان خىل قورال كېرەك. قوشۇن

سانى كۆپ بولسا باشسىز بولىدۇ. قوشۇن باشسىز بولسا جەڭچىلىرى يۈرەكسىز بولىدۇ. سىنالغان بىر ھەربىي، ئون ئىككى مىڭ ئەرلىك قوشۇن كۆپلۈك قىلىدۇ، تۆت مىڭ ئەرلىك قوشۇن دەل يېتىدۇ، دەپ ئېيتقان. كۆپ ئەسكەر يىيىلسا، ئىچى بۇلغىنىدۇ، ئۇنداق قوشۇن يارامسىز بولۇپ، تۈزەپ بولغىلى بولمايدۇ. ئاتاقلىق جەسۇر بىر سوقۇشچى، قوشۇننى كۆپەيتمەي يىگىتلەر بىلەن قورالنى خىل قىل، سانى كۆپ چېرىك كۆپ قېتىم يېڭىلگەن، قوشۇن مۇنتىزىم بولسا، كۆپىدىن ئېزى خوپ، دېگەن. بۇ سۆزنى ئىشتىكەچ ئەمەل قىلىش كېرەك» دېيىلگەن (183).

قانۇننىڭ ھەربىي يۈرۈش ۋە ئۇرۇش قىلىش قىسمىدا: «قوماندان ئەگەر يېغىنغا ھۇجۇم قىلسا، يېغى ئۇرار ئەرلەرنى ئۆزىگە يېقىن تۇتسۇن. قوماندان چارلىغۇچى قىسىملىرىنى خىللىماق، قۇلاق-كۆزنى ساقلاپ يىراق قارىماق كېرەك. چارلاۋچى تۇتاق (دۇشمەننىڭ ئالدىنقى قىسمى) غا ئۇچراشسا، ئارقىدىن يېتىپ بېرىپ ھۇجۇم قىلسۇن. قوشۇننى ساقلىسۇن، مۇنتىزىم قىلسۇن، سەپتە ھېچكىم ئىلگىرى-كېيىن يۈرمىسۇن. ئۇ قارارگاھ ۋە يۇرتۇغ (مۇھاپىزەتچى قىسىم) تۈزۈشنى بىلسۇن. قوشۇن ساقچىلىرى ھوشيار تۇرسۇن. ئەلەم تۇتقان ئەر ھەرىكەتنى كۆزەتسۇن، ياۋنى ئۇرار ئەر ھېچ چەتتە قالمىسۇن. پۇختا جاي كۆرۈپ قوشۇننى چۈشۈرسۇن. قوشۇن توپ بولۇپ تۇرسۇن، يىراق كەتمىسۇن. ئۇ ھوشيار بولسۇن، غەپلەتتە قالمىسۇن، غاپىل بولسا، دۇشمەن زىيان ئۇرىدۇ. دۇشمەننىڭ دېرىكىنى ئېلىپ ياۋغا يېقىنلاشسا، ئوت، سۇنى كۆرۈپ قارارگاھ قۇرسۇن» دېيىلگەن (184).

ھەربىي ئىشلار قانۇننىڭ جاسۇس ئىشلىتىش قىسمىدا، ئۆز تەرەپنىڭ ھەربىي مەخپىيەتلىكىنى قاتتىق ساقلاپ دۇشمەنگە بىلدۈرمەسلىك، ئامال قىلىپ دۇشمەن تەرەپنىڭ